

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса

ЗМІНИ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ
І ПЕРСПЕКТИВИ ЗМІЦНЕННЯ
ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

Монографія

Київ
2021

УДК 323.2:316.3(477)

З 69

Рекомендовано до друку вченою радою

*Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України (протокол № 4 від 14 вересня 2021 р.)*

Рецензенти:

Войналович Віктор Анатолійович, завідувач відділу етнополітології
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор політичних наук, професор.

Бабкіна Ольга Володимирівна, завідувачка кафедри політичних наук
Інституту політології та права НПУ імені М. П. Драгоманова,
доктор політичних наук, професор.

Романюк Анатолій Семенович, завідувач кафедри політичних наук
Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор
політичних наук, професор.

**З 69 Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення
демократії в Україні : монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько
(керівник, наук. ред.), Т. А. Бевз, С. Г. Брехаря, М. С. Кармазіна,
В. О. Ковалевський, О. Ю. Кондратенко, Н. В. Кононенко,
Т. М. Ляшенко, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський. Київ :
ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 416 с.
ISBN 978-966-02-9724-1**

У монографії проаналізовано процеси трансформації політичного режиму в Україні за період незалежності. На основі використання широкої емпіричної бази проаналізовано девіантне співвідношення проєктного і робочого політичних режимів в Україні, специфіка системи державного управління, регіональні практики функціонування політичного режиму, характер політичних партій та громадянського суспільства, політичної культури та політичної свідомості громадян за наявного в Україні політичного режиму, роль фінансово-промислових груп у політичних процесах. Проаналізовано динаміку України у світових рейтингах демократії, феномен «захопленої держави», сформульовано рекомендації щодо перспектив зміцнення демократії в Україні. Книга розрахована на науковців, політиків, докторантів та студентів-політологів, усіх, хто цікавиться особливостями політичного розвитку України.

УДК 323.2:316.3(477)

ISBN 978-966-02-9724-1

DOI:10.53317/978-966-02-9724-1

© Колектив авторів, 2021

© Інститут політичних

і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

**CHANGES IN POLITICAL REGIMES
AND PROSPECTS FOR STRENGTHENING
DEMOCRACY IN UKRAINE**

**Kyiv
2021**

UDC 323.2:316.3(477)

C 69

Recommended for publication by the Academic Council of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Report № 4 from September 14, 2021)

Reviewers:

Victor Voynalovych – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Ethnopolitical Science, Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Science of Ukraine

Olga Babkina – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Political Science, National Pedagogical Drahomanov University

Anatoliy Romanyuk – Doctor of Political Science, Professor, Head of the Department of Political Science, Ivan Franko National University of Lviv.

C 69 Changes in political regimes and prospects for strengthening democracy in Ukraine : monograph / collective work by: Galyna Zelenko (chief researcher, scientific editor), Tetyana Bevz, Svitlana Brekharya, Maria Karmazina, Vladislav Kovalevskiy, Oleg Kondratenko, Nataliya Kononenko, Tetyana Lyashenko, Oleksandr Mayboroda, Yurii Shaihorodskiy. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2021. 416 p.

ISBN 978-966-02-9724-1

The present monograph analyses the processes of transformation of the political regime in Ukraine during the period of independence. Resting on a broad empirical basis, this research project analyses a deviant correlation of the projected and the effective political regimes in Ukraine, the specifics of the public administration system, regional practices of the political regime, the nature of political parties and civil society, as well as the aspects of political culture and political consciousness of Ukrainian citizenry under the current political regime in Ukraine, together with the role of financial-industrial groups in political processes. The book analyses the dynamics of Ukraine's performance in global rankings of democracy, as well as the phenomenon of 'state capture', while due recommendations are formulated with regard to the prospects of strengthening democracy in Ukraine. The book is intended for scientists, politicians, and both post- and undergraduate students of political science, as well as for everyone who is interested in the peculiarities of political development of Ukraine.

UDC 323.2:316.3(477)

ISBN 978-966-02-9724-1

DOI: 10.53317/978-966-02-9724-1

© Author's team, 2021

© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, 2021

Зміст

Передмова (Зеленько Г. І.)	7
Розділ 1. Проектний і робочий політичні режими у девіантному співвідношенні: український приклад (Майборода О. М.)	14
Розділ 2. Політична влада і державне правління в Україні: системна константність і режимні особливості (Ляшенко Т. М.)	45
Розділ 3. Регіональні особливості функціонування політичного режиму в Україні (Бевз Т. А.)	87
Розділ 4. Політичні партії як суб'єкти політичного життя: вплив на функціонування політичного режиму (Кармазіна М. С.)	136
Розділ 5. Організації громадянського суспільства VS політичні режими: специфіка взаємин, або Чому українці виходять на майдани (Кононенко Н. В.)	190
Розділ 6. Роль фінансово-промислових груп у трансформації політичного режиму в Україні (Брехаря С. Г.)	244
Розділ 7. Україна у режимі «capturestate»: причини, політична сутність, перспективи (Ковалевський В. О.)	273
Розділ 8. Політична культура як чинник розвитку демократичного політичного режиму в Україні (Шайгородський Ю. Ж.)	304
Розділ 9. Україна у світових рейтингах демократії та людського розвитку (Кондратенко О. Ю.)	352
Висновки, або Про перспективи зміцнення демократії в Україні (Зеленько Г. І.)	406

Content

Preface (<i>Galyna Zelenko</i>)	7
Chapter 1. The projected and the effective political regimes in a deviant correlation: the Ukrainian example (<i>Oleksandr Mayboroda</i>)	14
Chapter 2. Political power and governance in Ukraine: systemic constancy and peculiarities of the political regime (<i>Tetyana Lyashenko</i>)	45
Chapter 3. Regional features of the political regime in Ukraine (<i>Tetyana Bevz</i>)	87
Chapter 4. Political parties as subjects of the political life: their influence on the functioning of the political regime (<i>Maria Karmazina</i>)	136
Chapter 5. Civil society organizations VS political regimes: the specificity of their relations, or Why Ukrainians go on the Maidans (<i>Nataliya Kononenko</i>).....	190
Chapter 6. The role of financial-industrial groups in the transformation of the political regime in Ukraine (<i>Svitlana Brekharya</i>)	244
Chapter 7. Ukraine in a ‘captured state’ regime: causes, political essence, and prospects (<i>Vladislav Kovalevskiy</i>).....	273
Chapter 8. Political culture as a factor in the development of a democratic political regime in Ukraine (<i>Yurii Shaihorodskiy</i>).....	304
Chapter 9. Ukraine in global democracy and human development rankings (<i>Oleg Kondratenko</i>)	352
Conclusions, or On the prospects of strengthening democracy in Ukraine (<i>Galyna Zelenko</i>)	406

ПЕРЕДМОВА

Поняття політичного режиму є ключовим для розуміння політичних процесів, які відбуваються в державі. Однак саме словосполучення «політичний режим» в уявленні громадян здебільшого сприймається у негативній конотації – як щось зловісне і реакційне. Натомість у політичній науці термін «політичний режим» є не чим іншим, як сукупністю методів, способів та засобів, за допомогою яких здійснюється політична влада. Тобто характер політичного режиму відображає реальне співвідношення влади та суспільства в країні, особливостей та рівня розвитку громадянського суспільства, політичного плюралізму, груп впливу, реальну картину принципів організації політичного життя та правила гри в політиці. Тож, виходячи з цього, у пропонованій книзі авторський колектив ставив за мету проаналізувати не стільки формальні політичні інститути – правила гри (інститути та інституції), які прописані у Конституції України та відповідних нормативно-правових актах, скільки політичні практики або способи застосування формальних політичних інститутів у повсякденній політичній практиці.

З огляду на те, що конституційний порядок в Україні за роки незалежності кілька разів змінювався, наразі можна вести мову про п'ять періодів у трансформації політичного режиму: 1) перехідна держава з суперпарламентаризмом (1991–1996 рр.); 2) гібридна держава з авторитарним режимом змагання (1996–2004 рр.); 3) гібридна держава з електоральним режимом змагання (2004–2010 рр.); 4) гібридна держава з авторитарним режимом змагання (2010–2014 рр.); 5) гібридна держава з електоральним режимом змагання (з 2014 р.).

Як видно з наведеної періодизації, більшість своєї історії – умовно з 1996 р. Україна функціонує як гібридна держава або держава з гібридним політичним режимом. Суттю гібридної політичної системи є співіснування формально демократичних політичних інститутів зі специфічними політичними практиками, наслідком чого є життя не стільки «за законом», скільки «за поняттями» – неписаними правилами, які настільки глибоко

укорінилися у суспільно-політичне життя, що у багатьох його сферах витіснили формальні, які часто виконують лише функцію своєрідного фасаду, «потьомкінського села», при цьому реальні політичні процеси відбуваються здебільшого у неформальній площині. Специфічне переплетіння формальних і неформальних інститутів і формування внаслідок цього вкрай специфічних політичних практик й становлять сутність гібридного політичного режиму, який в Україні, до того ж, має яскраве кланово-олігархічне забарвлення. Виконуючи це дослідження, ми використовували більш ранні наші напрацювання в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України¹. Тому цим проектом ми спробували якомога детальніше проаналізувати український кейс з-поміж пострадянських гібридних політичних режимів.

Напевно у допитливого читача одразу виникне питання, у чому відмінність гібридної держави з авторитарним режимом змагання та гібридної держави з електоральним режимом змагання? Їх відмінність у тому, що у першому випадку політична конкуренція, як така, відбувається між фінансово-промисловими групами (далі ФПГ) за практично абсолютної влади президента (звідси й масштаби використання адмінресурсу і решти ресурсів, як-то фіскальні органи, органи правопорядку, інші наглядові інстанції). За цієї моделі президент є формальним і неформальним арбітром нації і ФПГ. У другому ж – позиції президента значно слабші і він є представником (ставлеником) однієї з ФПГ, а змагання відбувається з різним успіхом між відносно рівноцінними ФПГ. Але і у першому, і у другому випадках главою держави не може стати особа, яка не має підтримки ФПГ. Тому великою

¹ Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2016. 284 с.; Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. 248 с.; Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 704 с.

ілюзією є думка, що кланово-олігархічну державу може очолити незалежний політик. Несистемний – так. Про це свідчить перемога на президентських виборах 2019 р. В. Зеленського, який, не будучи професійним політиком, став висуванцем ФПГ, які прагнуть «приватизувати державу». Те ж саме можна сказати й про інших глав держави, за винятком Л. Кравчука, який став президентом у той час, коли лише закладалися передумови – насамперед інституційні – для формування демократичного політичного режиму.

Спільним для кожного етапу є дієвість принципу «переможець отримує все, а ворог – закон». У цілому політичні рішення ухвалюються у досить довільному режимі, але коли йдеться про політичних опонентів, то щодо них системно застосовуються законні методи примусу. Це відбувається внаслідок «дефіциту нормозастосування» – коли формальні інститути просто не працюють. Проблемою подібної гібридної системи є не стільки нормотворчість (часто закони бездоганні), а нормозастосування. Хоча саме правовий вакуум на етапі інституціоналізації демократії став ще однією із причин формування гібридного політичного режиму. Після прийняття у 1996 р. цілком демократичної за змістом Конституції не було ухвалено великої кількості процесуальних законів, які б забезпечували відповідні процедури її функціонування. Йдеться про інститут імпичменту, законів про Верховну Раду України, про Кабінет Міністрів України, інститут політичної відповідальності і загалом формування механізму стримувань і противаг. Склалася ситуація дефіциту інституціоналізації влади, що сприяло поширенню політичної корупції і поступовому утвердженню (на формальному рівні) таких правил гри, які б забезпечували максимальні преференції ФПГ у всіх сферах суспільного життя. Найнебезпечніше, що за такої системи формуються так звані «інституційні пастки» – інститути та інструменти, які створювалися з метою забезпечення інтересів (політичних, бізнес-інтересів) ФПГ, наслідки застосування яких мають кумулятивний ефект: з часом вони призводять до нагромадження проблем, які починають руйнувати державу через вихолощення її функцій. Першопричинами такого режиму були політичні рішення, які мали вкрай негативні наслідки для

утвердження демократії. Так, унаслідок утворення монополій у економічній сфері, початок чого було покладено у середині 1990-х рр. так званою «ваучерною моделлю» приватизації і бажанням Президента Л. Кучми зберегти підприємства-гіганти, а також закріпленням змішаної, а фактично президентської форми державного правління, не відбулося ані дисперсії влади, ані дисперсії фінансово-економічних ресурсів. І, як наслідок, – уже на початок 2000-х рр. в Україні відбулося «захоплення держави» олігархією.

Формально Конституцією України встановлено притаманну для повноцінних демократій політичну систему з основоположним принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, з функціонуванням механізму стримувань і противаг, загальними і рівними виборами, декларуванням правового і соціального характеру держави, гарантуванням політичного плюралізму, забезпеченням ефективних форм політичної і громадської участі, неухильним дотриманням принципу свободи слова, тобто, усіх можливих інструментів задля забезпечення основоположного принципу – «народ – єдине джерело влади». Законодавчу владу здійснює парламент – Верховна Рада України, виконавчу уряд – Кабінет Міністрів України, судову – суди загальної юрисдикції та спеціалізовані суди. Президент є главою держави, верховним головнокомандувачем та гарантом Конституції. Логіка конституційної моделі така: громадяни України здійснюють владу, делегуючи її обраним лідерам, громадяни є джерелом влади і саме вони володіють правом на перше і основоположне політичне рішення, яке безпосередньо легітимізує інститути президента, парламенту та місцевого самоврядування. Після конституційної реформи 2004 р. і її відновлення у 2014 р. в системі функціональних компетенцій центральних органів влади було посилено компетенції парламенту України. І дійсно, формально за конституцією Україна – демократична держава.

Однак на практиці все має значно складніший і не такий однозначний вигляд. У політичному просторі діють актори, які володіють політичним капіталом і перебувають всередині державної корпорації, створюючи таку собі «виграшну коаліцію» – прошарок політичного класу, який завдяки владі отримує

фінансово-економічну ренту. І незважаючи на те, що за конституцією джерелом влади є народ, на практиці в нашій державі народ радше є своєрідним «співджерелом» влади і фактично виконує функцію легітимації «делегатів ФПГ».

За таких умов найбільшої деградації зазнає інститут парламентаризму, який повноцінно не виконує насамперед своєї представницької функції. При цьому у парламенті формується певний «ринок депутатських послуг», на якому торгуються як переходи депутатів з фракції у фракцію (зневажливо таких депутатів стали називати «тушками»), так і окремі голосування чи участь у просуванні законопроектів. Так, основна модерація як власне «капіталовкладень» у депутатську діяльність, так і формування порядку денного парламенту зазвичай здійснюється з-поза меж парламенту – як із президентської Адміністрації та близьких до неї ФПГ, так і з боку їх конкурентів.

Політичний клас в Україні – це доволі вузький соціальний прошарок, який займається професійно політикою і має бізнесові або інші зв'язки з певними ФПГ, завжди обертається у їх орбіті, перебуває то у публічній політиці, то тимчасово ховається «в тінь», і лише у виключних випадках добровільно полишає професію. Звідси й відповідні механізми інкорпорації політичного класу, що формують так звану «превентивну виборчу систему», за якої обирається та модель цілком демократичної виборчої системи, яка дає можливість максимально пристосувати її до інтересів ФПГ з метою максимально гарантованого залучення до представницьких органів влади «своїх» людей. В Україні найбільш прийнятною для ФПГ виявилася змішана мажоритарно-пропорційна виборча система, а численні обіцянки кожного з кандидатів у Президенти України запровадити пропорційну виборчу систему з відкритими регіональними списками і преференційним голосуванням, яка як інструмент демократії є більш оптимальною для України, так і залишаються не реалізованими.

За діючого політичного режиму критерієм ефективності політика є належність до певної ФПГ, готовність виконувати замовлення ФПГ, лобіювати інтереси, тоді як професіоналізм, досвід, об'єктивність відходять на другий план. І навіть у тих

випадках, коли до парламенту потрапляють незалежні політики, вони надовго там не затримуються.

Таким чином, однією з найважливіших рис кланово-олігархічного режиму є деформований інститут народовладдя, недосформована система стримувань і противаг, що виявляється у слабкій інституціоналізації влади і, відповідно, її безкарності.

Логіка розвитку таких держав полягає у тому, що будь-які зміни формальних інститутів вступають у конфлікт із неформальними інститутами, перш за все зі соціокультурними характеристиками суспільства (низький рівень політичної культури та політичної свідомості, нерозвинене громадянське суспільство, відсутність досвіду використання інструментів демократії), внаслідок чого формуються політичні практики, які часто істотно відрізняються від запланованих результатів. Тому й результати демократизації в пострадянських країнах, як і в Україні, істотно відрізняються від країн Балтії та Центрально-Східної Європи.

Отже, кланово-олігархічний режим – це недемократичний різновид правління, що забезпечує панування вузького кола найбільш багатих осіб, а також владної еліти, яка репрезентує і очолює олігархічне правління. Визначальною характеристикою олігархії є підпорядкування невеликою елітною групою всієї системи влади відповідно до власних інтересів, особливо тих, що стосуються накопичення багатств і привілеїв². Для цього явища характерне використання ФПГ, які за нетривалий проміжок часу у своїх руках зосредили основні економічні ресурси, демократичні за формою політичні інститути, з метою гарантованого отримання необхідних політичних рішень та зменшення ризиків від зміни влади. Звісно, часом інтереси суспільства і ФПГ збігаються. У такі моменти істотно змінюються «правила гри». Так було з Помаранчевою революцією і Євромайданом, коли і суспільство, і ФПГ виступили спільно – народ за підписання Угоди про асоціацію України з ЄС, ФПГ – проти усунення їх від отримання державної ренти на користь оточення В. Януковича. Водночас у разі, коли

² Політична енциклопедія. / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 512.

інтереси суспільства і ФПГ розходяться, політичні рішення, які ухвалюються, у першу чергу відповідають інтересам останніх, оскільки саме вони є монополістами – маючи у своєму розпорядженні фінансово-економічні, політичні та інформаційні ресурси.

Своєрідною є ситуація в регіонах. Відомо, що в Україні повноцінної регіональної політики фактично не було. Через це на значній кількості територій (зазвичай це міста районного значення) зросла роль так званих «системоутворюючих підприємств», завдяки яким функціонують цілі містечка і райони за рахунок сплати ними податків, підтримання інфраструктури населених пунктів і т. ін. Їх власники – повноцінні господарі (такі собі феодала) не лише згаданих підприємств, але й усього регіону саме завдяки тому, що таке підприємство є ледь не єдиним великим роботодавцем та платником податків. Місцева влада у прийнятті рішень цілковито залежна від цих осіб ще й тому, що вони володіють необмеженими можливостями в регіональних електоральних процесах.

Таким чином дистанція між формальними і неформальними інститутами, властива українській політиці і соціуму, не тільки не скоротилася після Євромайдану, а навпаки, збільшилася. Особливим варіантом зазначеної конвергенції стала практика поглинання формальних інститутів неформальними, що яскраво видно на прикладі виборів, партій та організацій громадянського суспільства.

На описаних вище аспектах політичного режиму в Україні зосередили свою дослідницьку увагу члени авторського колективу. Крім того, у цій роботі ми проаналізували динаміку політичного процесу в Україні відповідно до основних світових індексів демократії та людського розвитку. І хоча такі рейтинги є доволі технологічними і не завжди адекватно відображають реальний стан речей, завдяки аналізу нехарактерних для української політичної науки параметрів політичних процесів вони здатні додати кольорів у палітру нашого дослідження.

Сподіваємося, книга буде корисною і політикам, і дослідникам – усім, хто прагне розібратися у нинішніх політичних процесах.

РОЗДІЛ 1

ПРОЄКТНИЙ І РОБОЧИЙ ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ У ДЕВІАНТНОМУ СПІВВІДНОШЕННІ: УКРАЇНСЬКИЙ ПРИКЛАД

У політичній науці питання про співвідношення між політичним режимом і політичною системою важко віднести до найбільш розроблених. Пояснити це можна, мабуть, звичкою до умоглядного сприйняття й оцінки політичного життя: його характер сприймається й оцінюється за зовнішніми проявами функціонування політичної системи і, відповідно, буденна свідомість не бачить потреби відрізнати політичний задум (конструкт) від політичної практики. Для більшості людей політична система це те, що доводиться бачити на практиці, і цієї практики для оцінки і навіть для пояснення конкретної системи видається цілком достатньо.

Існують два погляди на співвідношення політичної системи і політичного режиму. Перший полягає у їх ототожненні. Для тих, хто цей погляд поділяє, політичний режим є уособленням системи як реалізатор її функціонального призначення. Такий погляд доволі широко присутній і у західній політології, яка, порівняно з політологією пострадянських країн, має значно ширшу теоретичну, концептуальну і понятійну основу, її завжди відзначало прагнення до термінологічної диверсифікації понять. Зверталася увага на герменевтичну логіку названого ототожнення: мовляв, оскільки політичний режим є формою, рухом політичної системи, реальним суспільством у його політичному вимірі, то, переходячи від метатеорії до типології, виправдано використовувати терміни «політична система» і «політичний режим» як синоніми, як взаємно замінювані поняття¹. Парадоксально, але ототожнення політичної системи і політичного режиму можна зустріти навіть тоді, коли режим тлумачиться як спосіб реалізації політичної системи і владних повноважень; тоді відмінність політичної

¹ Каменская Г.В. Режим политический. Политическая энциклопедия. В 2 т. Т. 2. Москва : Мысль, 2000. С. 336

системи від політичного режиму все одно визнається можливою тільки на рівні абстрактної системи, а у реальній політиці вони вважаються ідентичними².

Усе ж таки у просторі політичної теорії переважає розрізнення між політичною системою і політичним режимом. Нижче торкнемося питання, наскільки це розрізнення є понятійним і наскільки термінологічним, але вже сама його наявність зобов'язує пам'ятати, що аналізуючи політичне життя країни, треба порівнювати задуми і наслідки, які в ідеалі мають збігатися, але на практиці збігаються частково, а то й зовсім бувають протилежними.

Про те, що розрізнення між системою і режимом є доволі усталеним, свідчать, насамперед, ті видання, які прийнято вважати відображенням загальноприйнятих наукових положень – це енциклопедичні видання та підручники. Найбільш поширеними і доступними в Україні є матеріали Вікіпедії – й україно-, і російськомовної. В україномовному варіанті політична система суспільства визначається як упорядкована система елементів, що входять до неї, у російськомовному – як сукупність структурних елементів³. Обидва мовні варіанти енциклопедії відрізняють від політичної системи політичний режим як сукупність засобів і методів, за допомогою яких відбувається здійснення політичної влади⁴. Між тим, в англomовному варіанті Вікіпедії політична система – це процес прийняття офіційних урядових рішень⁵.

Аналогічна картина, зокрема, у виданій в Росії Політичній енциклопедії», де політичною системою названо сукупність елементів, з яких вона складається, а режим пов'язується із розходженням між ними.

Розрізнення між системою і режимом неодноразово трапляється в академічних виданнях та підручниках. Так, у

² Рогов И. М. Теория империологии. Москва: Книжный мир, 2017. С. 380.

³ Політична система. Матеріал із Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>; Политическая система. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁴ Політичний режим. URL: Там само; Политический режим. URL: Там же.

⁵ Political system. Wikipedia. URL: http://en.Wikipedia.org/wiki/Political_system

колективній монографії, присвяченій політичній системі України, політична система викладена і як механізм (сам термін передбачає структурованість елементів) взаємовідносин між суспільством і центром прийняття політичних рішень, і як сукупність соціальних інститутів⁶. Так само у виданому у 2002 р. підручнику з політології політична система – це сукупність політичних інститутів, а режим – сукупність форм і методів здійснення влади⁷.

Розрізнення між політичною системою і політичним режимом присутнє і в електронних посібниках, і навчальних курсах, підготовлених, зокрема, російськими науковцями. На сайті Тульського державного педагогічного університету за прийняте наведено визначення, за яким політична система є сукупністю політичних суб'єктів, а політичний режим – системою способів і методів здійснення влади⁸. В електронних виданнях Інституту економіки і права Івана Кушніра бачимо дослівно майже ідентичне визначення системи як упорядкованої сукупності інститутів, а режиму – як сукупності заходів реалізації влади⁹. Аналогічні визначення у майже дослівній редакції присутні й у інших джерелах¹⁰.

Для подальшого розгляду співвідношення політичної системи і політичного режиму необхідно вирішити, наскільки обгрунтовано відрізнати політичну систему від політичного режиму

⁶ Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. Київ: Парламентське видавництво, 2002. С. 7–8, 11.

⁷ Політологія. Підручник. Харків: «Единорог», 2002. С. 164, 174.

⁸ Политическая система общества. URL: <https://www.tsput.ru/res/other/politolog/lec6.html>; Политические режимы. URL: <https://www.tsput.ru/res/other/politolog/lec7.html>

⁹ Наумов С. Ю. Общая теория государства и права. URL: <http://be5.biz/pravo/t031/index.html>; Политический режим. URL: <http://be5.biz/pravo/p019/2.html#3>

¹⁰ Политическая система общества: понятие, структура, функции. URL: <https://jurisprudence.club/teoriya-gosudarstva-prava-uchebnik/politicheskaya-sistema-obschestva-ponyatie.html>; Политический режим: понятие, признаки, виды. URL: <https://jurisprudence.club/teoriya-gosudarstva-prava-uchebnik/politicheskij-rejim-ponyatie-priznaki.html>; Понятие и функции политической системы общества. URL: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/politicheskaya-sistema.html>; Понятие политического режима. URL: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/ponyatie-politicheskogo-rezhima.html>

виключно у теоретичній сфері, а у прикладних дослідженнях для аналізу політичної практики ці поняття ототожнювати. Якщо вважати це обґрунтованим, то доведеться визнати наявність «бар'єра взаємного непорозуміння» між теоретичною і прикладною наукою, і тоді теорія не зможе хизуватися тим, що немає нічого практичнішого за неї. Визначитися з цим питанням можна через зіставлення обох феноменів за їхніми структурними і функціональними змістами.

Вище вже йшлося про політичну систему як сукупність елементів. Системний підхід передбачає розглядати цю сукупність як структуру. З позицій загальної теорії систем структурність передбачає взаємну функціональну доповнюваність елементів та їх когерентність, тобто взаємодію зі спільним цілепокладанням і взаємною підтримкою. Найбільш поширений опис структури політичної системи пропонує схожий перелік її компонентів (елементів, груп, складників, вузлів), який включає інституціональну, регулятивну, функціональну, комунікативну, духовну та ідеологічну підсистеми.

Аналогічність наведеного у більшості визначень переліку структури політичної системи пояснюється тим, що він впливає із положень найбільш відомих теорій політичної системи, як вони розвивалися згідно з тими або іншими авторськими підходами. Відомо, що поштовх до розробки теорії політичної системи був заданий Т. Парсонсом у ході роздумів над соціальною системою як сукупністю підсистем. Тим самим закладався загальнонауковий структуралістський підхід до політичної системи, який був застосований іншими дослідниками. Все це ґрунтовно викладено у політологічній літературі¹¹. Піонером теорії власне політичних систем вважається Д. Естон. Загалом, першорядне значення він надавав аналізу відносин між політичною системою і

¹¹ Серед вітчизняних праць можна назвати: Політологія: Підручник / Дзюбо І. С. та ін. Київ: Вища школа, 1998. 415 с.; Політична система: історія і методологія / Андрущенко В. П. та ін. Київ: Здоров'я, 2000. 632 с.; Політологія: Підручник / за заг. ред. В. Кременя, М. Горлача. Харків: ДЦ «Єдинокор», 2002. 640 с.; Політична система сучасного суспільства: навчальний посібник / В. В. Мадіссон та ін. Київ: КНУТД, 2015. 229 с.

середовищем, яким є суспільство, і характер відносин з яким визначає гомеостаз системи. Паралельно Д. Істоном був запроваджений і структуралістський підхід до політичної системи, який мав наслідком розуміння її як сукупності елементів, кожен з яких має позначатися як інститут з певною функцією.

Застосування структуралістського підходу до аналізу взаємовідносин між самими функціями було здійснене Г. Алмондом, який також визнавав і інституційний зміст політичної системи. Наголос на рольовому аспекті став центральним у функціональному аналізі структури системи – виявлення тих функцій, які інститути та інституції системи і сама вона в цілому виконують у взаємних зв'язках і стосунках зі суспільним середовищем. Зокрема, ним було виділено «рівень управління» системою, від характеру якої залежить її стійкість.

Функціональний підхід був продовжений К. Дойчем, який запропонував «інформаційно-кібернетичну» модель політичної системи (пізніше доповнену У. Мітчелом), сконцентровану на питанні комунікативних зв'язків між елементами системи та між нею і суспільним середовищем у процесі прийняття сигналів із зовні, виробленні політичних рішень та поверненні їх у середовище у вигляді сигналів-відповідей, що у загальній теорії систем прийнято називати «зворотним зв'язком». Суттєвим доповненням до теорії політичної системи були міркування Р. Даля про значення таких компонентів, як влада, авторитет, норми, правила.

Зрозуміло, що кожна із найбільш відомих і визнаних теорій не означала феноменологічної диверсифікації політичної системи. Остання існує як даність у цілісному вигляді, як сукупність інститутів, інституцій та функцій, а кожна із теорій зосереджується на тих або інших її аспектах. Відповідно, будь-яка політична система обов'язково містить у собі у тому чи іншому сполученні кожен із перелічених елементних груп (підсистем). Найбільш значимою, безумовно, є інституційна підсистема, яка становить її організаційну основу (інституції політичної влади та державного управління, політичні партії, політично активні громадські об'єднання, групи політичного впливу ті ін.). Слід мати на увазі, що політичні інституції є організаційним уособленням

політичних інститутів, структурна сукупність яких характеризує систему як парламентську, президентську, авторитарну або змішану у тому чи іншому поєднанні.

У більшості випадків роль і місце кожного з інститутів визначається нормами права – конституціями і законами – призначеними не тільки легалізувати систему, а й встановлювати порядок взаємодії між її елементами і правила регулювання нею. Крім того, певною мірою регулятивну функцію виконують норми неписаного права – політичні традиції, звичаї, мораль, етика, тобто усе, що охоплюється політичною культурою суспільства. В цьому сенсі непереконливим видається повторюване у різних редакціях визначення політичної свідомості і культури як підсистеми, окремої від нормативної. Все ж таки неписані правила унормовують політичну поведінку інколи не менше, ніж писані. Натомість слід визнати присутність у політичній системі комунікативної підсистеми – сукупності тих елементів, які здійснюють зв'язок між учасниками політичного процесу і між системою і середовищем.

У рамках порушеної теми настав час зупинитися на тій підсистемі політичної системи, яка визначається як функціональна. До неї зазвичай відносять політичні практики, порядок функціонування системи, методи і способи політичного правління, охоплені поняттям «політичний режим».

Політичний режим, як зазначалося, є конкретним застосуванням державної влади, яка є фокусом функціонування політичної системи. Втім, треба зважати на те, що держава, якій належить влада, хоча і є ядром політичної системи, але не замінює її повністю. Здійснення влади ще не є тим самим, що і функціонування усєї системи: крім влади діють опозиція, групи впливу і тиску, які урізноманітнюють системні прояви, через що система характеризується за значно більшою кількістю параметрів, ніж їх дає реалізація влади.

Сукупність способів і методів, якими здійснюється влада, коректніше вважати фактором функціонування системи, а не її елементом і, тим більше, її уособленням. З цієї точки зору політичний режим, якому належить авторство застосовуваних

способів і методів політичного правління, феноменологічно може розглядатися не як елемент політичної системи, а як окремий суб'єкт, який хоча і нерозривно пов'язаний зі системою і спроможний суттєво, а то й вирішальним чином впливати на характер її функціонування, тим не менше здатний жити своїм окремим життям.

Нормативна підсистема розуміється як певна когерентність структури усєї політичної системи, як незмінюваність засадничих принципів її функціонування. Визнавши режим елементом політичної системи, ми мали б визнати й інше – що режим завжди і незмінно функціонує когерентно до системного задуму, а відтак мали б погодитися також з тим, що система або ніколи не змінює режиму свого функціонування, або що зі зміною режиму відбувається зміна усєї політичної системи.

З другого боку, аналіз політичного режиму мусить мати своїм лейт-мотивом його нерозривний зв'язок зі системою. Нерозривність зв'язку впливає з того, що функціонування і режиму, і системи зумовлені їхніми подібними змістами. І система, і режим обидва мають і інституційно-нормативний, і соціологічний складники. Перший зі складників має в основному об'єктивний характер, певну усталеність і більшою мірою проявляється у політичній системі відповідно до її евристичної моделі-проекту. Характер другого, навпаки, здебільшого суб'єктивний, залежний від конкретних людей, що здійснюють правління, він завжди динамічний, оскільки сам процес правління залежний від змінюваних обставин. Із дуальності взаємозв'язку політичної системи і політичного режиму виведено положення, що «зведення Режиму політичного тільки до інституційної або соціологічної складової політичної системи збіднює аналітичні можливості політології, заважає розумінню того, що поняття Режиму політичного охоплює і сукупність структур влади, і реальні методи владарювання, які реалізуються у певній системі соціальних, ідеологічних і часових координат»¹².

Найдосконаліша евристична модель політичної системи не може передбачити усіх ситуацій, що виникають у суспільно-

¹² Каменская Г. В. Режим политический. Политическая энциклопедия в 2 т. Т. 2. Москва : Мысль, 2000. с. 336

політичному житті. Внаслідок цього керуючий елемент політичної системи може вносити у режим її функціонування зміни, які вважаються необхідними для оптимізації «зворотного зв'язку». Відповідно, як зазначає, зокрема, М. Баранов, політичний режим «формується і розвивається під впливом значно ширшого кола факторів, ніж політична система. Причому обличчя правлячого режиму часто визначається не тільки і навіть не стільки макрочинниками, скільки соціальною структурою суспільства, його морально-етичними традиціями і т.п., але і значно приватнішими параметрами і обставинами, а саме: міжгруповими відносинами всередині правлячої еліти, внутрішньо- або зовнішньополітичною ситуацією, характером міжнародної підтримки влади, особистими якостями політичних діячів і т.д.»¹³.

У зв'язку з багатоаспектністю і багатофакторністю політичного режиму доречно привернути увагу і до бісемантичності цього поняття. З одного боку, функціонально режим розуміється як унормований порядок взаємодії між її елементами і унормований «зворотний зв'язок». У евристичному сенсі такий порядок можна назвати проєктним режимом. Однак у реальності під впливом обставин доводиться застосовувати порядок реалізації влади, який відходить від спроектованого. Така девіація може називатися робочим режимом. Незалежно від повноти дотримання проєкту чи від девіації від нього, робочий режим надає політичній системі тих ознак, за якими оцінюється її реальне функціонування. Він, з одного боку, підпорядковується принципам організації системи, закріпленим встановленими нормами, а з другого боку, спрямовує функціонування кожної із ієрархічно підпорядкованих йому підсистем. Якщо суть проєктного режиму полягає у тому, як система повинна працювати, то суть робочого режиму полягає в управлінні системою згідно з реальними обставинами, особистими політичними цілями та інтересами тих, хто уособлює режим, і т.д.

Інший бік бісемантичності політичного режиму полягає у тому, що робочий режим задається конкретними людьми при владі, через що правлячі групи у різних країнах прийнято також

¹³ Баранов Н. А., Павлов Г. А. Политики: Учебное пособие. Санкт-Петербург : Изд-во БГТУ, 2003. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-154.html>

називати політичними режимами. Крім того, режим, хоча і не тотожний системі, також може розглядатися з позицій системного підходу, який передбачає виділення у досліджуваному об'єкті і власної структури, і специфічного порядку взаємовідносин між тими, хто входить до владної групи. Відповідно, для аналізу робочих політичних режимів можна запропонувати без шкоди для усталеної політологічної лексики поняття «режим-порядок», який стосується характеру реального здійснення влади, і «режим-структура» для означення конкретної групи осіб, які цей характер запроваджують.

В ідеалі «режим-структура» повинна забезпечити повне дотримання вимог проєктного режиму, та найчастіше з міркувань політичної доцільності або відбуваються зміни у нормативному компоненті політичної системи і встановлюється новий проєктний режим, або, що найчастіше, зберігається режимна девіація і евристична система, залишаючись формально не зміненою, на практиці сприймається, ідентифікується і типологізується за ознаками, притаманними робочому режиму функціонування системи, що задається «режимом-структурою». Оскільки «режими-структури» як фактичні регулятори системи періодично змінюються, може виникнути припущення, що одночасно змінюється і система в цілому. Насправді ж одна і та сама система може залишатися у своєму евристичному оформленні не зміненою за різних владних режимів, на що свого часу одним з перших звернув увагу Р. Макрідіс¹⁴.

Класичний приклад розбіжності між проєктним (обіцяним) і робочим режимами функціонування політичної системи, зумовленої діями «режиму-структури», дає історія політичної системи СРСР, унормованої трьома конституціями, дві з яких за нормативними засадами були аналогічними і нібито підтверджували тяглість системи. Так само трьома конституціями Української РСР було продубльовано основні принципи загальносоюзної політичної системи.

Конституція СРСР, прийнята невдовзі після його утворення¹⁵, обмежилася питаннями державної структури, структури політич-

¹⁴ Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика (учебное пособие). URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001091/st000.shtml>

¹⁵ Конституция (Основной закон) Союза советских социалистических республик. Москва : Партийное издательство, 1933. 64 с.

ної системи і порядку відносин між її основними інституціями. Суто інституційний зміст цього нормативного акта міг би розумітися як ігнорування суспільного середовища, байдужість до категорій прав і свобод. Однак, якщо подивитися на сам характер післяреволюційного політичного процесу, то можна побачити, що у реальному функціонуванні новоутвореної політичної системи цим категоріям приділялась відповідна увага, щоправда, з позицій політичного диктату. Про це свідчать Конституції Радянської Росії та Радянської України, прийняті відразу по утвердженні там влади більшовицької партії. Обидві конституції принаймні містили розділи, які стосувалися прав народу, хоча поширювалися ці права виключно на «трудящі і експлуатовані» класи ¹⁶.

Згаданий структурний недолік союзної конституції 1924 року був виправлений пізніше, тим більше, що цей недолік явно впадав в око на тлі конституції Радянської України, ухваленої 1929 року, вже після утворення СРСР ¹⁷. Нею унормовувалися питання і місцевої влади, і виборчих прав громадян. Починаючи з другої половини 1930-х років унормування політичної системи на просторі СРСР здійснювалося вже за беззастережно дирекуючого впливу загальносоюзної конституції по відношенні до конституцій союзних республік. Основні засади цих правових актів за формальними характеристиками могли вважатися загалом демократичними. У Конституції СРСР 1936 року та у Конституції УРСР 1937 року були скасовані усі соціальні обмеження у виборчому праві, встановлено рівноправність громадян в одержанні гарантованого державою пакета соціальних можливостей,

¹⁶ Конституция (Основной закон) Российской советской федеративной социалистической республики. Принята V Всероссийским съездом советов на заседании от 10 июля 1918 года. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1918.htm>; Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. Прийнята 14 березня 1919 року III Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. 2-е вид. Київ, 2006. С. 55–60.

¹⁷ Конституція (Основний Закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки. Прийнята 15 травня 1929 р. XI Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Конституції і конституційні акти України. С. 65–79.

декларувалися їхні права на свободу слова, друку, зборів, демонстрацій і мітингів, на утворення громадських організацій, на особисту недоторканність тощо. Усі базові принципи були репродуковані і навіть розширені у наступних конституціях – загально-союзній 1977 року та українській 1978 року. Вони містили формально демократичні норми навіть попри запровадження в них статей про Комуністичну партію Радянського Союзу як про ядро політичної системи СРСР¹⁸.

Навіть декоративна демократичність проєктного режиму функціонування радянської політичної системи була повністю проігнорована тими «режимами-структурами», що встановлювали її робочі режими, характер яких визначався політичною філософією і культурою державного керівництва. В часи сталінського правління право на недоторканність особи було зруйноване практикою репресій (Голодомор, Великий терор і т.п.). Будь-які спроби громадян скористатися правом на самостійне (поза державним наглядом) створення громадських організацій придушувалося у зародку, право на працю було замінене примушуванням до праці («трудоий обов'язок»).

Девіація робочого режиму радянської системи від проєктного продовжувалася і при наступних «режимах-структурах», втім, з різними градусами відхилення. За часів хрущовської «відлиги» хоча і відбулася деяка лібералізація правління, але основні

¹⁸ Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена чрезвычайным VIII Съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года (с последующими изменениями и дополнениями). URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm>; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнята 30 січня 1937 р. Надзвичайним XIV Українським з'їздом Рад депутатів трудящих // Конституції і конституційні акти України. С.90–100.; Конституция (Основной Закон) Союза Советский Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 17 октября 1977 года. Москва: Издательство политической литературы, 1977. 122 с.; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р. Конституція і конституційні акти України. С. 120–153.

режимні установки на імітацію демократії міцно оберігалися: приміром, в Україні спроба Л. Лук'яненка створити разом з одностумцями окрему від правлячої політичну партію завершилася винесенням йому смертного вироку, тільки під тиском світової громадськості заміненого на тривале ув'язнення. Аналогічні репресії проти активістів захисту прав людини, хоча і без «розстрільних» вироків, тривали і в часи брежнєвського застою.

Історія життя радянської політичної системи переконливо ілюструє, що «саме режими здійснюють певну державну політику, виробляють і здійснюють той або інший політичний курс, цілеспрямовано проводять конкретну лінію поведінки держави у внутрішньо- та зовнішньополітичних сферах»¹⁹. Звісно, сказане має бути віднесеним до «режимів-структур». Що ж до «режимів-порядків», то саме вони дають ознаки, за якими типологізується весь режим і які уможливно переносяться на всю систему. Типологізація ж режиму здійснюється за його здатністю забезпечити такі параметричні характеристики, як ступінь політичного залучення населення, рівень реального забезпечення основних політичних прав і свобод згідно з демократичними стандартами, дотримання принципів, закладених нормативною підсистемою, насамперед принципу розподілу влади, за відповідністю застосовуваних механізмів управління системою її цілепокладання, за відкритістю зв'язків зі суспільним середовищем, доступністю опозиційної і просто вільної політичної діяльності для політичних партій і громадських об'єднань, за наявністю діалогу з опозиційною меншістю, пріоритетністю компромісних дій перед силовими* і т.д.²⁰.

¹⁹ Баранов Н. Указ. соч.

* У політичній науці питання про застосування сили інколи вважається ключовим для ідентифікації політичного режиму. Про це йдеться у виданому в Оксфорді політичному словнику, де у статті «Режим» (хоча цей термін не супроводжується прикметником «політичний», але із тематики видання зрозуміло, що мається на увазі саме він) зазначається, що «найчастіше цей не досить виразно визначений термін вживають у останні роки у словосполученні «військовий режим» (Короткий оксфордський політичний словник / пер. з англ. Київ, 2005. С. 588).

²⁰ Политические режимы. URL: <https://www.tsput.ru/res/other/politolog/lec7.html>

Виходячи із узагальнюючої політичної теорії, слід визнати, що і політична система, і політичний режим мають визнаватися реальними політичними явищами безвідносно до критеріїв демократичності/не демократичності. В цьому сенсі варта уваги пропозиція про розведення режимів політичних, державних і демократичних. Мається на увазі, що політичний режим породжений політичною діяльністю і ніяк не може бути демократичним режимом, який, своєю чергою, належить до іншого явища – демократії і розкриває особливості її здійснення, а отже, аналогічним чином слід ставитися і до понять авторитарного чи тоталітарного режимів, тобто йтися може тільки про політичні режими демократичного, авторитарного і тоталітарного виду²¹. Втім, запропонованим термінологічним уточненням не заперечено, що політичний режим виявляє себе насамперед через діяльність органів політичного правління і державного управління як державний політичний режим у сенсі прийняття керівних рішень вищими політичними установами держави. Тому типологізація, або видова класифікація, може бути подвійною – і за евристичним накресленням, і за характером правління, здійснюваного ядром політичної системи, яким є держава, оскільки державна влада концентрується у «режимі-структурі», який задає системі робочий «режим-порядок». Але у другому випадку типологізація режиму має бути типологізацією саме режиму і не повинна автоматично переноситися на систему в цілому.

Інший момент для типологізації систем і режимів – встановлення ступеня девіантності робочого режиму стосовно проектного, тобто яка міра відхилення від евристичної моделі системи дає підставу казати про зміну її сутності, а то й про запровадження у суспільстві фактично нової політичної системи.

Стверджувати про наявність девіантності робочого режиму стосовно проектного можна тоді, коли другий передує першому, тобто коли спочатку формується модель системи, нормативна складова якої визначає, як має здійснюватися керування нею. Між тим, у ситуаціях кардинальних і революційних змін у суспільстві,

²¹ Борисенков А. А. Политический режим – способ политического влияния. Социум и власть. 2012. № 2. С. 24–42.

коли шляхом самонародження виникає або нова влада, або нова сутність старої влади, режим правління може здійснюватися до утвердження обов'язкових для нього нових норм і принципів. Тоді історична випадковість у персоналізації «режиму-структури» може задати напрям робочого «режиму-порядку» функціонування політичної системи на доволі тривалий період і навіть закласти формально не унормовані, але на практиці домінуючі системні властивості.

Сказане може бути уповні віднесене до процесу утворення політичної системи України під час її становлення як суверенної держави. Повна і раптова відмова від радянської політичної нормативності таїла у собі загрозу суспільної аномії, хаосу і навіть розпаду країни, а модель нової політичної системи деякий час залишалася у вигляді евристичних розмірковувань. У тій ситуації політичний режим країни мав проявитися у двох своїх іпостасях – і як порядок реалізації влади, і як структурна сукупність політичних керівників країни.

Відсутність на початку незалежності проектного режиму дала можливість режиму робочому утверджуватися не як відхилення, а як неминуча норма. Вона запроваджувалася «режимом-структурою» на певний перехідний період, але поступово проникала у нову політичну систему метастазами, які набули ледь не генетичної здатності передаватися від одного політичного режиму до іншого.

Перший вітчизняний політичний «режим-порядок» перехідного періоду уособлювався «режимом-структурою», який являв собою дуумвірат першого Президента України Л. Кравчука і Голови Верховної Ради України І. Плюща разом з тими політичними діячами, які гуртувалися навколо них. Історичні обставини вимагали від них відшукати засоби і методи, якими можна було забезпечити країну від розколу і закласти філософію політичної системи демократичного виду.

Загальна практика формування політичних систем та їх проектних режимів свідчить, що навіть революційні зміни не вільні від усталених традицій політичної культури, мислення і поведінки. Через це нові режими – і проектні, а тим більше

робочі – найчастіше повторюють за звичкою багато поведінкових зразків своїх попередників.

Значною мірою це відбувається внаслідок політичної якості суспільного середовища. І перехідний, і подальші політичні режими в Україні функціонували під пресом патерналістських сигналів, які йшли до них із суспільного середовища. Патерналізм увесь час залишався домінуючою складовою національної психології, що було зумовлено переваженням серед населення екстерналізмів, які у вирішенні своїх проблем розраховують більше на підтримку із зовні, ніж на власні сили, над інтерналами, які розраховують насамперед на самих себе. У 1992 р. тих, хто вважав, що їхнє життя здебільшого або більшою мірою залежить від зовнішніх обставин, було понад 51%, і до 2018 р. ця частка скоротилася лише до 44,5%²². За такого рівня екстернальності в умонастроях людей неминуче зберігалася радянська патерналістська традиція персоналізації режиму в особі глави держави. Збереженню цієї традиції спрвав архетип «вождизму», який вів своє походження з додержавних часів, закріпився на етапі давньоруської держави, знайшов своє продовження у гетьманському одноосібному правлінні, в імперському «цезаризмі» та в «інституті генсека» радянського періоду.

Патерналістські очікування суспільства були прямим сигналом для режиму перехідного періоду щодо характеру нової політичної системи, закладання основ якої було покладено на нього: видавалося нібито логічним, щоб це була система президентського правління, коли глава держави не тільки виступає гарантом суспільно-політичного устрою, а й безпосередньо очолює виконавчу владу.

У перші роки незалежності руки політичного «режиму-структури» були досить вільними в питання встановлення «режиму-порядку», адже він користувався помітною довірою населення. У 1994 р. довіра до Президента України за п'ятибальною шкалою становила 2,3 бала, і стільки ж до

²² Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. Вип. 5 (19). С. 465.

Верховної Ради, що було не так уже і мало з огляду на традиційне українське упередження до будь-якої влади²³. В той же час сигнали підтримки з боку суспільства супроводжувалися сигналами-вимогами щодо швидкого поліпшення рівня життя. Режим не міг не передбачати, що невиконання соціальних вимог призведе до втрати підтримки. У таких обставинах президент як уособлення режиму виявив коливання щодо готовності взяти на себе керування виконавчою владою: у травні 1993 р. спочатку вийшов до Верховної Ради з такою пропозицією, але, зрозумівши, що у цьому питанні не зможе розраховувати на підтримку парламенту, швидко про свою пропозицію призабув. Причиною цього було, насамперед, домінування у політичному середовищі тих самих патерналістських настроїв, що й у всьому суспільстві: патерналістська свідомість оцінює очільника за його здатністю до «жорсткого» стилю правління, і в цьому сенсі тодішній прем'єр-міністр Л. Кучма більшістю промислової еліти і населенням промислових регіонів сприймався як переконливіша фігура²⁴. Паралельною причиною були побоювання тієї частини новонародженого політичного класу, яка орієнтувалася на західну демократичну модель політичної системи, що встановлення президентської форми правління законсервує адміністративно-командну систему у суверенній формі.

Перехідний етап у політичному розвитку України у першій половині 1990-х років був позначений незбігами між, з одного боку, суспільними запитами на демократизацію і лібералізацію економічних відносин, а з другого боку, реальною практикою політичного режиму. Відсутність прийнятої суспільством нормативної складової політичної системи амортизувалася тим, що прем'єр-міністр деякий час користувався правом видавати укази, які мали силу закону. Наслідком стало протистояння у трикутнику президент–парламент–кабмін, що загрозувало заморожуванням

²³ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. Вип. 5(19). С. 451.

²⁴ Див. у: Литвин В. М. Україна: політика, політики, власть. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1997. С. 285–289.

становища, коли стара система заперечена, а нова ані розроблена евристично, ані встановлена нормативно.

Небезпека патової ситуації була усунута зміною «режиму-структури». У 1994 р. за підсумками дострокових парламентських виборів главою держави став Л. Кучма. За його ініціативи у 1995 р. була укладена Конституційна угода, якою було притлумлено протистояння президентської і парламентської гілок влади, що дало можливість зосередити вітчизняний політикум на завершенні процесу підготовки та ухвалення нової Конституції України. Прийнята у 1996 р. Конституція унормувала і зміст нової політичної системи, і принципи та правила її функціонування, тобто задала системі проектний режим.

Конституційну нормативність проектного режиму системи від перших кроків її функціонування було підважено тими кроками влади, які здійснювалися у робочому режимі заради гомеостатичності усієї суспільної системи. Потребою збереження суспільної стабільності зумовлювався характер «режиму-структури», який гуртувався навколо Л. Кучми і здійснював політичне правління. Змістом «режиму-структури» визначався і характер «режиму-порядку».

Період зміни суспільно-політичного ладу в Україні був і переходом до нової моделі соціальних і політичних відносин, і переходом у цю модель деяких архетипів командно-адміністративного правління. Процес «притирання» (через взаємне заперечення і компроміси) традицій і новацій визначав градус відхилення робочого режиму функціонування системи від проектного.

Звичка ототожнювати «режим-порядок» з персоною-ієрархом «режиму-структури», з його особистими політичними уявленнями і уподобаннями зазвичай проявляється тим, що і сам порядок у його робочому варіанті, як правило, називається його іменем. В цьому випадку йдеться про «режим Кучми»*.

Для розуміння основних управлінських принципів доречно звернутися до його особистих уявлень про найбільш оптимальні з них для тогочасної України. Л. Кучма як керівник сформувався в

* Інша назва десятирічного правління цього режиму – «Епоха Кучми», запропонована керівником президентської адміністрації у 1999–2002 рр. і спікером парламенту у 2002–2006 рр. В. Литвином.

умовах командно-адміністративної системи, значно дорожив її принципами і методами управління економікою і надалі покладався на них у ситуації, коли державний сектор економіки і надалі залишався, за його даними, на рівні 85%. Ефективно управляти економікою, на думку нового президента, можна було тільки за наявності сильного уряду, і він доклав відчайдушних, утім, безрезультатних, зусиль для того, щоб Верховна Рада ухвалила запропонований ним проєкт закону про владу, яким передбачалося фактичне встановлення президентської форми правління.

Свої уявлення про ефективний режим правління він задекларував, зокрема, під час урочистостей з нагоди 400-ліття від дня народження Богдана Хмельницького: переплетіння прагматизму, схильності до переговорів, тверезості в оцінках та апелювання до військової сили; багатовекторність у зовнішній політиці; жорстка лінія поведінки щодо класу нуворишів; поєднання попереджувальних кроків щодо потенційних "бунтівників" з ухилянням від масових репресій*; толерантність у національно-релігійному питанні** мудрість, терпіння, гнучкість у поєднанні зі сміливістю і готовністю піти на ризик²⁵.

Намагання Л. Кучми закріпити фактично президентську форму правління спочатку згадуваним законопроєктом, а потім своїм проєктом нової конституції не знайшли підтримки у парламенті з тієї самої причини, що і за попереднього президента – побоювання частини парламенту, орієнтованої на західну модель, за долю незміцнілої вітчизняної демократії, а також розрахунки

* Л. Кучма явно намагався запевнити суспільство, що він не перейде межі у застосуванні силових методів. Слід визнати, що свої обіцянки від дотримав і навіть в моменти найбільшої агресії з боку протестувальників вогнепальна зброя жодного разу не була застосована, і швидше за все на його вимогу, адже під час Помаранчевої революції кінця 2004 р. у засобах масової інформації були відомості, що підрозділам МВС були роздані бойові набої, що не могло трапитися без відома президентського оточення.

** На догоду політичному моменту президент був змушений покривити душею, адже за гетьманства Хмельницького з його відома чинилися жорстокі єврейські погроми.

²⁵ Кучма Л. Вірю в Український народ. У 2 т. Т. 1. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С. 107–117.

лівої його частин на реванш, який був мало реальним за президентського правління. Прийнята у 1996 р. Конституція встановлювала змішану форму правління з деяким переважанням функцій парламенту, хоча і залишала главі держави деякий часовий люффт у вигляді перехідних положень. На церемонії підписання Конституції 12 липня 1996 р. Л. Кучма закликав до шанобливого ставлення до Основного закону, неухильного виконання усіх його положень. Одночасно він орієнтував на такі засоби управління суспільством, як енергійність, дисциплінованість, згуртованість, утвердження права як основи суспільного спокою²⁶.

Під час формування принципів «режиму-порядку» перед «режимом-структурою» відразу постала проблема, яка стосувалася узгодження темпів прийняття політичних рішень із загальним темпо-ритмом країни, особливо з динамікою психологічної переорієнтації суспільства. Л. Кучма, як можна зрозуміти з його виступів, усвідомлював, що розтягування процесу суспільних перетворень у часі давало можливість мобілізуватися найбільш хижим соціальним групам, що загрожувало утворенням напівкримінальних і кримінальних зв'язків. Однак, як він пояснював, швидкі перетворення, особливо приватизація, були б можливі лише авторитарними, а то й диктаторськими методами, з повною відмовою від усіх соціалістичних практик, що було неприйнятним для країни, у якій значна частина населення трималася за радянську патерналістську практику у соціальній сфері²⁷.

Організацію нового «режиму-порядку» Л. Кучма пов'язував з адміністративною реформою, яка мала включати: 1) перехід від галузевого до функціонального принципу роботи міністерств; зміну структури самих міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; 3) адміністративну реформу, яка мала включати цілісну і дієздатну систему державного контролю; 4) вибудовування управлінської вертикалі; 5) дерегуляцію та спрощення системи управлінських функцій; 6) реформу системи підготовки

²⁶ Кучма Л. Вірю в український народ Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2000 р. С. 202.

²⁷ Кучма Л. Зламана десятиліття. Київ: Інформаційні системи, 2010. С. 55–56.

управлінських кадрів. Так він уявляв її у своєму посланні до Верховної Ради у 1997 р.²⁸.

Нерозв'язаною, а з врахуванням політичної та соціально-економічної реальності вона і не могла бути розв'язаною, залишилася проблема створення навколо режиму комфортного для нього середовища, аби він стикався з якомога меншим опірком своїм діям, щоб економіка функціонувала без криз, щоб суспільство жило без внутрішніх чвар і політичної конфронтації. Про необхідність консолідації суспільства навколо свого режиму Л. Кучма заявляв неодноразово, що засвідчувало напружений характер загальної політичної атмосфери у країні. Виступаючи на III з'їзді Федерації профспілок України (1997 р.), Л. Кучма декларував абсолютне неприйняття популізму, готовність протистояти огульній критиці, негативу, компромату, у яких губиться голос здорових конструктивних сил, закликав до врахування реальних фінансових можливостей держави, до послідовної антиінфляційної політики. Президент скористався нагодою, щоб попередити про подальше зменшення відповідальності держави за стан відносин між робітниками і роботодавцями, підкресливши необхідність збільшення активності самими професійними спілками²⁹.

На урочистих зборах 1 листопада 1998 р., присвячених 80-річчю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, президент закликав скористатися досвідом її керівників, які забезпечили політичну стабільність і консолідацію населення, дієздатність влади, прагматизм у розв'язанні суспільних проблем. Осмислюючи минуле, він підкреслював основні небезпеки для правлячого режиму – боріння егоїстичних, дріб'язкових та безвідповідальних амбіцій, жадоба слави і влади, багатства і привілеїв, одночасно нагадавши про важливість створення загального неприйняття та нетерпимості навколо будь-яких екстремістських проявів³⁰. Він недвозначно заявляв про готовність

²⁸ Кучма Л. Україна: шляхом реформ. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 103–104.

²⁹ Кучма Л. Вірю в Український народ. Т.1. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2000. С. 274, 279–280.

³⁰ Кучма Л. Вірю в Український народ. Т.1. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2000. С. 324, 326.

режиму «жорстко і безумовно задіяти силові структури для реагування на вияви правового і політичного екстремізму незалежно від їх політичного походження»³¹. У своїй другій інавгураційній промові 30 листопада 1999 р. Л. Кучма пояснив своє розуміння чесної політики як взаємне порозуміння, відмова від налаштування на конфлікт, утвердження атмосфери конструктивізму, взаємодопомоги, доброзичливості, свободи преси, авторитету усіх суспільних ланок³².

Режим Л. Кучми, орієнтований на оптимальне у тих умовах застосування радянського досвіду управління, не був чужим, принаймні декларативно, і новим принципам, таким як відкритість, зокрема, у вигляді електронного урядування, активізація місцевого самоврядування та громадських закладів³³. Важливим елементом «режиму-порядку» передбачалося самоврядування територіальних обшин³⁴, хоча і без достатньої чіткості в уявленнях про принципи розподілу повноважень між центром і периферіями – знизу догори, як це прийнято у традиційних демократіях, чи навпаки, згори донизу, як це було у радянські часи. Принципами функціонування режиму декларувалося (1997 р.) дистанціювання від політичних партій і течій, нетерпимість до тотальної безвідповідальності, у т.ч. колективної, яка прийшла на зміну тотальному контролю радянських часів, недопущення прийняття законів, які не враховують реальну фінансово-економічну ситуацію або спрямовані на угоду заможним верствам³⁵. Пізніше, після хвилі виступів проти режиму, ним декларувалися й інші принципи правління – утвердження прав і свобод громадян, розширення сфери свободи преси та вільного

³¹ Кучма Л. Україна: шляхом реформ. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 95.

³² Кучма Л. Україна – європейська держава. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С. 8.

³³ Кучма Л. Україна: європейський вибір. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 263.

³⁴ Кучма Л. О самом главном. Київ, 1999. С. 206.

³⁵ Кучма Л. Україна: шляхом реформ. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 96, 97, 99.

поширення інформації, ліквідація тих пострадянських бюрократичних процедур, які обмежують права і свободи людей³⁶.

Принципи правління, заявлені Л. Кучмою у виступах, декларативно відповідали проектному порядку, унормованому Конституцією України, яка містила модель політичної системи демократичного типу. Робочий же «режим-порядок» постійно піддавався критиці. Хоча темою критики були відхилення від демократичних методів правління, але її мотиви полягали насамперед у незадовільних відповідях на вимоги соціального плану.

Розходження між проектним і робочим порядками, яке, врешті-решт, призвело до морально-політичної делегітимації режиму, було зумовлене збігом у часі факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, синергія яких дала результат, протилежний очікуваному. Об'єктивний фактор полягав у історично неминучому переході від принципів державного управління економікою до принципів капіталістичного ринку. Обов'язкове при цьому роздержавлення більшої частини засобів виробництва вело до скорочення державного сектору економіки, тобто того управлінського поля, де мав реалізовуватися задекларований «режим-порядок».

Суб'єктивний фактор полягав у тому, що об'єктивні суспільні зміни почали міняти і якість «режиму-структури». Загальна патерналістська орієнтація суспільства на одноособове управління системою посилювалася і такими самими орієнтаціями тих, хто його уособлював, насамперед глави держави. Він з особистого вивчення досвіду інших країн, які успішно проходили кризові етапи своєї історії, виніс переконання, що «роль твоєї особистості – особистості першого керівника країни – може виявитися вирішальною. Вона здатна породити принципові явища або запобігти їм»³⁷. Відповідно, одним з основоположних принципів він встановив свою особисту довіру до тих, хто входив до «режиму-структури». Зворотним боком цього принципу мала бути безумовна відданість

³⁶ Кучма Л. Україна: європейський вибір. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 171.

³⁷ Кучма Л. После Майдана: записки президента. 2005–2006. Киев–Москва: Время, 2007. С. 223.

кожного із владного кола «першій особі». Аналіз адміністративних перестановок, зроблених Л. Кучмою, показав, що його основним принципом добору кадрів була їх належність до «своїх»³⁸.

Л. Кучма покладав основну надію на державне регулювання економічними процесами і відповідно до цього обґрунтовував своє розуміння ефективності «режиму-порядку» перехідного періоду – знання і розуміння економічної ситуації, вміння вирішувати щоденно виникаючі питання в обстановці безперервної кризи. Формуючи свій «режим-структуру», він виходив із переконання, що його учасники і повинні, і можуть управляти економікою, «щоб область або галузь під управлінням такого працівника успішно розвивалася. Тому що відшукати на місце керівника області таку людину, за якої вона впорається зі сівбою, збиранням податків, виконанням економічних планів – надто складно. Ці люди у будь-якій державі на вагу золота. Так було за радянської влади, так і зараз»³⁹.

Запропоновані Л. Кучмою «режим-порядок» і принципи формування когерентного з ним «режиму-структури» не могли у робочому форматі забезпечити успішного розв'язання суспільних проблем – вони розходилися із загальним вектором перехідного періоду, спрямованим на приватизацію засобів виробництва і ринкове регулювання. Сам Л. Кучма уповні усвідомлював небезпеку якісної зміни «режиму-структури» на етапі реформ: «Задовго до появи ринкових механізмів в економіці СРСР розквітнув так званий «адміністративний ринок», на якому котувалися дохідні посади. З моменту здобуття незалежності наш, український шматок цього ринку також став незалежним, а окремі «адміністратори» і далі займалися тим, що найкраще вміли – заробляли на своїх посадах, що зараз справедливо зветься корупцією»⁴⁰.

Л. Кучма негативно ставився до формування «режиму-структури» на засадах професіоналізації політики, посилячись на те, що в Україні багато депутатів використовували свій статус для

³⁸ Див. у: Кармазіна М. С. Президентство: український варіант. Київ : ТОВ «Бланк – Прес», 2007. С. 207–214.

³⁹ Кучма Л. О самом главном. Київ, 1999. С. 92; Кучма Л. После Майдана. Москва : Время, 2007. С. 333.

⁴⁰ Кучма Л. После Майдана. Москва : Время, 2007. С. 68.

власного бізнесу. Він зауважував, що сила економічної конкуренції, перенесена у парламентські стіни, породжує і політичне протистояння, як і те, що відбувалося перетворення законодавців та управлінців на бізнес-партнерів⁴¹. Президент фактично визнавав своє безсилля перед тими, хто, здійснюючи державну владу, одночасно їй опонував, зокрема, перед бюрократією, яка, за його словами, не маючи ані «політичного замовлення», ані контролю з боку суспільства, будувала державу під себе⁴².

Суспільно-політичні новації, негативно оцінювані Л. Кучмою, були породжені об'єктивно закономірним процесом приватизації засобів виробництва, який сам же президент називав неминучим. І якщо наслідком стало домінування великого капіталу не тільки в економіці, а й у політиці, то пояснити це можна самою структурною якістю режиму, пріоритетним становищем у ньому впливових компартійних і господарських діячів радянських часів. Поки в економіці переважала державна частка, «режим-структура» ще підлягав політичному і адміністративному контролю з боку очільника, але з «капіталізацією» різних представників режиму його структура втрачала свою внутрішню когерентність, унаслідок чого і «режим-порядок» набував нових рис.

Особливо виразно зміна сутності режиму проявлялася у зміні характеру відносин усередині нього⁴³. Якщо спочатку претенденти на «приватизаційні шматки» виявляли повну лояльність президенту, то здобувши їх і набравши фінансової ваги, почали виступати самостійними політичними акторами. Якщо під час приватизації політичний режим ще міг впливати на бізнес (влада давала доступ до грошей), то тепер уже великий капітал почав впливати на режим (гроші давали доступ до влади). І в середині своєї другої каденції (2002 р.), виступаючи у парламенті, президент був змушений попередити про "небезпечність зрощування

⁴¹ Кучма Л. После Майдана. Москва : Время, 2007. С. 39.

⁴² Кучма Л.Д. Україна: шляхом реформ. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 96; Кучма Л. О самом главном. Київ, 1997. С. 70.

⁴³ Про методи і засоби правління Л. Кучми докладніше див. у: Михальченко Н., Андрущенко В. Украина, разделенная в себе: от Леонидии к Виктории. В 2 т. Т. II. Киев : ИПиЭНИ имени И. Ф. Кураса НАН Украины, 2012. С. 161–195.

тіньового капіталу з державним апаратом, його впливу на різні сфери суспільного життя, зокрема на діяльність партій, регіональних владних структур, органів місцевого самоврядування та засоби масової інформації»⁴⁴.

Режим Л. Кучми внаслідок історичної неминучості змушений виконати місію запровадження приватної власності і ринкових відносин, тим самим суттєво обмежуючи власні можливості щодо регулювання економіки. Л. Кучма, з одного боку, наполягав, що виникнення «олігополій» було історично неминучим, і, за його словами, без цих кланів не було б і сьогоденної України, оскільки вони підтримали суспільну систему, її життєзабезпечення, інфраструктуру, більш ефективно, порівняно з державними підприємствами, виробництво⁴⁵. Водночас він вважав правильною лінію на компроміс між ринком і державним регулюванням, про що казав на III Всесвітньому форумі українців у 2001 р.; «...давайте ще раз подякуємо обачності й виваженості, терпеливості й відповідальності – усім тим рисам національного українського характеру, які не дали розбухатися ... гігантській спустошливій пожежі. І хоча ми явно запізнилися з темпами перетворень, натомість виграли у головному – уникнули братовбивчого і самовбивчого конфлікту в суспільстві, наростання непередбачуваних і неконтрольованих процесів, здатних роздерти на шматки державу, що тільки-но ставала на ноги»⁴⁶. Виходячи з цього, він намагався поєднати і свободу ринку від державного втручання, і спільну дію держави і приватного капіталу встановленням державно-монополістичних відносин і по завершенні своєї другої каденції жалкував з надмірної поспішності у запровадженні вільного ринку, у зменшенні державної присутності в економічних процесах⁴⁷.

Оцінюючи наслідки приватизації в Україні, головною претензією до режиму Л. Кучми можна висунути персональний

⁴⁴ Кучма Л. Україна: європейський вибір. Київ: Видавничий дім «Альтернативи». С. 187.

⁴⁵ Кучма Л. После Майдана. Москва: Время, 2007. С. 93–96.

⁴⁶ Кучма Л. Україна: європейський вибір. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 165.

⁴⁷ Кучма Л. Украина – не Россия. Москва: Время. 2004. С. 167–168, 171.

склад «приватизаторів», тих, хто заволодів засобами виробництва і фінансами: вони спромоглися зберегти тільки головним чином ресурсовидобувні та енерговиробничі галузі, відсунувши на периферію господарського життя високотехнологічні виробництва. Існує думка, що у запровадженні стратегії і механізмів експлуатації ресурсів України ключовою фігурою і мотором був сам президент⁴⁸.

Встановлення економічного і значною мірою політичного домінування олігархічних політико-економічних груп призвело до набуття українським суспільством ознак «неофеодального», і характер наступних політичних режимів визначався тими «неофеодальними» кланами, які здобували владу за формально-демократичними процедурами. Після масової приватизації предметом політичних баталій уже не була альтернатива «вільний ринок – державне регулювання». Тепер політична конкуренція точилася навколо доступу до державних фінансових ресурсів. У цій конкуренції постійною темою стало питання напряму геополітичного і гео економічного розвитку України.

Українські олігархи у більшості походили із радянської компартійно-господарської номенклатури, із кримінальних і напівкримінальних кіл, відповідно, з традиційною байдужістю до української етнокультурної ідентичності і з російськими мовнокультурними уподобаннями – і класичними, і модерними, і «напівблатними». Для більшості з них природним і психологічно комфортним був євразійський (тобто підпорядкований Росії) вектор розвитку України, хоча і у формі суверенної державності. Для олігархів-неофітів збереження технологічних, фінансових і економічних зв'язків з колишньою метрополією, навіть за свого підпорядкованого становища, було запорукою збереження несподівано набутого бізнесу. Відповідно до парадоксальності політичного життя, євразійський напрям разом з олігархами підтримували, всупереч своїй класовій ненависті до капіталу, вітчизняні соціалісти і комуністи.

⁴⁸ Михальченко Н., Андрущенко В. Украина, разделенная в себе. От Леонидии к Виктории. В 2 т. Том II. Киев : ИПиЭНИ им. И. Ф. Кураса НАН Украины, 2012. С. 181.

Носіями іншого бачення були гуманітарні, культурні, значною мірою науково-технічні інтелектуальні верстви, велика частина малого і дрібного бізнесу. Усі вони розраховували на просвіропейський курс як запоруку утвердження демократії, насамперед демократичної правової системи, яка б захищала їх від свавілля бюрократії та й усього новопосталого правлячого класу. Курс на Європу підтримувала і частина великого бізнесу, орієнтованого на виробництво наукоємної продукції або відсунутого більш потужними кланами від розподілу державних ресурсів. «Євразійці» зосередилися в основному у видобувній, енергетичній галузях або у виробництві напівфабрикатів, консервуючи технологічне відставання України. «Європейці» ж не володіли достатніми фінансовими ресурсами і виробничими потужностями, аби на практиці показати більшу ефективність європейської організації виробництва. «Євразійці» залякували населення економічним регресом у разі виходу з-під російського домінування. «Європейці» спокушали українців надією на майбутній прогрес і залякували крахом демократії на євразійському шляху. Особливо небезпечною стала територіальна структуризація політико-економічних груп, утвердження тих або інших з них у різних регіонах, що вело до ідеологічної фрагментації країни.

Населення опинилося розколотим у своїх геополітичних та гео економічних уподобаннях. Адепти кожного із векторів або не мали достатньо ресурсів, щоб продемонструвати переваги своєї моделі для технологічного прориву, або виявляли байдужість до цього завдання. Руйнування національного виробництва у купі з різким скороченням частки державного сектору в економіці та з егоїзмом фінансово-промислових груп позбавило населення спільного об'єднуючого проекту. Відповідно, і «режими-структури», і опозиційні їм актори практично самоусунулися від спроб мобілізації країни на реалізацію проекту, який мав би суспільну привабливість. Після завершення епохи приватизації і «неофеодалізації» країни кожному із політико-економічних угруповань не залишалося нічого іншого, як робити спроби національної мобілізації, покладаючись не на апеляцію до господарської раціональності, а на технології психологічного впливу, засновані на маніпуляції масовою свідомістю

і природними емоціями людей з використанням популістської риторики. Наступні після "Епохи Кучми" політичні режими, встановлені тими або іншими переможними групами, ставали переважно політтехнологічними, ніж, власне, політико-управлінськими.

Протистояння «європейців» та «євразійців» стало хронічним станом українського політичного життя і почало загрожувати країні розколом. Наступний після Л. Кучми президент В. Ющенко зробив спробу усунути цю загрозу в межах «режиму-структури» і, попри свою проєвропейськість погодився призначити на посаду прем'єр-міністра євразійськи орієнтованого вихідця з Донбасу В. Януковича та мовчки сприйняв обрання спікером парламенту соціаліста О. Мороза. В. Ющенко також сподівався, що можна буде зберегти функціональність «режиму-структури» підписанням (3 серпня 2006 р.) Універсалу національної єдності першими особами держави і лідерами найбільших парламентських фракцій.

Розрахунки, що таке переструктурування режиму забезпечить компромісність у його функціонуванні, не справдилися. Не дали сподіваного результату і розрахунки на консолідацію населення навколо режиму за допомогою політтехнологій апелювання до національних почуттів, до спільної історичної пам'яті, до культурної спадщини народу. Суспільство не припиняло посилати сигнальовимоги щодо підвищення рівня життя і, не отримуючи переконливих зворотних сигналів, розчарувалося у режимі «європейців». Відчуваючи втрату масової підтримки, очільник режиму продовжив у не менших масштабах порядок свого попередника – формування вузького кола довірених осіб, іронічно названих «любі друзі»^{*}. Правління цього кола завершилося загальним падінням економіки і соціальної сфери⁴⁹, повною втратою довіри до режиму, що підтвердилося на наступних президентських виборах, на яких В. Ющенко, набравши 5,45% голосів, у першому турі вибув із боротьби.

⁴⁹ Доволі повну оцінку правління режиму В. Ющенка див. у: Михальченко Н., Андрущенко В. Україна, разделенная в себе. От Леонидии к Виктории. В 2 т. Т. 2. Киев ИПиЭНИ им. И. Ф. Кураса НАН Украины, 2012. С. 449–497.

^{*} «Любі друзі» було часто вживаним зверненням В. Ющенка до аудиторії під час публічних виступів.

Наступник В. Ющенко проросійськи орієнтований В. Янукович не спромігся підтвердити соціально-економічними успіхами перспективність євразійського вектора, компенсуючи це залякуваннями тими небезпеками, які ховалися у європейському курсі. Як і В. Ющенко, він робив спроби згуртувати навколо свого режиму «євразійців» і «європейців», щоправда, не залучаючи останніх до «режиму-структури». В цілому він продовжив «режим-порядок», заснований на непотизмі, тепер уже виразно регіональному – розсаджування земляків з Донбасу у ключових точках державного управління з функціями наглядачів.

За режиму В. Януковича особливо проявилася суть суспільно-політичного життя незалежної України як життя фактично «неофеодального» – зі самовладдям місцевих бізнес-кланів і адміністраторів, з васальним характером функціонування владної вертикалі, зі свавіллям суддівської системи, із розгалуженими корупційними схемами. Режим дедалі більше сприймався як «загарбницький», і від цієї характеристики не рятували декоративні кроки щодо організації громадянського контролю за бюрократією, розширення місцевого самоврядування чи започаткування процесу перегляду конституції. Метод балансування між протилежностями, врешті-решт, привів В. Януковича до особистого краху: майже рік він декларував намір підписати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом і підтверджував цей намір проєвропейською риторикою, але в останню мить відмовився від підписання, що було сприйняте як «євразійський поворот». Радикальна зміна курсу без належних для цього пояснень викликала обурення проєвропейської частини суспільства і, навпаки, вітання з боку частини проросійської. Викликана такими діями суспільно-політична криза у формі масових протестів наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. (Революція гідності) завершилася втечею В. Януковича і розпадом його режиму.

Прихід до влади «режиму-структури» на чолі з новим президентом П. Порошенком не призвів до появи якісно нового «режиму-порядку». Деякі декоративні кроки – люстрація в органах влади і силових структурах (загалом проведена всупереч функціональній доцільності, явно «на угоду революційному натовпу»),

залучення управлінців з інших країн (навіть тих, що втратили довіру співвітчизників), започаткування антикорупційної кампанії і т.п. – не змогли приховати, що основні принципи управління залишилися попередніми – опертя на близьке оточення, пасивність щодо проблеми технологічного оновлення країни, підміна соціально-економічної політики політехнологічними акціями, такими як приваблювання уваги населення до нових віртуальних зображень європейського майбутнього України, підтримання ворожих емоцій до попереднього режиму і т.п., апеляція до патріотичних почуттів для мобілізації країни на відсіч агресії з боку Росії, яка анексувала Крим та інспірувала виступи проросійських колаборантів на Донбасі і допомогла їм військовими діями і технікою. Консолідації населення навколо європейського курсу режиму допомагала підтримка Заходу у протистоянні агресії. Однак через невирішеність соціально-економічних проблем, збереження поблажливого ставлення до корупційних схем близького кола і через появу відомостей про участь у них самого президента суспільство почало сприймати дії режиму як зраду революційним сподіванням. Урешті-решт, П. Порошенко спіткала доля В. Ющенка – на президентських виборах 2019 року він хоча й вийшов у другий тур, але в ньому нищівно програв вихідцю зі сфери шоу-бізнесу В. Зеленському.

Приголомшливий результат президентських, а слідом за ними і парламентських виборів, за підсумками яких нашвидкуруч зліплена новим президентом політична партія «Слуга народу» здобула право на формування у парламенті монобільшості, показала, що в Україні виник новий характер взаємин політичного режиму зі суспільним середовищем. Оцінка режиму і довіра/недовіра йому стали актом не тверезого осмислення, навіть не виявом соціальних настроїв, а виплеском емоцій. Згода суспільства на створення «режиму-структури» із випадково підібраних людей, багато з яких не мають управлінських навичок, чіткої політичної позиції, а то й просто життєвого досвіду, можна вважати симптомом не тільки розчарування у попередніх режимах, а й втрати надії на національний прорив. Кожен із попередніх режимів був представником тих або інших політико-економічних

груп, кожна з яких була послідовною у державному управлінні. Згода на режим, позбавлений цього визначального атрибуту, можна розцінити як встановлення влади закулісних кланів, які не мають, а може й не хочуть мати, чіткого бачення внутрішньої і зовнішньої політики держави і збираються діяти лише ситуативно, а то й корупційно, стосовно державних ресурсів. Найгірше, що можна припустити, що вони не бачать перспектив для національної незалежності і під тиском ситуативних обставин чи заради власних егоїстичних інтересів можуть піти на її згорання. Протилежним варіантом виходу зі стану національної апатії може бути самонародження жорсткого згуртованого «режиму-структури», порядок функціонування якого може бути як демократичним, так і авторитарним.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА І ДЕРЖАВНЕ ПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ: СИСТЕМНА КОНСТАНТНІСТЬ І РЕЖИМНІ ОСОБЛИВОСТІ

Після 30 років незалежності оцінки політичного процесу в Україні, ефективності державної політики як українським суспільством, так і міжнародним середовищем у цілому збігаються і не є надто позитивними. Революційні злами лише на короткий період ламають політичний дискурс, доволі одноманітний – з погляду основних гравців, та без відчутних успішних «проривів» – з точки зору очікування масштабних змін у політичній та соціально-економічній сферах, у рівні життя населення країни.

У посткомуністичних країнах офіційні правила гри часто супроводжуються неформальними (особисті стосунки між політиками та бізнесменами, страх найманих працівників виступити проти сумнівних вказівок керівників, корупційні схеми тощо). Ці неписані правила іноді навіть впливовіші, ніж закони, які діють офіційно. Тому, досліджуючи політичні процеси у посткомуністичних країнах, демократичні досягнення не слід оцінювати лише на основі формальних, процедурних критеріїв. Не можна виключати, що політична система може «застрягти» на транзитній стадії (ані демократичній, ані авторитарній) після проведення перших демократичних виборів та прийняття нової конституції. Тобто крах авторитарного режиму та поява демократичних процедур не обов'язково свідчать про позитивний процес. Замість ліберальної демократії, може бути закріплена «контрольована» чи інша версія «демократії», і це може бути не короткотерміновим явищем. Сам перехід визначається як самостійна траєкторія змін у пострадянському політичному режимі, в якому досягається постійний баланс між процедурною демократією та авторитарним режимом. На відміну від того, що передбачалося, після розпаду Радянського Союзу, швидкого перетворення авторитарних та централізованих режимів у демократію та ринкову економіку не відбулося.

Ф. Фукуяма сприймає сучасну ліберальну демократію як поєднання трьох наборів інститутів. Перший – це держава, яка «концентрує та використовує владу для захисту нації від зовнішніх та внутрішніх загроз», а також забезпечує дотримання закону та надає основні послуги громадянам.

Другий – верховенство права; в ідеалі це повинна бути система прозорих законів, яких зобов'язані дотримуватися не лише пересічні громадяни, а й найвпливовіші політичні гравці у суспільстві. І третє – це інститути демократичної підзвітності, такі як вільні та чесні періодичні багатопартійні вибори. Фукуяма вважає, що «успіх ліберальної демократії залежить від досягнення балансу між сильною державною владою і стримуваннями та противагами, встановленими правовою та виборчою системами»¹.

У разі спроби побудови демократичної політичної системи, переходу до консолідованої демократії необхідно усвідомлювати поведінку та мотивацію різних груп еліти, що конкурують у політичному просторі. Їхня поведінка завжди є раціональною та зацікавленою, вони намагаються максимізувати свій вплив на політичні рішення будь-яким способом. Оскільки політичні та економічні реформи є одночасними в посткомуністичних країнах, бізнес-структури часто функціонують не як автономні центри влади, а як агенти політичного впливу, пов'язані з політиками та залежні від їх захисту. Це призводить до встановлення довгострокових відносин між бізнесом та політиками (як правило, тими, хто був при владі на момент початку реформ). «Тому, чи стане демократія “єдиною грою в місті” чи ні, залежить від того, чи будуть демократичні “правила гри” прийнятними для політичної еліти, що функціонує у політичній системі»².

Системною загрозою для державного розвитку України і навіть її існування є, насамперед, *олігархічна система управління*.

¹ Fukuyama F. *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*, First edition. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2014.

² Šatūnienė Ž. Permanent Instability of Ukraine's Political Regime. *Lithuanian Foreign Policy Review* 15-16:65-97. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=22327>

Зрощення влади й капіталу за своєю сутністю обумовлюють існування системних, навіть системоутворюючих, причинно-наслідкових корупційних відносин. Олігархи в Україні здебільшого не бажають обіймати державні посади, натомість вони створюють власну політичну силу або підтримують існуючі партії в обмін на лобіювання своїх інтересів. Вони ніколи не монополізують державну владу, але завдяки своїм ресурсам стали незамінними партнерами для політичного класу. Однією з характеристик олігархів є їхня політична гнучкість. Вони не мають постійних політичних симпатій і підтримують будь-яку політичну партію, яка здатна захистити їхній бізнес.

Після здобуття незалежності в Україні досить інтенсивно змінювався конституційний порядок. Порівняно з іншими пострадянськими країнами, процес встановлення основних формальних правил зайняв тривалий час – Конституція незалежної держави була прийнята лише в 1996 р. П'ять проєктів Конституції України (1991, 1992, 1993, 1995 та 1996 рр.) охоплювали різні модифікації напівпрезидентської або повністю президентської системи, а компромісні варіанти розподілу політичного впливу в системі взагалі не розглядалися. Незважаючи на тривалий процес прийняття конституцій в Україні, офіційні «правила гри» постійно переглядаються. Фактично, протягом кожного нового терміну Верховної Ради окремі «табори» політичної еліти ініціюють внесення змін до Конституції, одночасно існують спроби діяти поза узгодженими правилами. Також пізніше, ніж у багатьох пострадянських країнах, в Україні розпочалася приватизація – близько 1994 р. – і була незрівнянно повільнішою. Так що роль держави в економіці країни залишалася потужною протягом десятиліття після незалежності.

Розташування політичної влади в політичній системі визначає точки доступу та методи впливу, що використовуються групами інтересів, які, врешті-решт, і впливають на політичний, економічний та соціальний розвиток суспільства. Політична влада є визначальною для розвитку суспільства. Політичні системи, що мають однакові правові механізми та використовують один і той самий тип державного апарату, часто функціонують по-різному.

Наприклад, парламент може бути важливою та ефективною частиною політичної системи або це може бути не більше, ніж інституційний фасад, який має не надто важливе практичне значення. Конституція може забезпечити рамки, в межах яких ведеться політичне життя держави, або це може бути не більше ніж папірець, статті якого не причетні до дійсного політичного життя. Проте дослідження інститутів влади завжди повинно відбуватися паралельно з дослідженням реальних фактів політичного процесу.

Здійснення політичної влади та реалізація державного правління проявляються у формі політичного режиму. Сучасне державознавство форму державного правління тлумачить як «спосіб організації державної влади, який засвідчує взаємозв'язки між вищими органами держави, насамперед між органами законодавчої і виконавчої влади, та особливості статусу глави держави»³.

У свою чергу, політичний режим є важливою ланкою в структурі політичної системи. Він розуміється як система формальних (правових) та неформальних норм і механізмів, що регулюють функціонування центру влади та спосіб її взаємозв'язку зі суспільством. Ця угода визначає, хто має доступ до центрів, що приймають рішення, та за якими процедурами і як політики намагаються налагодити стосунки з рештою політичної спільноти. Отже, політичний режим – це форма політичної організації, яка відіграє особливу роль у стабілізації політичної системи.

Жодна форма правління, безперечно, не є найкращою. Всі вони мають свої обмеження та сильні сторони. Їх вплив також модифікується іншими елементами політичного механізму, такими як виборчі правила та партійні системи. Однак незаперечним є той факт, що наявність президентських та президентсько-парламентських форм правління у пострадянських країнах загалом, та в Україні зокрема, корелюється з надмірною концентрацією влади, придушенням політичної конкуренції та занепадом демократії.

³ Шаповал В. М. Форма державного правління. Юридична енциклопедія: у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 6: Т–Я. 2004. С. 295.

Багато провідних експертів стверджують, що зосередження занадто великої влади в Адміністрації Президента – особливо в поставторитарному суспільстві без усталених традицій стримувань і противаг – перешкоджає створенню дійсно незалежних політичних партій і розвитку парламентаризму.

Визначаючи тип політичного режиму, який формується в умовах політико-економічного панування олігархічних груп та очевидного обмеження суверенного для демократії права громадян реалізовувати владу через широкі та дієві суспільно-політичні механізми та інструменти громадського контролю, необхідно наголосити на ролі президента у формуванні цієї політичної системи. Основна відповідальність лежить на посаді президента, який розподіляє сфери впливу між політико-економічними групами. Говорячи про причинно-наслідкові зв'язки між формою правління та існуючим режимом, треба робити дуже зважені висновки. Адже відокремити вплив системи управління від інших потенційно дуже важливих факторів надзвичайно важко.

В Україні перші спроби визначити тип політичного режиму були здійснені під час першого терміну повноважень Л. Кучми. Від початку він був визначений як «виборчий клієнтелізм» через «демократизацію номенклатури»⁴. Низка науковців відійшла від трактування транзитології як лінійного руху від комунізму до демократії, і політичний режим України того періоду також визначався як «виборчий авторитаризм», що надавало можливість уникати терміна «демократія» для визначення політичного режиму в Україні за часів Л. Кучми. При цьому у 1994–1998 рр. питання реформи державної служби, місцевого самоврядування та судової влади навіть не потрапляли до офіційного порядку денного.

Серед багатьох різних класифікацій політології, що застосовуються до держав СНД, найбільш прийнятними є гібридна держава та «конкурентний авторитарний» режим. Такі держави, як Україна за часів Л. Кучми, є невдалими авторитарними державами

⁴ Цит. за: Kuzio T. Regime type and politics in Ukraine under Kuchma/ Communist and Post-Communist. Studies 38 (2005). 167–190. URL: http://www.taraskuzio.com/Comparative%20Politics_files/politics-regime_type.pdf

та демократіями в перехідному періоді, які не борються за консолідовані демократії. Отже, Україна за часів Л. Кучми була «конкурентоспроможною авторитарною» державою.

Випадок з Україною показує, що гібридні режими досить усталені навіть після революцій. Навряд чи можна не погодитися з думкою українського політолога Ю. Мацієвського, який заявив, що гібридизація, а не демократизація чи відродження авторитаризму, є визначальною тенденцією постреволюційної динаміки в Україні. Під гібридизацією він має на увазі відтворення та збереження підривного впливу неформальних інституцій (таких як клієнтелізм, кумівство, корупція) на формальні інститути (конституція, закони, законодавчі акти) ⁵.

Правлячі еліти в гібридних державах та «конкурентні авторитарні» режими не мають іншого вибору, крім прийняття факту існування опозиції та терпимість стосовно неї. Це один з факторів, які відрізняють їх від повністю авторитарних держав. У той же час ця толерантність має свої межі, особливо коли елітам загрожує зміна режиму під час виборів та наприкінці останнього терміну перебування на посаді президента. Звісно, терпимість – це не те саме, що визнання важливої ролі, яку відіграє опозиція в демократичних країнах.

Вибори мають важливе значення для гібридних держав та «конкурентних авторитарних» режимів, оскільки правлячі еліти прагнуть легітимності як на внутрішньому, так і міжнародному рівні. Не можна допускати, щоб вибори були вільними та чесними, оскільки це може привести до обороту режиму, що було добре видно на президентських виборах 2004 р., які були найбруднішими в історії України ⁶.

Унаслідок внесення змін до Конституції 2004 р. позиція уряду та прем'єр-міністра була зміцнена за рахунок повноважень президента.

⁵ Маціевский Ю. В. В ловушке гибридности: политический режим в Украине после революции 2014 года. *Polis. Political Studies*. No. 1. 2018. P. 96–115.

⁶ Цит. за: Kuzio T. Regime type and politics in Ukraine under Kuchma/ Communist and Post-Communist Studies. 38 (2005). 167–190. URL: http://www.taraskuzio.com/Comparative%20Politics_files/politics-regime_type.pdf

У 2004–2010 рр. в Україні існувала форма правління, відома як парламентсько-президентська система. Компетенції глави держави були обмежені, проте у нього залишилися важливі прерогативи у сфері формування уряду.

Перехід до прем'єр-президентської системи у грудні 2004 р. відбувся на хвилі Помаранчевої революції. Згода новообраного Президента України В. Ющенка на зменшення обсягу повноважень була, мабуть, однією з умов, яку діюча влада висунула в обмін на згоду на перехід влади. Нова Конституція набула чинності у 2006 р.

Після Помаранчевої революції в Україні парламентсько-президентська система ускладнила консолідацію влади навколо єдиного політичного центру. Таким чином, 2006–2010 рр. стали єдиним періодом в історії України, коли, незважаючи на всі публічні політичні конфлікти, міжнародні організації визнали політичний режим у країні демократією.

Одним із перших політичних рішень, прийнятих Януковичем у 2010 р., було відновлення Конституції 1996 р. через Конституційний Суд з метою концентрації влади та запобігання навіть гіпотетичній можливості перекосу владних повноважень у бік прем'єр-міністра або парламенту. Російська підтримка Януковича на виборах також була зрозуміла правлячими елітами України як спроба експортувати російську модель «керованої демократії».

Помаранчеву революцію вважали кінцем авторитарного правління та входження олігархічних кланів в українську політичну систему. Однак уже в 2005 р. нову правлячу еліту вразила політична криза. Розподіл виконавчої влади між двома політичними інститутами приблизно однакової сили та невизначеність щодо поділу влади призвели до конфліктів між їхніми керівниками (президентом та прем'єр-міністром), а також між президентом та парламентом. Внутрішньополітичні міжусобиці досягли свого піку під час президентства В. Ющенка та послабили здатність уряду протидіяти фінансовій кризі. Конфлікти стали особливо виразними за відсутності пропрезидентської більшості у парламенті, але навіть у протилежному разі повноваження прем'єр-міністра залишалися б основою для напруженості між прем'єр-міністром та

президентом. Той факт, що Президент України зберігає особливо значні повноваження, ще більше сприяє утворенню політичного конфлікту. Як підсумок – політична нестабільність шкодить рівню довіри людей до демократичних політичних інститутів та держави в цілому.

Подальші події в Україні також були складними та неоднозначними. Дослідження демократичних змін в Україні, саме їхньої своєрідної закономірної періодичності приводять до висновку, що нестабільність політичного режиму в Україні є її постійною рисою. Звідси виникає питання – чи існують перспективи консолідації демократії в Україні. Зазвичай аналіз політичного режиму в Україні проводиться у скоригованій «транзитологічній» парадигмі, яка традиційно фокусується на аналізі структури політичної еліти та домовленостей між елітами («правилами гри») в демократичних «переходах». Наприклад, дослідниця Ж. Шатунієне створила теоретичну модель для аналізу траєкторій змін у пострадянських політичних режимах. Ця модель, на відміну від класичної «транзитології», фіксує, як специфічні риси пострадянського суспільства – домінування неформальних інститутів, відсутність традицій партійної демократії, соціально-економічна структура суспільства – можуть впливати на траєкторію зміни політичного режиму і його закріплення⁷.

Зазвичай *критерієм переходу до демократії* є формальні, мінімальні та, головним чином, процедурні особливості функціонування режиму. Наприклад, є думка, що етап переходу до демократії закінчується проведенням вільних виборів та формуванням нового уряду на їх основі. Загалом, процес демократизації «третьої хвилі» розглядався як «вікно можливостей», відкрите у певному географічному розташуванні, коли потрібно лише правильно «влитися» в демократичний режим, і він буде жити в будь-якій країні, незалежно від обставини. Такий теоретичний висновок змусив транзитологів робити необґрунтовано оптимі-

⁷ Šatūnienė Ž. Nepastovus posovietinės Ukrainos politinės režimas ir demokratijos konsolidavimo perspektyvos. Politologija. 1(41):28-70. URL: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=235875>

стичні висновки. Адже до уваги не бралися такі механізми неформального впливу, які існують поряд із формальними інститутами, і можуть суттєво «коригувати» розподіл політичної влади в системі.

21 лютого 2014 р. Верховна Рада проголосувала за повернення до прем'єр-президентської форми правління, яка також функціонувала раніше, у 2006–2010 роках. За цією системою парламентська коаліція призначає та звільняє з посади Прем'єр-міністра України та його міністрів. У той же час глава держави зберігає низку повноважень, які відокремлюють його від інших президентів країн з прем'єр-президентською формою правління. Президент подає до Верховної Ради імена кандидатів на посади міністра оборони та міністра закордонних справ, керівників Генеральної Прокуратури та Служби безпеки. Він також має вирішальний вплив на призначення голів обласних (обласних та районних) адміністрацій, а також сильне право вето (2/3 голосів, необхідних для його скасування) і може призупиняти дії урядових постанов до перевірки Конституційним Судом його конституційності тощо.

Незважаючи на те, що в 2014 р. багато говорили про «перезавантаження» політичної системи, основні партії «реформ» виявилися недостатньо сміливими, щоб відмовитися від цієї системи, яка фінансувалася олігархами. Стійка традиція брати гроші на президентські та парламентські вибори у великого бізнесу взяла гору, і знову коло замкнулося: новообрані депутати, фінансовані олігархами, блокують ключові реформи. Таким чином, судова система не може запрацювати по-новому, а олігархічна відтворюється щоразу.

З іншого боку, прореформаторські політичні партії часто змушені поклатися на підконтрольні олігархам партії для прийняття законопроектів у парламенті. Партії «реформ» повинні були б мати явну більшість, але часто змушені укладати сумнівні коаліції, щоб проголосувати ключові реформи, частково тому, що депутати в їх рядах самі є олігархами або представниками олігархів і, насамперед, лобіюватимуть власні інтереси.

Наступні *неформальні інституції, що спотворюють політичну систему* України – це механізм політичних призначень, що утворюють ланцюг бюрократів і керівників державних підприємств, які працюють у міцній зв'язці задля перерозподілу державних коштів та політичного впливу. Наявність поняття «смотрящіє» в українській політичній лексиці може характеризувати існуючий політичний режим в країні лише як олігархічний. Говорячи мовою конспірологів, «глибинна держава»* в Україні виходить на поверхню. Олігархи фактично мають низку відкритих і очевидних механізмів у державі, які вони застосовують для задоволення своїх інтересів.

Можливо, така недосконала демократія, як Україна, де багато інститутів є лише фасадом «глибинної держави», є ідеальною ареною для олігархічного впливу; навіть більше, ніж багато автократій у регіоні. Олігархія зруйнувала надії Помаранчевої революції на далекосяжні економічні та соціальні реформи після багатьох років, коли пострадянська корупція задушила економічний розвиток.

Хоча Україна страждає від різних видів корупції, найбільшою перешкодою на шляху реформ є потужний вплив у політиці найбагатших олігархів.

Багатство України зосереджено в декількох руках. На виборчі кампанії витрачаються сотні мільйонів доларів. ЗМІ, що належать олігархам, додатково сприяють посиленню впливу найбагатших на українську демократію. Вони визначають популярність політиків і навіть відбирають їх, особливо кандидатів, які покладаються на «політичні технології» – витончену галузь маніпуляцій, яку фінансують олігархи.

Посткомуністичний період пострадянських держав має різні характеристики. Спостерігається широкий спектр політичних

* Термін «глибинна держава» вперше прозвучав у 2014 р. з вуст Майка Лофгрена, співробітника апарату Конгресу США. Він визначив його як «гібридне злиття державних чиновників і представників верхнього рівня фінансистів і промисловців, які ефективно управляють США, не питаючи про це виборців та порушуючи суть політичного процесу».

режимів, що формуються, політичних систем, структур влади. Проте на сьогодні управління фактично стає набагато важливішим, ніж будь-коли. Особливо в державах зі сильною олігархічною складовою: «...набір і характер механізмів, які практично використовуються в державному управлінні, обумовлюється політичним режимом держави, в якому втілюються засоби та методи здійснення політичної влади, визначаються необхідні та можливі управлінські дії»⁸. Можна сказати, що олігархія – це насамперед система управління державою. В олігархічній системі існує неформальна та обмежена правляча група або групи, представники яких створили своєрідні мережі. Результатом такої системи є створення в державі цілих пірамід залежностей (на центральному та місцевому рівнях), що нагадують феодальні системи.

Фінансово-політичні групи, як головні неформальні суб'єкти політичного процесу в Україні, активно практикують непублічні методи впливу на прийняття владних рішень передусім через монополізацію контролю над системою державного управління, нав'язуючи їй феномен тіньової економіки, явища корупції та систему кулуарного лобізму.

Діяльність цих корпоративних об'єднань характеризується такими ознаками:

- контроль над промисловими та фінансовими активами;
- управління фінансовими потоками через власний банк;
- наявність власної депутатської фракції (або групи депутатів) у вищому законодавчому органі країни, яка виступає головним лобістом інтересів фінансово-промислової групи;
- делегування своїх представників у структури виконавчої та, іноді, судової влади;
- вплив на редакційну політику засобів масової інформації загальнодержавного масштабу⁹.

⁸ Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 8.

⁹ Рейтерович В. І. Особливості функціонування фінансово-політичних груп інтересів у системі публічної політики. Державне управління: удосконалення та розвиток. № 5. 2011. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=285> (Дата звернення: 19.03.2021).

За Ф. Фукуямою, «управління – це здатність уряду створювати і застосовувати правила, а також надавати послуги, незалежно від того, демократичний цей уряд чи ні»¹⁰. Веберівська модель управління передбачає, що бюрократи, по суті, є виконавцями рішень, що приймаються політичними органами; вони можуть мати технічні можливості, але вони не мають повноважень самостійно встановлювати порядок денний. Ця ідея була продовжена в концепції «вбудованої автономії» П. Еванса: бюрократи мають бути захищені від певних впливів соціальних суб'єктів, але повинні бути підпорядковані суспільству, враховуючи загальні цілі¹¹. Модель слабких держав та сильних суспільств Дж. Мігдала стверджує, що здатність влади впливати на суспільство або регулювати його залежить від співвідношення двох факторів: спроможності держави та самоорганізації суспільства, яке лежить в її основі. Дві держави можуть мати рівний регуляторний потенціал, але неоднакові результати регулювання, оскільки суспільство в одній набагато краще організоване протистояти проникненню держави, ніж в іншій¹².

Незалежно від методу та підходів визначення, державне управління є складним явищем, яке передбачає політичну відповідальність як перед парламентом, так і перед суспільством. Але щоб державне управління стало справді якісним, воно повинно позбавитися важкої політичної складової. Як результат, призначення в державному управлінні мають відбуватися на основі професійної компетенції, а не на основі політичної належності або ідеологічно-партійної відданості. На думку багатьох реформаторів,

¹⁰ Fukuyama F. 2013. What Is Governance? CGD Working Paper 314. Washington, DC: Center for Global Development. URL: <http://www.cgdev.org/content/publications/detail/1426906>

¹¹ Evans Peter B. *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995.

¹² Migdal J. *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1988. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=lbEM3qyWlqgC&pg=PA10&lpq=PA10&dq=Joel+Migdal,+Strong+Societies+and+Weak+States:+State-Society+Relations+and+State+Capabilities+in+the+Third+World>

єдиною допустимою формою участі державних службовців у політичному житті може бути участь у виборчому акті (всенародному голосуванні). Відмова від політичних уподобань як основи прийому та звільнення з державного управління має гарантувати, що відбір та тривалість діяльності державних службовців базуватимуться на їхній ефективності та досягнутих результатах. На думку одного з реформаторів К. Шурца, «реформа державної служби вимагає, щоб ділова частина державних повноважень здійснювалася головним чином як бізнес»¹³. Отже, деолігархізація залежить від деполітизації конкретних державних інституцій, зокрема тих, що борються з корупцією, демонополізації ЗМІ та ключових галузей економіки. Це одна з ключових умов для успішної модернізації та побудови демократичних інститутів у країні.

Для зменшення впливу олігархічних груп на процес ухвалення адміністративно-управлінських рішень необхідні такі кроки: чітка регламентація функціонування корпоративних утворень та створення прозорих механізмів взаємодії їх з органами державної влади. «Україні слід зосередитися на відмежуванні олігархів від політичної системи, а не на атаці на олігархію як таку. Альтернативний підхід – демонтаж політичної економії, яка живить олігархічну владу, що призводить до зниження їхнього політичного впливу, потребує забагато часу»¹⁴. Тобто Україна може дозволити олігархам зберігати свої економічні активи, але не повинна дозволяти їм використовувати політичну систему задля власної вигоди. Необхідно змінити систему, де політичний клас був би відокремлений від олігархату.

Дії української влади після 2014 р. не завжди відповідали їхнім передвиборчим гаслам. Зокрема, у березні 2015 р. президент П. Порошенко заявив: «Деолігархізація – це моя ключова вихідна

¹³ Schurz C. The Necessity and Progress of Civil Service Reform, Good Government. Washington, 1894. P. 3.

¹⁴ Wilson A. Survival of the richest: how oligarchs block reform in Ukraine. European council on foreign relations. P. 4. URL: https://ecfr.eu/wp-content/uploads/ecfr_160_survival_of_the_richest-how_oligarchs_block_reform_in_ukraine.pdf

позиція. Ми намагасмося навести порядок у державі...»¹⁵. А за кілька тижнів до відставки з посади прем'єр-міністра А. Яценюк сказав: «Нам вдалося знищити системну мафіозну корупцію в самій верхівці влади»¹⁶. За даними Інституту економічних досліджень та політичних консультацій завдяки прозорості та дерегуляційним заходам, здійсненим у 2014 – 2018 роках, Україна щорічно економила 6% свого ВВП (6 млрд доларів). Сюди входило зменшення податкової корупції в Україні, скорочення неефективних закупівель, реформування державного монополіста Нафтогаз та підвищення прозорості. Під час президентства П. Порошенка індекс сприйняття корупції в Україні покращився і рівень корупції знизився¹⁷. Були створені нові антикорупційні органи: Національне антикорупційне бюро (НАБУ), Національне агентство з питань запобігання корупції та Антикорупційна прокуратура. Незалежні антикорупційні установи повинні бути вирішальними у зменшенні рівня ролі неформальних політичних та економічних суб'єктів. Боротьба з корупцією безпосередньо сприяє користі процесу реформ.

Тим не менш, політична система Україна протягом п'яти років після Революції гідності не позбулась олігархічного впливу повністю. Як наслідок, нових керівників України звинуватили не просто в терпимості до олігархічної системи, а й участі в ній. «Ніхто із президентів, у тім числі і Петро Порошенко, так і не змінив систему в країні, – пояснювала Ірина Бекешкіна причини, через які президенти, знаючи про втрату довіри, не змогли її повернути до кінця своїх повноважень. – Це система олігархічно-монополістичної економіки, де партії і фракції у парламенті – це політичні «органи» економічно-олігархічних груп, які просувають їхні інтереси»¹⁸.

¹⁵ Порошенко об Укрнафте: Это не конфликт во власти, ключевое – деолигархизация, Prawda.com.ua, 29.03.2015. URL: <http://www.epravda.com.ua/rus/news/2015/03/29/535932/>

¹⁶ Усі антикорупційні органи повинні нещадно боротися з політичною корупцією, Арсеній Яценюк. Km.gov.ua, 21.02.2016. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248845249&cat_id=244276429

¹⁷ Україна проти корупції: Економічний фронт. Економічна оцінка антикорупційних заходів у 2014–2018 рр. Дніпро: Середняк Т. К., 2018. 85 с

¹⁸ Дорош С. Порошенко і попередники: чий рейтинг падав найнижче? BBC Україна. 7 червня 2017. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-40171736>

Заради справедливості слід сказати, що Україна виконала непросту роботу. Серед найбільш вагомих успіхів варто відзначити грошову реформу, вступ до СОТ, підписання Угоди про асоціацію між Україною та країнами Європейського Союзу, підписання угоди про безвізовий режим із країнами Європейського Союзу. Були запущені реформи децентралізації, судова, житлово-комунальна, медична, ряд реформ, які стосуються освіти та мовної політики. Відбулася макроекономічна стабілізація. Більшість олігархічних підприємств зазнало суттєвих збитків, хоча й, насамперед, через об'єктивні обставини. Серйозні проблеми для олігархів були викликані глибокою економічною кризою, що виникла в країні після 2013 р. – деякі з них не змогли виплатити свої банківські позики. Також на прибутковість підприємств негативно вплинуло їхнє виключення або значне обмеження участі в тендерах та державних замовленнях, що традиційно за часів президентства Януковича було для них джерелом збагачення. Як наслідок, згідно з рейтингом *Forbes* уже у 2015 та 2016 рр. статки більшості українських олігархів значно зменшилися. Сукупні статки першої сотні найбагатших українців у 2015 р. становили \$26,97 млрд, а в 2016 р. – уже \$20,15 млрд. У 2015 р. в Україні було 5 долларових мільярдерів, а в 2016 р. їх виявилось лише четверо: Р. Ахметов, І. Коломойський, Г. Боголюбов і В. Пінчук. Коментуючи такі цифри, журнал «Фокус» зазначив, що «підводячи підсумки рейтингу 2016 року, складно позбутися відчуття того, що глибинні проблеми зберігаються не тільки у самого бізнесу в Україні, а й у філософії людей, які ним займаються. Успішність більшості учасників рейтингу найчастіше визначає не конкурентоспроможність і інноваційність, а лобізм і преференції. Як зазначив колись один з інвестбанкірів, у ринкових умовах стан багатьох великих українських бізнесменів був би негативним»¹⁹.

Однак, незважаючи на певний прогрес, досягнутий Україною у процесі реформ, країна все ще має великі структурні проблеми. Дотепер Україна потерпає від наслідків олігархічних монополій,

¹⁹ Сто самых богатых людей Украины. Полный список. Фокус. 13 травня 2016. URL: <https://focus.ua/rating/archive/2016/350253>

надрегульованої економіки, складного ділового середовища, корупції та слабого верховенства закону²⁰. Ось чому лідери ЄС особливо наголошують на необхідності більш ефективних кроків для боротьби з корупцією та для продовження зусиль з реформування судової влади та прокуратури задля зміцнення верховенства закону. На думку міжнародних експертів, українська судова система є особливо корумпованою, стійкою до інших впливів, включаючи уряд.

Феномен олігархії, звичайно, не є суто українським чи пострадянським явищем: це було відомо з самого початку державних організацій та політичних систем. Певні особливості олігархії залишаються незмінними, незалежно від того, актуальні вони для опису ситуації в античному світі, деяких західно-європейських країнах чи в Україні.

До акцій протесту Євромайдану в 2013 р. статки 50 найбагатших людей в Україні становили 45% ВВП, майже в п'ять разів більше, ніж у США.

Однією з ключових обіцянок новообраного уряду після Революції гідності було позбавлення олігархічних груп впливу. Незважаючи на те, що представники вищої української влади регулярно поверталися до гасел деолігархізації у своїх програмних заявах, це недостатньо впливало на їхні фактичні кроки в цьому напрямі.

Після здобуття незалежності у 1991 р. Україна офіційно визнала основні цінності сучасного цивілізованого світу та заявила про своє бажання побудувати відкриту демократичну державу з розвиненою ринковою економікою. Перехід України від тоталітаризму до демократії є набагато довшим процесом, ніж у більшості європейських посткомуністичних країн. Понад те, цей процес ще не закінчився. Процес демократизації не є лінійним і характеризується частими змінами на різних етапах трансформації.

²⁰ Jarábik B., Waal de T. Ukraine Reform Monitor: March 2018. Carnegie Endowment for International Peace, 27 March 2018. URL: <https://carnegieendowment.org/2018/03/27/ukraine-reform-monitor-march-2018-pub-75909> [2018-08-27]

Ф. Фукуяма визне, що деякі країни, які переходять від комунізму до капіталізму, не перейшли до демократії одразу. Він стверджує, що деякі з цих країн навіть зробили повороти і повернулися до авторитаризму. Демократичні інститути, як показує Фукуяма, не тільки еволюціонують, але й можуть занепадати, навіть у консолідованих демократіях²¹.

Коріння української олігархії сягають пізнього радянського періоду. Україна не багата енергією, але вона мала достатньо сировини (залізної руди, вугілля, корисних копалин, урану), важкої промисловості (сталь, хімічна продукція) та іноземних ресурсів (завдяки її ролі як енергетичного транзитного коридору), щоб збагатити кількох людей, які намагалися зробити себе такими самими багатими, як їхні російські еквіваленти, корумпуючи політику, розвантажуючи свої витрати на державу та відмежовуючись від бюджету.

Історично великий бізнес в Україні сформувався на основі монополістичних промислових комплексів, створених за умов планової радянської економіки. На відміну від більшості країн Центральної Європи, де боротьба за політичну владу розгорнулася між демократичними та прокомуністичними силами, в Україні обидва протиборчі табори належали до колишньої Компартії СРСР. Одна частина утворила «старе» політичне крило, що все ще декларувало комуністичні ідеали, інша називала себе «крилом реформ», керуючись, однак, здебільшого приватними, а не національними інтересами. Можливості для контролю над активами дістали партійна та комсомольська номенклатура, «червоні директори», які перетворилися на сучасних представників фінансово-промислових, а згодом – і фінансово-політичних груп, які здобули ролі основних політичних гравців.

В Україні після 1991 р. можна спостерігати своєрідну траєкторію змін політичного режиму, що неминуче впливало на всі сфери політичного життя країни. Головною особливістю такого

²¹ Fukuyama F. Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy, First edition. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2014.

режиму стала зміна короткочасних етапів демократичного управління з формами майже авторитарного правління кланів. Структурними особливостями пострадянської України стали неавтономний, неоднорідний бізнес-клас та неефективно організований клас робітників. Після лібералізації політичного режиму, яка розпочалася в 1990–1994 рр. – перед першими конкурентними виборами до Верховної Ради незалежної України – відбулася роздробленість старої комуністичної політичної еліти. Перша прийнята Конституція країни в основному відповідає принципам демократичного управління. Однак, коли в 1994 р. Л. Кучма став президентом, тенденції авторитаризму поступово почали посилюватися в країні, в політичній системі утвердились «олігархічні» клани.

Після перемоги на президентських виборах в 1994 р. Л. Кучми понад 200 людей з Дніпропетровська приїхали до Києва, щоб обійняти різні рівні виконавчої влади, 25 відомих бізнесменів регіону були призначені на найвищі посади в Адміністрації Президента та українському уряді. Особливістю відносин між бізнесом та державою в Україні стало те, що великі підприємці намагалися не лише здобути контроль над виконавчою владою, але й взяти безпосередню участь або принаймні впливати на політичні партії у парламентському процесі. Напередодні виборів до Верховної Ради 1998 р. великі українські бізнесмени почали активно створювати свої політичні партії та самі брати участь у виборах. Після цих виборів 28 відсотків членів українського парламенту були бізнесмени. У виборах до Верховної Ради під «прапорами» різних політичних партій взяли участь 49 банкірів, було обрано 14, а один з найбільших на той час українських банків – Приватбанк – навіть створив власну політичну партію²².

Після виборів 1994 року стало цілком «нормальним», що бізнесмени, які допомагали певному політику чи політичній партії перемогти на виборах, призначалися на посади, на яких вони

²² Šatūnienė Ž. Nepastovus posovietinės Ukrainos politinės režimas ir demokratijos konsolidavimo perspektyvos. *Politologija* 1(41):28-70. URL: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=235875>

могли ухвалювати рішення на користь власних компаній. А політична партія, член якої перемагає на президентських виборах, має суттєвий, іноді вирішальний вплив на формування політичного режиму. Отже, політична еліта здобула майже необмежені можливості скористатися неформальними засобами для накопичення впливу.

Прямий вплив представників бізнесу на рішення президента та уряду залишався стабільною тенденцією протягом усього періоду незалежності України. Як і в багатьох інших посткомуністичних країнах, процес приватизації в Україні став основою для формування клієнтелістських відносин між владою та бізнес-спільнотою. З 1994 р. і до Помаранчевої революції у 2004 р. український бізнес впливав на інституційну структуру уряду країни, яка брала участь у реалізації їхніх інтересів. Хоча новий уряд Ю. Тимошенко, сформований після Помаранчевої революції, публічно заявив про свою антиолігархічну позицію та пообіцяв переглянути найближчим часом близько трьох тисяч приватизаційних угод українських державних підприємств, політична еліта, незалежна від бізнесу, так і не появилась в політичній системі України.

Отже, протягом 90-х років минулого століття «закріпився інституціоналізований олігархічний капітал і влада кланів»²³ і суспільство поділилося на надбагатих та бідних. Ця концентрація капіталу була підтримана шляхом структурних змін у політичній, законодавчій та фінансовій системах.

Саме тоді в Україні вперше з'явилися олігархи як важливі гравці і швидко стали домінуючою ознакою внутрішнього політичного та економічного життя. Олігархія – це неформальна інституція в Україні, яка в деяких аспектах важливіша формальних інститутів та норм, заснованих на конституції. Закулісні олігархічні системи – це питання надзвичайно важливе для розуміння реальної політики та механізмів, що працюють в Україні, а також ключова перешкода для струкурних реформ. «Загалом в Україні...

²³ Kuzio T. Political culture and democracy East European Politics & Societies, 25 (1) (2011). P. 95.

сформувалося специфічне розуміння “політики” як інструменту розробки, прийняття і реалізації рішень певними групами інтересів в інтересах цих самих груп»²⁴.

Попри те, що Україна уникала повного авторитаризму, як і більшість її пострадянських сусідів, вона, тим не менше, не змогла побудувати прозорий та стабільний демократичний порядок. Таким чином, протягом більшої частини своєї історії як незалежної нації Україна за рейтингом Freedom House визнається «частково вільною». Економічні реформи розпочалися зі запізненням і ніколи не були достатньо всеосяжними або рішучими для швидкого та стійкого зростання. Пізні та неповні реформи створили численні деформації ринку та можливості для експлуатації державних ресурсів тими, хто був близький до влади. Як результат, між 1992 і 2016 роками ВВП України на душу населення за паритетом купівельної спроможності зріс лише на 35%²⁵, що значно слабше, ніж у інших посткомуністичних країнах.

На сьогодні *основним гальмом для успішного соціально-економічного та політичного розвитку України* є влада кількох олігархів та пережитки радянської ментальності, що надто глибоко вкорінилася в українському суспільстві. Ці залишки радянської ментальності виявляються насамперед у політичному та соціальному патерналізмі – надмірному покладанні сподівань на державу. «За даними опитування Соціологічної групи “Рейтинг” майже 60% громадян тією чи іншою мірою впевнені, що відповідати за їхнє життєзабезпечення має держава, 40% підтримують зрівняння доходів населення й близько 50% виступають за збільшення держвласності в бізнесі та промисловості. Крім того, 70% українців готові поступитися частиною власних свобод заради підвищення порядку в країні»²⁶. Тим не менш, революційні події

²⁴ Телешун Я. С. Клієнтелізм як складова функціонування фінансово-політичних груп. Політичне життя. 2017. № 3. С. 82.

²⁵ The World Economic Outlook. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/SPROLLS/world-economic-outlook-databases#sort=%40imfdate%20descending>

²⁶ Віхров М. Прагматичний патерналізм. Як досвід і розрахунок відвертають українців від ліберальних реформ. Тиждень.ua. 6 червня 2018. URL: <https://tyzhden.ua/Society/214700>

2004 і 2013 – 2014 рр. суттєво трансформували традиційні пострадянські цінності, розвиваючи постматеріалістичний ціннісний компонент: у дослідженні за 2018 р. найважливішою цінністю 86% респондентів назвали свободу, друге місце посіла справедливість (70% українців зазначили її як основну цінність), третє – безпека (67% опитаних)²⁷. Але сподівання громадян на владу досі залишаються патерналістськими та інфантильними, що є пережитком радянських часів, коли громадяни були беззвучними утриманцями авторитарної соціальної держави.

Одночасно з цим, в Україні суттєву роль відіграють неформальні інститути. «До них належать, зокрема, політичні партії-субститути, які створюються для реалізації інтересів окремих бізнес-груп або впливових політичних гравців, але не виборців, парламент у ролі закритого клубу, “неправосудна” судова система тощо. Саме подібні неформальні інститути наповнюють формальну (фасадну) демократичну оболонку держави і деформують її сутність. В основі підтримки стійкості неформальних інститутів, починаючи з моменту виникнення Української держави, лежать традиційні цінності...»²⁸. Таке сприйняття влади призводить до постійної залежності людей від держави та переваги держави над суспільством. Гіперболізована надія на державу породжує віру в правителя, який самостійно і одноосібно розв'яже більшість проблем. Природно, що схильність людей до самообману породжує сплеск популізму, який з кожними новими виборами набуває все більш вигадливих та абсурдних форм. Політичні популісти обіцяють систему добробуту, але не умови для особистого чи політичного або економічного розвитку. Таким чином, патерналістський менталітет активно використовується та підтримується політиками-популістами. Законна влада спирається на внутрішні цінності та визнання того, що лідер має законні права

²⁷ Стало відомо, які цінності у пріоритеті українців (інфографіка). Ракурс. URL: <https://racurs.ua/ua/n115533-stalo-vidomo-yaki-cinnosti-u-prioryteti-ukrayinciv-infografika.html>

²⁸ Сврореформування України: цінності мають значення. Аналітичний центр «Обсерваторія демократії». URL: <http://od.org.ua/uk/>

впливати на людей, які зобов'язані прийняти цей вплив, а згідно з теорією консенсусу легітимність соціального устрою впливає з консенсусу щодо групових цілей і служить для стабілізації режиму ²⁹.

Політична влада формує основний вектор економічного розвитку країни і суспільства. Влада – це основа соціальних відносин. За період незалежності Україна залишилась аутсайдером серед пострадянських країн та країн ЄС з точки зору економічного розвитку. Мінімальна заробітна плата українця в 12 разів нижча за заробітну плату в країнах Європейського Союзу. Прямі іноземні інвестиції в Україну зменшуються. Останні інвестиції становили 2,4 мільярда доларів у 2018 р., що на 10% менше, ніж у попередньому році. Реальний валовий внутрішній продукт України в 2020 р. впав на 4%. Це сталося після його зростання впродовж 2016 – 2019 рр. Держстат зазначає, що в 2019 р. ВВП України зріс на 3,2%, роком раніше – на 3,4%, а в 2017 і 2016 роках він зростав, відповідно, на 2,5% і 2,4%. Спад на 9,8% був зафіксований у 2015 році, на 6,6% – в 2014 році ³⁰. У 2019 році економіка України зросла на 1,5%, більше, ніж у Росії, але нижче ринкових прогнозів 2,3% країн Європейського Союзу. Однією з причин прискореного зростання економіки цих країн є стабільність політичної влади, поступовість реформ та постійний вектор торговельно-економічних відносин, чого не можна сказати про Україну. А законні взаємовідносини між корпораціями і державними інституціями у стабільних інституційних середовищах – це невід'ємний елемент політичної системи, що органічно в неї вбудований і функціонує відповідно до заданих «правил гри».

Пандемія COVID-19 посилила структурні слабкості української економіки та сприяла рецесії у 2020 р. Значний спад економічної активності був зафіксований у другому кварталі

²⁹ Linz J. J., Stepan A.C. The breakdown of democratic regimes: Crisis, breakdown, and re-equilibration, Vol. 1, John Hopkins University Press, Baltimore (1978).

³⁰ Національні рахунки (ВВП). Валовий внутрішній продукт (у поточних цінах, млн. грн). URL: http://ukrstat.gov.ua/imf/arhiv/nr/nr2016_2020_u.htm

2020 р. Приватне споживання, яке залишалося сильним у попередні роки, зафіксувало свій перший негативний результат з 2015 р. Його зменшення на 10% у річному обчисленні у другому кварталі 2020 р., під час першої хвилі пандемії, стало згубним для економіки. Інвестиції в основні активи впали більш ніж на 22%.

Доступу України до зовнішнього фінансування перешкоджає нездатність уряду боротися з корупцією. У червні 2020 р. МВФ затвердив 18-місячну Угоду з Україною на 5 млрд доларів США, щоб допомогти країні впоратися з економічними викликами, спричиненими пандемією COVID-19, та вирішити питання платіжного балансу і зовнішнього фінансування. Однак відсутність прогресу у реформах судової системи, а також зусилля, спрямовані на підрич незалежності національного банку та антикорупційних установ, змусили МВФ призупинити наступні виплати. Подібні перенесення були також з боку Європейського Союзу та Світового банку. Ситуація погіршилась у жовтні 2020 р., коли Конституційний Суд України скасував ключове антикорупційне законодавство, включаючи обов'язкову електронну декларацію про доходи та штрафи за неправдиві дані в декларації, фактично декриміналізуючи корупцію. Цей крок підштовхнув ключових донорів України, зокрема МВФ, призупинити своє фінансування. Діловий клімат в Україні оцінюється на рівні С, а оцінка ризику в країні знаходиться на рівні D і визначається як «дуже високий»³¹.

Оцінка економічної свободи України становить 54,9 бала, що ставить її економіку на 134-те місце за рейтингом 2020 р. Загалом, за рівнем економічного розвитку Україна посідає 45-те місце серед 45 країн Європейського континенту³².

Часті структурні коливання в економіці України в очах світового співтовариства формують негативний імідж української влади, впливаючи на довіру та відносини з країнами-партнерами, та призводять до посилення соціальної напруженості в самій

³¹ Country risk assessment map. URL: <https://www.coface.com/Economic-Studies-and-Country-Risks/Ukraine>

³² 2021 Index of Economic Freedom. URL: <https://www.heritage.org/index/country/ukraine?version=729>

країні. Ми вважаємо, що причиною невдалих економічних реформ є відсутність досвіду керівників органів управління, компетенції державного управління та державного будівництва. Саме тому зберігається неповнота політичних реформ і, як наслідок, невизначеність інвесторів у майбутньому власних інвестицій.

Індикатори державного управління України у 2020 р. мають такий вигляд: індекс якості законодавства³³ – 2,5; індекс сприйняття корупції³⁴ – 33; індекс демократії³⁵ – 5,81; індекс верховенства закону³⁶ – 0,51. Як видно, результати невтішні. Все ще сильна олігархічна система та відсутність спроможності влади реально змінити цю систему мають прямий вплив на процес українських реформ, і, як зазначав Ф. Фукуяма, «якість управління в кінцевому рахунку є функцією взаємодії потенціалу та автономії, і що будь-який із них самостійно буде недостатнім як показник якості уряду»³⁷.

Державу не слід плутати з тими, хто безпосередньо здійснює керівництво – урядом. Уряди можуть здійснити масштабні зміни законів та механізмів, а держава залишатися незмінною. Отже, політичну систему держави слід відрізнити від самої держави. Політична система складається з формальних та неформальних структур, які демонструють суверенітет держави над територією та народом. Але держава протягом свого існування може мати багато різних політичних систем.

Політичні інститути, формальні та неформальні, визначають як обмеження, так і стимули, з якими стикаються ключові гравці в даному суспільстві. Враховуючи ендегенну особливість політичних інститутів та стратегічний розподіл повноважень, які вони

³³ The Worldwide Governance Indicators. 1996–2013. The World Bank. URL: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/> https://ru.theglobaleconomy.com/Ukraine/wb_regulatory_quality/

³⁴ The Corruption Perceptions Index. 2020. URL: <http://transparency.org/>

³⁵ The Democracy Index. 2020. The Economist Intelligence Unit. URL: <http://www.eiu.com/>

³⁶ World Justice Project. URL: <http://worldjusticeproject.org/>

³⁷ Fukuyama F. Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy, First edition. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2014.

надають, належним чином обрані інституції можуть сприяти розробці надійних механізмів, здатних зменшити ризики опортуністичної поведінки політичних та економічних гравців.

Згідно з економетричною моделлю К. Перейри і В. Телеса³⁸ політичні інститути мають принципове значення лише для нових демократій, а не для консолідованих. Лише нові демократії потребують ефективною та наполегливою присутності політичних інститутів, їхній вплив на економічні показники є більш помітним і необхідним. Згідно з цією економетричною моделлю демократичний режим позитивно впливає на економічне зростання. Одночасно з цим, у багатьох країнах вплив політичних інститутів на економічне зростання невеликий або незначний, на відміну від бідних країн. Ці висновки підтверджують результати для «старих демократій», оскільки існує сильний взаємозв'язок між доходами та демократією. А. Пшеворський стверджує, що «очікуване життя демократії в країні з доходом на душу населення менше 1000 доларів становить близько восьми років. Від 1001 до 2000 доларів середня демократія може розраховувати на 18 років. Але понад 6000 доларів демократія триває вічно»³⁹. Отже, політичні інститути надзвичайно важливі для економічного зростання в країнах з низьким рівнем доходу. Також результати дослідження доводять, що вплив політичних інституційних змінних по-різному залежить від автократій та демократій. У демократичних режимах, чим довше політична влада утримується певним політичним лідером, тим більшим буде економічне зростання; однак при роботі з автократіями такий ефект зворотний.

Економіст Т. Х. Маршалл у своїй книзі «Громадянство і соціальний клас» стверджує, що процес модернізації включає три фази політичних змін, що ведуть до більшої справедливості. Ці фази – це свобода особистості (свобода слова та юридичний

³⁸ Pereira C., Teles V. Political Institutions, Economic Growth, and Democracy: The Substitute Effect. URL: <https://www.brookings.edu/opinions/political-institutions-economic-growth-and-democracy-the-substitute-effect/>

³⁹ Przeworski A. (1999) Minimalist Conception of Democracy: A Defense. In Democracy's Value edited by Shapiro, I. and Hacker-Cordon, C. Cambridge: Cambridge University Press.

договір), політична свобода (право голосу та парламентська реформа) та соціальний добробут (право на освіту, охорону здоров'я, пенсії та інші форми добробуту)⁴⁰. Рівність перед законом дає можливість соціально слабшим класам пред'являти претензії до держави щодо доступу до ресурсів, поступово зменшуючи бідність. Отже, за належних умов зміцнення громадянського суспільства в умовах політичної рівності може суттєво сприяти зменшенню бідності⁴¹.

Необхідно наголосити, що саме посилення інститутів громадянського суспільства іноземні партнери України визначають сьогодні як першочергову і безумовну необхідність для гарантування успішного розвитку України як незалежної демократичної держави, вирішення ключових завдань суспільно-політичного та соціального характеру. При цьому іноземні представники наполягають на впровадженні прийнятої в багатьох західних країнах формули співробітництва приватного бізнесу та інститутів громадянського суспільства, а точніше – фінансової підтримки останніх, але, зауважимо, в чітко визначених та погоджених державою системі координат для реалізації конкретних цілей та програм.

Зокрема, економічні інститути справляють вирішальний вплив на інвестиції у фізичний та людський капітал, технології та промислове виробництво. Також добре відомо, що крім того, що вони відіграють вирішальну роль у економічному зростанні, економічні інститути також важливі для розподілу ресурсів.

Олігархічні групи, що виникли внаслідок патологічного симбіозу влади та великого бізнесу, залишаються однією з найбільших перешкод для модернізації Української держави. Впроваджувані до цього часу періодичні і незавершені реформи не привели до підриву позиції олігархів. Олігархічні групи і на

⁴⁰ Marshall T.H. Citizenship and social class, in *Sociology at the Crossroads and Other Essays*. London, 1963. Heinemann. P.67–127. Pearson C. 2001. *Beyond the Welfare State: The New Political Economy of Welfare*. New York: Polity Press.

⁴¹ Manor J. *Civil Society and Poverty Reduction in Less Developed Countries. A Guide for Development Practitioners*. Institute of Development Studies 2007.

сьогодні залишаються добре організованими групами з власними засобами масової інформації та значними фінансовими ресурсами, впливовими союзниками політиків. Як підсумок – є дієвим і постійним неформальним політичним інститутом.

Серед багатьох схем накопичення великого капіталу в Україні, зокрема, є дешева робоча сила та недостатньо активна позиція робітничого класу та профспілок. Врегулювати ситуацію неможливо без докорінного реформування соціально-трудова відносин, що означало б впровадження моделей з використанням досвіду західних країн, які у своїй більшості передбачають можливість участі найманих працівників у володінні капіталом підприємств. Наскільки це реалістично для сучасної України – питання, на жаль, риторичне. Однак немає сумнівів, що гарантований розвиток Української держави навряд чи можливий без формування нового соціального договору на принципах демократичної соціальної держави, замість олігархічного «соціального договору». Відсутність суспільного запиту на подібну політику консенсусу «нового соціального договору» спричиняє «посилення контролю великого бізнесу над ключовими ресурсами суспільства і держави». Цей базисний фактор, у свою чергу, призводить до виникнення політичних криз. «Функціональна і стабільна демократія ніколи не зросте на соціальному розколі – вона потребує більш-менш рівного і справедливого розподілу ресурсів. Саме тому в олігархічній пропаганді та риториці олігархічних політиканів наголос робиться або на «сліпій» вірі в демократію («демократія як різновид релігії»), або на її нормативно-інституційно-процедурних аспектах («демократія – це процедура і не більше»), в той час як ресурсорозподільча проблематика свідомо ігнорується. Отож – «віруйте в демократію і регулярно ходіть на вибори, а розподіл ресурсів залишіть тим, хто самовизначився як «еліта»⁴².

Чим розвиненішими та впливовішими є об'єднання працівників, тим самостійніші вони під час обрання політичного

⁴² Кононенко С. Суспільство і політика за умов олігархії. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2007. Вип. 36. С. 63

партнера. Зменшення самостійності у виборі профспілок пов'язане насамперед із зовнішніми стосовно партійних систем політичними чинниками: нормативним регулюванням державою політичної діяльності громадських організацій, режимними характеристиками політичної системи, а також специфікою політичної активності мас. Ситуація, за якої профспілки цілковито втрачають можливість діяти як політичні суб'єкти й змушені чітко виконувати накази партійного керівництва, є можливою в умовах тоталітаризму. На думку В. Цвиха, «взаємини профспілок і партій принципово відрізняються в суспільствах різного типу. У тоталітарному суспільстві профспілки, якщо й існують, то зводяться до ролі “прив'язних ременів”, що передають рух від партії до “маси”, пов'язують правлячу, авангардну пролетарську партію з широкими масами трудящих. Звідси відносини між партією та профспілкою є відносинами субординації, тобто підпорядкування і залежності»⁴³.

За своєю сутністю становлення соціального партнерства як основного типу соціально-трудових відносин повинно гармонізувати стосунки між працедавцями, найманими робітниками та державою, а також сприяти розв'язанню соціально-трудових спорів та конфліктів. Завданням соціального партнерства повинно виступати поліпшення умов праці, створення сучасних механізмів захисту робітників та мінімізація можливості соціального вибуху. Автори книги «Насильство та суспільні порядки» Д. Норт, Дж. Волліс та Б. Вайнгест попереджають про небезпеку, за якої політична система маніпулює економічною системою для досягнення політичних цілей, а також про таку корупцію «за якої політичні гравці створюють економічні привілеї, щоб зберігати владу в руках політичної коаліції. Така корупція перешкоджає громадянам жити під владою того уряду, який вони обирали, а отже, руйнує республіку»⁴⁴.

Оцінка ролі політичних інститутів у економічних показниках є непростим завданням. Давні, глибоко вкорінені політичні та

⁴³ Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика. Київ, 2002. С. 148.

⁴⁴ Норт Д., Волліс Д., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії. Київ: Наш формат, Незалежний культурологічний журнал «І», 2017. С. 9–10.

соціальні виклики сьогодні безпосередньо впливають на функціонування самої держави та економіку. Подібні політичні інститути створені в двох різних країнах можуть по-різному впливати на їхню економіку. І в той же час інститути, які відрізняються політично, наявні в різних країнах, можуть привести ці країни до подібних економічних показників. Українська олігархічна система, створена у другій половині 1990-х років, виявилася надзвичайно міцною та здатною до адаптації.

«У політичних процесах для реалізації конкретних політичних рішень, важливість яких посилюється під час інтенсивних реформ, основне значення має інституціоналізована довіра, яка є сукупністю згаданих вище форм довіри. Такий тип довіри означає підтримку органів державної влади, а також неурядових інституцій (бізнесу, ЗМІ, профспілок тощо), які відіграють ключову роль у генеруванні та виконанні громадських “правил гри” та забезпечують функціональність “інструментів демократії” (виборів, різноманітних форм політичної та громадської участі тощо). Чим вища інституціоналізована довіра, тим стійкіша суспільна система»⁴⁵.

*В Україні факторами створення правлячих систем були як результати виборів, так і невиборчі механізми, а всередині них неформальна політична поведінка: громадянська непокора, акції протесту, кольорові революції. Найбільші з них – Помаранчева революція та Революція гідності – змінили напрям розвитку української політичної системи, позбавивши колишню владу одноосібного домінування. На цей факт варто звернути особливу увагу, аналізуючи політичний розвиток України, адже і на сьогодні близько 40% українців готові взяти участь у санкціонованих мітингах та демонстраціях*⁴⁶.

⁴⁵ Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 39.

⁴⁶ Готовність громадян України до участі в акціях протесту (березень 2021р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gotovnist-gromadian-ukrainy-do-uchasti-v-aktsiiakh-protestu-berezen-2021>

Сьогодні українське суспільство переживає глибоку політичну кризу, спричинену непрофесіоналізмом та короткозорістю правлячої політичної еліти. Володіючи потужним ресурсним потенціалом, уряд не в змозі раціонально використовувати його та розвивати власну державу і зробити її конкурентоспроможною в очах світового співтовариства. Як наслідок, ми спостерігаємо занепад економіки, інфляцію. Темпи реформ, спрямованих на підтримку бізнесу, зменшилися за останній рік, трудовий кодекс застарілий і не має гнучкості.

На системну кризу в українському суспільстві впливає відсутність чіткої стратегії розвитку, яка повинна передаватися від уряду до уряду. Часта зміна урядів, переобрання народних депутатів призвели до нерозуміння, що і як робити. За період з 1992 – 2020 рр. в Україні змінилося 22 прем'єр-міністри, кожен працював у середньому 1 рік 4 місяці. Проведення послідовних реформ потребує визначення параметрів національної моделі розвитку, логіці функціонування якої повинні підпорядковуватись усі плани і дії реформаторів. Для цього необхідно осмислити та перевірити можливість використання Україною моделей, які були теоретично обгрунтовані та перевірені багаторічною практикою в інших країнах, для визначення як доцільності їх запозичення, так і конструювання власної моделі. Натомість, представник Президента України в парламенті Р. Стефанчук наголосив, що основною місією влади є «...зламати систему і запропонувати нову модель...»⁴⁷. Лише за останні півтора року ідеологічною доктриною України проголошувалося лібертаріанство, лібералізм, а потім «щось проміжне між ліберальними та соціалістичними поглядами». Така невизначеність навряд чи сприятиме розвитку економіки, чіткому визначенню орієнтирів соціальної політики та вдалим комунікаціям з громадянським суспільством. Адже «лібертаріанство», «лібералізм» та «соціалізм» – різні політико-економічні теорії, іноді з протилежними цілями та засобами

⁴⁷ В основі ідеології «Слуги народу» лежить лібертаріанство, – Стефанчук. 23 травня 2019. Букви. URL: <https://bykvu.com/ru/bukvy/118227-v-osnove-ideologii-slugi-naroda-lezhit-libertarianstvo-stefanchuk/>

їхнього досягнення⁴⁸. Неусвідомлення цього вказує на відсутність чіткої системи цінностей, що може призвести до краху системи соціальної, економічної та політичної. Вже на сьогодні дії влади входять у суперечність з проголошеними ідеями лібералізму або неолібералізму. Прихильники неолібералізму стверджують, що держава за своєю суттю неефективна порівняно з вільним ринком. Також, на думку неолібералів, сучасна соціальна держава перебуває в кризі, а її основним завданням повинно бути ухвалення політичних рішень, а не надання послуг. Вони пропонують замінити надання державних послуг підприємницькою діяльністю, заснованою на конкуренції та ринках. Тобто, процес ухвалення політичних рішень характеризується як «управління», а процес надання державних послуг – це врядування. В цьому контексті необхідно замінити бюрократію на «підприємницький уряд», заснований на конкуренції, ринках, споживачах та вимірі результатів. Зрозуміло, що українська політична система не розвивається в цьому напрямі. А олігархічна спрямованість політичного та соціального вектора нашої держави залишається незмінною.

Політична система встановлює баланс між конкуруючими інтересами, можливостями та домовленостями, тобто – своєрідний статус-кво. Врешті решт, це оформлюється в баланс між окремими людьми. Конкретна політична система – це конкретне визначення ролей та норм права та розподіл прав та обов'язків, що історично визначаються задля балансу повноважень. Той, хто виконує ці ролі, хто має право керувати іншими, є політичною елітою.

На вітчизняному ґрунті варто говорити про укладання фінансових та фінансово-політичних угод. Українська практика

⁴⁸ Див., напр.: Попович М. Лібералізм. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 402; Заблоцький В. Лібертаризм. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори), І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ : Абрис, 2002. 742 с. Горбатенко В. Соціалізм. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011.

останніх десятиліть показала, що олігархи не укладають стабільних союзів і гнучкі у виборі союзників. Їхні стосунки з тією чи іншою партією та політиками залежать від поточної політичної ситуації і підпорядковуються ключовій меті – захисту їхніх ділових інтересів. На жаль, і на сьогодні лишається актуальною характеристика політичної системи України, окреслена десять років тому М. Михальченком: «В умовах панування олігархічних промислово-фінансово-політичних груп досить динамічно відбуваються структуризація і переструктуризація “політичних верхів” (управлінських груп) навколо окремих олігархів, які стають або економічними, або політичними переможцями. Українська бюрократія кидає переможених і переходить на бік переможців»⁴⁹.

У перше півріччя свого президентства В. Зеленський демонстративно підкреслював свою незалежність. Він обіцяв країні «деолігархізацію» ЗМІ, демонополізацію економіки, підтримку малого та середнього бізнесу. Проте тільки за півтора року діяльності нової влади відбулося більше десяти акцій протесту. Чисельними були протести представників малого і середнього бізнесу проти законів №128-IX і № 129-IX, які, на думку протестувальників, ліквідують спрощену систему оподаткування та можуть призвести до закриття дрібних підприємств. У Комітеті підприємців України (КПУ), який є організатором протестів, наголошують, що ці законопроекти «руйнують малий бізнес та суперечать обіцяному президентом курсу на економічну лібералізацію», та вимагають накласти вето на ці «каральні закони». Замість бажаного ефекту детінізації, ФОПівці погрожують виїхати до Польщі або відійти в тінь, унаслідок чого країна втратить 1,5 млн підприємців.

Також проти ухвалення цих законів виступила Українська рада бізнесу. Член Наглядової ради УРБ Н. Бедричук вважає, що таке радикальне розширення фіскалізації розрахункових операцій зводить нанівець цілі законопроекту і завдає суттєвих збитків малому та середньому бізнесу. Представники бізнесу попереджають, що ухвалення цього законопроекту матиме негативний

⁴⁹ Михальченко М. Політична система в Україні: що ми модернізуємо. Віче. 2011. № 1. С. 30.

соціальний ефект та викличе збурення у підприємницькому середовищі. Заяву підтримали Асоціація платників податків України, Національна організація роздрібної торгівлі, Українська асоціація прямого продажу, Асоціація приватних роботодавців, Асоціація франчайзингу, Всеукраїнська професійна асоціація підприємців та інші об'єднання, що представляють підприємців малого та середнього бізнесу.

Також відбулася кількатисячна акція протесту вчителів під гаслами «Гідну зарплату» й «Ні безглуздим реформам в освіті» та акція протесту науковців. Через велику заборгованість заробітної плати* протестують гірники – спочатку в Луганській області, а згодом і на Волині, блокуючи вагони з російським вугіллям. На Львівщині Незалежна профспілка гірників України прийняла рішення про підготовку до загального всеукраїнського протесту шахтарів. Як зазначив голова Незалежної профспілки гірників України М. Волинець, «Незалежна профспілка гірників України прийняла рішення про підготовку до загального всеукраїнського протесту шахтарів. Але це залежить не тільки від членів профспілок, а й усіх працівників галузі. Нова виконавча влада так само, як і колишня, демонструє свою нездатність і нерозуміння того, що на деяких підприємствах заробітна плата не виплачується протягом чотирьох місяців. Хотілося б відчутти відповідальну та дієву роль Міністерства енергетики та захисту довкілля і без зволікань»⁵⁰. «За умов олігархії не лише ресурси розподіляються нерівномірно, але й розуміння політичних цінностей олігархічною верхівкою та рештою громадянства є мінімально подібним, збігаючись лише малою мірою»⁵¹.

* За даними Державної служби статистики, 1 лютого 2021 р. загальна сума заборгованості з виплати заробітної плати становила 2971,8 млн грн, або 113,8%, порівняно з 1 січня 2021 р. URL: <https://news.dtkk.ua/labor/compensation/68203>

⁵⁰ Шахтарі готуються до всеукраїнського протесту – Волинець. 16 жовтня 2019. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1830210-shakhtari-gotuyutsya-do-vseukrayinskogo-protestu-volinet>

⁵¹ Кононенко С. Суспільство і політика за умов олігархії. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2007. Вип. 36. С.63

Як результат, *фрагментарні реформи на сьогодні не привели ані до демократизації політичного режиму, ані до зменшення олігархічного впливу*. Уже в червні 2019 р. новообраний президент попросив олігархів підключитися до відновлення інфраструктури Донбасу. А після відставки прем'єр-міністра Гончарука з'явилися коментарі європейської преси про те, що уряд, не пов'язаних з олігархами міністрів, замінили зручнішими В. Зеленському ветеранами політики: «Прем'єр Гончарук хотів обмежити вплив олігархів і розсварився із президентом Зеленським. Тепер він йде». Звільнення і заміна також інших міністрів – закордонних справ, фінансів, оборони, а також «україн важливого для України Генерального прокурора» відбувається на тлі різкого падіння рейтингів Зеленського та посилення впливу українських олігархів⁵². Наступний крок до повернення на шлях зближення з бізнесом відбувся в березні 2020 р. під час зустрічі президента з олігархами. Сам В. Зеленський після неї розповів, що зібрав олігархів та бізнес для того, щоб залучити гроші на боротьбу з вірусом. «Україна, запевнили учасники зустрічі, є простором стратегічних інтересів для представників великого бізнесу, які планують тут жити й працювати»⁵³. Окрім допомоги у боротьбі з коронавірусом, бізнесменам було запропоновано взяти під кураторство області, де у них є активи та ресурси. Безумовно, це викликало суперечки з місцевою владою. Такі кроки нагадують про те, що бізнес-клас в Україні був сформований не лише за ініціативи держави, але йому також було дозволено брати безпосередню участь в управлінні країною зі самого початку незалежності. Саме в цьому випадку олігархи і використовують свої переваги перед політиками. У погано керованій країні з неефективною та корумпованою

⁵² Європейська преса: Гончарук хотів обмежити вплив олігархів і тепер вимушений йти. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%94%D0%B2%D1%80% D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA% B8/a-52647513>

⁵³ Президент України провів зустріч з великим бізнесом для допомоги під час боротьби з поширенням коронавірусу. 16 березня 2020 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-proviv-zustrich-z-velikim-biznesom-dlya-d-60185>

бюрократією вони становлять групу, найбільш організовану та підготовлену до управління⁵⁴.

Спостерігаючи відсутність політичної волі у влади, можна дійти висновку, що за нинішньої системи управління українською політикою олігархічний вплив збережеться. Хоча можливі більш-менш серйозні конфлікти між владою та окремими олігархами, що не матиме великого впливу на демонтаж системи. Очевидно, що Президент України тяжіє до авторитарного стилю управління. Тому замість демократичного прогресу, зміцнення верховенства права та громадянського суспільства ми спостерігаємо швидку концентрацію влади в руках президента та його найближчого оточення. Навколо президента, який має повну виконавчу владу, функціонує велика команда його найближчих або більш віддалених радників, вплив яких на процес ухвалення рішень не залежить, однак, від конституційно визначених прерогатив, а на поведінкові фактори. Президент може вільно обирати своїх радників. Члени Офісу президента координують певні сфери діяльності виконавчої влади.

Складна ситуація в політиці та економіці посилюється через некомпетентність української політики. На наш погляд, зміни у національному законодавстві необхідні для того, щоб забезпечити захист українського народу випадковими популістськими політиками, яким бракує досвіду державного управління. Це дозволить доповнити органи управління фахівцями з високим рівнем інтелектуального розвитку, що зможе вивести Україну з політичної та економічної кризи, зробивши інвестиційну, інноваційну привабливість.

Усвідомлення впливу олігархів на політичне та економічне життя України існує вже 20 років. Згідно з опитуванням, проведеним ще у 2001 р., 81,5% українців вважали, що олігархи безпосередньо впливають на владу і збагачуються завдяки цьому

⁵⁴ Konończuk W. Fundament systemu starzy i nowi oligarchowie na ukrainie wydawca. Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia Centre for Eastern Studies. St. 8. URL: https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_59_pl_fundamenty_systemu_oligarchowie_net_0.pdf

впливу⁵⁵. На сьогодні ще більша кількість українців (92%) погоджується з тим, що олігархи мають великий вплив на українське суспільство. Відносна більшість українців (38%) вважає, що вплив олігархів здійснюється через окремих депутатів, 27% вважає, що він здійснюється переважно через ЗМІ, 10% вважають, що – через президента⁵⁶.

Сучасне українське суспільство характеризують як фасадну демократію зі своєрідною віртуальною реальністю: є інститути держава, суди та парламент, але насправді вони є лише імітацією демократичних процесів. Рішення приймаються неофіційно, політика змінюється від президента до президента. Цей віртуальний світ, створений для українського народу, не перетинається з реальним світом корупції як способу життя. Ця подвійна система надає уряду можливість управляти країною та накопичувати капітал. Класичне визначення влади характеризує його як здатність однієї сторони впливати на поведінку іншої та здатність іншої сторони досягати своїх цілей. Таким чином, група чи особа при владі може становити загрозу для інших груп або індивідів. Рівень цієї загрози залежить від міри влади, яка може бути реалізована і може бути збільшена в стресовій або неоднозначній ситуації, «де практично не буде нічого стабільного, ...де успіх держави буде залежати від її здатності спритно й адекватно реагувати на ті зміни, що будуть відбуватися в міру просування людства до технологічної сингулярності»⁵⁷. Такою стресовою ситуацією стала пандемія COVID-19, яка виявила всі недоліки державного управління, недовіра державних інститутів та фальшиву риторику влади.

У 2021 р. Forbes уперше опублікував оновлені дані найбагатших людей України після 2016 р. Згідно з цими даними виявилось, що, незважаючи на деолігархізацію, яку начебто

⁵⁵ Думки та погляди населення України, січень 2001 року. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=252&t=10&page=8>

⁵⁶ Довіра українців до політиків і ставлення до олігархів, березень 2021. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1020&page=1>

⁵⁷ Сухонос В. В. Державне правління: еволюція сучасних форм : монографія. Суми : Університетська книга, 2014. С. 261.

проводить президент В. Зеленський, статки більшості українських олігархів значно зросли за минулий рік. Порівняно з червнем 2020 р., найбільше розбагатів Р. Ахметов. Перебуваючи на першому місці серед найбагатших громадян України рік тому з 2,8 мільярдами доларів США, сьогодні він має 7,6 мільярда. Так само на другому місці залишився В. Пінчук. Його статки зросли до 2,5 мільярда доларів – із 1,4 мільярда минулого року. К. Жеваго піднявся відразу на третє місце з минулорічного сьомого. Його статки нині оцінюють у 2,4 мільярда доларів, минулого року це було 1,1 мільярда. Значний стрибок угору в багатстві здійснив і І. Коломойський – із восьмого місця на четверте. Тепер його активи становлять 1,8 мільярда доларів, при тому що у 2020-му це був 1 мільярд. На п'ятому місці залишився з минулого року, але теж збагатів Г. Боголюбов. Його статки зросли до 1,7 мільярда доларів із минулорічних 1,2 мільярда. Значно менше зросли статки у П. Порошенка. Він опустився із третього місця на шосте. Його активи нині оцінюють в 1,6 мільярда доларів, минулого року їх було на 1,4 мільярда. Сьомим мільярдером в Україні став В. Новинський із 1,4 мільярда доларів в активах. Минулого року їх оцінювали в 810 мільйонів, і в списку мільярдерів його не було⁵⁸.

Окрім недовіри до судової системи, ситуація погіршується розгалуженою корупцією, якістю законодавчої бази, відсутністю верховенства права та слабкими комунікативними зв'язками між владою та громадянським суспільством з багатьох питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Політичні характеристики розвитку Української держави залишаються невтішними значною мірою через надмірну концентрацію капіталу у невеликій групі людей. На сьогодні Україна залишається чи не єдиною країною у світі, де олігархи, домінуючи у ключових галузях економіки, справляють занадто вагомий вплив на державну політику. Через належність їхнього бізнесу до банківської справи, до важливого промислового та сільськогосподарського виробництва вони, як

⁵⁸ Forbes оновив рейтинг мільярдерів України. Косюк вибув, Новинський – мільярдер. Статки інших суттєво зросли (Уточнено). 12 березня 2021. URL: <https://forbes.ua/news/forbes-onoviv-reyting-milyarderiv-ukraini-12032021-1153>

правило, пов'язані з політикою, вплив на яку здійснюють через представництво в уряді, законодавчій владі та політичних партіях. Як наслідок, і соціальна, і економічна політика насамперед, провадиться не в інтересах громадян і суспільства. «Від 0,5% до 2% фірм від загальної кількості фірм в Україні мають політичні зв'язки. Разом з тим, фірми з політичними зв'язками контролюють понад 20% загального обороту всіх українських компаній. Фірми з політичними зв'язками мають вищий оборот і наймають більше робочої сили, порівняно з політично незалежними фірмами, також фірми з політичними зв'язками сплачують нижчу ефективну податкову ставку. Фірми зі зв'язками в політикумі мають тенденцію бути більшими за розміром і в середньому наймати більше людей, однак вони повільніше зростають і платять менше податків, порівняно з аналогічними політично незалежними фірмами»⁵⁹.

Якщо така ситуація триватиме і надалі, то єдина модель, яку зможе побудувати Україна, – це модель «кумівського капіталізму», за якої всі політичні рішення підпадуть під вплив незначної кількості компаній. Як зазначено у Звіті, підготовленому в рамках Програми реформування системи управління в Україні, яка фінансується Департаментом міжнародного розвитку Великої Британії (UKAid) з розповсюдженням за підтримки Фонду ефективного урядування, «кумівський капіталізм дозволяє компаніям, які тісно пов'язані з політикумом, користуватися перевагами, до яких інші компанії не мають доступу. Це дозволяє компаніям, які мають політичні зв'язки, створювати перешкоди для входу інших у ті сектори економіки, в яких вони господарюють. Як результат, кумівський капіталізм неефективно розподіляє ресурси, обмежує конкуренцію, збільшує економічні витрати та звужує економічні можливості»⁶⁰.

Тим не менш, «головною перешкодою на шляху українських реформ... є здебільшого не зовнішньо-, а внутрішньополітичний

⁵⁹ Кумівський капіталізм в Україні: економічні наслідки. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/435491521811321988/pdf/124551-UKRAINIAN-PUBLIC-cronycapitalismukraineukr.pdf>

⁶⁰ Там само.

фактор. Серед його основних ознак: неконсолідованість еліт, корумпованість, перманентна, нецивілізована (багато в чому – аморальна) боротьба фінансово-економічних і політичних груп за владу, споживацьке ставлення до володіння нею. В результаті Україна отримала “власну” – недосконалу й суперечливу – “політику перетворень” як результат неефективних і багато в чому хаотичних практик»⁶¹.

Головна умова збереження режиму олігархії в Україні – це наявність зв'язку між політикою, засобами масової інформації та бізнесу. В українських умовах основним джерелом фінансування передвиборчої кампанії є олігархи, що також є одним із ключів до розуміння їх значення в українській політичній системі. Усі основні українські олігархічні угруповання долучаються до боротьби за місця в новому парламенті та заносять своїх людей до списків майже всіх важливих партій. Політика в нашій країні – річ надзвичайно дорога, традиційно українські виборчі кампанії є одними з найдорожчих у Європі – вартість кожної з них оцінюється в сотні мільйонів доларів⁶². Як і повсюди у світі, на засоби інформаційного впливу витрачаються величезні кошти: політичні кампанії передбачають величезну кількість покровителів, офіційної та неофіційної підтримки, подарунків та навіть підкуп. А підтримка одного з кандидатів рейтинговим каналом телебачення може принести йому перемогу. Вислів, приписуваний Б. Березовському «Дайте мені пульт від телевізора, і через півроку я зроблю президентом табуретку», зараз став як ніколи актуальним. Справа лише в ціні питання, яка прямо пропорційна очікуваному результату.

Останні два десятиліття показали, що періодичні зміни політичного режиму в Україні мали лише обмежений вплив на олігархічну систему. В Україні досі спостерігається баланс між

⁶¹ Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ППЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 114.

⁶² Дорош С. Виборча реклама: 20 млрд гривень за любов народу, BBC, 11.10.2012. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2012/10/121011_election_ukraine_advertising_cost_sd.shtml

різними олігархічними фракціями та державною владою, хоча перші злиття економічних та політичних сил має сумні наслідки для якості демократії.

Отже, успішній системній трансформації в Україні, а також подальшому виживанню функціонуючого режиму заважають такієндогенні умови:

- відсутність реальної деолігархізації;
- відсутність політичної волі влади до проведення реформ;
- потужна русифікація суспільства;
- культурна та економічна диверсифікація України, яка активно використовується Російською Федерацією.
- особливе місце займають несподівані та непередбачувані події, такі як сила опозиції та громадянського суспільства, зовнішній тиск на проведення вільних виборів як передумови отримання міжнародної допомоги. Україна за часів Кучми 2004 р. та подій 2013 – 2014 рр. – приклади того, як прорахунки режиму призвели до зміни режиму.

Основною екзогенною умовою, яка перешкоджає демократичним перетворенням в Україні, є подальше втручання Росії у внутрішні справи нашої країни. Для цього застосовуються різноманітні методи: соціальні (наприклад, інтенсивна та агресивна політика «русского міра», розширення мережі парафій Московського патріархату), економічні (наприклад, дві газові війни в 2006 і 2008 рр.), політичні та військові. Російська Федерація намагається відновити своє панування на пострадянському просторі. Завдяки своїм масштабам та географічному положенню Україна є ключовим елементом цієї стратегії. Геополітична стабільність усього регіону Центральної та Східної Європи залежатиме від успішної трансформації України: «Якою б недосконалою і заплутаною вона не була, українська демократія існує, і це є дорогоцінною рідкістю на пострадянському просторі Східної Європи. ...Україну треба підтримати. Її успіх був би успіхом усієї Європи. Її провал, навпаки, став би основним джерелом дестабілізації та благословенним подарунком для Кремля»⁶³.

⁶³ Ukraine une démocratie imparfaite mais précieuse. Le mond. 29 mars 2019. URL: https://www.lemonde.fr/idees/article/2019/03/29/ukraine-une-democratie-imparfaite-mais-precieuse_5443089_3232.html

Окрім формально законної діяльності, російська влада провадила в Україні приховану політику, спрямовану на ослаблення України як міжнародного утворення. Інвестиції були спрямовані, зокрема, на дискредитацію України як надійного партнера в економічних міжнародних відносинах. Російський інтерес також може бути пов'язаний з особистою дискредитацією українських президентів, які намагаються протистояти постійно зростаючим політичним вимогам Кремля.

Непоследовні реформи в Україні не зменшили олігархічного впливу. Більшість реформ були прийняті під тиском західних установ, часто всупереч волі урядів, підтриманих олігархами. Понад те, ці реформи не є незворотними, і до цього часу вони ще далекі від завершення. В погано керованій державі з неефективною та корумпованою бюрократією олігархи є найкраще організованою групою і знають, як справляти вплив та використовувати свої конкурентні переваги. Завдяки наявним у їхньому розпорядженні ресурсам (фінансова сила, домінування ЗМІ тощо) вони можуть дозволити собі витратити величезні гроші на політичні хабарі та лобістів, що працюють у країні та за кордоном.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що в Українській державі у певні періоди залежно від співвідношення політичних сил функціонували щонайменше дві різні системи управління. Згідно зі системою взаємовідносин між головними органами влади їх можна охарактеризувати як проміжні між президентством та парламентаризмом. Імовірно, що у Президента України залишаються сильніші конституційні повноваження, ніж у будь-якого іншого президента у країнах з такою самою формою правління. Хоча офіційно Президент України не належить до виконавчої гілки влади, він відповідає за паралельну виконавчу систему. Право вето дозволяє президенту брати активну участь у законодавчому процесі. Тому не дивно, що Президент України, якщо його підтримує більшість у парламенті, покладаючись на низку конституційних інструментів і будучи всенародно обраним політичним лідером, відіграє набагато більшу роль, ніж передбачено в сучасній Конституції України.

Олігархи змогли зберегти статус важливих гравців на українській політичній арені та в економіці. Це стало можливим з кількох основних причин. По-перше, деолігархізацію України, тобто фактичне позбавлення впливу найсильніших представників олігархату, порушення кримінального провадження проти них було важко здійснити в умовах триваючої війни з Росією. Це б викликало відкритий політичний конфлікт з боку олігархів, які контролюють багато секторів економіки, що могло створити серйозну дестабілізацію внутрішньої ситуації. По-друге, організаційна ефективність та фінансова спроможність олігархів суперечили слабкості центральної влади, яка не сформувала злагодженого політичного табору і мала різні інтереси у багатьох сферах. Ці підрозділи використовували олігархічні групи. По-третє, олігархи зберегли інструменти впливу на політику, найважливішими з яких є вплив на деяких депутатів парламенту та контроль майже над усіма ключовими телеканалами⁶⁴.

Олігархічна система має численні негативні наслідки для політичного, економічного та соціального життя в Україні. Олігархи, як правило, не зацікавлені в зміні політичної системи та підтримують існуючий режим, хоча лише за умови, що він не становить жодної загрози для їхніх інтересів. Загалом, олігархічний режим залишається одним із ключових механізмів, що формує політичну, економічну та соціальну систему України.

⁶⁴ Konończuk W. Fundament systemu starzy i nowi oligarchowie na ukrainie wydawca. Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia Centre for Eastern Studies. St. 8. URL: https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_59_pl_fundamenty_systemu_oligarchowie_net_0.pdf

РОЗДІЛ 3

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ В УКРАЇНІ

Регіональні особливості політичних режимів в Україні пов'язані з закономірностями становлення і розвитку політичної влади в регіонах, прагненням регіонів до більшої самостійності, врахуванням регіональних інтересів у публічній політиці, взаємовпливом державної політики на регіон і регіональної політики на державу в цілому, співвідношенням центральних і регіональних інтересів. Вивчення регіонального чинника розглядалося у контексті розвитку теорії просторових систем, інституціоналізму раціонального вибору, а також теорії суверенітету і поділу влад. Інструментарій інституціоналізму раціонального вибору дав можливість проаналізувати не тільки формально визначені взаємодії, але і реальні практики та виявити напрями еволюції режиму як результати здійснення практик політики децентралізації. У регіонах виникають замкнені політико-економічні системи, що розвиваються з яскраво вираженим власним інтересом, під впливом яких перебувають як місцеві органи виконавчої влади, так і органи місцевого самоврядування, а також переважає домінування неформальних інститутів над формальними, що є ознакою гібридності політичного режиму.

Основою для формування дослідницького дизайну з вивчення регіональних режимів були концепції Г. О'Доннелла, А. Пшеворського, Д. Растоу, С. Гантінгтона, Ф. Шміттєра та інших. Г. Хейл у книзі «Патрональна політика. Динаміка євразійського режиму в порівняльній перспективі», аналізуючи організацію політичної влади, стверджував, що «в пострадянській Євразії мережі, закорінені в трьох широких групах колективних суб'єктів, зазвичай утворюють найважливіші структурні елементи політичної системи, рухомі частини в її режимній динаміці: 1) місцеві політичні механізми, які утворилися з реформ початку 1990-х;

2) величезні політизовані корпоративні конгломерати; 3) різні гілки державної влади, що мають або велику готівку, або чималий репресивний потенціал. Той, хто контролює цих босів, «олігархів» і посадових осіб, той контролює і країну¹. За словами Г. Хейла, патроналізм – це «те, як насправді все працює», і він стосується політики, «де люди організують свої політичні та економічні завдання насамперед навколо персоніфікованого обміну конкретними нагородами та покараннями через ланцюги фактичного знайомства...»².

Доцільним для аналізу режимних практик буде використати модель регіонального політичного режиму, що містить у собі три виміри: «залежність», «консолідація» і «якість функціонування»³. Перша відображає відносини центру і регіону, друга – можливості доступу опозиції до влади, третя – якість інститутів регіональної влади. За допомогою аналізу випадків простежимо ці виміри в українській режимній практиці.

Траєкторію змін політичного режиму в Україні від здобуття незалежності до Революції гідності дослідив Ю. Мацієвський у монографічному дослідженні «У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні (1991–2014)», простеживши процес гібридизації режиму України, або сповзання країни у «пастку гібридності». Акцентувавши увагу на тому, що «в українському випадку найвиразнішими прикладами "підривних" інститутів є корупція, неконкурентні призначення осіб на політичні чи адміністративні посади (клієнтелізм, заступництво (патронат), непотизм, фаворитизм), неформальні пакти між

¹ Пархомчук Т. Супергравцям уже незатишно: головне про результати місцевих виборів. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/3655/180/151424/>

² Henry E. Hale. *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*. (Problems of International Politics.). New York: Cambridge University Press, 2015. P. xvii, 538. URL: <https://academic.oup.com/ahr/article-abstract/121/4/1390/2581795?redirectedFrom=PDF>

³ Гайворонский Ю. О. Режимные последствия политики рецентрализации России: взгляд из регионов. *Власть*. 2015. Том. 23. № 9. С. 62 – 69.

політичними гравцями, що охоплюють спектр від виборчих змагань до конституційних угод і «"захоплення" держави»⁴.

Існуючий в Україні політичний режим називають «гібридним», «олігархічним», «демократичним феодалізмом». Зазначимо також, що в європейських дослідженнях з'явилася поняття «феодальна демократія» (І. Крастев, С. Холмс). Олігархічний устрій часто порівнюють із феодалізмом. Упродовж останніх років з'явилася низка знакових публікацій, які викривають специфіку регіональних політичних режимів: «Українці – кріпаки, або Як з України зробили феодальну державу» (Дацко О., Гурняк І., 28.11.2014); «Гримаси олігархічного феодалізму у сьогоdnішній Україні» (В. Войціцька, 02.03.2019); «Феодальний олігархізм. Скандали і переділ влади в регіонах» (11.04.2020); «В Україні може загальмуватися децентралізація через «феодальні вотчини» (І. Біла, 30.10.2020); «Україна з її олігархічним устроєм – як наочний посібник з історії Середніх віків» (Б. Бахтєєв, 20.12.2020) та інші. Понад те, І. Петренко у публікації «Неофеодалізм по-українськи» дав визначення терміна «регіональний феодалізм», окресливши його як «всеваддя місцевих "князів" і регіональних кланів, які фактично монополізують у своїх руках вплив на правоохоронні структури, органи самоврядування, судову гілку влади та суб'єктів господарювання різних форм власності»⁵.

Формуванню й трансформаціям регіональних політичних режимів як новітнього явища в умовах функціонування унітарної української державності, які є одними із найнебезпечніших загроз і викликів для України у найближчому майбутньому присвячене дослідження М. Кармазіної, Т. Бевз та Н. Ротар⁶.

Отже під регіональними особливостями політичного режиму (в умовах загальнодержавного гібридного режиму в Україні)

⁴ Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці : Книги – XXI, 2016. С. 17.

⁵ Петренко І. Неофеодалізм по-українськи. 03.03.2019. URL: <https://rubryka.com/blog/neofeodalizm-po-ukrayinsky/>

⁶ Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації. Київ : ІПІЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 248 с.

будемо розуміти «взаємодію формальних і неформальних політико-економічних суб'єктів у рамках певних (формальних/неформальних) правил гри з приводу механізмів доступу до влади (на центральному і регіональному рівнях) та ухвалення рішень, виробництва й відтворення та розподілу ресурсів, суті стратегій відносин між регіоном і центром та способів організації комунікативних практик за горизонталлю та вертикаллю у регіоні, суспільних цінностей, які виступають інструментом мобілізації населення конкретного регіону»⁷.

Регіони стали такими собі маленькими державами в державі й здобули нові можливості. Варто зазначити, що всі ці «дрібні гравці» дуже відрізняються одне від одного, проте з'явилося дещо спільне, що формує нові реалії: щоб бути почутим, уже не має значення розмір регіону; належність до певного високопосадовця в Києві; провідна галузь економіки регіону; історія та традиції⁸.

У сучасному інформаційному просторі, науковому та експертному середовищі, характеризуючи регіони, зазначають, що: «регіони держави нагадують феодалські уділи»⁹; «регіони в Україні – це своєрідні феодалські князівства, які живуть за своїми неписаними правилами»; «країна розшматована на вотчини – за галузями й регіонально». Словосполучення «феодалська вотчина», «феодалський округ» стали уже загальноживаними в українському політикумі, ЗМІ та соціальних мережах. З'явився навіть цикл публікацій із загальною назвою «Феодалська Україна», в яких ідеться про конкретні області країни, в яких відбувалося формування потужних «феодалських угруповань». Феодалськими

⁷ Кармазіна М. Актуальність, об'єкт, предмет, мета та завдання аналізу регіональних політичних режимів в Україні. Теоретико-методологічні засади дослідження. Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 22.

⁸ Біла І. В Україні може загальмуватись реформа децентралізації через «феодалські вотчини» (огляд преси). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30920388.html>

⁹ Казанський Д. Олігархи знову поділили Україну. 29.10.2015. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/150013>

називали й окремі мажоритарні виборчі округи. Зокрема, округ 159 (Сумська область) – «північ Сумщини є майже класичним прикладом "вотчини" чи виборчий округ №94 (Київська область), де переконливу перемогу до 2012 р. здобувала очільниця та власниця агрофірми "Світанок" Т. Засуха, чи округ №65 (Житомирська область), де незмінним переможцем завжди був экс-голова Верховної Ради України В. Литвин. Неофеодалізм не дає Україні розвиватися та рухатися далі»¹⁰.

У грудні 2014 р. Б. Джараб'юк назвав п'ять факторів, які можуть вплинути на феодалізацію України: бідність; патерналістські настрої в суспільстві; олігархи повернулися в українську політику і потихеньку перетворюються в регіональних поміщиків (зростаючий вплив олігархів-голів ОДА – кращий тому приклад); центральна влада намагається консолідувати владу, що підсилює патримоніальну природу їхньої політики; децентралізація підкреслить регіональні відмінності і змусить місцевих лідерів упродовжувати реформи, не заточені під ці відмінності¹¹.

Понад те, Б. Бахтєєв запропонував періодизацію феодалізму в сучасній Україні: 1) Епоха Кравчука. Темні віки; 2) Епоха Кучми. Період централізованих середньовічних держав зі сильною центральною владою; 3) Епоха Ющенка. Доба феодальної роздрібненості; 4) Епоха Януковича. Доба «блискучих монархій»; 5) Епоха Порошенка. Постсередньовічна епоха – модернізована зовні, феодальна всередині; 6) Епоха Зеленського. Постсередньовічна смуга, яка може тривати дуже довго¹². Наслідком діяльності цих епох став «занепад державної єдності, ослаблення центральної влади, привласнення державних функцій приватними групами, втрата монополії держави на силу і поява особистих армій,

¹⁰ Ліберальні реформи в епоху неофеодалізму. 11.06.2020. URL: https://zn.ua/ukr/internal/liberalni-reformi-v-epohu-neofeodalizmu-350589_.html

¹¹ Балаш Д. Чому Україна може скотитися у феодалізм. 20.12.2014. URL: <https://voxukraine.org/chomu-ukrayina-mozhe-skotitisya-u-feodali-2/>

¹² Бахтєєв Б. Україна з її олігархічним устроєм – як наочний посібник з історії Середніх віків. 04.12.2020. URL: <https://detector.media/infospace/article/183081/2020-12-04-ukraina-z-ii-oligarkhichnym-ustroiem-yak-naochnyy-posibnyk-z-istorii-serednikh-vikiv>

дроблення держави на сфери впливу, виникнення приватних вертикалей влади в галузях і сферах»¹³. Такий стан називають «неофеодалізмом» – з тією лише різницею, що «тепер вотчинами стають не земельні наділи як основний актив, а стратегічні галузі та регіони країни»¹⁴. Зазначимо також, що «неофеодалізм» це не рівень районів, це рівень регіонів. За даними міністра розвитку громад та територій України у 20 регіонах, де проживало 74% населення країни, або 31,4 млн осіб, показник ВВП на 1 особу був меншим за середній по Україні¹⁵.

Наразі «українська політико-економічна система – це ієрархія олігархів, від загальнонаціональних до місцевих, "районного масштабу", повновладних царків, коли все, що є довкола, – "маркіза Карабаса", належить йому або контрольоване ним»¹⁶.

У багатьох дослідженнях стверджується, що «Україна поділена на зони впливу між олігархами, які всіляко намагаються зміцнити свою владу на місцях»¹⁷; «олігархи повернулися в українську політику і потихеньку перетворюються в регіональних поміщиків. Їх влада в окремих областях все зростає»; «результат певної політичної сили в тій чи тій області безпосередньо залежить не від її програми, а від того, який олігарх за нею стоїть»¹⁸; «олігархічна ієрархія один до одного відтворює класичну феодальну ієрархію». Наголошувалося й на тому, що «... ризик неофеодалізму йде не від районних рад, а від обласного рівня, де і відбувається концентрація капіталів та реальної влади олігархів. Коли хтось називає прізвиська Коломойського, Ахметова, Пінчука,

¹³ Ліберальні реформи в епоху неофеодалізму. 11.06.2020. URL: https://zn.ua/ukr/internal/liberalni-reformi-v-epohu-neofeodalizmu-350589_.html

¹⁴ Там само.

¹⁵ Концепція державної політики та план з її реалізації по досягненню цілі 10.2. «Українці, що мешкають в "депресивних регіонах", мають достатні можливості для розвитку» Програми діяльності Кабінету Міністрів України. 24.02.2020. URL: <https://www.minregion.gov.ua/base-law/grom-convers/elektronni-konsultatsiyi-z-gromadskistyuu/konczepczyia-derzhavnoyi-polityky-ta-plan-2/>

¹⁶ Бахтєєв Б. Вказ. праця.

¹⁷ Казанський Д. Олігархи знову поділили Україну. 29.10.2015. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/150013>

¹⁸ Там само.

Жеваго, Вадатурського ... всі розуміють, про які регіони йдеться»¹⁹. У першому читанні прийнято законопроект, завдяки якому планується зменшити вплив українських олігархів на державні процеси. Натомість у цьому законопроекті запропоновано три головні критерії визначення олігархії: вплив на медіа, вплив на політику та значні обсяги активів²⁰.

Значний інтерес для роботи мало дослідження «Кадри вирішують все. Хто з Президентів України провів найглибшу кадрову "чистку"? Аналіз 18 000 указів»²¹, в якому розглянуто президентські укази, розпорядження та інші нормативні акти, в яких йшлося про звільнення-призначення (понад 18 000 указів з 1991 р. по липень 2018 р.) та проаналізовано як кожен з президентів вибудовував владну вертикаль.

До дослідження були залучені також матеріали громадських організацій «Разом проти корупції», «Антикорупційний штаб», які спільно із партнерами та залученими експертами й у співпраці із Коаліцією громадських антикорупційних організацій, до складу якої входять 22 організації з регіонів, проаналізували 100 корупційних схем у 30 напрямках (закупівля, оренда майна й землі, будівництво, транспортні перевезення, діяльність комунальних підприємств, дитячих садків, лікарень), які були найбільш поширені на місцевому рівні²². У процесі дослідження були також використані рейтинги як інструменти комунікативного супроводу діяльності регіональних політичних еліт та функціонування регіональних політичних режимів.

¹⁹ Ткачук А. Децентралізація. Останній бастіон стабільності!? 22.06.2020. URL: <https://www.csi.org.ua/publications/deccentralizacziya-ostannij-bastion-stabilnosti/>

²⁰ Серета С. Зеленський проти олігархів: що Порошенко, Медведчук, Коломойський думають про ініціативу президента? 26.05.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zakon-pro-oliharkhiv/31270635.html>

²¹ Див. дет.: Отт М., Надельнюк О. Кадри вирішують все. Хто з президентів України провів найглибшу кадрову «чистку»? Аналіз 18 000 указів. URL: <https://voxukraine.org/longreads/ukazy/index.html>

²² 100 корупційних схем в регіонах України. 09.12.2020. URL: <https://rpr.org.ua/news/100-koruptsiynykh-skhem-v-rehionakh-ukrainy/>

Наявна емпірична база дослідження дає підстави дослідити режимні практики в регіонах України через: а) призначення, діяльність та впливовість голів обласних державних адміністрацій; б) вибори як перерозподіл сфер впливу та війна за «вотчини» в регіонах; в) регіональні особливості «партизацій» місцевої влади на виборах 2020 р.; г) здійснення реформи децентралізації; д) протистояння центральної і місцевої влади (у процесі боротьби з поширенням коронавірусної хвороби).

Очільники ОДА як актори формування регіональних політичних режимів. У процесі аналізу факторів впливу центру на трансформацію регіональних режимів доречним буде дослідити кадрову політику стосовно очільників регіонів. Порядок призначення та звільнення керівників місцевих державних органів, обсяг покладених на них повноважень та обов'язків, установлених чинними нормативно-правовими актами, останнім часом зазнали змін. Зокрема, голови місцевих держадміністрацій позбулися статусу держслужбовців, змінилися правила призначення та звільнення цих осіб, деяким працівникам місцевих держадміністрацій надано ширші, ніж раніше, повноваження²³.

Перший Президент України Л. Кравчук 500 призначень зробив у квітні 1992 р. – це були призначення голів обласних та районних державних адміністрацій. Голови обласних адміністрацій за президентства Л. Кучми змінювалися у середньому шість разів за 10 років, а районних – сім²⁴. При цьому найчастіше (11 разів) змінювався голова Запорізької обласної державної адміністрації, а найрідше – Київської (2 рази)²⁵. А. Засуха, голова Київської ОДА – один з найбільших «довгожителів» на власній посаді, який очолював область беззмінно 8 років поспіль²⁶.

За перші 10 днів на посаді Президент України В. Ющенко звільнив голів Луганської, Полтавської та Кіровоградської ОДА та

²³ Закон України «Про місцеві державні адміністрації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>

²⁴ Отт М., Надельнюк О. Вказ. праця.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

голів чотирьох райдержадміністрацій, за перший місяць – 190 керівників місцевих державних адміністрацій. У березні 2005 р. відбулося 80% призначень та звільнень голів ОДА та РДА²⁷. Після обрання нового парламенту (квітень 2006 р.) під «скорочення» потрапили голови 74 місцевих адміністрацій. Загалом за перші 365 днів В. Ющенко змінив усіх голів обласних та районних адміністрацій (у деяких навіть зробив декілька перепризначень)²⁸.

25 травня 2007 р. Президент України В. Ющенко відповідно до частини 4 статті 107 Конституції України постановив ввести до складу Ради національної безпеки і оборони України голів усіх обласних державних адміністрацій та Севастопольської і Київської міських держадміністрацій²⁹. Однак у січні 2008 р. указом В. Ющенка голови ОДА були виведені зі складу РНБО. Свою незгоду з рішеннями Президента України висловила низка голів ОДА. Зокрема, тодішній очільник Сумської ОДА П. Качур наголосив, що пропозиції, які звучали від голів обласних державних адміністрацій під час засідань РНБО, «певною мірою віддзеркалювали зріз суспільної думки жителів тих регіонів України, які вони представляли»³⁰, і висловив стурбованість щодо того, що «наразі в РНБО не залишилося, на жаль, керівників жодної з областей. А наша присутність на засіданнях Ради давала змогу відчуті той сегмент проблемних питань, на які необхідно звертати увагу саме в регіонах нашої держави і які потребують якнайшвидшого вирішення. Саме тому наша присутність в РНБО і була корисною»³¹.

В. Янукович у перший рік президентства змінив 17 голів облдержадміністрацій. У період з листопада по січень 2013 р. він призначив голів районних адміністрацій³². В. о. Президента України О. Турчинов підписав 70% всіх звільнень у перший місяць

²⁷ Отт М., Надельнюк О. Вказ. праця.

²⁸ Там само.

²⁹ Ющенко ввів до РНБОУ всіх голів. 25.05.2007. ОДА. URL: https://zaxid.net/yushhenko_vviv_do_rnbou_vsih_goliv_oda_n1038186

³⁰ Губернаторам сподобалося їздити до Ющенка. 22.01.2008. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2008/01/22/3354681/>

³¹ Там само.

³² Отт М., Надельнюк О. Вказ. праця.

виконання обов'язків. Натомість новообраний Президент України П. Порошенко змінив 93% посадовців, призначених О. Турчиновим. Упродовж жовтня–грудня 2014 р. П. Порошенко здійснив 79% звільнень за усю свою каденцію. Тоді з посад пішли голови 196 районних державних адміністрацій, керівники управлінь СБУ у 6 областях³³. Загалом за перший рік у владі П. Порошенко змінив голів усіх 24 обласних адміністрацій та 206 (з 490) голів районних адміністрацій³⁴.

Перше призначення Президент України В. Зеленський на посаду голів ОДА зробив лише через 46 днів після інавгурації, підписавши чотири укази про призначення П. Кириленка головою обласною державної адміністрації Донецької області, І. Бондаренка – Закарпатської, В. Комарницького – Луганської, а М. Мальського – Львівської. У липні 2019 р. В. Зеленський призначив ще трьох керівників обласних адміністрацій, в серпні – двох, у вересні – шістьох. Інші укази були підписані 18 вересня 2019 р. Таким чином, за 121 день президентства В. Зеленський призначив 15 голів ОДА³⁵.

За нашими підрахунками, упродовж майже тридцятиріччя незалежності 24 обласні державні адміністрації очолювало 312 осіб, включаючи тимчасово виконувачів обов'язки голів ОДА. Термін перебування на посаді був від одного місяця до майже десяти років. Найдовше на посаді голови ОДА за президентства Л. Кучми перебували: А. Засуха (22.09.1995–19.01.2005) голова Київської ОДА; С. Єфремов (07.04.1998–27.01.2005) – голова Луганської ОДА. Низка політиків очолювала область тричі (В. Балого – голова Закарпатської ОДА) та двічі (Г. Москаль – голова Закарпатської ОДА; В. Куратченко – голова Запорізької ОДА, Є. Карташов – голова Запорізької ОДА, М. Вишиванюк – голова Івано-Франківської ОДА, М. Гладій – голова Львівської ОДА, М. Круглов та О. Гаркуша – голови Миколаївської ОДА). Низка політиків очолювала у різний час різні області. Зокрема,

³³ Отт М., Надельнюк О. Вказ. праця.

³⁴ Там само.

³⁵ Зеленський VS Порошенко: як швидко президенти призначали голів ОДА. 09.10.2019. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/10/09/infografika/polityka/zelenskyj-vs-poroshenko-yak-shvydko-prezydenty-pryznachaly-holiv-oda>

В. Щербань – Донецьку і Сумську ОДА; Г. Москаль – Закарпатську та Луганську; В. Резніченко – Запорізьку та Дніпропетровську; П. Жебрівський – Донецьку і Житомирську. На початку 2000-х рр. за президентства Л. Кучми Г. Москаль уже керував областю, змінивши на посаді очільника Закарпаття В. Балогу. Переведення Г. Москаля на Закарпаття робить з нього такого собі незамінного чиновника, який здатний швидко «розрулювати» складні проблеми у будь-якому регіоні³⁶. З початком російсько-української війни очільниками низки областей були призначені олігархи: І. Коломойський (23.03.2014 – 24.03.2015) – Дніпропетровської ОДА; С. Тарута (02.03.2014 – 10.10.2014) – Луганської ОДА. Головою Одеської ОДА був призначений експрезидент Грузії М. Саакашвілі.

Для визначення характерних особливостей призначення та діяльності очільників областей візьмемо для прикладу Дніпропетровську та Сумську області. Так, для Дніпропетровської області були характерні: 1) незначний термін перебування на посаді в діапазоні від одного місяця до року (за винятком кількох, які посаду обіймали упродовж двох років (Н. Деєва, В. Бондар, О. Вілкул, Д. Колесніков), та М. Швеця (чотири роки)); 2) призначені з центру голови були високопосадовцями державного рівня (Д. Колесніков – міністр промислової політики України; В. Забара – заступник міністра промислової політики; В. Бондар – заступник глави Секретаріату Президента України); народні депутати України (Ю. Єхануров); 3) «політичний бартер – партійно-радянська номенклатура рекрутувала до своїх лав більшість конформістських лідерів контреліти, зберігши при цьому свою владу і свою власність»³⁷.

³⁶ Васильченко Ю. Що робитиме Москаль на вотчині Балози. 15.07.2015. URL: <https://www.dsnews.ua/politics/shcho-robitime-moskal-na-votchini-balogi-15072015140000>

³⁷ Бевз Т. Результати аналізу формування, специфіки функціонування, особливостей трансформації регіональних політичних режимів в Україні: аналіз випадків а) Дніпропетровщина. Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 100.

Для Сумської області було характерним те, що: 1) очільниками області призначалися вихідці з інших регіонів (В. Щербань, Ю. Чмирь – Донецька область; Р. Грищенко, В. Хома – Харківська область; П. Качур – Львівська область); 2) призначення досить часто відбувалося за протекцією (за підтримки народного депутата України О. Медуниці в 2014 р. головою Сумської ОДА був призначений колишній головний редактор Сумського обласного щотижневика «Прес-інформ», колишній директор Рекламно-видавничої компанії «Медіа Інформ», народний депутат України Верховної Ради України VII скликання від ВО «Батьківщина» В. Шульга; за протекцією народного депутата України А. Деркача³⁸ головою ОДА був призначений вихідець зі Сумщини, колишній голова обласної ради М. Клочко); 3) поширеним в області був інститут тимчасово виконувачів обов'язки голови обласної державної адміністрації (сім осіб були виконувачами обов'язки голови ОДА, з періодом перебування – від місяця до майже року (десять місяців)).

Скористаємося дослідженням видання «Деловая столица»*, яке визначило рівень впливовості в регіонах України з врахуванням формальних та неформальних інституцій та правил гри. Важливим чинником було й те, що рейтинг впливовості здійснювався через два роки після Революції гідності, коли ще не зовсім було втрачене сподівання на повне перезавантаження влади як у центрі, так і на місцях. За нашими підрахунками, до першої трійки найвпливовіших осіб регіону, зазвичай, входили: голови ОДА /

³⁸ Темні плями в «світлій біографії» «героя майдану» та «втомленого губернатора» Сумщини Миколи Клочка. URL: https://antikor.com.ua/articles/38567-temni_pljami_v_svitlij_biografiji_geroja_majdanu_ta_vtomlenogo_gubernatora_sumshchini_mikoli_klochka

* Для визначення найвпливовіших осіб у регіонах (крім окупованих територій) «ДС» звернулася до більш ніж 3000 депутатів обласних рад, міських рад обласних центрів. Респондентам було запропоновано проранжувати 30 (в Києві), 25, 20 або 15 (в найбільших і інших областях) діячів регіонального масштабу за ступенем їх впливовості, за необхідності поповнюючи запропоновані списки додатковими прізвищами. Отримані результати характеризують ситуацію на початок травня 2016 р. Загальна кількість найвпливовіших осіб у Києві і 24 областях становила 465.

ексголови, міські голови та народні депутати України. У кожній області перші три сходинки впливовості мають свою специфіку. Зокрема, першу позицію впливовості станом на травень 2016 р. займали голови ОДА (Вінницька, Донецька, Миколаївська, Тернопільська області); ексголови ОДА (Кіровоградська, Рівненська, Херсонська); міські голови обласних центрів (Львівська, Одеська, Харківська); народні депутати України (Івано-Франківська, Закарпатська, Кіровоградська, Луганська, Сумська, Чернігівська, Чернівецька); бізнесмени, олігархи, керівники великих підприємств (Київська, Запорізька, Полтавська, Хмельницька, Чернівецька); куратори/«решателі» (Волинська, Івано-Франківська, Київська, Сумська, Черкаська).

Проаналізуємо ситуації в конкретних областях. Так, перший заступник секретаря РНБО О. Гладковський, який формально не мав жодного відношення до місцевих органів влади Черкащини, однак виконував роль неофіційного куратора регіону³⁹ від президентської команди П. Порошенка, з яким його пов'язували давні партнерські відносини*. Народний депутат шести скликань (з третього по восьмий) А. Деркач, що зберігав статус неформального куратора Сумщини і при новому президенті, очоливши рейтинг впливових осіб регіону⁴⁰. А. Деркач міцно тримав важелі управління виконавчою вертикаллю. Посаду голови Сумської обласної державної адміністрації зберігав М. Ключко, незважаючи на поганий результат Блоку Петра Порошенка «Солідарність» на місцевих виборах 2015 р. Ще одна важлива для неформального куратора персона – багаторічний помічник А. Деркача – О. Бояринцев, який очолював в обласній раді сьомого скликання фракцію «Воля народу»⁴¹.

³⁹ Буковский Д. Гладковский и Ковальчук разделили ответственность за Черкасчину. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171748.html>

* О. Гладковський і П. Порошенко були співвласниками корпорацій Roshen і «Богдан». Останній актив, основні виробничі потужності якого знаходяться в Черкасах, належав О. Гладковському.

⁴⁰ Коломойцев А. Деркач вынужден договариваться с Тимошенко на Сумщине. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171748.html>

⁴¹ Там само.

Перше місце в рейтингу впливовості на Полтавщині посів мільярдер і народний депутат України К. Жеваго, з яким пов'язують близько 60 підприємств, серед яких Полтавський ГЗК і АвтоКрАЗ. За час своєї політичної кар'єри К. Жеваго змінив кілька партій, але весь час основним його інтересом було зміцнення впливу в базовій для своїх активів області. Друге місце посів засновник великої агрокомпанії «Кернел Груп» А. Веревський⁴². Аграрні магнати розподіляти зони впливу в Хмельницькій області, тоді як виконавча влада практично не брала участі у цих процесах⁴³.

Трійку найвпливовіших політиків Чернігівщини склали С. Березенко (народний депутат України), В. Атрошенко (міський голова Чернігова) та В. Кулич (голова ОДА). Вони були членами БПП «Солідарність» та відомими мешканцям обласного центру. В. Кулич і В. Атрошенко на дострокових парламентських виборах 26 жовтня 2014 р. були обрані народними депутатами України від 205-го і 206-го округів (В. Атрошенко – утретє, в тому самому окрузі він перемагав у 2002 і 2012 рр.). Однак через деякий час вони склали мандати, оскільки вважали за краще змінити місце роботи: В. Кулич 31 березня 2015 р. був призначений головою ОДА, В. Атрошенко 25 жовтня 2015 р. обраний був міським головою Чернігова. У свою чергу, С. Березенко 26 липня 2015 р. переміг на виборах в 205-му окрузі, на якому раніше обирався В. Кулич. Кожна з цих виборчих кампаній запам'яталася скандалами, а ще – обіцянками, які щедро роздавалися конкуруючими політичними командами⁴⁴.

П. Жебрівський очолив Донецьку обласну військово-цивільну адміністрацію у червні 2015 р. У Маріуполі його особисто представив П. Порошенко, зазначивши, що знав П. Жебрівського 15 років і довіряв йому. Очільник області згодом неодноразово

⁴² Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 248 с.

⁴³ Писарчук Д. Герету отравили в «епицентр» опозиції. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171748.html>

⁴⁴ Любченко Н. Березенко и Атрошенко закрепляют успех на Черниговщине. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171748.html>

демонстрував, що може досить оперативно зв'язатися з Президентом, і цей факт був його головним важелем впливу в регіоні⁴⁵. При цьому П. Жебрівський дозволяв собі політичні заяви, які йшли врозріз з думкою центру. Він досить жорстко висловлювався проти проведення місцевих виборів у Донецькій області до закінчення АТО і відновлення контролю над кордоном з Російською Федерацією, в той час як Блок Петра Порошенка вів кампанію в регіоні, так само як і інші основні політичні сили. Також до складових впливовості П. Жебрівського можна віднести тісні контакти з керівництвом військових і силових відомств, задіяних в АТО⁴⁶. Головним мінусом вибудованої П. Жебрівським системи була низька якість кадрів адміністрації, що відчутно позначалося на ефективності роботи. Проте це не заважало главі області визначальним чином впливати на основні процеси та розподіляти кошти бюджету в умовах відсутності обласної ради.

Основним центром впливу на Луганщині залишалася так звана «група газувиків». Трикутник Северодонецьк – Лисичанськ – Рубіжне – єдиний промисловий анклав на підконтрольній Україні території – здавна вважався вотчиною глави парламентської фракції «ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК» у парламенті минулого скликання Ю. Бойка і близьких до нього Ю. Іоффе та С. Дунаєва⁴⁷. Представником «сім'ї» на Луганщині виступав колишній запорізький «смотрящий» А. Альоша. Йому вдалося налагодити тісні взаємини з ексглавою військово-цивільної адміністрації Г. Тукою, після чого розставити на ключові посади в ВГА близьких до нього людей із запорізькою і донецькою пропискою⁴⁸.

Союз з І. Коломойським дозволив Г. Кернесу – багаторічному меру Харкова – повною мірою зберегти вплив у Харкові і поширити його на область. Безапеляційні 65,8% в першому турі виборів міського голови 2015 р. показали опонентам, хто

⁴⁵ Петрак Д. Жебривському не нашлось альтернативи. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171749.html>

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Куш М. «Донецкие» начали теснить «газовиков» на Луганщине. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171749.html>

⁴⁸ Там само.

залишався господарем у місті. Результат команди Г. Кернеса на виборах до міської ради обласного центру був не менш переконливим: з 84 мандатів у міській раді 57 здобули кандидати від проєкту з дніпропетровським фінансуванням Партії «Відродження»⁴⁹. Тодішній керівник Харківської ОДА І. Райнін і його заступниця Ю. Світлична увійшли до п'ятірки найвпливовіших людей області. Хоча Г. Кернес, а також деякі інші діячі з топ-25 мали можливість вести діалог безпосередньо з Адміністрацією Президента, ігноруючи ОДА, з відома І. Райніна і Ю. Світличної вирішувалося більшість кадрових і фінансових питань в області. Також ваги І. Райніну додавала його близькість до глави АП часів президентства П. Порошенка Б. Ложкіна, що в умовах політичної кон'юнктури робило потенційно можливим його просування кар'єрною драбиною⁵⁰.

Два основні незалежні центри впливу, які конкурували за повноваження були у Львівському регіоні, які представляли голова ОДА О. Синютка та міський голова Львова А. Садовий. Зокрема, у Львівській міській раді А. Садовому вдалося поставити на посаду секретаря не представника БПП «Солідарність», як того прагнув О. Синютка, а підконтрольного собі А. Забарила, що представляв Політичну партію «Громадянська позиція»⁵¹. Третім центром впливу були народні депутати від БПП брати Богдан і Ярослав Дубневичі. Про формування своєрідного львівського трикутника влади свідчив розподіл посад у президії обласної ради. Формально місцева коаліція утворена БПП «Солідарність», Політичною партією «Об'єднання «САМОПОМІЧ» і Політичною партією «Громадянська позиція». Головою обласної ради став представник президентської партії О. Ганущин, який раніше працював помічником-консультантом Я. Дубневича, його першою заступницею стала представниця Політичної партії «Об'єднання

⁴⁹ Генин К. Кернес изошрен, но не злонамерен. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171749.html>

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Богун Ю. Львовский треугольник власти: Садовый, Синютка и Дубневичи. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171752.html>

«САМОПОМІЧ» П. Дворянин, а заступником – В. Гірняк від Політичної партії «Громадянська позиція», яка перебувала під впливом голови ОДА О. Синютки⁵².

На перше місце в рейтингу Івано-Франківської області експерти поставили неформального куратора – народного депутата від БПП А. Матвієнка, який мав великий досвід апаратної роботи, знав усі секрети функціонування адміністративної вертикалі і підтримував дружні стосунки з президентом. А. Матвієнко керував в області парламентською кампанією БПП, за результатами якої пролобіював призначення на посаду голови ОДА О. Гончарука, успішного в минулому бізнесмена, засновника ТОВ «Лігос». До цього О. Гончарук жодного дня не працював у сфері держуправління. Після призначення в ОДА на посаду свого першого заступника О. Гончарук просунув власну креатуру – С. Басараба⁵³.

Серйозний вплив у Чернівецькому регіоні зберігали політики, яких за режиму В. Януковича пов'язували з групою Фірташа-Львовчкіна: В. Продан, В. Михайлішин та В. Чинуша, які входили до фракції партії «Рідне місто» у Чернівецькій міській раді. Це один з локальних політичних проєктів, за допомогою яких на місцевих виборах 2015 р. у владу пройшли діячі, які співпрацювали з ПАРТІСЮ РЕГІОНІВ. Експерти поставили В. Продана вище і за В. Чинуша, і за В. Михайлішина через його неформальний статус «решателя питань»⁵⁴.

На місцевих виборах 2015 р. тернопільський штаб БПП «Солідарність» спрацював цілком успішно (25,9% на виборах до обласної ради і 13,4% до міської ради Тернополя), що дозволило голові ОДА С. Барні зміцнити позиції своєї партії в області. Зокрема, здобувши перше місце на виборах до обласної ради, БПП «Солідарність» сформувала навколо себе більшість, куди також

⁵² Богун Ю. Львовский треугольник власти: Садовый, Синютка и Дубневичи. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171752.html>

⁵³ Буковський Д. «Свобода» поджигает БПП в Прикарпатье. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171752.html>

⁵⁴ Васильченко Ю. Люди Яценюка пока держат Буковину. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171752.html>

увійшли ВО «Батьківщина» і Політична партія «Об'єднання «САМОПОМІЧ», а крісло голови обласної ради дісталось соратнику голови ОДА і його колишньому заступнику В. Овчаруку. Також голова ОДА зумів домогтися значних кадрових успіхів на рівні обласного центру. Так, посаду секретаря міської ради Тернополя обійняв колишній заступник С. Барни та екскерівник апарату ОДА В. Шумада. Ще один протезе голови ОДА В. Дідич був призначений заступником міського голови Тернополя. Таким чином, сформований С. Барною кадровий актив дозволив йому контролювати рішення місцевих органів самоврядування, а також фінансові потоки, які проходять через них ⁵⁵.

У Волинській області владу представляв тріумвірат: президентська команда, зібрана навколо БПП «Солідарність», бізнес-імперія «Континіум», заснована І. Єремєєвим, і група «Приват» І. Коломойського. Найбільших успіхів, за підсумками виборчої кампанії 2015 р., домоглися «приватівці». Волинь стала єдиним регіоном України, де ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПАТРІОТІВ – УКРОП» посіла перше місце на виборах до обласної ради (21,9%, 17 мандатів) і міської ради обласного центру (30,7%, 15 мандатів). Курирував кампанію в регіоні соратник дніпропетровського олігарха І. Палиця ⁵⁶.

На місцевих виборах восени 2015 р. два партнери очолили списки БПП «Солідарність»: В. Чугунніков – до Рівненської обласної ради, а О. Муляренко – Рівненської міськради, і після виборів О. Муляренко обійняв посаду секретаря міської ради. А В. Чугунніков реалізував бажання повернутися до Києва. Однак він зберіг вплив на ситуацію в області як через О. Муляренка, який очолив ОДА, так і через своїх людей в апараті ОДА та в районах ⁵⁷.

Генеральний директор «Запоріжсталі» Р. Шурма не обмежувався рішенням промислово-економічних завдань, очоливши

⁵⁵ Буковський Д. «Свободная» Тернопольщина для Барни. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171752.html>

⁵⁶ Буковський Д. «Приват» держит Вольнь за Палицу. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171752.html>

⁵⁷ Бурчук С. Чугунніков стал серым кардиналом Ровенщины. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171752.html>

обласну організацію Політичної партії «ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК», і активно включився у виборчу кампанію. Ані центральна влада, ані місцева еліта жодним чином не змогли протидіяти натиску команди власника «Запоріжсталі», яка мала намір перетворити Запорізьку область у нову вотчину колишнього «господаря Донбасу». Перше місце Р. Шурми в рейтингу впливових осіб області свідчить про успішне виконання завдання. В обласній та міській радах Політична партія «ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК» сформувала найбільші фракції, відповідно, 28 з 84 і 20 з 64 депутатів. Міським головою Запоріжжя було обрано невідомого за межами «Запоріжсталі» головного інженера В. Буряка⁵⁸.

А. Путілов упевнено почувався на посаді голови Херсонської ОДА. 18 грудня 2014 р. абсолютно очікувано вийшов президентський указ про його звільнення з посади голови ОДА, проте це практично не зменшило його впливу в стінах ОДА, оскільки він і далі контролював обидва головні центри влади на Херсонщині: ОДА і обласну раду. При цьому А. Путілов був самодостатнім політиком, оскільки його родина володіла одним з найбільших і стабільно працюючих підприємств Херсона – ТОВ «Механічний завод». 28 квітня П. Порошенко призначив новим головою ОДА 32-річного А. Гордєєва і особисто представив співробітникам ОДА їхнього нового очільника. У 2004–2011 рр. А. Гордєєв працював на ТОВ «Механічний завод» і дійшов до посади начальника юридичного відділу, а після обрання А. Путілова народним депутатом України від округу №183 був його помічником-консультантом. На парламентських виборах восени 2014 р. А. Путілов довірив свій округ А. Гордєєву та допоміг йому здобути перемогу. Тому призначення А. Гордєєва головою ОДА сприяло зміцненню позицій А. Путілова і його можливостей контролювати політичну і економічну ситуацію на Херсонщині⁵⁹.

Кіровоградщина стала тим регіоном, де система управління науменше змінилася після Революції гідності. За В. Януковича

⁵⁸ Неделина А. Ахметов переваривает Запорожье. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171750.html>

⁵⁹ Шевчук И. Путилов по-прежнему главный на Херсонщине. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171750.html>

центральною фігурою в області був народний депутат України від Політичної партії «ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК» С. Ларін, який очолював ОДА, а у січні 2013 р. переїхав і зайняв посаду заступника голови Адміністрації Президента. А. Ніколаєнко вважався його прямою креатурою і забезпечував збереження збудованих схем управління в області. Прийшовши в ОДА після Революції гідності О. Петік пропрацював півроку без своєї команди. Тому новому очільнику – С. Кузьменку, який був першим заступником голови ОДА С. Ларіна, не довелося нічого змінювати. Нитки управління, як і раніше, були зосереджені у так званій «групі заводчан» – великих кіровоградських промисловців, які до В. Януковича правили Кіровоградом і контролювали міську рада та виконавчу владу, потім співпрацювали у тандемі з С. Ларіним і досі перебувають у залежності від цього політика⁶⁰.

Понад те, оцінка регіональної влади на прикладі Кропивницького (донедавна м. Кіровоград) не змінилася і у 2017 р.: «нинішня влада – це ніяка не нова політична еліта, а спадкоємниця минулої, практично з тими ж самими вадами і традиціями, з тим же світосприйняттям і оточенням. Найстрашніше, що і спирається вона у своїй діяльності на тих людей, що свого часу і ПР; і тут, окрім керівника управління з питань комунікацій з громадськістю ОДА – ведучого антимайдану, слід згадати безпосередніх організаторів – тодішнього голову ОДА А. Ніколаєнка та його заступника О. Чернявського, які за кілька місяців після Революції гідності працевлаштувалися на керівні посади в Донецькій ОДА й отримали нагородну зброю від майданівця та нинішнього міністра МВС А. Авакова. Власне, це і було пояснення, чому революції ходять по колу, – тому що влада передається по колу від одних і тих же людей»⁶¹.

⁶⁰ Сидорчук І. Ларин и «заводчане» правят Кіровоградщиной. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/page171750.html>

⁶¹ Кривошей Н. Чому наші революції «ходять задом наперед»? – 2 «Революції ходять по колу – тому що влада передається по колу від одних і тих же людей». 03.02.2017. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/chomu-nashi-revoluciyi-hodyat-zadom-napereд-2>

Таким чином, зазначимо, що режимні практики здійснення влади у регіонах характеризуються відмінностями між регіонами та регіональними особливостями, які можна визначити такими моделями: а) у низці областей місцеві еліти успішно вибудували власну управлінську вертикаль, систему стримувань і противаг і модель політичного діалогу; б) в інших регіонах існуюча система місцевої влади фактично неповноцінна в тому сенсі, що вона потребує керуючих імпульсів з центру, від так званих «кураторів»; в) в областях ключову роль відіграють надіслані з центру голови обласних державних адміністрацій, які не мають місцевого коріння.

Вибори як перерозподіл сфер впливу та війна за «вотчини» в регіонах

Стратегічного значення набувають для регіональних політичних режимів виборчі кампанії, насамперед до органів місцевої влади. Найбільш показовими в історії усіх виборчих кампаній стали вибори міського голови Мукачєвого, які відбулися 18 квітня 2004 р. Мукачєве перетворилося на «форпост відстоювання права місцевого самоврядування, передову ланку боротьби за справедливе волевиявлення»⁶². «Мукачівські події виявили новітні технології виборчого процесу. З'явилася власна українська арифметика – це тоді, коли не важливо, як проголосували, необхідний результат відомий наперед»⁶³. Активну роль у виборчому процесі у Мукачєвому відіграли кримінальні структури. Понад те, наголошувалося, що у Мукачєвому у 2004 р. були бойовики з Придністров'я та інших гарячих точок⁶⁴.

У день проведення виборів на кількох виборчих дільницях у Мукачєвому упродовж кількох годин, починаючи із 23 години, групи із 20–30 молодиків бійцівської статури громили виборчі

⁶² Кашуба Т. Закарпаття 2004 – 2014. Прелюдія свободи. 16.03.2013. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/108051-Zakarpattia-2004-%E2%80%93-2014.-Preliudiia-svobody>

⁶³ Мукачєво – день четвертий – 2004-04-22. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/a-49-a-2004-04-22-2-1-86929552/223738.html>

⁶⁴ Кашуба Т. Вказ. праця.

дільниці, де засідали комісії та перебували народні депутати. Один з лідерів фракції «Наша Україна» Ю. Костенко заявив, що «у змові з бандитами – члени виборчих комісій і депутати Закарпатської обласної ради»⁶⁵. Зазначимо, що Мукачівську міліцію у 2004 р. очолював В. Дерновий. Незважаючи на погроми, фальсифікації, підробку та викрадення документів, 19 квітня голова територіального виборчого комітету Ю. Переста заявив про перемогу заступника голови Закарпатської обласної ради Е. Нусера на виборах міського голови й вручив йому посвідчення⁶⁶. Це при тому, що за даними екзит-полу, проведеного в день виборів фондом «Демократичні ініціативи», центром «Соціс», Київським міжнародним інститутом соціології, Центром економічних і політичних досліджень імені Разумкова й Комітетом виборців, 62,4% опитаних на виході з виборчих дільниць Мукачєвого заявили що проголосували за В. Балогу, його опонент Е. Нусер набрав 29,99% голосів виборців⁶⁷.

12 травня 2004 р. Верховна Рада України прийняла постанову, в якій звинуватила керівництво управління внутрішніх справ Закарпатської області у співпраці з криміналітетом і закликала міністра МВС М. Білоконя звільнити з посад начальника УВС В. Варцабу та його першого заступника В. Русина. Ймовірно, що ситуація з виборами міського голови Мукачєвого, яка набула надзвичайного резонансу, змусила Е. Нусера у червні 2004 р. заявити про відставку з посади очільника міста. 23 грудня 2004 р. Мукачівський міськрайсуд відновив В. Петьовку на посаді міського голови Мукачєвого й вирішив визнати недійсними вибори міського голови Мукачєва 18 квітня 2004 р.⁶⁸. Зазначалося,

⁶⁵ Ющенко каже про фальсифікацію в Мукачеві. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/domestic/story/2004/04/printable/040419_mukacheve_monday

⁶⁶ Справу про викрадення экс-заступником мера Мукачєва виборчих бюлетенів виборів міського голови у 2004 році з метою їх фальсифікації. 26.07.2007. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/6920>

⁶⁷ Справу про викрадення экс-заступником мера Мукачєва виборчих бюлетенів виборів міського голови у 2004 році з метою їх фальсифікації. 26.07.2007. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/6920>

⁶⁸ Там само.

що «і напередодні виборів і власне на виборах 2004 року – ... область виступала певним полігоном, де влада намагалася довести свою "всесильність", продемонструвати регіональним лідерам-політикам, що влада дійсно "сильна як ніколи" (гасло "Влада сильна як ніколи" проголосив В. Медведчук, ставши головою Адміністрації Президента)»⁶⁹.

За результатами виборів у Мукачевому було порушено десять кримінальних справ стосовно фальсифікації результатів виборів і ще дві – щодо викрадення виборчої документації. Радник голови ОДА І. Різака В. Паульо (відомий у кримінальних колах як Чалий) розповів слідству, що В. Варцаба з В. Русиним доручили йому підшукати людину, котра за грошову винагороду взяла б на себе викрадення виборчої документації. Сума винагороди становила 50 тисяч доларів, однак згодом була знижена до 10 тисяч. В. Паульо знайшов потрібну людину – раніше судимого мукачівця, який зізнався у злочині, пояснивши, що таким чином хотів поставити крапку в протистоянні довкола виборів міського голови (йому заплатили 7 тисяч доларів, решту привласнили посередники)⁷⁰. Міліція відзвітувала про розкриття злочину, і хоча їй мало хто повірив, керівництву закарпатської міліції вдалося уникнути відставки.

Понад те, за поданням Закарпатської ОДА президент Л. Кучма надав В. Русину почесне звання «Заслужений юрист України». Однак у вересні 2005 р. його заарештували і він п'ять місяців провів у слідчому ізоляторі. Ані під час слідства, ані на суді В. Русин не визнав інкримінованих злочинів. Зрештою, Ужгородський міськрайонний суд надіслав справу на додаткове розслідування у Мукачівський міськрайонний суд. На початку 2005 р. В. Варцаба виїхав до Росії, а уже у червні його оголосили у міжнародний розшук. Під час виборчої кампанії 2006 р. ексначальник закарпатської міліції з'явився у виборчому списку

⁶⁹ Кашуба Т. Вказ. праця.

⁷⁰ Справу про викрадення экс-заступником мера Мукачева виборчих бюлетенів виборів міського голови у 2004 році з метою їх фальсифікації. 26.07.2007. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/6920>

Блоку Наталії Вітренко під номером 26, однак потрапити до парламенту йому не вдалося⁷¹.

Переможець фальсифікованих виборів, В. Балага, який став після Помаранчевої революції головою Закарпатської ОДА, призначив Е. Нусера начальником управління з питань європейської інтеграції та зовнішньоекономічних зв'язків ОДА.

За результатами «мукачівських виборів» не вдалося притягнути до відповідальності ані колишнього міністра МВС М. Білокона, ані колишнього главу Адміністрації Президента В. Медведчука (саме їх тодішня опозиція називала ініціаторами фальсифікації виборів), ані навіть колишнього голову ОДА І. Різака. Головним фальсифікатором так і залишився екзаступник голови ОДА В. Дядченко⁷². В. Дерновий згодом обійняв посаду керівника міліції Черкащини, де на виборах також мали місце невизнання результатів на двох округах, нищення бюлетенів, як і в Мукачевому у 2004 р.⁷³

Таким чином, можна стверджувати, що Закарпаття стало територією беззаконня. Мукачівські вибори яскраво продемонстрували цілому світові, що «влада, правоохоронці і кримінал на Закарпатті злилися в одну "горючу суміш", яка випалює все, що пробує чинити хоча б найменший спротив»⁷⁴. Експерт з питань Східної Європи Р. Лінднер наголосив, що «мукачівські вибори» матимуть радше міжнародний характер, аніж внутрішньополітичний, адже «випадок Мукачєвого саме у рік президентських виборів був важливим випробовуванням демократичності України. І цей іспит вона не витримала. Тож критика Ради Європи була обґрунтованою, оскільки виборча система засвідчила свою

⁷¹ Мартин В. Останній акорд справи про вибори 2004 року в закарпатському Мукачеві. 20.06.2009. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/42503-Ostannii-akord-spravy-pro-vybory-2004-roku-v-zakarpatskomu-Mukachevi>

⁷² Там само.

⁷³ Кашуба Т. Вказ. праця.

⁷⁴ Гаврош О. Президентські вибори-2004 на Закарпатті – вотчині СДПУ(о). 25.04.2004. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2004/12/25/3005707/>

недостатність⁷⁵. З огляду на те, як місцеві адміністратори намагалися завадити доступу до нагляду за виборами незалежним спостерігачам та журналістам, та на те, як чітко проглядалися високопосадові політичні інтереси у перемозі «потрібного» кандидата, критика з боку Ради Європи української політичної культури – як на центральному, так і на регіональному рівні – була дуже важливою⁷⁶. Мукачівські вибори певною мірою були «генеральною репетицією» президентських виборів.

Як варіант застосування режимної практики, розглянемо місцеві вибори 2015 р. та 2020 р. Зазначимо, що за кількістю політичних партій Україна посідає перше місце в Європі. Станом на 1 січня 2021 р. було зареєстровано 365 політичних партій⁷⁷. Згідно з чинним Законом «Про політичні партії в Україні» партії повинні мати всеукраїнський статус. Натомість, низка політичних партій, навіть офіційно зареєстрованих, не є загальнодержавними. Поняття «регіональна політична партія» у законі відсутнє. Також варто наголосити, що для реєстрації партії необхідно зібрати 10 тисяч підписів громадян принаймні у $\frac{2}{3}$ областей України та у $\frac{2}{3}$ районів Автономної Республіки Крим. Незважаючи на окупацію Криму, норму про збирання там підписів не скасували. Однак з квітня 2014 р. Міністерство юстиції України зареєструвало 175 нових партій.

⁷⁵ Ніколайчук Х. Вибори у Мукачевому: Україна повинна відреагувати на критику Ради Європи. 06.05.2004. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8-%D1%83-%D0%BC%D1%83%D0%BA%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%BD%D0%B0-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B0%D0%B3%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D1%83-%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8-%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B8/a-2477151>

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Політичні партії. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 1 січня 2020 року. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561>

За результатами місцевих виборів 2015 р. «до місцевих рад пройшли кишенькові партії, що належать олігархам та регіональним князькам»⁷⁸, «не партії, а політичні інструменти, створені, щоб відстоювати інтереси однієї–двох конкретних осіб»⁷⁹. Подібно до Блоку Петра Порошенка та Політичної партії «ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК» Політична партія «Наш край» постала у 2014 р. на базі маловідомої політичної сили за назвою «Блокова партія», позиціонувавши себе як партію «мерів» та «міцних господарників»: «Ми, господарники, міські та сільські голови, регіональні лідери, люди справи, які не бажають брати участь у політичних іграх та інтригах, створили політичну силу – партію «Наш край»⁸⁰. Програма партії повністю присвячена «місцевим» темам: самоврядуванню та децентралізації, модернізації ЖКГ, тарифам та енергоефективності, муніципальній безпеці. Із національних тем фігурують боротьба з корупцією, медицина та освіта. Зовнішня політика та війна на Донбасі в програмі не згадані – йдеться лише про допомогу переселенцям та учасникам АТО. Публічний імідж, Політичної партії «Наш край» складався з кількох складових: 1) партія перевірених досвідом фахівців, насамперед управлінців місцевого рівня, 2) партія, не зацікавлена в політичних іграх та ідеологічних суперечках, 3) основа партії – регіональні осередки, зосереджені на розвитку своїх «малих батьківщин»⁸¹. Партія «Наш край», створивши унікальний імідж досягла значного успіху на місцевому рівні в різних регіонах України, посівши 4-те місце на місцевих виборах 2015 р., поступившись лише Блоку Петра Порошенка, ВО «Батьківщина» та Політичній партії «ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК».

Політичний проєкт ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПАТРІОТІВ – УКРОП» І. Коломойського домогся значного успіху в базових регіонах олігарха: у Дніпропетровській

⁷⁸ Казанський Д. Олігархи знову поділили Україну. 29.10.2015. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/150013>

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Політика «без політики». URL: https://www.chesno.org/t/93/nash_kray.html

⁸¹ Там само.

області й місті Дніпропетровську, де його підтримали 25% виборців, а також на Волині, де він обійшов зі значним відривом усіх конкурентів⁸². Інший політичний проєкт І. Коломойського – Партія «Відродження», який складався переважно з колишніх членів ПАРТІЇ РЕГІОНІВ і призначений був для Південного Сходу, домігся феноменального успіху в Харкові, де цю партію очолив Г. Кернес. Партія, наспіх створена за кілька місяців до виборів, здобула 54% голосів жителів міста⁸³. В Одесі з великим відривом перемогла особиста партія міського голови Г. Труханова Політична партія «ДОВІРЯЙ ДІЛАМ», яка здобула 34% голосів⁸⁴. Подолала п'ятивідсотковий бар'єр й особиста політсила народного депутата України С. Ківалова – Українська морська партія Сергія Ківалова, здобувши понад 6%⁸⁵. У Дніпропетровську на виборах до міської ради здобула близько 12% Політична партія «Громадянська сила», яку повністю контролював місцевий політик З. Краснов⁸⁶. Партія «Єдиний центр», яка пов'язана з кланом Балог, виграла вибори в кількох містах Закарпаття⁸⁷. Політична партія «За конкретні справи», яка позиціонувалася з родиною Герег, здобула перемогу у Хмельницькій області. Усе це було свідченням посилення політичного впливу в регіонах місцевих кланів.

Регіональні особливості «партизації» місцевої влади на виборах 2020 р. Особливістю виборчої кампанії 2020 р. стала її партизація та поява значної кількості локальних/регіональних партійних проєктів. Понад те, у назвах партій зафіксовані назви міст, прізвища міських голів чи інших політиків регіонального рівня, і ці партії беруть участь лише у місцевих виборах у певній області або місті. Проте усі вони за формальними ознаками були

⁸² Казанський Д. Вказ. праця.

⁸³ Казанський Д. Олігархи знову поділили Україну. 29.10.2015. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/150013>

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само.

всеукраїнськими. Місцеві вибори 2020 р. уже назвали «олігархічно-феодальними виборами», «партійним дефолтом».

Упродовж червня–вересня 2020 р., за нашими підрахунками, було зареєстровано 12 нових політичних партій, які взяли участь у місцевих виборах. Раніше партія, яка проіснувала менше року, не могла брати участь у виборах. Тепер виборчий кодекс, на відміну від попередніх законів про вибори, не містив такої норми. Тому, наприклад, ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «МИ ЗМОЖЕМО»* (11.09.2020, 399-п.п) та ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «РІДНИЙ КРАЙ» (24.09.2020, 400 п.п) не лише були зареєстровані за місяць-півтора до виборів, а й взяли у них участь. Практика реєстрації нових політичних сил чи перейменування старих за кілька місяців чи навіть за декілька днів до старту кампанії набула широкого розмаху.

Близько 50% діючих партій хоча б раз за історію існування змінили свою назву. Найбільш яскравий приклад – це парламентські партії, які були обрані у 2019 р. Із п'яти партій напередодні виборів 2019 р. чотири були перейменовані. Зберегло назву лише Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». Однак рекорд із перейменування політичних партій було встановлено напередодні місцевих виборів 2020 р. З січня по вересень 2020 р. 50 політичних партій змінили свої назви.

Згідно з «Відомостями щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 1 січня 2020 року»⁸⁸, які розміщені на сайті Міністерства юстиції України, інформація про партії, що містили назви регіонів та міст: ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «БЕРЕЗАНСЬКА ГРОМАДА», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «Рівне разом», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «Рідне Закарпаття», Політична партія «МИКОЛАЇВЦІ», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «КОМАНДА ДНІПРА» – відсутня, тобто таких партій на початку 2020 р. не існувало. Усі вони були перейменовані під

* Усі назви партій відповідно до політичні партії. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01 січня 2020 року. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561>

⁸⁸ Політичні партії. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01 січня 2020 року. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561>

місцеві вибори 2020 р. Офіційно виборчий процес розпочався 5 вересня. Внаслідок проведеної адміністративної реформи після укрупнення районів і формування об'єднаних територіальних громад зменшувалася кількість рад і скорочувалася кількість депутатів. Однак у багатьох було прагнення здобути депутатський мандат.

Особливістю місцевих виборів 2020 р., у яких брали участь 194 політичних партій, була значна кількість партій, які позиціонували себе як регіональні політичні партії і висували кандидатів лише в межах окремих областей, районів чи навіть міст. Зокрема, у місцевих виборах брали участь такі партії, як: ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «Рівне разом», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ХЕРСОНЦІ», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «БЛОК КЕРНЕСА – УСПІШНИЙ ХАРКІВ!», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ ЧЕРНІВЧАН», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «БЕРЕЗАНСЬКА ГРОМАДА», Політична Партія «Біла Церква разом», Всеукраїнське об'єднання «ЧЕРКАЩАНИ», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ ВІННИЧАН», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «БЛОК ВІЛКУЛА «УКРАЇНСЬКА ПЕРСПЕКТИВА», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЄДИНИЙ КРИВИЙ РІГ», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УКРАЇНСЬКА СТРАТЕГІЯ ГРОЙСМАНА», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАТРІОТИ ВОЛИНИ», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «РІДНЕ ЗАКАРПАТТЯ» та інші. За нашими підрахунками, 10,8% партій у назвах мали географічні назви; 13,9% містили прізвище міських голів або регіональних лідерів (8 партій у назвах мали словосполучення «ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «КОМАНДА...»»), а ще понад 11 % партій мали завуальовані назви, які не демонстрували безпосереднього зв'язку з конкретним регіоном (наприклад, ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ІДЕЯ НАЦІЇ» відстоювала інтереси львів'ян; основною метою ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «БДЖОЛА» був розвиток міста Кам'янського Дніпропетровської області; тоді як метою ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ГРОМАДЯНСЬКИЙ РУХ «СВІДОМІ» була участь представників та партнерів у місцевих виборах у м. Луцьку та Волинській області; співзасновниками ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ЗА КОНКРЕТНІ СПРАВИ» була родина Олександра та Галини Герег –

власників «Єпіцентру», які займали домінуючі позиції в Хмельницькій області).

Регіональні проекти створювали і народні депутати України. Так, ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «РІДНЕ ЗАКАРПАТТЯ» створили четверо народних депутатів України (Р. Горват, В. Петьовка, В. Лунченко, В. Поляк) і відразу позиціонували її як потужну закарпатську регіональну політичну партію, мотивуючи, що в регіоні був запит на команду людей, яка «передусім дбатиме про потреби краю, а не рейтинги своїх центральних партій»⁸⁹.

За результатами місцевих виборів 2020 р. регіональні політичні партії здобули перемогу до Вінницької (ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УКРАЇНСЬКА СТРАТЕГІЯ ГРОЙСМАНА», 40 мандатів із 84)⁹⁰, Волинської (ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЗА МАЙБУТНЄ», 22 із 64)⁹¹, Закарпатської (ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «РІДНЕ ЗАКАРПАТТЯ» 12 із 64)⁹², Полтавської (ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ДОВІРА», 16 із 84)⁹³, Харківської ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «БЛОК КЕРНЕСА – УСПІШНИЙ ХАРКІВ!» (46 із 120)⁹⁴, Хмельницької (ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «КОМАНДА СИМЧИШИНА», 13 із 64)⁹⁵, Черкаської (Політична партія Всеукраїнське об'єднання «ЧЕРКАЩАНИ», 18 із 64)⁹⁶, Чернігівської (ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «РІДНИЙ ДІМ», 19 із 64)⁹⁷ обласних рад. ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УКРАЇНСЬКА СТРАТЕГІЯ ГРОЙСМАНА» набрала найбільшу кількість голосів та депутатських мандатів до Вінницької міської ради, 34 із 54⁹⁸, тобто 62,9%. В усіх 6 укрупнених районах

⁸⁹ «Рідне Закарпаття»: в області з'явилась потужна політична партія. 18.08.2020. URL: <http://m-studio.net.ua/r%D1%96dne-zakarattja-v-oblast%D1%96-zjavilas-potuzhna-pol%D1%96tichna-part%D1%96ja/>

⁹⁰ Центральна виборча комісія. Місцеві вибори 2020. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/wm001pt001f01=695.html>

⁹¹ Там само.

⁹² Там само.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само.

Вінниччини ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УКРАЇНСЬКА СТРАТЕГІЯ ГРОЙСМАНА» здобула перше місце і найбільше депутатських мандатів. Не менш вражаючим був результат ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «БЛОК КЕРНЕСА – УСПІШНИЙ ХАРКІВ!» до міської ради Харкова, незважаючи на відсутність самого Г. Кернеса. Партія здобула 34 мандати із 84 ⁹⁹, тобто 40,47%.

Таким чином, є підстави стверджувати, що особливого розквіту регіональні політичні режими досягли у період виборів, коли місцеві «князі»/«феодалі»/власники «вотчин» та регіональні політичні еліти через десятиріччями вибудовану мережу забезпечували необхідний результат на виборах у своєму регіоні, створивши регіональні політичні проєкти. Кількість політичних партій, які заявили про участь у місцевих виборах, була значно нижчою, ніж кількість офіційно зареєстрованих партій. За нашими підрахунками понад 35% політичних партій мали регіональний статус.

Децентралізація як інструмент розвитку регіонів: виклики та загрози

Реформа децентралізації покликана була змінити спосіб мислення та поведінку людей і стати дієвим інструментом економічного, інфраструктурного й громадського розвитку регіонів. Особливістю децентралізації влади в Україні було те, що одночасно здійснювалася реформа місцевого самоврядування, адміністративно-територіального устрою та державної регіональної політики, проводилися галузеві реформи, які передбачали передачу повноважень або на нижчі рівні управління, або органам місцевого самоврядування базового рівня ¹⁰⁰.

Швидкість здійснення процесу децентралізації залежала передусім від роботи обласних та районних державних адміністрацій як головних органів державної влади, які відпо-

⁹⁹ Центральна виборча комісія. Місцеві вибори 2020. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/wm001pt001f01=695.html>

¹⁰⁰ Бевз Т. Специфіка здійснення реформи децентралізації в регіонах України: здобутки і прорахунки. Народна творчість та етнологія. 2019. №3. С. 98–108.

відальні за організацію й упровадження реформ на місцях. Серед противників децентралізації досить часто були голови районних державних адміністрацій та голови районних рад, які з політичних мотивів не підтримували або ж блокували створення об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ)¹⁰¹. Чимало прикладів, коли районні керівники намагалися гальмувати процес об'єднання громад через неможливість у майбутньому здобути контроль над органами місцевого самоврядування в усіх чи принаймні більшості об'єднаних територіальних громад¹⁰². Понад те, часто районні керівники та регіональні еліти прагнули створення громад на базі старих адміністративних районів. Децентралізація стикалася як з відкритим, так і прихованим опором. Підтвердження цьому знаходимо у Єдиному реєстрі судових рішень (ЄРСР). Регіональні еліти та олігархічні клани лобіювали розширення повноважень для регіональних органів влади, щоб дати областям більше незалежності від Києва¹⁰³, з одного боку. А з іншого – і далі існував конфлікт повноважень на районному та обласному рівнях, між об'єднаними територіальними громадами та районними державними адміністраціями, який з кожним роком буде лише поглиблюватися, оскільки не можна здійснювати реформи, не змінивши до кінця радянської системи управління, тобто необхідно ліквідувати обласні і районні державні адміністрації¹⁰⁴.

Протидія децентралізації з боку ОДА спостерігалася у Київській, Сумській, Закарпатській, Одеській областях, де фактично зупинився процес створення ОТГ. У Київській області – це 16 ОТГ, Сумській – 2 ОТГ, Одеській – 3 ОТГ, Закарпатській – 6 ОТГ. Так, голова Закарпатської ОДА Г. Москаль не надав висновку п'ятьом ОТГ, які пройшли всі процедури та консультації. Фактично голова обласної державної адміністрації створював і

¹⁰¹ Голуб А. Подолати владу у владі. 09.01.2019. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/225224>

¹⁰² Крамар О. Децентралізація: перетягування ковдри. 01.05.2017. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/191040>

¹⁰³ Казанський Д. Децентралізація як феодалізм. 23.10.2015. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/149318>

¹⁰⁴ Див. детальн.: Бевз Т. Специфіка здійснення реформ децентралізації в регіонах України. С. 98-108

отримував «вотчини» різних «князьків» і сам вважав Закарпаття своєю «вотчиною», якою можна управляти в ручному режимі без урахування позицій громад¹⁰⁵.

ОТГ були заблоковані на етапі надання обласними державними адміністраціями висновку щодо відповідності проєктів рішень про об'єднання Конституції та законам України або на етапі надсилання остаточних рішень громад про об'єднання до ЦВК щодо призначення перших виборів в об'єднаних територіальних громадах. Головними аргументами для мотивування рішення обласних державних адміністрацій були – фінансова неспроможність об'єднаних громад, або взагалі надумані причини, нічим не підтвержені. Щодо фінансових показників обласні державні адміністрації посилялися на те, що, за їх розрахунками, громада потенційно може бути фінансово неспроможною. Однак відповідно до закону обласні державні адміністрації здійснювали лише координацію створення ОТГ з погляду процедур: перевіряли, чи всі рішення, які приймалися органами місцевого самоврядування, відповідають законам та Конституції України¹⁰⁶. Спроможність визначалася у перспективному плані, який затверджував Кабінет Міністрів України. Тобто фактично спроможність визначав уряд, а не обласні державні адміністрації. ОДА мала лише розробити перспективний план відповідно до Методики та подати його на схвалення до обласної ради. Щодо «надуманих причин», то це те, що обласні державні адміністрації «посилаються на різні фактичні помилки у документах, коми, крапки, що не той суб'єкт звернувся з документами, не так зареєстрували, не так було оформлено протокол»¹⁰⁷. Усе це спричиняло затягування створення громад¹⁰⁸. Ще одним викликом для реформи були слабкі очільники ОДА, які, формуючи перспективні плани, часто просто

¹⁰⁵ Геннадій Москаль вважає Закарпаття своєю вотчиною, якою можна управляти в ручному режимі, – Лукеря. 06.03.2018. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/terytoriya/gennadiy-moskal-vvazhaye-zakarpattya-svoyeyu-votchynoyu-yakoju-mozhna-upravlyaty-v-ruchnomu-rezhymi-lukerya>

¹⁰⁶ ЦВК і частина ОДА заблокували децентралізацію – експерт. 10.08.2018. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/9411?page=6>

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Див. детальн.: Бевз Т. Вказ. праця.

не могли пересилити вплив місцевих еліт. Наприклад, сокирянського «феодала» В. Козака в Чернівецькій області.

Неодноразово наголошувалося на тому, що обласні ради необхідно усунути від процесу формування територій громад, щоб вони не створювали собі «вотчини».¹⁰⁹ Понад те, був зареєстрований проєкт закону № 7467, який передбачав усунення обласних рад від процесу формування територій, тому що в більшості областей облради почали цим зловживати. Зловживання Перспективним планом створення ОТГ спостерігалось у Київській, Полтавській, Закарпатській, Миколаївській та Львівській областях. Частина депутатів Херсонської обласної ради ініціювала винесення на сесію питання про взагалі відміну Перспективного плану формування територій громад Херсонської області¹¹⁰. Зазначимо, що відповідно до норм чинного законодавства відмінити Перспективний план, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України, на місцевому рівні неможливо.

У контексті реформи децентралізації «партії мерів» раніше обмежувалися виключно своїми обласними центрами, а нині отримали непогане представництво в областях, а отже, збільшувався розмір «феодальних вотчин» і Україна набувала негативну, мозаїчну тенденцію, коли значні «шматки» території потрапляли під вплив міських голів обласних центрів¹¹¹. «Основне – це поява нового типу влади, такої собі «мікровлади», яку прийнято називати регіональною елітою і в котрій ще декілька років тому було не так багато значних шансів на успіх»¹¹².

У процесі реформи децентралізації з'явилися виклики, пов'язані зі встановленням нових меж не в інтересах місцевих мешканців, тобто йшлося про те, що кордони успішних об'єдна-

¹⁰⁹ Формування територій громад: не можна дати облрадам створювати «вотчини» – експерт. 09.02.2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2400148-formuvanna-teritorij-gromad-ne-mozna-dati-oblradam-stvoruvati-votcini-ekspert.html>

¹¹⁰ Депутатів Херсонської облради закликають не руйнувати майбутнє громад. URL: 18.08.2016. <https://decentralization.gov.ua/news/3133?page=615>

¹¹¹ В Україні може загальмуватись реформа децентралізації через «феодальні вотчини» (огляд преси). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30920388.html>

¹¹² Пархомчук Т. Супергравцем уже незатишно: головне про результати місцевих виборів. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/3655/180/151424/>

них територіальних громад «ріжуть», приймаючи рішення в останній момент за зачиненими дверима, забувши про обговорення та публічні дискусії. Особливістю таких рішень є зацікавлені особи. До прикладу: Лозівська «децентралізована громада» Харківської області, чи то вже централізована громада на 90 тисяч жителів. У той час середня по країні громада становила близько 11 тисяч мешканців¹¹³. Зацікавленим у існуванні такої великої громади народний депутат України Р. Лозинський назвав міністра розвитку громад та територій О. Чернишова¹¹⁴. Інтерес голови Рахункової палати був до Вишківської спроможної громади Закарпаття з 16 тисячами мешканців, яку неочікувано «ліплять» до Хуста, у той же час у цьому самому районі нізвідки з'являється мала і неспроможна Золотарівська громада¹¹⁵.

Серед загроз, які несе укрупнення районів, стане створення на місцях посад нових голів РДА, фактично – міні-голів ОДА, оскільки в окремих випадках вони матимуть «під собою» населення та економіки більше, ніж нинішні голови ОДА в найменших областях»¹¹⁶. Інший міф – це те, що відбувається руйнування районів. А як же людям отримувати послуги?¹¹⁷

Перше відкрите протистояння між представниками центральної та місцевої влади сталося наприкінці літа 2019 р. після обрання нового Президента України¹¹⁸. Передумовою конфлікту було звернення у липні 2019 р. керівника Офісу Президента А. Богдана

¹¹³ Лозинський Р. Феодалізація замість децентралізації: як подвійні стандарти уряду міняють одну з найкращих реформ. 27.05.2020. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/blog/665078.html>

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Експерт пояснив, чому райради ризикують стати вотчинами місцевих феодалів. 07.07.2020. URL: <https://agropolit.com/news/17097-ekspert-poyasniv-chomu-rayradi-rizikuyut-stati-votchinami-mistsevih-feodaliv>

¹¹⁷ Геннадій Москаль вважає Закарпаття своєю вотчиною, якою можна управляти в ручному режимі, – Лукеря. 06.03.2018. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/terytoriya/gennadiy-moskal-vvazhaye-zakarpattya-svoyeyu-votchynoyu-yakoyu-mozhna-upravlyaty-v-ruchnomu-rezhymi-lukerya>

¹¹⁸ Конфлікти центральної та місцевої влади: чим це загрожує державі. 28.05.2020. URL: <http://ukrpohliad.org/analytics/konflikty-tsentralnoyi-ta-mistsevoyi-vlady-chym-tse-zagrozhuje-derzhavi.html>

до прем'єр-міністра В. Гройсмана з проханням призупинити фінансування проєктів і програм, що здійснювалися за рахунок Державного фонду регіонального розвитку та субвенції на здійснення заходів щодо соціально-економічного розвитку окремих територій. Тоді Міністерство фінансів продовжило фінансування відповідних проєктів і програм. Однак на початку вересня, зі зміною складу уряду, перерахування коштів було припинено. Сотні соціально важливих проєктів у громадах, що вже були розпочаті (дитячих садочків, шкіл, лікарень, будівництво доріг, мостів тощо), не отримали державного фінансування у запланованому обсязі¹¹⁹.

Проєкт Закону «Про державний бюджет України на 2020 рік» передбачав обмеження державного фінансування (порівняно з попередніми роками) для виконання органами місцевого самоврядування делегованих державою повноважень у 2020 р. Такі законодавчі ініціативи були негативно сприйняті місцевою владою¹²⁰. Міський голова міста Дніпра Б. Філатов на початку листопада 2019 р. повідомив, що уряд планував забрати у місцевого самоврядування 160 мільярдів гривень. Про недофінансування бюджетних програм у розмірі 71 млрд грн також повідомляв міський голова м. Києва, голова Асоціації міст України (далі – АМУ) В. Кличко.

У подальшому представники органів місцевого самоврядування виступили проти низки законопроєктів, які могли погіршити становище територіальних громад, зокрема: вилучення із місцевих бюджетів акцизного податку на пальне, скасування пайової участі забудовників у розвитку інфраструктури населених пунктів. АМУ знову звернулася до президента з вимогою долучити місцеву владу до обговорення, оскільки ці ініціативи можуть призвести до згортання бюджетної децентралізації та позбавити місцеве самоврядування самостійності. Однак вимоги АМУ були задоволені частково. Верховною Радою України було прийнято закон щодо скасування пайової участі забудовників у разі будівництва об'єктів будь-якого призначення на замовлення державних органів або

¹¹⁹ Конфлікти центральної та місцевої влади: чим це загрожує державі. 28.05.2020. URL: <http://ukrpohliad.org/analytics/konflikty-tsentralnoyi-ta-mistsevoyi-vlady-chym-tse-zagrozhuye-derzhavi.html>

¹²⁰ Там само.

органів місцевого самоврядування за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів, об'єктів соціальної сфери та ряду інших. Щодо акцизного податку, то в Держбюджеті–2020 його частку залишили в місцевих бюджетах ¹²¹.

Новий конфлікт між центральною владою та органами місцевого самоврядування розпочався у жовтні, у процесі якого місцева влада продемонструвала спільну ідеологічну позицію. 1 жовтня 2019 р. Президент України В. Зеленський повідомив, що Україна погодилася так звану «формулу Штайнмаєра» щодо умов проведення місцевих виборів на тимчасово окупованій частині території Донецької і Луганської областей. Органи місцевого самоврядування в різних регіонах України відкрито виступили проти цієї формули, назвавши її положення «капітуляцією та знищенням України».

Найбільшу хвилю невдоволення серед представників місцевої влади та експертів з питань децентралізації викликав законопроект, що був внесений В. Зеленським до парламенту у грудні 2019 р. і передбачав зміни до Конституції. Він був розроблений у продовження реформи децентралізації. Серед іншого, проектом пропонувалося внести зміни у адміністративно-територіальний устрій держави, скоротити термін повноважень місцевих депутатів та голів місцевих рад ¹²².

Також передбачалося введення посади «префектів» – представників держави на місцях з основною функцією – здійснювати адміністративний нагляд за додержанням Конституції і законів України органами місцевого самоврядування, а також координувати діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади. У нинішній ієрархії влади найближчий аналог префекта – голова місцевої державної адміністрації, однак їхні функції суттєво різнилися. Планувалося, що префекти формуватимуть свої офіси, фактично – замість адміністрацій. Призначати префекта має президент за поданням уряду. Обіймати посаду

¹²¹ Конфлікти центральної та місцевої влади: чим це загрожує державі. 28.05.2020. URL: <http://ukrpoohliad.org/analytics/konflikty-tsentralnoyi-ta-mistsevoyi-vlady-chym-tse-zagrozhuye-derzhavi.html>

¹²² Там само.

префект міг лише 3 роки і не більше одного строку, він підконтрольний і підзвітний Президенту України і Кабміну. За поданням префекта президент матиме право зупинити дію актів голови громади, місцевих, окружних чи обласних рад, якщо вони, на думку префекта, порушуватимуть Конституцію і загрожуватимуть суверенітету та Україні¹²³.

17 січня 2020 р. президент відкликав законопроект, а його команда оголосила про проведення консультацій та публічних обговорень, що розпочалися 25 лютого в Києві, а далі продовжилися в регіонах¹²⁴. Ситуація набула великого публічного розголосу і не залишилась осторонь міжнародних партнерів України. Свої зауваження та застереження до законопроекту висловили у посольствах Канади та Німеччини. А у Раді Європи – Генеральному директораті з питань демократії у співпраці з експертами Європейської комісії за демократію через право («Венеційська комісія») та Конгресі місцевих і регіональних влад – рекомендували вдосконалити низку положень, зокрема, забезпечити підзвітність префектів уряду з більшості питань, що перебувають в їхній відповідальності¹²⁵. Оцінюючи найбільш вдалу, з погляду експертів, реформу децентралізації слід зазначити, що «ні народ, ні малий і середній бізнес ніяк не відчули плодів децентралізації, зате місцеві князьки отримали можливість казково збагачуватися за рахунок розпилу величезних грошей, що залишаються на місцях, і посилювати особисту владу»¹²⁶. Пандемія, спричинена COVID-19, внесла корективи в плани з обговорення проекту закону щодо змін до Конституції.

Протистояння центральної і регіональної влади в умовах пандемії COVID-19. З початком коронавірусної кризи на початку 2020 р. влада діяла згідно зі Законом України «Про захист населення від інфекційних хвороб», який визначає «правові,

¹²³ Конфлікти центральної та місцевої влади: чим це загрожує державі. 28.05.2020. URL: <http://ukrpohliad.org/analytics/konflikty-tsentralnoyi-ta-mistsevoyi-vlady-chym-tse-zagrozhuje-derzhavi.html>

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Ліберальні реформи в епоху неофеодалізму. 11.06.2020. URL: https://zn.ua/ukr/internal/liberalni-reformi-v-epohu-neofeodalizmu-350589_.html

організаційні та фінансові засади діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, спрямованої на запобігання виникненню і поширенню інфекційних хвороб людини, локалізацію та ліквідацію їх спалахів та епідемій, встановлював права, обов'язки та відповідальність юридичних і фізичних осіб у сфері захисту населення від інфекційних хвороб»¹²⁷. До чинного закону було внесено зміни: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID–19)» (540-IX, 30.03.2020); «Про внесення змін до Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» щодо запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID–19)» (№555 від 13.04. 2020); Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з метою підвищення спроможності системи охорони здоров'я України протидіяти поширенню коронавірусної хвороби (COVID–19)» ((587-IX, 07.05.2020).

Однак задовго до прийняття нормативно-правових актів центральною владою в Україні прокотилася серія протестів проти розміщення у населених пунктах України евакуйованих громадян України (з підозрою на захворювання COVID–19) з міста Ухань (КНР) до України. Протести розпочалися 14 лютого 2020 р. неактивною фазою у Тернопільській, Львівській та Київській областях. Депутати районних та селищних рад зверталися до Президента України та народних депутатів України щодо недопущення розміщення евакуйованих громадян України з міста Ухань на території своїх районів, селищ та сіл. Активна фаза протистоянь відбулася у ніч на 20 лютого 2020 р. в селищі Нові Санжари Полтавської області. Ситуація в Нових Санжарах стала свідченням того, що, «крім вірусної загрози, була ще й інформаційна складова, яка може закінчитися бунтами і проломленими черепами»¹²⁸.

¹²⁷ Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 6 квітня 2000 року. № 1645-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14>

¹²⁸ Ексклюзив ТСН: секретар РНБО – про реакцію української влади на інформаційні атаки щодо коронавірусу. 23.02.2020. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=deJp6ET5rLY>

За даними моніторингу Центру безпекових досліджень «СЕНСС» упродовж дії карантину відбулося майже 70 акцій протесту по всій Україні. Найбільше з них проходило в Чернівецькій, Дніпропетровській, Київській, Донецькій, Запорізькій областях та м. Києві. Протестні настрої найбільше згуртували підприємців, які упродовж 2 місяців боролися за скасування карантинних обмежень та відновлення своєї діяльності. Зважаючи на зміну умов і введені урядом обмеження, низка протестних акцій була проведена у формі автопробігів, також деякі з них проходили онлайн ¹²⁹.

У екстреному режимі центральній владі під впливом «регіональних протестів» довелося змінювати тактику, шукати виходу зі складної ситуації, яка заповонила інформаційний простір. Певною мірою це була відсутність реальної регіональної політики державної влади та контролю над місцевою владою. Голови обласних державних адміністрацій не справлялися зі ситуацією на місцях, викликаною розміщенням евакуйованих. Реакція деяких областей на евакуацію засвідчила, що «в багатьох людей на фоні паніки виявився не лише "хронічний коронавірус головного мозку", але й удавано-фейкова людяність та релігійність» ¹³⁰, а також маніпулятивність, фейковість та провокативність.

Зокрема, в умовах пандемії почали зростати виклики федералізації, які мали швидше провокативний, пропагандистський характер. Низка політиків колишніх представників ПАРТІЇ РЕГІОНІВ та сучасних опозиціонерів піддавала гострій критиці дії чинної влади, прогнозуючи досить невтішні сценарії для майбутнього України. Г. Герман констатувала, що українська влада виявилася слабкою, а її дії хаотичними, а тим часом є «такі характерні симптоми розколу, як зміцнення місцевих

¹²⁹ Проти обсервації, закриття ринків, медичної реформи, обмежень роботи громадського транспорту: аналіз протестних акцій під час карантину. 29.04.2020. URL: <https://censs.org/%d0%b0%d0%ba%d1%86%d1%96%d1%97-%d0%bf%d1%80%d0%be%d1%82%d0%b5%d1%81%d1%82%d1%83-%d0%ba%d0%b0%d1%80%d0%b0%d0%bd%d1%82%d0%b8%d0%bd/>

¹³⁰ Роговик О. Коронавірус ганьби замість Дня Революції Гідності. 21.02.2020. URL: https://galinfo.com.ua/articles/koronavirus_ganby_zamist_dnya_revoluytsii_gidnosti_338007.html

еліт»¹³¹, акцентуючи увагу на тому, що регіональні діячі все менше зважають на центр і намагаються самі на місцях розв'язувати проблеми. Понад те, Г. Герман висловила сумнів у тому, що «Україна існуватиме як держава після епідемії»¹³².

Не менш категоричними у цьому відношенні були політичні експерти. В. Фесенко назвав події в Україні «карантинним сепаратизмом», пояснюючи це наближенням місцевих виборів, а тенденцію порівнював зі сепаратистськими настроями у 2014 р. Зокрема, В. Фесенко стверджував, що «бунт феодалів від місцевого самоврядування потенційно небезпечний для центральної влади втратою політичної та адміністративної керованості на місцевому рівні»¹³³. Протистояння центральній владі міського голови Черкас дало підстави говорити про те, що «в Україні відбувається стихійне перетворення процесу децентралізації у приховану федералізацію, чи навіть більше – на феодалізацію, феодальну роздрібненість. Це дуже небезпечно і матиме наслідком послаблення країни»¹³⁴. У той же час опозиційний політик Є. Мураєв прогнозував, що Україна може зіткнутися зі зростанням сепаратизму через пандемію, й під загрозою опиниться територіальна цілісність країни¹³⁵. Категоричність таких

¹³¹ Анна Герман из Киева: Слова Зеленского девальвированы больше, чем гривна. А Украина после вируса может расколоться. 15.04.2020. URL: <https://www.crimea.kp.ru/daily/27120/4201875/>

¹³² Герман: Действия власти в условиях карантина очень хаотичны и несистемные. 16.04.2020. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LX3rN976FCc>

¹³³ Фесенко В. Коронавирус как фактор политической жизни в Украине. 02.05.2020. URL: <https://strana.ua/opinions/264892-minzdrav-predostavil-statistiku-po-kotoroj-poluchaetsja-chto-karantin-naznachen-bez-osnovanij.html>

¹³⁴ Антикарантинний спротив. Чому українські мери протистоять центру. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2-%D1%87%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96-%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%8F%D1%82%D1%8C-%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D1%83/a-53354162>

¹³⁵ Студенникова Г. «Тектонический сдвиг в системе власти». Что означают карантинные бунты украинских городов против Киева. 01.05.2020. URL: <https://strana.ua/news/264788-kak-v-cherkassakh-otmenjali-karantin.html>

висловлювань не мала під собою підґрунтя. Президент наголосив: «на майбутнє: це стосувалося всіх представників місцевої влади, які плутають слова «децентралізація» і «автономія». Не треба займатися самодіяльністю, яка ставить під загрозу безпеку людей»¹³⁶.

У умовах боротьби з коронавірусом спостерігалось політичне протистояння на двох рівнях: всеукраїнському і локальному. На всеукраїнському рівні місцеві політичні еліти критикували центральну владу, дорікаючи в тому, що проблемно купити маски і як дорого вони коштують; порушення права на вільне пересування та драконівські штрафи за відсутність маски; за літак із масками, який зустрічав президент, а згодом з'ясувалося, що це товар для гіпермаркетів «Епіцентр»; скандал із рестораном народного депутата України від ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «СЛУГА НАРОДУ» М. Тищенка «Велюр», що працював під час карантину¹³⁷. На локальному рівні політики, змагаючись за прихильність виборців, використовують тему коронавірусу, щоб актуалізувати місцеві проблеми чи звинуватити конкурентів у паразитуванні на проблемі пандемії¹³⁸. Неодноразово акцентувалася проблема щодо недостатньої комунікації центральної влади з місцевими органами влади. Закономірно, що протистояння між місцевою владою, місцевою елітою і центральною владою наростало з наближенням виборів. Де-факто у Харкові, Одесі, Львові чи Дніпрі влада належить місцевим елітам. Саме вони контролювали місцевий бюджет і виступали від імені громади.

В умовах пандемії відбувався пошук шляхів і напрямів розв'язання проблем. Пропонувалися нестандартні та суперечливі рішення. Наприклад, делегування повноважень одних державних органів іншим чи зміна механізму запровадження надзвичайного стану. Йшлося про недієздатність профільних міністерств та відомств. Про переміщення центру прийняття рішень неформаль-

¹³⁶ Звернення Глави держави щодо ситуації з карантинними обмеженнями. 01.05.2020. URL: <https://www.president.gov.ua/videos/zvernennya-glavi-derzhavi-shodo-situaciyi-z-karantinnimi-obm-1769>

¹³⁷ Стрелюк О. Піар, клікбейт і «грошовірус». Фейсбук у Львові в часи коронавірусу. URL: <https://www.oporaua.org/article/vybory/disinformation/19950-piar-klikbeit-i-groshovirus-feisbuk-u-lvovi-v-chasi-koronavirusu>

¹³⁸ Там само.

ними інституціями. Президент України задіяв і досить несподівані механізми – співпрацю з олігархами та великими бізнесменами, організувавши зустріч з 15 бізнесменами, які домовилися створити окремий фонд, з якого країна зможе забезпечувати лікарні необхідними засобами в умовах боротьби з коронавірусом. Президент попросив не лише фінансової допомоги, але й щоб кожен із присутніх бізнесменів взяв на себе кураторство за окремою областю, де має активи і, відповідно, ресурси і людей. Області розділили так: Р. Ахметов – Івано-Франківська, Львівська, Донецька, Луганська; а також міста, де він мав вплив, як, наприклад, Кривий Ріг; І. Коломойський – Запорізька область; І. Палиця – Волинська область, разом з І. Коломойським, і Тернопільська область; В. Пінчук – Дніпропетровська область; А. Веревський – Полтавська і Кіровоградська області; Ю. Косюк – Вінницька і Черкаська області; А. Ставніцер – Одеська область; О. Ярославський – Харківська область¹³⁹.

Досить показовою у цьому контексті була ситуація у Харкові. 17 березня 2020 р. відбулася зустріч голови Харківської обласної державної адміністрації О. Кучера, міського голови Г. Кернеса та бізнесмена О. Ярославського, на якій об'єдналися в робочу групу з метою – «через позабюджетні гроші знайти джерела фінансування для боротьби з епідемією коронавіруса»¹⁴⁰. Однак уже 19 березня після засідання так званого «Антикризового штабу для боротьби з COVID-19», який очолив О. Ярославський, Г. Кернес на своїй сторінці написав, що голова ОДА О. Кучер «самоусунувся» від боротьби з коронавірусом¹⁴¹. Натомість О. Кучер на прес-конференції заявив, що «штаб», який очолив О. Ярославський, був фікцією, і в області створено єдиний штаб, в який входили народні депутати України, голови РДА, заступники голови ОДА, керівники лікарень, які боролися з поширенням коронавірусу¹⁴². Фактично, у Харкові

¹³⁹ Зеленський просив олігархів взяти області під кураторство через Covid-19. 23.03.2020. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/03/23/7244714/>

¹⁴⁰ Карантин через коронавірус. Рішення влади у регіонах (оновлюється). 16.03.2020. URL: <https://www.chesno.org/post/3898/>

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Карантин через коронавірус. Рішення влади у регіонах (оновлюється). 16.03.2020. URL: <https://www.chesno.org/post/3898/>

функціонувало два штаби, один з яких очолював О. Ярославський, а інший – голова ОДА О. Кучер¹⁴³. О. Кучер заявив, що те засідання за участю Г. Кернеса йому нагадало 1990 рр. і спроби вимагати кошти у представників бізнесу. Згодом спростував свої слова.

Фінансово та організаційно допомогли задовольнити першочергові потреби Харкова та області для боротьби з коронавірусом низка місцевих бізнесменів Харківщини й чинних та колишніх депутатів рад різних рівнів, серед яких: брати Ярославські, В. Суботін, О. Доровський, В. Мисик, Ю. Сапронов, С. Чернов, В. Бакіров, О. Брагінський, В. Бабаєв та П. Фукс¹⁴⁴. Не обійшлося і без популізму: міський голова Харкова Г. Кернес зазначав, що «всього за свої гроші я і Олександр Ярославський підготували 150 тисяч пайків і 40 тисяч аптечок, понад 70 тисяч пайків і близько 20 тисяч аптечок вже роздано»¹⁴⁵.

Від початку пандемії місцева влада в Україні ухвалювала й власні рішення стосовно карантину. Відкрите протистояння з центром розпочала частина міських голів. Найбільший резонанс мала ситуація у Черкасах, коли місцева влада, ігноруючи рішення центральної влади, дозволила з 1 травня 2020 р. відкритися низці магазинів, майстерень, салонів, ярмаркам та літнім майданчикам ресторанів. Міський голова А. Бондаренко пояснив свою позицію та позицію міської ради вибірковим застосуванням законів в Україні¹⁴⁶.

¹⁴³ Карантин через коронавірус. Рішення влади у регіонах (оновлюється). 16.03.2020. URL: <https://www.chesno.org/post/3898/>

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Лептуга О. Статистика від Кучера, джинса про Ярославського й історії простих харків'ян: хто вони, головні спікери Харківщини в період пандемії. URL: <https://imi.org.ua/blogs/statystyka-vid-kuchera-dzhynsa-pro-yaroslavskogo-j-istoriyi-prostyh-harkiv-yan-hto-vony-golovni-i32838>

¹⁴⁶ Журавльова О. Антикарантинний спротив. Чому українські мери протистоять центру. 06.05.2020. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2-%D1%87%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96-%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%8F%D1%82%D1%8C-%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D1%83/a-53354162>

Міського голову Черкас у публічній конфронтації з центральною владою підтримали міські голови Львова А. Садовий та Івано-Франківська Р. Марцінків. Міський голова Івано-Франківська Р. Марцінків назвав справу проти А. Бондаренка «атакою на місцеве самоврядування»: «Таке враження, що хочуть знищити місцеве самоврядування, відкрили купу справ на мерів, забрали кошти у громад, закріпачили українців щодо виїзду за кордон, продали землю, обдурили з доплатами медикам! Підтримую мера Черкас Бондаренка!!!»¹⁴⁷. Карантин один для всіх, а не для обраних! З іншого боку, зазначалося, що «ось такі демарші, як у мера Черкас, це, по суті, початок виборчої кампанії з виборами, які відбудуться наприкінці жовтня»¹⁴⁸. Така ситуація була свідченням розбалансованості системи управління державою.

Про послаблення карантину почали говорити також у Києві, Житомирі, Дніпрі, Мукачеві. Це при тому, що місцева влада не мала права ухвалювати рішення про дочасний вихід з карантину. А історія з Черкасами – яскрава ілюстрація того, як міська рада, посилаючись на думку містян, ухвалювала рішення, які суперечили постановам центральної влади¹⁴⁹. Міський голова Харкова Г. Кернес також неодноразово висловлювався про послаблення карантину та відкриття метро, піддаючи критиці уряд: «уряд діє нерозумно у відношенні до критичної інфраструктури міст»¹⁵⁰.

¹⁴⁷ Бунт мерів. Скандал з очільником Черкас. 04.05.2020. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4224662-bunt-meriv-skandal-z-ochilnykom-cherkas>

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Руденко С. Коментар: Бунт у Черкасах – команда Зеленського втрачає контроль над регіонами. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B1%D1%83%D0%BD%D1%82-%D1%83-%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B0%D1%81%D0%B0%D1%85-%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0-%D0%B7%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%B2%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%87%D0%B0%D1%94-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BB%D1%8C-%D0%BD%D0%B0%D0%B4-%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BC%D0%B8/a-53354719>

¹⁵⁰ Товт А. Кернес хочет 12 мая запустить метро в Харькове. 06.05.2020. URL: <https://strana.ua/news/265708-kernes-khochet-12-maja-zapustit-metro-v-kharkove.html>

Натомість очільник Луганської ОДА С. Гайдай і народний депутат України від фракції «СЛУГА НАРОДУ» О. Кузнецов звернулися до уряду з проханням пом'якшити карантин в області, апелюючи до того, що в Луганській області, на відміну від інших областей України, низький рівень показників захворюваності на COVID-19¹⁵¹. Однак на Луганщині на той час не погодили місце для обсервації людей, що поверталися з Росії, оскільки на Луганщині цілодобово працював автомобільний пункт пропуску «Мілове» на кордоні з Росією. Зокрема, 7 квітня 2020 р. кордон перетнуло близько 280 осіб¹⁵². Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України всі вони повинні були пройти обов'язкову обсервацію. Спочатку місцем обсервації повинен був стати готель у Северодонецьку, розташований поруч з міською радою. Проте на першому поверсі готелю – ресторан, де обідали чиновники. Вони ж і не захотіли приймати людей у цьому приміщенні і відмовилися від цієї ідеї, а також від грошей з обласного бюджету на створення обсервації¹⁵³.

Свій темпоритм життя, мало узгоджений з загальнодержавним, давно уже визначили очільники найбільшої територіальної громади Донецької області, а саме – Лиманської (44,2 тис. жителів). Про це неодноразово йшлося у ЗМІ та наукових публікаціях¹⁵⁴. Незважаючи на те, що лікарні Лимана не були забезпечені апаратами штучної вентиляції легень і, за свідченнями активістів, у цілому мали низьку готовність до протидії COVID-19, місцеві чиновники і далі витрачали мільйони гривень з бюджету на капремонті будівель, встановлення стел, закупівлю сценічних костюмів, вінків, продуктів харчування для освітніх закладів¹⁵⁵.

¹⁵¹ Снегирьов Д. Луганщина отримає удар чи місцева ОДА приховує реальні показники захворюваності на COVID-19. 01.05.2020. URL: https://galinfo.com.ua/blogs/luganshchyna_otrymaie_udar_chy_mistseva_oda_pry_hovuie_realni_pokaznyky_zahvoryuvanosti_na_covid19_343089.html

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Див. детал.: Бевз Т. А. Вказ. праця.

¹⁵⁵ Ремонт міськради замість апаратів ШВЛ: на що під час пандемії витрачає кошти влада Лиманської ОТГ. 30.03.2020. URL: <https://vchasnoua.com/donbass/64667-remont-miskrady-zamist-apatativ-shvl-na-shcho-pid-chas-pandemii-vytrachaie-koshty-vlada-lymanskoj-oth>.

Простежувалося протистояння і на локальному рівні: між очільниками областей та особливо обласних міст, між місцевою владою і представниками бізнесу. Неузгодженість дій присутня була і в обласних державних адміністраціях. Зокрема, директор Департаменту охорони здоров'я Харківської ОДА В. Іванніков самостійно прийняв рішення про передачу апаратів штучної вентиляції легень з районних лікарень до обласних. За таке рішення він був звільнений з посади 20 березня, на якій пропрацював лише 9 днів.

Складалося враження, що звернення Президент України стосовно того, що «кожен очільник ОДА, голова обласної ради, мер, місцеве самоврядування та регіональний бізнес мають забути про власні амбіції, діяти спільно й змагатися за життя та здоров'я жителів регіону, а не за бали на місцевих виборах»¹⁵⁶, ігнорувалося/ залишалося не почутим.

Правління Асоціації міст України звернулося до Президента України стосовно «припинення безпідставного тиску на місцеве самоврядування» та забезпечення спільної роботи центральних органів влади та органів місцевого самоврядування в боротьбі з епідемією коронавірусу»¹⁵⁷. У зв'язку з цим висловлено пропозицію надати органам місцевого самоврядування право у визначених законом та урядом межах пом'якшувати умови карантину для громадян та суб'єктів господарювання. Аргументувалося це тим, що органи місцевого самоврядування відповідальні перед громадами за ситуацію в муніципалітетах, а тому повинні мати змогу на місцях ухвалювати рішення, залежно від конкретної ситуації в громаді¹⁵⁸. Також у зверненні йшлося про кількість

¹⁵⁶ Звернення Президента України щодо забезпечення засобами, необхідними для боротьби з поширенням коронавірусу. 23.03.2020. URL: <https://www.president.gov.ua/videos/zvernennya-prezidenta-ukrayini-shodo-zabezpechennya-zasobami-1677>

¹⁵⁷ «Діалог, а не безпідставний тиск»: Асоціація міст заявила Зеленському про неприпустимість протистояння центральної та місцевої влади. 12.05.2020. URL: https://espreso.tv/news/2020/05/12/quotdialog_a_ne-bezpidstavnyy_tyskquot_asociaciya_mist_zayavyla_zelenskomu_pro_neprypusty_mist_protystoyannya_centralnoyi_ta_miscevoyi_vlady

¹⁵⁸ Там само.

порушених кримінальних справ проти представників місцевого самоврядування, «обґрунтованість яких викликає величезні питання»¹⁵⁹.

Підсумовуючи, зазначимо, що ми намагалися показати режимні практики в регіонах України через інституціональний дизайн регіонального політичного режиму, який дослідили через формування та функціонування таких інститутів, як голови ОДА, виборів, політичних партій, місцевого самоврядування.

Аналіз інституту голів ОДА засвідчив: незмінність регіональної політичної еліти / кланів / бізнес-політичного угруповання при владі, яка і утвердила самостійність у контролі за регіоном і його ресурсами та утримання влади в своїх руках упродовж максимально тривалого періоду; превалювання персоніфікованих обмінів та неформальних практик у прийнятті ключових рішень; проблеми відносин голів ОДА-«варягів» і місцевих еліт; «квотчини» створювалися і через участь та призначення на посаду голів ОДА.

Особливістю місцевих виборів 2020 р. була участь у них значної кількості регіональних політичних партій – політичних сил, які висували кандидатів лише в межах окремих областей, районів чи навіть міст. Якщо раніше домінували так звані «олігархічні» партії, то на місцевих виборах почала складатися тенденція утвердження в регіонах «феодальних» партій.

Політика децентралізації створила фінансову основу для розвитку територій сіл, селищ та міст, які об'єдналися. Однак у разі відсутності внутрішніх ресурсів вони перетворюються на суб'єкт регіонального політичного режиму. Реформа зіткнулася з низкою проблем у конкретних регіонах: відсутністю системного підходу до змін у місцевому самоврядуванні та до адміністративно-територіальної реформи; спротив з боку обласних та районних державних адміністрацій; відсутність місцевого

¹⁵⁹ «Діалог, а не безпідставний тиск»: Асоціація міст заявила Зеленському про неприпустимість протистояння центральної та місцевої влади. 12.05.2020. URL: https://espreso.tv/news/2020/05/12/quotdialog_a_ne_bezpidstavnyy_tyskquot_asociaciya_mist_zayavyla_zelenskому_pro_neprypusty_mist_protystoyannya_centralnoyi_ta_miscevoyi_vlady

лідерства і нерозуміння на рівні районів необхідності цієї реформи; проблема пошуку кваліфікованих кадрів для роботи в об'єднаних територіальних громадах.

Пандемія COVID–19 належить до загроз, які не можна подолати лише зусиллям політичної волі й концентрацією влади, а постійне відчуття небезпеки створюватиме запит на обмежувально-контрольні заходи з боку влади. Протистояння між центральною та місцевою владою можна пояснити низкою чинників, а саме – незадоволенням соціально-економічною ситуацією, втомою від карантину та місцевими виборами 2020 р., які стали поштовхом, яким скористалися окремі міські голови. Ігнорування загальнонаціональних правил карантину регіонами – небезпечна тенденція, в Україні досі до кінця не встановлені зрозумілі механізми правовідносин між центральною та місцевою владою.

Явище «регіонального політичного режиму», «регіональних режимних практик», «феодалізму», «олігархії» набуває все більшого поширення у регіонах України. На основі цього доходимо висновку, що країна потребує дотримання Конституції України, удосконалення політичної системи, здійснення послідовних реформ, жорсткого законодавство в частині корупційних злочинів, незаконного збагачення, розкрадання бюджетних коштів, регіональної політики; викорінення негативних явищ, пов'язаних з «феодалізацією», «олігархізацією», «регіоналізацією».

РОЗДІЛ 4

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЯК СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ: ВПЛИВ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

Процес партійного будівництва в Україні на засадах політичної конкуренції розпочався з утворення ще на теренах радянської України (у Львові) у січні 1989 р. Українського християнсько-демократичного фронту (УХДФ). Незважаючи на те, що УХДП, яка у квітні 1990 р. дещо змінила свою назву і почала називатися власне *партією* (а не *фронтом*), не вдалося здолати шлях політичної інституціоналізації, саме вона дала своєрідний поштовх для розвитку політичних партій в Україні. Процес становлення та розвитку останніх як суб'єктів політичного життя виявився тривалим та різноплановим.

Тому *метою цього дослідження* є виокремлення етапів у розвитку партій в Україні заради аналізу механізмів їх творення, рефлексій над процесом емансипації як політичного інституту, здатного впливати на функціонування політичного режиму в Україні.

Ретроспективний погляд на процес виникнення та розвиток інституту партій в Україні *передбачає* встановлення їх кількості, динаміки зміни назв та як виходу на політичну арену, так і сходження з неї і, відповідно, окреслення хронологічних рамок діяльності; крім того – виявлення своєрідних політичних метаморфоз, що відбувалися з цими безпосередніми акторами політичного процесу, аналіз тих змін, які, в одних випадках, сприяли поглибленню політичної інституціоналізації партій та перетворенню їх на потужні політсили, здатні здобути владу (на різних рівнях), а в інших – призводили до деградації низки з них (що мало найрізноманітніші прояви).

Загальний аналіз процесу створення та функціонування політичних партій в Україні свідчить, що по завершенні *першого періоду українського партогенезу*, що розпочався ще за радянських часів і тривав з кінця 1988 р. до кінця 1991 рр., а його

домінантною особливістю було утворення антисистемних українських партій, розпочався наступний – *другий період*. Основною підставою для його виокремлення стала та, що держава, створивши певні політико-правові умови, розпочала процес легалізації і, відповідно, реєстрації політичних партій* (саме політико-правова легалізація багатопартійності державою і взята мною за відправну точку початку другого періоду партогенезу). *Третій період* партогенезу тривав з кінця ХХ – початку ХХІ ст. до 2014 р., а *четвертий* – з 2014 до сьогодні (про їх особливості – нижче). Хронологічно точно розмежувати закінчення другого періоду і початок третього (тобто зафіксувати цей момент «прив'язкою» до конкретного року чи події, наприклад, зміни виборчого законодавства чи законодавства щодо партій, проведення виборів та ін.), на мою думку, неможливо, оскільки злам століть був тим часом, у який саме сукупність подій, явищ, феноменів, якими почав характеризуватися процес партогенезу в Україні, особливості статусу партій у взаєминах із політичним режимом, їх місцем та роллю у політичній системі тощо, якраз і свідчив про завершення одного періоду у їх розвитку та, відповідно, початок наступного.

Політичні партії: цифри і факти. Загалом, упродовж з 1990 р. до 1 січня 2020 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано 436 політичних сил (динаміку реєстрації відображає *таблиця 1*).

З 436 партій 167 (38,30%) постали після своєрідного переломного моменту політичної історії України – Революції гідності. При цьому «реєстраційним піком» був 2015 р., коли Мін'юст України зареєстрував найбільшу кількість політичних сил – 79. Незаперечним є те, що динаміка реєстрації політичних сил по своєму відтворювала пульс життя суспільства: збільшення

* Реєстрація спочатку – прикметний момент – проводилася Міністерством юстиції УРСР, а з 14 листопада 1990 р. – Міністерством юстиції України. Див. про це детальніше: Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / за ред. М. Кармазіної. Київ : ППіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 4–60

кількості зареєстрованих (нових) партій чи перейменування «старих» відбувалося, як правило, у рік перед виборами (президентськими, парламентськими, позачерговими, місцевими) чи безпосередньо на початку того чи іншого року виборів. Утім, можна сказати, що справа реєстрації партій у період 2014 – 2016 р. була поставлена Міністерством юстиції України фактично на потік: упродовж трьох років у середньому щотижня реєструвалася партія! Інформації про відмову претендентам (з тих чи інших причин) у легалізації політичного утворення у ті роки (на відміну від попередніх) відшукати не вдалося, що зумовлює появу підстав для запитання: чи справді суспільство, яке входило у зтяжну боротьбу проти агресії Росії, щотижня відчувало потребу у створенні партії, чи ж були задіяні якісь інші механізми, що сприяли свого роду «надмірному партогенезу»? Інше питання стосується дотримання, передовсім, Міністерством юстиції України, статті 10 Закону «Про політичні партії в Україні» (2001)¹, згідно з якою рішення про створення політичної партії має бути прийнято на установчому зібранні і здобути підтримку підписами не менше ніж 10 тис. українських громадян з правом голосу на виборах, які повинні бути зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, Києва і Севастополя та не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим. Тож ідеться не лише про те, чи була дотримана згадана вимога закону, чи перебували творці 167 партій у законодавчому полі держави, але й, власне, про те, чи дотримувався букви закону державний орган, який від імені держави мав право легалізувати нові політичні сили.

Згідно з даними, оприлюдненими Управлінням реєстрації громадських формувань, друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств Департаменту державної реєстрації та нотаріату Міністерства юстиції України («Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних

¹ Див.: Про політичні партії в Україні. Верховна Рада України; Закон від 05.04.2001 №2365-III. Редакція від 16.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14/sp:max100>

партій станом на 01.01.2020 року)), діючими на січень 2020 р. визнавалися 349 політичних сил, оскільки_безпосередньо до «Відомостей...» не було включено 2 політсили – *Комуністичну партію України* (реєстраційний номер №505) та партію за назвою *Робітнича партія України (марксистсько-ленінська)* (№ 209-п.п.), які присутні в «Єдиному реєстрі...». Утім, після тексту офіційних «Відомостей...» усе ж ішлося про обидві партії з посиланням на накази Міністерства юстиції України від 23 липня 2015 р. № 1312/5 та від 17 травня 2019 р. № 1513/5 з аналогічними назвами – «Про затвердження Правового висновку Комісії з питань дотримання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Тобто 2 партії не були забороненими, але держава фактично не підтримувала їхньої діяльності. Тож в Україні, за даними Мін'юсту, функціонувала (з різними межами повноважень і, відповідно, суб'єктності) фактично 351 політсила.

Таблиця 1

Кількість партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України (1990 – 2019 рр.)*

<i>Рік</i>	<i>Кількість зареєстрованих партій</i>	<i>Рік</i>	<i>Кількість зареєстрованих партій</i>	<i>Рік</i>	<i>Кількість зареєстрованих партій</i>
1990	<i>1</i>	2000	<i>19</i>	2010	<i>14</i>
1991	<i>9</i>	2001	<i>22</i>	2011	<i>17</i>
1992	<i>7</i>	2002	<i>2</i>	2012	<i>8</i>
1993	<i>16</i>	2003	<i>2</i>	2013	<i>6</i>
1994	<i>7</i>	2004	<i>8</i>	2014	<i>39</i>
1995	<i>4</i>	2005	<i>24</i>	2015	<i>79</i>
1996	<i>5</i>	2006	<i>12</i>	2016	<i>42</i>
1997	<i>12</i>	2007	<i>4</i>	2017	<i>3</i>
1998	<i>13</i>	2008	<i>20</i>	2018	<i>1</i>
1999	<i>25</i>	2009	<i>12</i>	2019	<i>3</i>

**Складено на основі інформації з поточного архіву Міністерства юстиції України, даних, оприлюднюваних Мін'юстом України в «Єдиному реєстрі громадських формувань» та на офіційному сайті установи.*

Утім, за моїми підрахунками, з опорою на дані «Єдиного реєстру громадських формувань», в Україні усього функціонували 349 партій (а не 351). Таким чином, маємо розбіжність між даними ЄРГФ і «Відомостями...», щодо чого зауважу наступне. Як зазначалося у «Відомостях...», із 349 партій 3 політсили з реєстраційними номерами 144-п.п., 183-п.п. та 279-п.п. (*Політична партія «Фронт Змін», Політична партія «За справедливість та добробут», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «НОВА ДІЯ»*) на 1 січня 2010 р. перебували у стані припинення. У той же час у ЄРГФ щодо цих трьох партій інформація була іншою:

– статус *Політичної партії «Фронт Змін»* зазначався як «зареєстровано»;

– статус *Політичної партії «За справедливість та добробут»* та *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «НОВА ДІЯ»* – як «припинено діяльність, свідоцтво анульовано»*. (До речі, обидві партії були зареєстровані на нині окупованих територіях. Перша – у 2010 р. у м. Сімферополі в Автономній Республіці Крим, а друга – у 2015 р. у м. Севєродонецьку Луганської області).

Тобто розбіжність у числах пояснюється розбіжністю в інформації, що оприлюднювалася Міністерством юстиції України. Утім, мали місце й деякі інші інформаційні розбіжності щодо

* Більше того – для першої партії була вказана «дата анулювання: 10.07.2018. Документ-підстава анулювання: Рішення (на підставі постанови Київського апеляційного адміністративного суду від 24.01.2012 у справі № 2а-19468/10/2670) від 10.07.2018 № 306/19.4, документ видав: Міністерство юстиції України» та «дата припинення: 10.07.2018. Документ-підстава припинення: Рішення (на підставі постанови Київського апеляційного адміністративного суду від 24.01.2012 у справі № 2а-19468/10/2670) від 10.07.2018 № 306/19.4, документ видав: Міністерство юстиції України»; для другої – «дата анулювання: 23.08.2018. Документ-підстава анулювання: Рішення (на підставі постанови Окружного адміністративного суду м. Києва від 05.09.2017 у справі № 826/3535/17 (набрала законної сили 27.11.2017) від 23.08.2018 № 384/19.4, документ видав: Міністерство юстиції України» та «дата припинення: 23.08.2018. Документ-підстава припинення: Рішення (на підставі постанови Окружного адміністративного суду м. Києва від 05.09.2017 у справі № 826/3535/17 (набрала законної сили 27.11.2017) від 23.08.2018 № 384/19.4, документ видав: Міністерство юстиції України».

партій, які містилися на ресурсах Мін'юсту України в Інтернеті. Так, у низці випадків не збігалося написання назв партій у згаданому документі за назвою «Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01.01.2020 року» та у «Єдиному реєстрі громадських формувань». Зокрема, у «Відомостях...» назва партії зафіксована як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ВСЕУКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ - ЕКОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ»*, а в «Єдиному реєстрі...» – як *«Всеукраїнська Політична партія – Екологія та Соціальний захист»*, або у «Відомостях...» – *Українська партія*, у «Єдиному реєстрі...» найменування політсили вказано у лапках – *«Українська партія»*.

Більш вагомі розходження стосувалися безпосередньо назв партій: у «Відомостях...» була вказана нова назва партії, а в «Єдиному реєстрі...» – попередня. Наприклад, така ситуація мала місце, коли йшлося про політсили з реєстраційними номерами 218-п.п. та 262-п.п. (*ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ГОЛОС НАРОДУ» – Політична партія «ЄДНОСТІ ТА СПРАВЕДЛИВОСТІ»*; *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УНІВЕРСАЛЬНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ» – ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «КОНТРОЛЮЙ ВЛАДУ»*). При цьому не вдалося відшукати пояснень, яким чином накопичилися такі розбіжності.

Крім того, варто відзначити і те, що назви партій, які використовує у своїх звітах інша державна структура – Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), значно різняться від офіційних, зареєстрованих Міністерством юстиції України (про що промовисто свідчать оприлюднювані на офіційному сайті НАЗК дані, приміром, у розділах «Аналіз звітів політичних партій» та «Звіти політичних партій»).

Зрештою, аналізуючи інформацію, подану у «Відомостях...», зверну увагу на ще один промовистий момент: уперше за всю 30-річну історію розвитку багатопартійності в державі Мін'юст України, оприлюднюючи «Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01.01.2020 року», не вказав їхніх керівників (лідерів). Таким чином, офіційно підтверджена державним органом інформація

наразі мінімізована, що утруднює аналіз параметрів партій як суб'єктів політики.

У зв'язку з цим варто звернутися до даних ЄРГФ, що допоможе, передовсім, розумінню стану справ у низці партій, оцінюванню спроможності політсил (потенціалу суб'єктності), що позиціонувалися на початок січня 2020 р. Мін'юстом як функціонуючі. Ця інформація з ЄРГФ вказувала, що очільниками деяких з партій тривалий час залишаються покійники. При цьому нині спостерігається посилення цієї специфічної тенденції: якщо, наприклад, до 2019 р. було лише дві партії, що «керувалися» покійними, до яких належали *Слов'янська партія* на чолі з О. Базилуком (1942–2012) та *Партія «Союз»* під керівництвом небіжчика Л. Миримського (1960–2017), то на початок 2020 р. до їх числа належала і **ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СІМ'Я»**, очільницею якої була К. Гандзюк (1985–2018). Таким чином, говорити про низку партій як «політичні сили» чи як про «політичних суб'єктів» не доводилося, оскільки роками їхні лідери – покійні. Це, поперше. А по-друге, Мін'юст України (теж роками!) толерував таку ситуацію, і партії нібито і далі функціонували.

Ситуація спонукала до постановки питання і про те, чи всі партії у державі і, відповідно, їх члени перебували у рівних умовах, як того вимагав вищезгаданий Закон «Про політичні партії в Україні», зокрема, стаття 4 «Гарантії діяльності політичних партій», у якій йшлося про те, що «політичні партії є рівними перед законом», що «органам державної влади, органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам заборонено виокремлювати у своєму ставленні певні політичні партії чи надавати їм привілеї, а також сприяти політичним партіям, якщо інше не передбачено законом, у провадженні їх діяльності». Тож питання, чи не сприяла держава деяким партіям (зокрема, одній, згідно з класифікацією дослідників, із проросійських², штаб квартира якої, як свідчив запис у «Єдиному реєстрі...»), знаходилася в окупованому Донецьку і очільником якої значився покійний О. Базилук) у продовженні фіктивної життєдіяльності/суб'єктності?

² В Україні зареєстровано 14 проросійських партій. URL: <https://web.archive.org/web/20190504195419/http://mobile.tyzhden.ua/News/79989>

Спираючись на дані ЄРГФ, можемо твердити, що з 1990 р. до початку 2020 р. свою діяльність припинили 87 (19,95%) зареєстрованих політичних партій (див. таблицю 2), утім, на 1 січня 2020 р. ще одна, згадана вище політсила (Політична партія «Фронт Змін»), перебувала, за даними, розміщеними у «Відомостях...», у стані «припинення»*.

Таблиця 2

Кількість партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України впродовж 1990 – 2019 рр., які припинили діяльність (реєстраційне свідоцтво на 01.01.2020 р. анульоване)*

Рік	<i>Кількість партій зареєстрованих/ припинили діяльність (на 01.01.2020)</i>	Рік	<i>Кількість партій зареєстрованих/ припинили діяльність (на 01.01.2020)</i>	Рік	<i>Кількість партій зареєстрованих/ припинили діяльність (на 01.01.2020)</i>
1990	1 / -	2000	19 / 8	2010	14 / 3
1991	9 / 5	2001	22 / 16	2011	17 / 4
1992	7 / 3	2002	2 / -	2012	8 / 1
1993	16 / 7	2003	2 / -	2013	6 / 1
1994	7 / 5	2004	8 / 2	2014	39 / 3
1995	4 / 3	2005	24 / 1	2015	79 / 3
1996	5 / -	2006	12 / 1	2016	42 / -
1997	12 / 3	2007	4 / 1	2017	3 / -
1998	13 / 7	2008	20 / 2	2018	1 / -
1999	25 / 7	2009	12 / 1	2019	3 / -

* *Обраховано на 01.01.2020 р. з врахуванням даних архіву автора та інформації з «Єдиного реєстру громадських формувань».*

* Зверну увагу, що стан партій, зазначений у «Єдиному реєстрі громадських формувань», достатньо варіативний. Він позначається не тільки як «зареєстровано» чи «припинено діяльність», але й як «припинено діяльність, свідоцтво анульовано» або «зареєстровано, свідоцтво анульовано», що відображає нюанси взаємин держави із партіями і примножує коло запитань до реєстраційних органів з боку дослідників.

Аналіз даних *таблиці 2* показує, що зі 118 партій, зареєстрованих у період 1990–2000 рр., на 1 січня 2020 р. діяло 70 (59,32%, що свідчить про факт втрати і юридичної, і політичної суб'єктності більшою частиною партій, створених наприкінці ХХ століття); з 2001 р. до 2013 р. включно зі 151 зареєстрованої партії діяло 118 (78,14%); за останні 5 років – з 2014 р. до 1 січня 2020 р. – було зареєстровано 167 партій, з яких на 1 січня 2020 р. діяла 161 політсила, або 96,40%.

Крім того, розрахунки показують, що із 349 функціонуючих на початок 2020 р. партій 167, або 45,85%, провадять свою діяльність усього кілька років чи й кілька місяців, що по-своєму впливає на рівень їхньої суб'єктності

Дослідження об'ємної інформації щодо становлення та розвитку політичної суб'єктності партій упродовж 1990 – січня 2020 рр. дає підстави для своєрідного реконструювання історії (у т. ч. політичної, соціальної, історії ідей) України. Так, партії (у т. ч. їх назви), що поставали впродовж перших років після здобуття державної незалежності:

– віддзеркалювали політичні прагнення українців упродовж попередніх століть і десятиліть (як, наприклад, назва *Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України»*, яке діяло у 1993–2003 рр.; *Українська Республіканська партія*, зареєстрована 1990 р., *Партія прав людини*, що функціонувала у 1994–1995 рр., тощо);

– відбивали весь спектр традиційних ідеологій (з багатьма ідейними відтінками), які викликали зацікавлення в українських громадян наприкінці ХХ ст.: *Українська християнсько-демократична партія* (діяла у 1988–2003 рр.), *Українська національна асамблея* (1990–1993), *Комуністична партія України* (1918–2002), *Партія комуністів (більшовиків) України* (1994–2003), *Народна партія України* (1990–1994), *Партія демократичного відродження України* (1990–1996), *Соціал-демократична партія України* (1995–1996), *Українська Консервативна Республіканська партія* (1992– 2003) та ін., як і нетрадиційних, про що свідчило функціонування (у 1999–2003 рр.), приміром, *Партії Свідомості Третього Тисячоліття*;

– акцентували релігійні засади, що виявлялися базовими під час утворення цілої низки партій (наприклад, таких, як *Партія мусульман України*, що діяла у 1997–2011 рр.; *Християнсько-народний Союз*, чия діяльність розпочалася у 1997 р., *Українська політична партія «Християнський Рух»*, започаткована 2000 р. та інших), що було виявом політизації представників тієї чи іншої конфесії;

– відображали політичні ініціативи жінок України (*Партія «Жінки України»*, що діє з 1997 р.; *Всеукраїнська партія жіночих ініціатив* та *Жіноча народна партія (об'єднана)*, діяльність яких розгорталася, відповідно, у 1997–2003 та у 1998–2003 рр.);

– актуалізували питання *справедливості* (*Партія Всеукраїнського об'єднання лівих «Справедливість»*, що розпочала діяльність у 2000 р.; *Українська партія справедливості*, зареєстрована 1993 р.), *захисту* (*Партія захисту знедоленого народу України*, утворена у 2000 р.; *Партія захисту інтересів селян України*, 2001–2002; *Екологічна партія України «Захист»*, утворена у 2001 р.), *солідарності* (*Партія солідарності України*, 1997–2001; *Партія «Солідарність»*, 2001–2013) тощо;

– по-своєму заявляли про появу нових прошарків у соціумі (*Партія малого і середнього бізнесу України*, що почала функціонувати у 1999 р.; *Партія промисловців і підприємців*, діяльність якої розпочалася у 2000 р.);

– відзеркалювали кристалізацію регіональних устремлінь, про що засвідчила поява *Партії економічного відродження Криму* (що змінила назву на *Партія економічного відродження* і діяла впродовж 1993–2003) чи *Партії регіонального відродження України*, утвореної восени 1997 р. і згодом перетвореної на **ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «ПАРТІЯ РЕГІОНІВ»**;

– були специфічною ознакою об'єднання за інтересами чи професійними ознаками, сферою діяльності (*Прогресивно-автомобільна партія України*, 1998–2003; *Партія Освітян України*, 1998–2013);

– проливали світло на процес політичного оформлення російського націоналізму в Україні (з появою *Конституційно-*

демократичної партії, Громадянського конгресу України, зареєстрованих у 1993 р., та інших, що виникали в наступний час);

- висвітлювали зовнішньополітичні орієнтири своїх членів (Слов'янська партія, коріння якої сягає 1993 р.; Партія «Союз», створена 1997 р.; Партія «Русько-Український Союз», що була зареєстрована у 1998 р.) тощо.

По-друге, аналізуючи становлення партії як суб'єктів політики, варто звернути увагу на особливості участі держави у цьому процесі, на, приміром, її зусилля, спрямовані на заборону (припинення суб'єктності) КПУ (створену у 1918 р.) і – згодом – відновлення її політичних/суб'єктних повноважень; на позицію держави щодо визнання партій, утворених наприкінці існування СРСР (як, наприклад, вищезгаданої *Української християнсько-демократичної партії*) та, відповідно, їхню реєстрацію чи не реєстрування (через невідповідність вимогам, що висувалися законодавцем) Мін'юстом України. Так, наприклад, ще у квітні 1990 р. на базі Української Гельсінської спілки оформилася *Українська республіканська партія** (УРП) – перша зареєстрована/легалізована Міністерством юстиції УРСР політична партія, яка й була перереєстрована в незалежній Україні в умовах пострадянського політичного режиму; у лютому 1993 р. емансипація громадсько-політичної організації під назвою Народний Рух України /НРУ за перебудову/ зумовила появу та реєстрацію партії *Народний Рух України* (НРУ).

Режим толерував постання і, відповідно, реєстрацію/перереєстрацію партій, специфікою механізму утворення яких було становлення на основі громадських формувань політичного (як у випадку з УРП чи НРУ) чи неполітичного характеру (зокрема, *Партія Зелених України* /ПЗУ/, зареєстрована у травні 1991 р., була результатом активності членів Всеукраїнської екологічної асоціації «Зелений світ»). Крім того, прикметною особливістю

* Українська Республіканська партія за час свого функціонування чотири рази змінювала назву на: *Українська республіканська партія «Собор»* → *Політична партія Українська платформа «СОБОР»* → *Республіканська платформа* → *Політична партія «Республіканська платформа»* (з 2019 р.).

появи перших українських партій стало те, що тогочасна держава не відмовляла в реєстрації партіям, які виникали внаслідок зусиль знакових в українській політичній історії людей – українських дисидентів (Л. Лук'яненко, З. Красівського, І. Кандиби, В. Чорновола та ін.), які за радянського часу зазнали політичних переслідувань та ув'язнення. Однак мали місце й інші процеси: рішенням державних органів у дев'яностих роках ХХ століття (у 1992 і 1994 рр.) реєструвалася права українська партія з назвою *Українська національна асамблея* (УНА). Утім, реєстрація у судовому порядку скасовувалася (у зв'язку із не виконанням вимог законодавця), і лише третя спроба (у 1997 р.) виявилася для партії вдалою* – політсила, переживши ребрендинг, функціонує до сьогодні. Інший факт: у 2003 р. рішенням державних органів було припинено формальне існування кількох десятків політичних утворень – тих, які фактично були «забуті» їхніми творцями, але при цьому усе ще перебували на обліку у Мін'юсті України (таких, наприклад, як *Українська партія солідарності та соціальної справедливості*, що діяла у 1993–1994 і, нарешті, була ліквідована у липні 2003 р.; *Партія Свободи*, роки діяльності якої 1999–2003; *Політична партія Український Союз Праці «Орії»*, хронологічні рамки діяльності якої – 2000–2003 рр.). Таким чином, події 2003 р. по-своєму засвідчили про зміни підходів держави до розвитку політичних партій: держава припинила реєстрацію нежиттєздатних утворень, які хоч і іменували себе партіями і, відповідно, юридично інституціоналізувалися, але їх політична суб'єктність не відбулася.

По-третє, кінець ХХ століття по-своєму віддзеркалив високий ступінь конфліктогенності процесу творення партій, зміну механізмів їх формування: у політичних силах почали відбуватися розколи (і лише спорадично – об'єднання, як це було у червні 1992 р., коли внаслідок об'єднання *Української національної партії* та *Української народно-демократичної партії* постала *Українська Національна Консервативна партія***), що призводило до

* Зареєстрована у 1997 р., УНА з 2014 р. виступає на політичній арені України як Політична партія «ПРАВИЙ СЕКТОР».

** З 2018 р. партія називається ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СПРАВЖНІ ДІЇ»

виникнення кількох політичних сил, які своєю назвою та програмами репрезентували ідейно близькі позиції. Тож, з'являлося по кілька партій, назви яких містили, приміром, прикметники «комуністична», «соціалістична», «соціал-демократична», «селянська» чи «зелених» та ін., або – були дуже подібними, про що свідчать такі з них, як *Політична партія «За красиву Україну»* (1998–2001) і *Політична партія «Красива Україна»* (1999–2003), *Народний Рух України*, зареєстрований Мін'юстом України 1993 р., та *Український Народний Рух* що постав у 1999 р., і, зрештою, *Народний Рух України за єдність*, створений наступного – 2000-го – року. Такий підхід до назв партій (їхніми очільниками) засвідчував, з-поміж іншого, прагнення партій матеріалізуватися у свідомості суспільства, набути значущості в очах певних суспільних прошарків, набути суб'єктності, ставши представниками інтересів останніх, політично інституціоналізуватися.

По-четверте, особливості партогенезу кінця ХХ – перших років ХХІ століття свідчать про певну кон'юнктурність фундаторів партій, що віддзеркалилося у зміні назв останніх. Так, *Українська партія справедливості*, заснована 1993 р., у 2001 р. була перейменована на *Українська партія Справедливості – Союз ветеранів, інвалідів, чорнобильців, афганців*. Згодом, коли проблема, якій та чи інша партія себе «присвячувала», втрачала гостроту і не приносила політичних дивідендів, проводився її новий ребрединг. Інший приклад – поява наприкінці дев'яностих перших *нових*. Серед них – *Партія «Нова генерація України»* (що постала у 1999 р. і згодом перевтілилася у відверто проросійську політичну силу з іншою назвою), *Всеукраїнська партія «Нова Сила»*, що функціонує також з 1999 р.

По-п'яте, хронологічні рамки життєдіяльності низки партій, як, наприклад, *Української партії зелених*, що діяла менше року (у 2000–2001 рр.), так й інших, приміром, з однаковою назвою, які у дев'яності роки минулого століття кілька разів реєструвалися Мін'юстом України (як вищезгадана УНА), спонукають, в одному випадку, до висновку про складність взаємин між політсилами й державою, а отже, і про тривалу активну позицію держави у своєрідному блокуванні процесу набуття партіями юридичної і

політичної суб'єктності. В іншому ж – коротке життя того чи іншого політичного утворення свідчило, скоріш за все, про розбиті ілюзії людей, які об'єдналися, та, вочевидь, виявилися неспроможними наповнити життя політсили сенсом і здобути прихильників.

Варто пригадати й те, що процес становлення багатопартійності в Україні розпочинався у дев'яності роки минулого століття в умовах відсутності нової Конституції (Конституції незалежної держави), закону, який би врегулював діяльність політичних партій: з червня 1992 р. їх функціонування регламентувалося Законом України «Про об'єднання громадян». При цьому в умовах дії мажоритарної системи виборів та введення у дію (27 листопада 1993 р.) Закону України від 18 листопада 1993 р. № 36-23-ХІІ «Про вибори народних депутатів», який, за визнанням експертів, мав антипартійний характер, а далі ухвалення 24 лютого 1994 р. Закону України №3997-ХІІ «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про вибори Президента Української РСР», що виявився ще більш жорстким до партій, говорити про політичну значущість (вагу чи суб'єктність) партій не доводилося. Утім, прийняття Конституції України (1996), Закону «Про політичні партії в Україні» (2001), перехід від мажоритарної системи виборів до змішаної (згідно із новим законодавством зламу століть) сприяли подальшій партійній емансипації та інституціоналізації, поступовому набуттю низкою партій політичної суб'єктності. Тож, на парламентських виборах 1998 р. партії мали змогу вперше заявити про себе: серед 30 учасників виборів до Верховної Ради України III скликання 40 політичних сил здобули можливість взяти участь у парламентських перегонах (див. *таблицю 3*).

Таблиця 3

Кількість партій-учасниць та переможниць виборів до Верховної Ради України III скликання (у складі блоків та самостійно)

<i>Рік виборів</i>	<i>Загальна кількість партій-учасниць виборів (у складі виборчих блоків та самостійно)</i>	<i>Кількість партій, які стали парламентськими (у складі блоків та самостійно)</i>
1998	40 (19 у складі 9 блоків та 21 самостійно)	9 (2 у складі одного блоку та 7 самостійно)

Входження двох партій (*Селянської партії України* та *Соціалістичної партії України*) до парламенту у складі блоку хоч і забезпечило результат, проте було однозначним свідченням їх слабкості як суб'єктів політичного процесу, яким бракувало політичної самодостатності. Як бракувало її і 31 іншій партії, які не спромоглися здобути підтримку виборців, не витримали конкуренції з КПУ, НРУ, ПЗУ, Всеукраїнським об'єднанням «Громада», Прогресивною соціалістичною партією України, СДПУ (о), як і тогочасною «партією влади» – Народно-Демократичною партією, та залишилися поза межами Верховної Ради України.

Феномен «партії влади» варто окремо зацентувати, оскільки вага її політичної суб'єктності по-своєму забезпечувалася підтримкою не стільки суспільного середовища, як особами з вищих ешелонів влади і першими завуальованими спробами використання адмінресурсу.

Іншим проявом зміцнення політичної суб'єктності партій, свідченням посилення їх впливу на суспільство та загострення стосунків із тодішнім політичним режимом стала участь низки з них у 2000–2001 рр. у протестній кампанії «Україна без Кучми» (з вимогою відставки Президента Л. Кучми та проведення незалежного розслідування у справі зниклого журналіста Г. Гонгадзе) та у протестних акціях 2002–2003 рр. «Повстань, Україно!» (під гаслами дострокового припинення повноважень президента).

Прикметною ознакою початку XXI століття стало те, що, готуючись до чергових парламентських виборів, низка партій припиняла своє недовге існування заради об'єднання власних ресурсів з ресурсами інших політсил задля майбутнього спільного «парламентського успіху» – перемоги на виборах. Зокрема, так було у випадку спроби об'єднання у 2000 р. таких п'яти політсил, як *Партія регіонального відродження України*, главою якої був В. Рибак, *Партія солідарності України* на чолі з майбутнім Президентом України П. Порошенком, *Партія труда*, яку очолював В. Ландик, *Всеукраїнська Партія Пенсіонерів* на чолі з Г. Самофаловим, *Політична партія «За красиву Україну»*, очільником якої був Л. Черновецький. Наслідком стало не лише

постання такого штучного об'єднання, як *Партія регіонального відродження «Трудова солідарність України»* (про «штучність» говорив хоча б той факт, що зовсім скоро утворення залишив П. Порошенко і Л. Черновецький, керуючись, вочевидь, прагматичними цілями), що згодом (у 2001 р.) перетворилася на *Партію регіонів* (нині – *ПОЛІТИЧНА ПАТІЯ «ПАРТІЯ РЕГІОНІВ»*), але й забезпечило входження останньої до Верховної Ради України на виборах 2002 р. у складі Виборчого блоку політичних партій «*За Єдину Україну!*».

Загалом парламентські вибори 2002 р. стали часом триумфу для 22 партій, представники яких увійшли до парламенту (див. таблицю 4).

Таблиця 4

Кількість партій-учасниць та переможниць виборів до Верховної Ради України IV скликання (у складі блоків та самостійно)

<i>Рік виборів</i>	<i>Загальна кількість партій-учасниць виборів (у складі виборчих блоків та самостійно)</i>	<i>Кількість партій, які стали парламентськими (у складі блоків та самостійно)</i>
2002	63 (42 у складі 12 блоків та 21 –самостійно)	22 (19 у складі 3 блоків та 3 самостійно)

Проте з 22 політсил лише 3 виявилися самодостатніми суб'єктами політики, увійшовши до Верховної Ради України не в складі блоків, а самостійно.

З початком *третього* етапу в розбудові багатопартійності в Україні, який (умовно) тривав до Революції гідності, спостерігалися нові особливості. Так, йому були притаманні:

– невідповідність (дисонанс) політичних орієнтацій партій викликам часу – в одних випадках, і ворожість інтересам держави і приваблюючої частини суспільства політичних орієнтирів представників еліти, які ставала на чолі низки нових політичних сил – в інших: у 2004 р. почала «запізніле функціонування» *Колгоспна*

партія України, але вже у 2005 р. збанкрутувала і припинила існування, оскільки їй бракувало соціального підґрунтя для функціонування; проросійські політичні сили, що спочатку мімікрували, створюючи у 2003 р. *Політичну партію «Слов'янський народно-патріотичний союз*, згодом відверто заявили про свої наміри, трансформувались у *Політичну партію «Партія політики Путіна»*. А в 2008 р. після чергової трансформації обернулися на членів *Політичної партії України «РУСЬ ЄДИНА»*. Подібні іпостасі політичних сил та їх метаморфози не сприяли зміцненню їх суб'єктності, політичній інституціоналізації, оскільки вони або взагалі не знаходили підтримки у суспільстві, або ця підтримка була незначною (ознакою чого було необрання представників партій до місцевих чи центральних органів влади);

– зміна «партій влади» (після кожних президентських виборів) та зростання їх впливовості як домінантного суб'єкта політики як у партійному середовищі, так і у цілому в політичному процесі;

– поява «партій Майдану» – активних учасниць Помаранчевої революції (*Народного Союзу «Наша Україна», Громадянської партії «ПОРА»*, які були зареєстровані 2005 р.);

– інституціоналізація політичного представництва етнічних меншин (*«КМКС» Партія угорців України та Демократична партія угорців України*, які постали у 2005 р.);

– закріплення очільниками партій у їхніх назвах європейської спрямованості політсил (*Політична партія «Європейська столиця»*, 2005 р.; *Політична партія «Європейська партія України»*, 2006 р.; *Політична партія «Євротурбота»*, 2006 р.; *Політична партія «Партія Європейський Вибір»*, 2013 р.);

– із запровадженням у державі пропорційної системи виборів (за якою обиралася Верховна Рада України у 2006 та 2007 рр.) партії здобули підстави для подальшого розвитку та політичної активності. Утім, як свідчать дані *таблиці 5*, самодостатності партіям бракувало, оскільки у свідомості виборця лише гасла 2–3 з них знаходили відгук, і саме така кількість політичних сил виявила здатність здолати виборчий бар'єр самостійно (поза виборчими блоками);

– своєрідна експлуатація «бренду козаччини» (*Всеукраїнська козацька партія*, 2008; *Політична партія «Козацька Українська Партія»*, 2008; *Політична партія «Партія Козаків України»*, 2008;

Політична Партія «КОЗАЦЬКА СЛАВА», 2010; Політична партія «Козацька Народна Партія», 2010) або декларування прихильності ідеалам слов'янського минулого (Політична партія «Соціал-Патріотична Асамблея Слов'ян», 2006 р.; Партія «Київська Русь», 2007 р., Політична партія «РУСИЧИ», 2008), апелювання до потенціалу марксизму-ленінізму (Робітнича партія України /марксистсько-ленінська/, 2012 р.; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «КОМУНІСТИЧНА МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА ПАРТІЯ УКРАЇНИ», 2013 р. тощо) або просто лівих–правих ідей (Політична партія «Права воля України», 2008 р.; Політична партія «Союз Лівих Сил», 2008 р.);

Таблиця 5

Кількість партій-учасниць та переможниць виборів до Верховної Ради України V та VI скликань (у складі блоків та самостійно)

Рік виборів	Загальна кількість партій-учасниць виборів (у складі виборчих блоків та самостійно)	Кількість партій, які стали парламентськими (у складі блоків та самостійно)
2006	79 (51 у складі 17 блоків та 28 –самостійно)	11 (8 у складі 2 блоків та 3 самостійно)
2007	42 (32 у складі 10 блоків та 10 –самостійно)	16 (14 у складі 3 блоків та 2 самостійно)

– поява такого феномену, як іменні партії, першими ластівками серед яких стали такі з них, як *Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка»**, 2010 р.; *Радикальна партія Олега Ляшка*, 2011 р. та *Партія Наталії Королевської «Україна – Вперед!»*, 2012 р.;

* Зауважу, що іменні партії – не виключно український феномен: у Швеції, наприклад, функціонує «Партія Златана» – за іменем знаменитого шведського футболіста Златана Ібрагімовича, яка на парламентських виборах 2019 р. здобула 7 голосів виборців. У Австрії – «Список Ханса-Петера Мартина» (утвор. 2004 р.), «Список Фрітца Дінкгаусера» (утвор. 2008 р.), «Команда Стронаха» (діяла у 2012–2017 рр.) та «Список Петера Пільца». Остання партія на дострокових виборах 2017 р. до Національної ради Австрії здобула 8 місць.

– трансформація політичного режиму (після обрання на пост Президента України В. Януковича), згідно із визначенням *The Economist*, у бік «гібридного» (див. таблицю 6). Тобто, якщо з 2006 р. (часу, коли індекс було укладено вперше, а у 2008, 2010 та у наступний час – доповнено, і в 2019 р. під час його укладання вже враховувалося 60 різноманітних критеріїв) до 2010 р. політичний режим в Україні класифікувався як «демократичний з недоліками», то у 2011 – 2014 рр. деградував до гібридного.

Таблиця 6

Індекс демократії: Україна*

Рік / режим та шкала балів	Автори- тарний 0–4	Гібридний 4–6	Демократичний з недоліками 6–8	Демократич- ний (зрілий) 8–10
2006			6,94	
2007	<i>Дані відсутні</i>			
2008			6,94	
2009	<i>Дані відсутні</i>			
2010			6,30	
2011		5,94		
2012		5,91		
2013		5,84		
2014		5.42		

Складено на основі: *The Economist Intelligence Unit's Democracy Index 167 countries scored from 0 to 10 based on 60 indicators. URL: <https://www.economist.com/graphic-detail/2020/01/22/global-democracy-has-another-bad-year>*

– під тиском «партії влади» (*ПАРТІЯ РЕГІОНІВ*), яка стала уособленням гібридного політичного режиму, перед парламентськими виборами 2012 р. відбулася зміна виборчого законодавства, яке унеможливило створення партіями виборчих партійних блоків (що заблокувало можливість об'єднання в блок опозиційних до режиму партій). Наслідком стало те, що до

Верховної Ради України спромоглися пройти 5 політичних сил (див. таблицю 7), якими виявилися «партія влади» (*ПАРТІЯ РЕГІОНІВ*), як і ті, хто проголошував себе опозицією – лівою чи правою, у т. ч. іменна партія – *Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка»*, *Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»*, *Всеукраїнське об'єднання «Свобода»* та КПУ;

Таблиця 7

Кількість партій-учасниць та переможниць виборів до Верховної Ради України VII скликання

Рік виборів	Загальна кількість партій-учасниць виборів	Кількість партій, які стали парламентськими
2012	21	5

– створення локальних політсил (*Політична партія «Рідне місто»*, 2009 р.; *Політична партія «Кияни передусім!»*, 2010 р.);

– застосування у ході політичної боротьби технологій дублювання назв партій (*Політична партія «Всеукраїнська партія «Дітей війни»*, 2009 р. та *Політична партія «ДІТИ ВІЙНИ «НАРОДНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ»*, 2009 р.; *Політична партія «САМОПОМІЧ»* та *Політична партія «Об'єднання «САМОПОМІЧ»*, обидві з яких були зареєстровані у грудні 2012 р.), використання назв, співзвучних комерційному проекту МММ (*Політична партія «МИ Маємо Мужність»*, 2012 р. та *Політична партія «Ми Маємо Мету»*, 2013 р.). І якщо перша з МММ-партій уже у 2013 р. припинила своє існування, то другий МММ-проект, очільником якого був, як згодом з'ясувалося, сепаратист Д. Пушлін, продовжував функціонування.

Кінець 2013 – початок 2014 рр. були знаковими для України, адже держава і суспільство пережили не тільки Революцію гідності, але й внаслідок втечі президента за кордон – дострокові як президентські, так і парламентські вибори. Наслідком останніх стало те, що майже три десятки політичних сил вступили у

боротьбу за місця у парламенті. Утім, їх вдалося здобути лише 6 партіям (див. *таблиця 8*). Уперше до парламенту не пройшла КПУ: її політична вага в суспільстві зазнала краху.

Таблиця 8

Кількість партій-учасниць та переможниць виборів до Верховної Ради України VIII скликання

<i>Рік виборів</i>	<i>Загальна кількість партій-учасниць виборів</i>	<i>Кількість партій, які стали парламентськими</i>
2014	29	6

2014 р. став роком початку російської агресії проти України та окупації українського Криму й частини Донбасу. Ці та інші процеси відразу відбилися на ході партогенезу. Так, у період 2014–2019 рр.:

– були створені партії, назви яких по-своєму відповідали «духові часу»: війна на Донбасі зумовила появу у 2014 р. *Політичної партії «ПРАВИЙ СЕКТОР»*, у 2015 р. – таких політсил, як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПАТРІОТІВ – УКРОП»* та *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ВОЇНИ АТО»*, а у 2017 р. – *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «НАЦІОНАЛЬНИЙ КОРПУС»*; соціально-економічна дійсність, політичні процеси в країні стали підґрунтям для постановня *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «УКРАЇНА БЕЗ КОРУПЦІЇ»* (2016), *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ПАРТІЯ ЗАРОБІТЧАН УКРАЇНИ»* (2018) та *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ПАРТІЯ РОЗВИТКУ ГРОМАД»* (2019);

– на партійний ринок (що також було ознакою часу) вийшли нові зареєстровані або старі, що були перейменовані, партії з «печаттю опозиційності». Так, приміром, у 2014 р. Мін'юст України зареєстрував *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «ОПОЗИЦІЙНА СИЛА»*, а зареєстрована 2010 р. *Політична партія «Закон і Порядок»* того ж року обернулася на *Політичну партію «ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК»*; зареєстрована у 2014 р. *Політична партія «Об'єднана Україна»*, активно пропонуючи себе на полі-

тичному ринку, швидко мімікрувала, перетворившись спочатку на *Політичну партію «ІНДУСТРІАЛЬНА ПАРТІЯ»*, потім на *Політичну партію «ПАРТІЯ МИРУ ТА РОЗВИТКУ»*, зрештою, у 2018 р. на короткий час постала як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК – ПАРТІЯ МИРУ ТА РОЗВИТКУ»*. Утім, у 2019 р. політсила позбулася ярлика опозиційності і обрала 5-ту (!) назву: *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ МИРУ ТА РОЗВИТКУ»*. Аналогічний шлях «пошуку себе» пройшла інша партія, зареєстрована 2014 р. як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УКРАЇНСЬКА ПЕРСПЕКТИВА»*, яка у 2018 р. виступала на політичній арені вже як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК»*, а у 2019 р. перевтілилася у *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «ПЕРСПЕКТИВА»*.

Варіативність опозиційності збільшилася у 2015 р., коли було зареєстровано *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «НАРОДНА ОПОЗИЦІЯ»*, а в 2016 р. політичне утворення з гучною назвою *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЗА КЕРНЕСА! (ЗА КОНСТРУКТИВНІ ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ, НЕСПРИЙНЯТТЯ ЕКСТРЕМІЗМУ, СПРОТИВ АВТОРИТАРИЗМУ!)»*, що було зареєстроване у тому ж 2015 р., пережило ребрендинг і стало називатися *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ОПОЗИЦІЙНИЙ СОЮЗ»* (у 2017 р. партія припинила діяльність).

Усі ці процеси відбувалися в умовах функціонування гібридного політичного режиму (див. *таблицю 9*). А це означає, що, зазнавши у попередній час значних політичних деформацій, режим у державі навіть після чергової революції – Революції гідності – не зміг належним чином демократизуватися і, відповідно, це вплинуло на якість усіх політичних інститутів і, зокрема, політичних партій.

У 2019 р. (зі зміною влади у країні) піднялася нова хвиля «опозиційності», і на політичну арену вийшли *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ»*, *Політична партія «БЛОК ОПОЗИЦІЙНИХ СИЛ»*. Загалом на 1 січня 2020 р. в країні діяло 5 партій, що акцентували у назвах свою опозиційність;

Таблиця 9

Індекс демократії: Україна*

Рік / режим та шкала балів	Автори -тарний 0–4	Гібридний 4–6	Демократичний з недоліками 6–8	Демократич ний (зрілий) 8–10
2014		5,42		
2015		5,70		
2016		5,70		
2017		5,69		
2018		5,69		
2019		5,90		
2020				

Складено на основі: *The Economist Intelligence Unit's Democracy Index 167 countries scored from 0 to 10 based on 60 indicators. URL: <https://www.economist.com/graphic-detail/2020/01/22/global-democracy-has-another-bad-year>*

– примножилася (всупереч законодавству про партії, і, зокрема, статті 3 згаданого вище Закону «Про політичні партії в Україні», яка зафіксувала тезу про те, що політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом) кількість регіональних і локальних політичних сил, про що свідчать не лише їхні назви (*Політична партія «Українська Галицька Партія», 2014 р.; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «МИ – КИЯНИ», 2015 р.; Всеукраїнське об'єднання «ЧЕРКАЩАНИ», 2015 р.; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ХЕРСОНЦІ», 2015 р.; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ВІННИЦЬКА ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ», 2016 р.; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КРИВИЙ РІГ», 2017 р.; Політична Партія «Біла Церква разом», 2018 р.; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «НАШ ДІМ ОДЕСА», 2018 р.; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «КИЇВСЬКА ГРОМАДА», 2018 р.; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЗА ОДЕЩИНУ», 2019; Політична партія «МОЛОДИЙ ХАРКІВ»,*

2019 р.; *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ ЧЕРНІВЧАН»*, 2019 р.; *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАТРІОТИ ВОЛИНИ»*, 2019 р.), але й принаймні частина партійних програм. Тож, мала місце емансипація політичних інтересів як на регіональному, так і локальному рівнях, і вона мала ознаки порушення законодавства. На 1 січня 2020 р. в Україні налічувалося щонайменше 15 партій з регіональним чи локальним акцентом у назві;

– упродовж 2014–2018 рр. повністю припинила своє функціонування низка партій російського націоналізму, базою діяльності яких була Автономна Республіка Крим. Тож, з політичної арени України зійшли такі проросійські партії, як *Політична партія «Руська Єдність»* (діяла з жовтня 2008 р. до вересня 2014 р. на чолі зі зрадником України С. Аксеновим та його заступниками – А. Козенком та Д. Полонським, штаб-квартира розміщувалася у м. Сімферополі); *Партія «Руський блок»* (роки діяльності: березень 2001 – липень 2014 рр., м. Севастополь); *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «КОМУНІСТИЧНА МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА ПАРТІЯ УКРАЇНИ»* (грудень 2013 р. – березень 2015 р.; її очільником був, за даними ЄРГФ, зрадник України Л. Грач та сумнозвісна Н. Штепа, м. Сімферополь); *Політична партія «За справедливість та добробут»* (квітень 2010 – липень 2018, м. Сімферополь). Таким чином, процес припинення діяльності партій в окупованому регіоні розтягнувся на 5 років.

Домінантною тенденцією 2014–2019 рр. стало перейменування партій. Найперше, тих, які були неймовірно швидко зареєстровані Мін'юстом України, як наголошувалося вище, безпосередньо у 2014–2016 рр. У цих утворень, які називали себе партіями, упродовж найближчих років змінювалося керівництво та ідеологічне спрямування. Так, зареєстрована у жовтні 2014 р. *Політична партія «Солідарність»* у наступному, 2015 р., вже іменувалася *Політична партія «Партія поляків України»*. На низку новостворених партій свою увагу звернули відомі політики: вони очолювали їх і перейменовували на свою честь. Тож процес перетворення партій на іменні стрімко набирив обертів. Поведінку В. Кличка, О. Ляшка та Н. Королевської у 2014 р. наслідували А. Гриценко, П. Порошенко, С. Ківалов, С. Тігіпко; у 2015 р. –

В. Миколаєнко, Г. Чекіта, С. Сенюта, О. Фельдман, С. Каплін, Д. Вейдер, а також виникла партія, у назві якої було використано ім'я Г. Кернеса. Згодом С. Тігіпко, С. Каплін та С. Сенюта позбавили партії своїх імен, натомість у 2016–2017 рр. В. Наливайченко, М. Томенко, О. Мороз, Н. Савченко, Д. Голубов, М. Саакашвілі – додали їх до партійних назв. Крім того, ім'я М. Саакашвілі по-своєму використали опоненти, перетворивши у 2017 р. *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «ГРУЗИНСЬКА ПАРТІЯ УКРАЇНИ»* (zareєстрована у попередньому – 2016 – році) на *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «БЛОК МІХЕІЛА СААКАШВІЛІ»*.

На кінець 2018 р. іменними партіями володіли Д. Вейдер, Д. Голубов, С. Ківалов, В. Кличко, Н. Королевська, О. Ляшко, В. Миколаєнко, О. Мороз, В. Наливайченко, П. Порошенко, М. Саакашвілі, Н. Савченко, М. Томенко, О. Фельдман і Г. Чекіта.

У 2019 р. ім'я Н. Королевської зникло з назви партії, але пул іменних партій і надалі зростав за рахунок перейменування і додавання до назв політичних сил низки імен більш чи менш відомих політиків. Тож, замість zareєстрованої у 2015 р. *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ОБ'ЄДНАНА Україна»*, у 2019 р. постала *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ ШАРІЯ»*. Zareєстрована того самого року *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СИЛА ГРОМАД»* за короткий час була перейменована ще двічі: спочатку на *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «ОБ'ЄДНАННЯ «СИЛА ГРОМАД»*, а у 2019 р. на *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «АНТОНА ЯЦЕНКА»*. Тричі із 2015 р. судилося бути перейменованою *Політичній партії «Народна трибуна»*: спочатку на *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «ВІННИЦЬКА ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ»*, потім – *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «УКРАЇНСЬКА СТРАТЕГІЯ»*, щоб, нарешті, у 2019 р. стати іменною політсилою експрем'єр-міністра України із назвою *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УКРАЇНСЬКА СТРАТЕГІЯ ГРОЙСМАНА»*. Таким чином, за трохи більше ніж 4 роки партія мала 4 назви. Утім, своєрідний рекорд встановила zareєстрована у 2016 р. *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СВОЇ»*, яка за 3 роки змінила 5 назв, послідовно будучи перейменованою на *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ "СВОЇ"»*, далі на *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «ПРАВДА І СПРАВЕДЛИВІСТЬ»*,

ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «ОЛЕКСАНДРА МОРОЗА "ЗА ПРАВДУ І СПРАВЕДЛИВІСТЬ"», щоб, зрештою, у 2018 р. постати як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ ОЛЕКСАНДРА МОРОЗА».* Тож на 1 січня 2020 р. у державі функціонувало, за моїми підрахунками, 20 партій, позначених іменами політиків – С. Ківалова, В. Кличка, В. Чорного, О. Ляшка, Г. Чекіти, О. Фельдмана, В. Гройсмана, М. Саакашвілі (дві), А. Шарія, А. Яценка, В. Наливайченка, Д. Вейдера, М. Томенка, В. Миколаєнка, О. Мороза, Г. Кернеса, Н. Савченко, Д. Голубова, В. Сальдо. Таким чином, після перейменування у 2019 р. партії, у назві якої було ім'я Н. Королевської на *Політичну Партію «Україна – Вперед!»*, в Україні залишилася одна іменна жіноча партія – Н. Савченко. (Утім, було більше 65 політсил, очільниками яких на початок 2020 р. були жінки, які чи то одноосібно чи разом із чоловіками керували партіями, як, наприклад, Галина Герєга, яка разом із В. Поворозником та О. Герєгою була співголовою *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ЗА КОНКРЕТНІ СПРАВИ»*).

Політичні амбіції одних із лідерів цих партій сягають масштабів України, інших – поширюються на більший чи менший регіон. Говорити про якусь конкретну ідеологію, обстоювану ними, буде перебільшенням. Їхні керівники, як правило, розраховували на здобуття влади у «своєму» регіоні шляхом не просування якоїсь ідеології, а через банальний підкуп виборців, їх «попередження», «залякування» та ін. Таким чином, функціонувала ціла низка партій, політична суб'єктність яких була повноцінною лише на регіональному рівні (а не в масштабах країни).

У ряду цих – іменних – партій окрему увагу звернемо на кілька з них. Перша – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «НАРОДНА ПРОГРАМА ВАДИМА ЧОРНОГО»*, появи якої у 2019 р. сприяло перейменування *Партії «СЕЛЯНСЬКИЙ БЛОК АГРАРНА УКРАЇНА»*, яка, своєю чергою, була зареєстрована у 2005 р. як *Політична партія «НАРОДНА ПАРТІЯ НОВА Україна»*. Тобто «партія В. Чорного», беручи, таким чином, своє начало у 2005 р., разом з *Українською морською партією Сергія Ківалова (перейменованою 2014 р. Українською морською партією)* та *Політичною партією «УДАР (Український Демократичний Альянс*

за Реформи) Віталія Кличка» (на яку була перейменована Політична партія «Нова країна», перша назва якої у 2005 р. була Політична партія «Європейська столиця») умить потрапила до трійки найстаріших іменних партій в Україні, чие політичне буття сягнуло початку XXI століття – відповідно, 2001 та 2005 років. Таке «старіння» політсили має переваги, адже «стара» партія має офіційну (чи й неофіційну) вибудовану структуру, якою може користуватися, як відомо, для виконання тих чи інших завдань у передвиборчий період у своїх власних інтересах (наприклад, просування свого представника у регіональні чи локальні структури) чи виконувати функції спойлера в інтересах іншої політичної сили (чи кандидата).

Друга партія викликає інтерес з огляду на те, що вона була зареєстрована Мін'юстом України у квітні 2019 р. саме як іменна, а не перейменована – **ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «БЛОК ВОЛОДИМИРА САЛЬДО»**. Наскільки процедура її створення (збір підписів у регіонах України на користь В. Сальдо і, зрештою, ідентифікація партії як всеукраїнської) відповідала законодавству, говорити не доводиться, але Мін'юст легітимізував її появу.

Зрештою, феномен «партії імені...» проливає світло на цікаву особливість: особа, чие ім'я закріплено у назві політсили, може не бути не тільки її главою, але й навіть членом. Яскравий приклад – **ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «НАРОДНІ ІНІЦІАТИВИ ОЛЕКСАНДРА ФЕЛЬДМАНА»**, яка, за даними ЄРГФ, на 1 січня 2020 р. взагалі не мала очільника. Щодо самого О. Фельдмана, то у 2019 р. він учергове став народним депутатом і на момент обрання (як свідчить вебпортал Верховної Ради України) був членом **ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «НАШ КРАЙ»**, а у парламенті став членом фракції **ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ОПОЗИЦІЙНА ПЛТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ»**.

Ще кілька іменних партій, як і неіменних, і, зокрема, їхні назви, спонукають до твердження про те, що значна кількість політсил в Україні – свого роду «гібридні утворення», про що свідчить присутність у назві (часто – разом зі словом "партія") таких термінів, як *блок*, *рух*, *платформа* та ін., які, на перший погляд, ніби розмивають саму суть інституту партій. Зрозуміло,

що це не стосується партії *Народного Руху України*, яка сформувалася на базі народного руху боротьби з тоталітарною політичною системою і режимом. Але усі інші рухи (наприклад, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ГРОМАДСЬКИЙ РУХ МИКОЛИ ТОМЕНКА «РІДНА КРАЇНА»*, Українська політична партія «Християнський рух», Політична партія «Громадянський рух «Хвиля»»), блоки (приміром, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «БЛОК ВОЛОДИМИРА САЛЬДО»*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «БЛОК КЕРНЕСА – УСПІШНИЙ ХАРКІВ»*, Партія «НАРОДНИЙ БЛОК»), платформи (*ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ПЛАТФОРМА НАДІЇ САВЧЕНКО»*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ»*) та ін. з декларованою їхніми назвами специфічною невизначеністю у площині *партія–рух–блок–платформа* та ін. свідчать про появу нового гібридного феномену, характерного для суспільства *постправди*, *глибинних фейків* і т. п., коли керівники партій у пошуку інструментів, які б дозволили прийти до влади чи утримати її у своїх руках, виходять за межі традиційного й узвичаєного, як і законодавчого поля, чи просто здорового глузду, часом поєднуючи непоєднуване, як засвідчує, приміром, назва *Політичної партії «Громадянське суспільство»*.

Зрештою, у ході аналізу назв іменних партій в очі впадає не лише відхід від норм українського правопису (коли, приміром, у назві кожне слово пишеться з великої літери – *Політична Партія «Третя Сила»*), але й проста безграмотність засновників партій, адже не вдається пояснити, у зв'язку з чим у назві *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «АНТОНА ЯЦЕНКА»* вжиті лапки; чому не відмінюється у іншій назві українське прізвище (*ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «БЛОК ВОЛОДИМИРА МИКОЛАСНКО»*), а вжито кальку з російської.

В українських умовах перейменування політичних партій викликає чимало запитань у зв'язку з подальшою складністю ідентифікації політичних сил. Перший приклад на користь цього твердження: серед попередніх назв зареєстрованої у січні 2015 р. і згадуваної вище *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «УКРАЇНСЬКА СТРАТЕГІЯ ГРОЙСМАНА»* була назва *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ВІННИЦЬКА ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ»*. Утім, у «Каталозі...» ми все ж можемо віднайти *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «ВІННИЦЬКА*

ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ» як нині діючу (на чолі з А. Дручинським). Ця «друга вінницька стратегія» постала внаслідок перейменування (у 2016 р.) *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «НЕЗАЛЕЖНА Україна»*, зареєстрованої у грудні 2015 р. Якщо проаналізувати деякі дані ЦВК щодо учасників місцевих виборів 2015 р., то зануримося у ситуацію, де, з одного боку, «друга вінницька стратегія» ще не функціонувала як така, але, з іншого – вже була учасником виборчих перегонів.

Другий приклад. У 2015 р. була зареєстрована *Політична партія «За Європейську Україну»*, яка у 2016 р. вже виступала як *Політична партія «Патріоти Волині»*, а у 2019 р. – як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ ТВОГО МІСТА»*. Утім, у тому ж 2019 р. з'явилися нові «патріоти Волині»: *Політична партія «Твоя Україна»*, що була зареєстрована у квітні 2010 р., отримала саме таку назву: *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАТРІОТИ ВОЛИНИ»*. Тобто, одні політичні актори відмовлялися бути «волинськими патріотами», але з'являлися інші, яким проголошення регіонального патріотизму видалося у певний момент цілком підходящим пріоритетом, що і зумовило «кругообіг партій у природі» Вінниччини і Волині.

Третій приклад. Після перейменування *Політичної партії «Могутня Україна»* (що була зареєстрована у 2005 р.) на *Політичну партію «Громадянська позиція»* і, відповідно, «вивільнення» бренду Мін'юст України згодом (улітку 2014 р.) зареєстрував *Політичну партію «МОГУТНЯ УКРАЇНА»*, замість *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «РОЗУМНА СИЛА УКРАЇНИ»* (що постала стараннями Мін'юсту України у лютому 2015 р. як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ДРУЖБА»*), і в 2017 р. перейменована на *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «ПОРЯДОК»*, з 1 січня 2020 р. продовжила функціонування *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «РОЗУМНА СИЛА»* (зареєстрована у 2016 р. як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СЛОВО СПРАВЕДЛИВОСТІ»*).

Якщо проаналізувати процес перейменування політичних партій за усі 30 років, то побачимо, що із 349 партій, які діяли на 1 січня 2020 р., свою назву змінювали 169 партій і, відповідно, не змінювали – 180 (див. *таблицю 10*). Тож, серед діючих (на початок 2020 р.) партій є ті, які за більший чи менший період свого функціонування перейменовувалися по кілька разів і, відповідно, їхня партійна історія може налічувати аж до 5 назв.

Таблиця 10

Кількість партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України впродовж 1990 – 2019 рр., які на 01.01 2020 р. були діючими, та кількість перейменованих серед них*

Рік реєстрації партій Мін'юстом України	Кількість партій зареєстрованих діючих / перейменованих серед діючих (на 01.01.2020)	Рік реєстрації партій Мін'юстом України	Кількість партій зареєстрованих діючих / перейменованих серед діючих (на 01.01.2020)	Рік реєстрації партій Мін'юстом України	Кількість партій зареєстрованих діючих / перейменованих серед діючих (на 01.01.2020)
1990	1 / 1 / 1	2000	19 / 11 / 4	2010	14 / 11 / 5
1991	9 / 4 / -	2001	22 / 6 / 4	2011	17 / 13 / 5
1992	7 / 4 / 3	2002	2 / 2 / -	2012	8 / 7 / 4
1993	16 / 9 / 5	2003	2 / 2 / 1	2013	6 / 5 / 4
1994	7 / 2 / 1	2004	8 / 6 / 4	2014	39 / 36 / 11
1995	4 / 1 / 1	2005	24 / 23 / 11	2015	79 / 76 / 40 /
1996	5 / 5 / 2	2006	12 / 11 / 3	2016	42 / 42 / 24
1997	12 / 9 / 5	2007	4 / 3 / 1	2017	3 / 3 / 1
1998	13 / 6 / 5	2008	20 / 18 / 10	2018	1 / 1 / -
1999	25 / 18 / 11	2009	12 / 11 / 3	2019	3 / 3 / -

* Обраховано на 01.01.2020 р. з врахуванням даних архіву автора та інформації з «Єдиного реєстру громадських формувань».

Найбільш промовисті результати щодо перейменувань показують партії, зареєстровані з 2014 р. Зокрема, із 167 зареєстрованих у 2014–2019 рр. політсил:

– 5 назв встигли змінити 2 партії. Відмінність між ними полягала лиш у тому, що перша з них спромоглася подолати шлях перейменувань з червня 2014 р. до середини 2019 р.: *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ МИРУ ТА РОЗВИТКУ»* (2019), попередні назви якої – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК – ПАРТІЯ МИРУ ТА РОЗВИТКУ»*, *Політична партія «ПАРТІЯ МИРУ ТА РОЗВИТКУ»*, *Політична партія «ІНДУСТРІАЛЬНА ПАРТІЯ»*, *Політична партія «Об'єднана Україна»* (2014); а другій змінити 5 назв вдалося за значно коротший період – із січня 2016 р. до

середини 2017 р.: *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ ОЛЕКСАНДРА МОРОЗА»* (2017), попередні назви – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ОЛЕКСАНДРА МОРОЗА "ЗА ПРАВДУ І СПРАВЕДЛИВІСТЬ"»*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПРАВДА І СПРАВЕДЛИВІСТЬ»*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ "СВОЇ"»*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СВОЇ»* (2016);

– по 4 назви з 2014 р. мали, за моїми підрахунками, також 2 політсили;

– по 3 назви – 13 партій;

– по 2 назви – 59 політсил.

Тобто із 167 зареєстрованих у 2014–2019 рр. партій було перейменовано (за цей самий період) 76 партій

Безпосередньо у 2019 р. зазнали перейменування 43 партії, серед яких, наприклад, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «КРАЇНА»* на чолі з екскерівником *Аграрної партії України* В. Скоциком; *Політична партія «БЛОК ОПОЗИЦІЙНИХ СИЛ»*, яку очолив помічник-консультант народного депутата (від *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ»*) Ю. Павленка В. Харченко; *Політична Партія «НОВА»*, очільником якої став ексголова Державної фіскальної служби Р. Насіров; *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «РАЗОМ СИЛА»*, лідерство в якій здобув очільник громадської організації «Авто Євро Сила» (водіїв на «євробляхах») О. Ярошевич та ін. Такі випадки незаперечно свідчать, що партія ставала бажаним об'єктом володіння для осіб з різним статусом, вочевидь, сприймаючись як інструмент задоволення власних владних амбіцій.

Оцінюючи стан партій на 1 січня 2020 р., зауважу й те, що в «Єдиному реєстрі...» присутній своєрідний партійний сегмент: партії, стан яких зафіксований як «зареєстровано, свідоцтво анульовано» (про що згадувалося вище). Зокрема, як «зареєстровано, свідоцтво анульовано» зазначений стан *Партії «Сам за себе»* (була зареєстрована у жовтні 2011 р.), а стан *Політичної партії «Сам за себе»* (що була зареєстрована у травні 2014 р.) зафіксовано як «зареєстрована». Очільником обох партій зазначається В. Карпович, а місцем розташування штаб-квартири партії – с. Літки Лугинського району Житомирської області. Стан

«зарєєстровано, свідомство анульовано», що характерно, може тривати роками. Наприклад, майже десятиріччя (з травня 2010 р.) зарєєстрованою, але з анульованим свідомством у ЄРГФ значиться *Політична партія «Захист місцевих інтересів народу»*; *Партія «Прагматичний вибір»* та *Зелена партія України* перебувають у цьому стані майже 9 років – з травня 2011 р., а *Партія мусульман України* здобула такий статус у червні 2011 р., тоді як *Партія Радикального Прориву* і *Партія Правозахисту* – у серпні того самого року; *Партія «Демократичний Союз»* – у липні, *Партія «Єдина Україна»* – у жовтні, а *Партія «Солідарність»* – у грудні 2013 р. і т. д. Тобто, зі зміною влади в країні нічого не відбувалося з цими, як і низкою інших партій з аналогічним статусом: їхній стан, як і в попередній час – «зарєєстровано, свідомство анульовано»*. Говорити про політичну суб'єктність таких партій не доводиться.

Якщо взяти до уваги той факт, що із згаданих 167 партій, зарєєстрованих у 2014–2019 рр., своє існування на 1 січня 2020 р. припинило 6 утворень, то можна впевнено сказати про появу феномену *швидкої партії*, яка не була для 82 фундатора партій (76 перейменованих і 6 зниклих) політичною цінністю, і припустити, що в українських реаліях товар з назвою «партія» продукувався для подальшого «продажу і зиску» «фундаторів» у тій чи іншій формі (про що безпристрасно свідчить інформація на різнопланових ресурсах Інтернету).

Варто зауважити, що у ході перейменувань, окрім точного дублювання назв політсил (про що вказувалося вище), мало місце:

– експлуатація апологетики «образів» України: *велика Україна, вільна Україна, вся Україна, демократична Україна,*

* У зв'язку з цим варто пригадати ситуацію з *Партією ветеранів Афганістану*, що була зарєєстрована у лютому 1993 р., 7 грудня 2005 р. запис про її реєстрацію був анульований, а трохи більше ніж за 6 років – 19 лютого 2012 р. – поновлений (див. про це: Кармазіна М. Українські політичні партії: 2013 рік. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2014 / 1 (69). С. 133. URL: http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/karmazina_ukrainski-1.pdf).

Тобто попередній досвід свідчить, що кожна з партій зі статусом «зарєєстровано, свідомство анульовано» має реальні шанси на відновлення з часом своєї діяльності, чи не так?

духовна Україна, ліберальна Україна, могутня Україна, молода Україна, моя Україна, наша Україна, незалежна Україна, нова Україна, нова європейська Україна, нова солідарна Україна, об'єднана Україна, оновлена Україна, селянська Україна, сильна Україна, соціалістична Україна, справедлива Україна, справжня Україна, трудова Україна, унітарна європейська Україна, успішна Україна, Україна без корупції, Україна – вперед, Україна завтра, Україна понад усе, Україна славетна, Україна соборна;

– крім того, відбувалося нескінченне варіювання одного і того самого ключового слова/слів у назвах партій, які функціонують в один час. Тож, на 1 січня 2020 р. в Україні зареєстровані партії, очільники яких, переймаючись, приміром, справедливістю, саме це слово включили до їх назви: *Політична партія «СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ»*, *Політична партія «Стабільність та справедливість»*; *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЗАКОН І СПРАВЕДЛИВІСТЬ»*; *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА РОЗВИТКУ»*; *Політична партія «ЄДНОСТІ ТА СПРАВЕДЛИВОСТІ»*; *Політична партія «Альянс За Соціальну Справедливість»*; *Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Вільність і справедливість»*;

– одночасне функціонування (на 1 січня 2020 р.) низки партій із співзвучними/схожими назвами. Проілюструвати це можна, наприклад, назвами таких партій-«одноклітинних близнюків» :

а) *Партія «НАРОДНИЙ БЛОК»* (2009)* – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ БЛОК»* (2016);

б) *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «КОНТРОЛЬ. ПОРЯДОК. СПРАВЕДЛИВІСТЬ»* (2014) – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПОРЯДОК. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ. СПРАВЕДЛИВІСТЬ»* (2019);

в) *Політична партія «СПІЛЬНА ДІЯ»* (2006) – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СПРАВЖНІ ДІЇ»* (2018);

г) *Політична партія «Велика Україна»* (2006) – *Політична партія «ВЕЛИКА КРАЇНА»* (2017);

д) *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «МИРУ ТА РОЗВИТКУ»* (2015) – *Політична партія «Миру і розквіту»* (2015);

е) *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «МАЙБУТНЄ КРАЇНИ»* (2015) – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ»* (2016)

* У дужках вказано рік реєстрації партії Мін'юстом України.

- є) *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УСПІШНА КРАЇНА»* (2015) – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УСПІШНА Україна»* (2019)
- ж) *Партія «Єдина Україна»* (діяла у 1998–2013 рр.) – *Політична партія «Єдина Країна»* (2008)
- з) *Політична партія «Нова Україна»* (2014) – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «НОВА Україна»»* (2015);
- и) *Політична партія «Нові»* (2016) – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «НОВА»* (2019);
- і) *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЗА КОНКРЕТНІ СПРАВИ»* (2015) – *Політична партія «КОНКРЕТНИХ СПРАВ»* (2015);
- ї) *Українська партія «Єдність»* (2000) – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЄДНАННЯ»* (2015) – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ ЄДНОСТІ»* (2016);
- й) *Політична партія «Громадянська позиція»* (2005) – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ГРОМАДСЬКА ПОЗИЦІЯ»* (2016);
- к) *Політична партія «РОЗУМНА СИЛА»* (2016) – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «РАЗОМ СИЛА»* (2016)

Аналіз назв політичних партій підштовхує до висновку про те, що процес «назвотворення», як і реєстрації партій, був поставлений на потік. А питання «хто є ініціатором–контролером–утримувачем цього потоку?», звісно, риторичне. Утім, ситуація все більше спонукає до висновку: відповідні реєстраційні органи держави та «біляреєстраційні конторки» як частини реєстраційного механізму (про що свідчать, зокрема, оголошення в мережі Інтернет про 100-відсоткову готовність пакета реєстраційних документів потенційних «партій» і відповідні пропозиції типу «*прийди й купи*» собі «політсилу» потенційним власникам партій*).

Увагу привертають не тільки партії «із загадковими назвами», які відійшли вже в минуле (на зразок *Політичної партії «За*

* На початку лютого 2010 р. Мін'юст України вустами міністра юстиції Д. Малюська нарешті заявив: «В Україні зареєстровано 349 політичних партій. З них 48 "партій-зомбі", які не функціонують. Існує цілий тіньовий ринок, на якому за значні суми купуються і продаються політичні партії... Ми (Міністерство юстиції – М. К.) подали позови про анулювання реєстрації одночасно усіх партій, діяльність яких на сьогодні не відповідає вимогам закону» (див. про це: Міністр Малюська хоче ліквідувати 48 «партій-зомбі»). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/02/7/7239788/>

красиву Україну», що діяла у 1998–2001 рр.; *Партії Свідомості Третього Тисячоліття*, період життєдіяльності якої теж був недовгим – упродовж 1999–2003 рр., чи *Партії Світло зі Сходу*, що, беручи своє начало з *Партії Ліберально-демократичні реформи*, створеної у 1999 р., трансформувалася у проросійську *Політичну партію «ЗУБР»*, життя якої безславно скінчилося у 2003 р.), але й ново-зареєстровані, на зразок *Партії «БДЖОЛА»*, що постала 2019 р. після перейменування створеної 2011 р. *Політичної партії «Народний парламент»*, чи *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ПРАВО-КОНСЕРВАТИВНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ «ПІВНІЧНИЙ ШЛЯХ»*, поява якої у 2019 р. стала результатом ребрендингу *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ПРАВО ВИБОРУ»* (зареєстрованої у 2016 р.), як і *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ДЕМОКРАТИЧНА СОКИРА»* (зареєстрованої у травні 2019 р.). Оскільки широкому загалу програми цих політичних сил не є доступними, відзначу лиш те, що очільником *ПАРТІЇ «БДЖОЛА»* став міський голова Кам'янського (Дніпропетровщина) А. Білоусов, який заявив, що партія буде захищати інтереси безпосередньо мешканців Кам'янського. Тобто партія мала фактично локальну суб'єктність. *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «ПРАВО-КОНСЕРВАТИВНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ «ПІВНІЧНИЙ ШЛЯХ»* очолив экс-кандидат у Президенти України, політтехнолог, самовисуванець на виборах до Верховної Ради України у 2019 р. (221-й округ, м. Київ) В. Петров. *ПП «ДЕМСОКИРА»* – політичне дітище І. Щедріна, засновника сайту «Петр и Мазепа», блогера і публіциста*.

Інтерес викликає локалізація штаб-квартир 349 діючих партій (див. *таблицю 11*). За моїми підрахунками (на основі даних ЄРГФ), на 1 січня 2020 р.

* Партії з досить своєрідними назвами і специфічними завданнями функціонують/функціонували не лише в Україні, а й у інших європейських країнах. Серед них: «Офіційна жажлива безглузда пришепелувата партія» (Великобританія); «Лікарня для Алти» (партія одного питання; Норвегія); «Чоловіча партія» (Австрія); «Партія виходу з ЄС» (Австрія), «Партія здорового глузду» (Чехія), «Центральна партія» (Ісландія) та ін.

Таблиця 11

Діючі політичні партії, зареєстровані Мін'юстом України в областях України (на 1 січня 2020 р.)

Область	Назва	К-ть.
1. Вінницька	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ВІННИЦЬКА ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ», м. Вінниця	1
2. Волинська	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАТРІОТИ ВОЛИНИ», м. Луцьк	1
3. Дніпропетровська	Партія «Громадська сила», м. Дніпро; Партія «Солідарність жінок України», м. Дніпро; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СПРАВА», м. Дніпро; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «НАШ ДІМ», м. Дніпро; Політична партія «Справедлива країна», м. Дніпро; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПЕРСПЕКТИВА», м. Дніпро; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «АГРАРНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ ОБ'ЄДНАНА», м. Дніпро; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КРИВИЙ РІГ», м. Кривий Ріг; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ ЄДНОСТІ», м. Кам'янське; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ДУХ НАЦІЇ», м. Дніпро	10
4. Донецька	Слов'янська партія, м. Донецьк; Політична партія «Совість України», м. Єнакієве; Політична партія «Партія Козаків України», м. Донецьк; Політична партія «Партія Народний порядок», м. Донецьк; Політична партія «ДІТИ ВІЙНИ «НАРОДНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ», м. Слов'янськ; Політична партія «Партія Народна Платформа», м. Донецьк; Політична партія «ВІДРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК», м. Добропілля; Політична партія «Партія Європейських Демократів», м. Донецьк; Політична партія «СТАБІЛЬНІСТЬ», м. Маріуполь	9
5. Житомирська	Політична партія «Сам за себе», с. Літки Лугинського р-ну; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПОРЯДОК», смт. Лугини; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ ТВОГО МІСТА», м. Житомир	3
6. Закарпатська	«КМКС» Партія угорців України, м. Ужгород; Демократична партія угорців України, м. Берегове	2

Продовження таблиці 11

7.Запорізька	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СПРАВЖНІ ДІЇ», м. Запоріжжя; Політична партія «Український вибір», м. Запоріжжя	2
8.Ів.-Франківська	---	0
9.Київська	Політична партія «Нові обличчя», м. Буча; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «Київська Русь–Україна», м. Українка Обухівського р-ну; Політична партія «Альянс За Соціальну Справедливість», м. Ірпінь; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ОЛІМП», с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «БЛОК ЗА ЗМІНИ», м. Біла церква; Політична партія «Європейська ліберальна партія», м. Буча; Політична партія «Миру і розквіту», м. Вишгород; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ПЛАТФОРМА ГРОМАД», с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЗАКОН І СПРАВЕДЛИВІСТЬ», м. Ірпінь; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «АНТИКОРУПЦІЙНИЙ РУХ», с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ФАКЕЛ», м. Біла Церква; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ДЕМОКРАТИЧНА АЛЬТЕРНАТИВА», с. Щасливе Бориспільського р-ну	12
10.Кіровоградська	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПЕРСПЕКТИВА МІСТА», м. Кропивницький	1
11.Луганська	«Народна партія вкладників та соціального захисту», м. Луганськ; Партія «Наш Дім Україна», м. Алчевськ; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «НОВА ДІЯ», м. Сєвродонецьк	3
12.Львівська	Політична партія «Духовна Україна», м. Львів; Політична партія «Об'єднання «САМОПОМІЧ», м. Львів; Політична партія «Українська Галицька Партія», м. Львів	3
13.Миколаївська	---	0

Продовження таблиці 11

14.Одеська	Політична партія «ДОВІРЯЙ ДІЛАМ», м. Одеса; Партія пенсіонерів України, м. Одеса; Партія «РОДИНА», м. Одеса; Українська морська партія Сергія Ківалова, м. Одеса; Політична партія «Союз анархістів України», м. Одеса; Політична партія «Партія захисту прав людини», м. Одеса; Політична партія «Блок Геннадія Чекіти «За справедливість», м. Одеса; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «НАШ ДІМ ОДЕСА», м. Одеса; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЗА ОДЕЩИНУ», м. Одеса; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЦИГАНСЬКА ПАРТІЯ УКРАЇНИ», м. Одеса; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «БЛОК ДМИТРА ГОЛУБОВА», м. Одеса	11
15.Полтавська	Політична партія «Козацька Народна Партія», м. Полтава; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЗАПОРУКА (ЗА ПОРЯДОК В УКРАЇНІ)», м. Горішні Плавні	2
16.Рівненська	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ», м. Рівне; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ ГРОМАДИ ОБ'ЄДНАНИХ ВЛАСНИКІВ БАГАТОКВАРТИРНИХ БУДИНКІВ, БУДІВЕЛЬНИКІВ ТА БУДІВЕЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ», м. Рівне	2
17.Сумська	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «НАРОДНА ОПОЗИЦІЯ», с. Саї Липоводолинського р-ну; Політична партія «ПАТРІОТИ УКРАЇНИ», м. Суми; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УКРАЇНА БЕЗ КОРУПЦІЇ», м. Охтирка	3
18.Тернопільська	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ДОБРИЙ САМАРЯНИН», м. Тернопіль	1
19.Харківська	Політична партія «Народні ініціативи Олександра Фельдмана», м. Харків; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ ШАРІЯ», м. Харків; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «НАШІ», м. Харків; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЖИТТЯ», м. Харків; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «НОВІ РУБЕЖІ», м. Харків; Політична партія «МОЛОДИЙ ХАРКІВ», м. Харків; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «БЛОК КЕРНЕСА – УСПІШНИЙ ХАРКІВ», м. Харків	7
20.Херсонська	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «БЛОК ВОЛОДИМИРА САЛЬДО», м. Херсон	1

Продовження таблиці 11

21.Хмельницька	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЗА КОНКРЕТНІ СПРАВИ», м. Хмельницький; Політична партія: Всеукраїнське об'єднання «Вільність і справедливість», м. Кам'янець-Подільський	2
22.Черкаська	Партія вільних демократів, м. Черкаси	1
23.Чернівецька	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ ЧЕРНІВЧАН», м. Чернівці	1
24.Чернігівська	ПАРТІЯ «РУСЬ», смт. Любеч, Ріпкинський р-н; Політична партія «Республіка», с. Киїнка Чернігівського р-ну; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «РІДНИЙ ДІМ», м. Чернігів	3
25.АРК	---	0
<i>ВСЬОГО</i>		81

у регіонах України було зареєстровано 81 партію. Тож, усі інші з 349 політсил місцем реєстрації штаб-квартир обрали місто Київ. Крім того, показовим стало те, що у 2019 р.:

– до 2 зменшилася кількість регіонів (Івано-Франківська та Миколаївська області), у яких жодна з політсил не розмістила своєї штаб-квартири;

– вперше штаб-квартири політичних партій були зареєстровані у Кіровоградській, Херсонській, Чернівецькій областях.

Зрештою, окрему увагу слід звернути на ті партії, які у попередньому – 2019-му – році перемогли на парламентських виборах і, відповідно, їхні представники стали народними депутатами України та утворили у Верховній Раді України партійні фракції. Аналіз свідчить, що з 5 партій-переможниць (із 22-х, які взяли участь у виборчих перегонах; див. *таблицю 12*) найдовшу політичну історію мали три – *Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ»* та *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ»*, оскільки були зареєстровані ще наприкінці минулого століття: перші дві, відповідно, ще у вересні та грудні 1999 р., а третя – у травні 2000 р. Утім, варто пригадати, що тільки *ВО «Батьківщина»* є автентичною самій

собі, оскільки після утворення і реєстрації жодного разу не змінювала своєї назви. Дві інші «старі» партії мали іншу історію, адже їхні назви (на початок 2010 р.) – результат 3 перейменувань уперше зареєстрованої у 1999 чи 2000 році партії. *Партія «Всеукраїнське об'єднання «ЦЕНТР»*, будучи створеною і зареєстрованою у 1999 р., згодом назву дещо уточнила і стала називатися *Політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Центр»*. Утім, у 2017 р. партія кардинально змінила імідж (і керівництво), ставши *ПОЛІТИЧНОЮ ПАРТІЄЮ «ЗА ЖИТТЯ»*. Зрештою, у 2019 р. після чергового ребрендингу (з метою категоричної констатації своєї опозиційності) під назвою *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ»* пішла на вибори до Верховної Ради України. Тож, прослідкувати генетичний зв'язок людей–програм–ідеологічних настанов цієї *гібридної* партії *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ»*, як і виписати її цілісну історію з кінця 1999 р. до сьогодні не вдалося. Цьому політичному суб'єкту – 2–3 роки.

Таблиця 12

**Кількість партій-учасниць та переможниць виборів до
Верховної Ради України ІХ скликання**

Рік виборів	Загальна кількість партій-учасниць виборів	Кількість партій, які стали парламентськими
2019	22	5

Як є «молодим» й інший політичний гібрид – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ»*, перша особливість якої зводиться до того, що назва партії, яка включає слово *солідарність*, по-своєму апелює до назв відразу двох партій: *Партії солідарності України*, фундаторами якої восени 1997 р. були О. Болдирев та О. Измалков і яку у липні 2000 р. очолив П. Порошенко, та до *Партії «Солідарність»*, главою якої П. Порошенко був обраний (замість М. Антонюка) восени 2001 р. (незважаючи на «нюанс»: на той момент він був членом *Партії регіонів* і

навіть заступником її голови). Попри те, що ця «друга солідарність» функціонувала аж до 2013 р., П. Порошенко, ставши її лідером, дуже швидко втратив до неї інтерес: у 2005 р. він уже був обраний заступником голови *Політичної партії «Народний Союз «Наша Україна»*. Тож, «третя солідарність Порошенка» – свого роду нав'язуваний суспільству дискретний політичний проєкт, що час від часу то зникає, то виникає. Але міфи, ілюзії, сподівання політиків, як свідчить політична історія України, реалізуються саме через політичний інститут, що називається «політична партія».

Друга особливість «третьої солідарності Порошенка» полягає у тому, що юридично партія бере свої начала від *Всеукраїнської партії Миру і Єдності* (зареєстрована, як вказувалося, навесні 2000 р.), яка невдовзі була перейменована на *Політичну партію «Національний Альянс свободи та Українського Патріотизму „НАСТУП”*». Оскільки «наступ» не вдався, то перед парламентськими виборами 2014 р. його вдало, як на той момент, перевтілили у *ПАРТІЮ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ»**. Зміна ситуації для лідера партії (поразка на президентських виборах) і нові парламентські перегони спричинили нове перейменування політсили, наслідком чого і стала поява у травні 2014 р. *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ»*. Тобто, як і в попередньому випадку, керуючись політичними (а не юридичними) критеріями, тобто тяглістю ідейної історії, більшою чи меншою стабільністю проголошуваних політичних пріоритетів, орієнтацій, не можемо говорити, що *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ»* могла святкувати у травні 2020 р. свій політичний ювілей: вона є доволі молодим утворенням.

Щодо інших двох парламентських сил – *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «СЛУГА НАРОДУ»* та *Політичної партії «ГОЛОС»*, то

* Показово, що у жовтні 2014 р. була зареєстрована *Політична партія «Солідарність»*, яка з якихось причин не привернула увагу П. Порошенка. Можливо, тому, що не мала більш-менш довгої історії, тобто була «молодою» і не задовольняла амбіцій політика. У 2015 р. *Політична партія «Солідарність»* уже стала основою для етнічного проєкту: її було перейменовано на *Політичну партію «Партія поляків України»*.

вони мають спільні особливості: обидві постали внаслідок перейменування «молодих партій», таких як, відповідно, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ РІШУЧИХ ЗМІН»*, що була зареєстрована у 2016 р., а перейменована у 2017 р., та *Політична Партія «ПЛАТФОРМА ІНІЦІАТИВ»*, що була зареєстрована на рік раніше – у 2015 р., а перейменована пізніше – у рік виборів 2019 р. І в цьому є їхня відмінність: ПП «СЛУГА НАРОДУ» підготовку до виборів розпочала за пару років до їх проведення, а ПП «ГОЛОС» – безпосередньо у 2019 р.

* * *

Вищевикладене дозволяє твердити:

– початок реєстрації державою політичних партій в Україні свідчив не лише про закінчення епохи тотального панування КПРС, але й про початок нового (другого) етапу партогенезу в країні як наслідку стрімкого розвитку на зламі 1980 – 1990-х рр. громадянського суспільства та розгортання процесу демократизації політичної системи і політичного режиму, для яких багатопартійність, ідеологічний плюралізм мали стати нормою;

– розмаїття ідеологічних устремлінь фіксувалося у назвах уже перших політичних партій, засвідчуючи прихильність їх членів до відмінних ідеологій сучасності, релігійних традицій, схильність до об'єднання на певних етнічних засадах тощо;

– процес партогенезу в Україні впродовж 30 років відбувався із різною інтенсивністю та під впливом найрізноманітніших чинників. В одних випадках, є підстави зауважити, аналіз динаміки реєстрації політичних сил свідчив про незаперечну політичну активність громадян, зокрема, на початку 1990-х рр. після відступу тоталітарної держави, що набирав обертів; перед виборами в країні, у ході яких (починаючи із запровадження у 1998 р. змішаної виборчої системи) партії ставали одним із основних політичних гравців виборчого процесу. В інших же випадках (особливо у 2014–2016 рр.) вивчення проблем партогенезу схиляє до висновку про посилення дії механізмів комерціалізації реєстраційного процесу. Вагомим аргументом на користь такого припущення є те, що партії змінювали назви і керівництво вже

безпосередньо у рік свого створення і реєстрації державними органами, чи ж у наступний найближчий час. При цьому деякі з них перейменовувалися за найкоротший час (від кількох місяців до кількох років) по кілька разів. Це призвело до формування феномену *швидких партій*, які швидко переходили «з рук у руки»;

– окремий чинник, що сприяв появі/перейменуванню партій, був пов'язаний із прагненням політиків до увиразнення свого власного політичного іміджу за рахунок створення іменної, локальної чи регіональної партії. Аналіз зміни назв перейменованих партій засвідчує, як правило, відхід політсили від попередніх ідеологічних настанов, що, однак, не ставало на заваді виведенню цією перейменованою партією начал власної історії з року реєстрації політсили, на базі якої вона постала. Утім, «викрадена/привласнена історія» не сприяла, як правило, ані політичному тріумфу, ані довгому політичному життю: багато зі *швидких партій* перейменовувалися вдруге, втретє, вчетверте, що призводило до розмивання/гібридизації ідеологічного обличчя політсили, втрати його ідейної виразності (тобто відсутності цілісної ідеології, привнесення у, приміром, передвиборчі програми тих ідей, які не підтримувалися і навіть засуджувалися у попередні періоди політичного буття);

– мнима тяглість історії партії, як і її чергова назва у конкретний час (у низці випадків) слугувала технологією маніпуляції свідомістю виборця, оскільки саме за допомогою назви партійні очільники мали на меті довести виборцю свою відданість певній ідеї (про що однозначно твердять, приміром, «три солідарності» П. Порошенка чи «дві сильні України» С. Тігіпка та ін.), що по-своєму було маркером штучності партії і, зокрема, її історії;

– створення партій зі схожими назвами, фактичне дублювання назв низки з них (через певні часові проміжки чи відразу після перейменування політсили), використання імені політика у назві партії без його згоди (як у випадку, приміром, із М. Саакашвілі) засвідчувало появу феномену *партій одноразового завдання* і було своєрідним віддзеркаленням гострої політичної боротьби, спрямованої, з-поміж іншого, на ускладнення ідентифікації виборцем політичної сили (приміром, у виборчому бюлетені) і призводило

до дедемократизації не лише виборчого, але й усього політичного процесу в країні;

– феномен *швидкої–одноразової–штучної–гібридної партії*, порушення партіями законодавства (принаймні у частині щодо всеукраїнського масштабу діяльності тощо) та функціонування політсил, ворожих українській державності (приміром, *Партії політики Путіна* та інших, що мімікрували, ховаючись за слов'янофільством, *русько-українськими союзами та ін.*), стали можливими через певну байдужість держави (зокрема, після 2014 р.) до особливостей розвитку інституту політичних партій;

– дослідження особливостей партогенезу впродовж 30-річного періоду свідчить на користь висновку про те, що в Україні не склалася стабільна партійна система. Два аргументи на користь цього твердження. *Перший*. Лише 180 партій (із 349 функціонуючих на 1 січня 2020 р.) ніколи не змінювали своєї назви, залишаючись (за назвою) автентичними самі собі. Іншими словами, лише ці партії мали змогу бути добре відомими виборцям і брати участь у виборчих процесах різних рівнів. Утім, якщо взяти до уваги, що із цих 180 партій 32 були створені у часовому проміжку 1991–2000 рр. (у попередньому столітті, на другому етапі партогенезу, тобто їхня історія налічує 19–29 років), а 63 – у період 2001–2013 рр. (у ході третього етапу творення багатопартійності, що свідчить про те, що тривалість історії цих політсил 7–19 років), то виявиться, що вік 85 партій (із 161-ї нині діючої), що з'явилися у період 2014–2019 рр. (з початку четвертого етапу партогенезу) на 1 січня 2020 р. становив від 7 місяців до 6 років. Таким чином, значній частині партій вдалося пройти за 30 років шлях юридичної інституціоналізації, але не політичної, перешкодою чому ставало, крім політичної пасивності, і постійне перейменування політсил чи ж «молодість» партій.

Щодо політичної інституціоналізації то, якщо за її основоположний критерій взяти самостійну (а не в складі блоку партій) перемогу політсили (хоча б один раз) на парламентських виборах, то виявиться, що самостійно спромоглися пройти до українського парламенту у 1998 р. 7 партій (КПУ, НРУ, НДП, ПЗУ, ВО «Громада», ПСПУ та СДПУ(о)), у 2002 р. – 3 (КПУ, СПУ, СДПУ (о)), у 2006 р. –

3 (КПУ, ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, СПУ), у 2007 р. – 2 (КПУ, ПАРТІЯ РЕГІОНІВ), у 2012 р. – 5 (ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, ВО «Батьківщина», Політична партія «УДАР» Віталія Кличка», КПУ та ВО «Свобода»), у 2014 р. – 6 (НАРОДНИЙ ФРОНТ, ПАРТІЯ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ», Об'єднання «САМОПОМІЧ», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК», РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ ОЛЕГА ЛЯШКА та ВО «Батьківщина»), у 2019 р. – 5 (ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СЛУГА НАРОДУ», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ», ВО «Батьківщина», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ» та ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ГОЛОС»). При цьому лише 6 партіям (із 21) це вдавалося більше одного разу: КПУ ставала парламентською партією 5 разів (1998, 2002, 2006, 2007, 2012); ПАРТІЯ РЕГІОНІВ – тричі (2006, 2007, 2012), як і ВО «Батьківщина» (2012, 2014, 2019); по два рази до парламенту потрапляли СДПУ (о) (1998, 2002), СПУ (2002, 2006) та політична сила П. Порошенка (2014, 2019).

Такі процеси дозволяють говорити про беззаперечну політичну інституціоналізацію КПУ (начала якої сягають радянського часу, що й зумовило аморфність світоглядних пріоритетів виборця і після 1991 р.), як і ВО «Батьківщина», якщо врахувати, що у 2002, 2006 та 2007 рр. політсила ставала парламентською партією у складі іменного блоку партій – того, що називався ім'ям лідерки ВО «Батьківщина» Ю. Тимошенко. Тобто впродовж 17 років члени ВО «Батьківщина» були членами парламенту. Щодо інших 4 партій, то 3 з них були в різні періоди «партією влади», що по-своєму забезпечувало входження до парламенту. СПУ вдавалося мати своїх представників у Верховній Раді України у 1998–2002 рр. (у складі партійного блоку) та ще трохи більше 5 років (у 2002–2007 рр.) самостійно, хоча й за потужної підтримки влади.

Таким чином, завдяки 21 партії, яким вдавалося (з 1998 р.) самостійно перемагати на виборах і створювати свої фракції у Верховній Раді України, формалізувалася партійна система, своєрідним ядром якої (у різний час) виступали партії із 6 вищеназваних. Тобто партійна система жодного разу (після чергових чи

позачергових парламентських виборів) не була відтворена у попередньому вигляді: її конфігурація постійно змінювалася. І її іпостась на початок 2020 р.: одна справді «стара» партія, якою є ВО «Батьківщина», та 4 «нових» (якщо не брати до увагу «викрадену історію», що починається з початку ХХІ ст. у *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ»*, як і *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАР-НІСТЬ»*) – чергове підтвердження феномену «плинності партійної системи в Україні», як і слабкої політичної суб'єктності її елементів;

– на феномен політичної партії ВО «Батьківщина» варто звернути окрему увагу, оскільки її функціонування має свої особливості: а) партія ніколи не змінювала назви, постійно брала участь у виборах різного рівня, що сприяло її впізнаваності виборцем та ґрунтовній (глибинній) політичній інституціоналізації; б) партія ніколи не була іменною, проте у свідомості виборця завжди була пов'язана з ім'ям, насамперед, лише однієї людини, її лідерки Ю. Тимошенко (як, приміром, КПУ – із ім'ям П. Симоненка), що дозволяє говорити про неї не лише як про лідерську/вождистську партію; в) тривале незмінне (професійне!) лідерство по-своєму підштовхує до постановки питання про недемократичність внутрішньопартійних процесів, про «привласнення» партії (лідером та його найближчим оточенням). Тобто, цю партію (як і багато інших з тривалим у часі незмінним лідерством*, що спонукає до постановки питання про привласнення партії) можна розглядати як *продукт дедемократизації*, що постав унаслідок малопрозорого функціонування політсили;

– партії як політичний інститут керувалися людьми, моральні якості яких викликали чимало запитань, оскільки одні з них постійно змінювали своє членство в партіях, встигши «покерувати»

* Наприклад, у таких партій, як: *Партія ветеранів Афганістану* (С. Червонописький), *Соціал-демократична партія України* (Ю. Боздуган), *Партія «Віче»* (І. Онищенко), *Народно-демократична партія* (Л. Супрун), *Партія захисників Вітчизни* (Ю. Кармазін), *Республіканська Християнська партія* (М. Пороський), *Патріотична партія України* (О. Габер), *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ПОЛІТИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ЄДИНА РОДИНА»* (О. Ржавський) та ін.

кількома (і таких осіб чимало); перебували в ув'язненні в Україні чи за кордоном (В. Волга, П. Лазаренко, В. Рубан, Н. Савченко, Ю. Тимошенко та ін.); ставали зрадниками Батьківщини (як Д. Пушилін, Л. Грач, С. Аксенов) та ін., що, не в останню чергу, й зумовлювало скептичне ставлення виборців до партій і готовність підтримувати на виборах ті чи інші політсили, які не були спойлерами «партій влади». Серед таких партій у різний час були, наприклад, *Політична партія «УДАР Віталія Кличка»*, *ВО «Свобода»*, *НАРОДНИЙ ФРОНТ*, *Об'єднання «САМОПОМІЧ»*, яких підтримували виборці, даючи шанс реформувати країну. У 2019 р. такою довірою була наділена політична партія з антиелітарною назвою – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СЛУГА НАРОДУ»*;

– держава, особливо з 2014 р. (що і забезпечує, з-поміж іншого, нові підстави для виокремлення наступного – четвертого – періоду у розвитку багатопартійності в Україні), фактично мінімізувала свою участь у процесі контролю за розвитком політичного інституту партій.

Утім, варто відзначити, що 10 лютого 2020 р. Мін'юст України повідомило про наміри через суд анулювати реєстрацію 48 «партій-примар» (див. *таблицю 13*), тих, які, за словами міністра юстиції України Д. Малюска, порушили закон, оскільки упродовж 10 років не висували своїх кандидатів на виборах Президента України, як і під час виборів народних депутатів.

Таблиця 13

Партії, реєстраційне свідоцтво яких має анулювати суд у зв'язку з порушенням ними чинного законодавства (лютий 2020 р.): кількісні показники

<i>Рік реєстрації партій Мін'юстом України</i>	<i>Кількість партій зареєстрованих (всього за рік)</i>	<i>Кількість партій діючих (на 01.01.2020)</i>	<i>Кількість партій, реєстраційні свідоцтва яких можуть бути анульовані через суд</i>
<i>1993</i>	<i>16</i>	<i>9</i>	<i>3</i>
<i>1997</i>	<i>12</i>	<i>9</i>	<i>3</i>
<i>1998</i>	<i>13</i>	<i>6</i>	<i>3</i>

Продовження таблиці 13

1999	25	18	2
2000	19	11	6
2001	22	6	1
2003	2	2	1
2005	24	23	10
2006	12	11	2
2007	4	3	2
2008	20	18	8
2009	12	11	7

Чим характеризуються згадані 48 партій, які поки що відзначені як функціонуючі?

Усі з цих «партій-примар» були зареєстровані у період 1993–2009 рр. 30 з них ніколи не перейменовувалися, тобто, як вказувалося вище – залишалися автентичними самим собі. Але це, як видається ситуація після заяв представника Мін'юсту, «автентика мертвих». Крім того, історія цих утворень свідчить, що за весь період існування їхні очільники були або зовсім незмінними, або змінювалися на короткий час. Наприклад, за двадцятилітню історію *Партії промисловців і підприємців України* лише близько 4 років (у 2007–2011 рр.) її очолювали спочатку Л. Денисюк, потім О. Коробчинський (вбитий в Одесі у 2011 р.), весь же інший час функціонування утворення ним керував А. Кінах.

Щодо інших 18 партій, то вони не просто змінювали очільників, але й перейменовувалися і за час функціонування виступали на політичну арену з двома, а то й трьома різними назвами. Серед цих, останніх, – *Партія ветеранів Афганістану*, *Політична партія «Організація Українських націоналістів»*, *Політична партія «ТРЕТЯ УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКА»*, *Політична партія «Нова демократія»*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «НАРОДНА ПРОГРАМА ВАДИМА ЧОРНОГО»*, *Політична партія «ПОБРАТИМИ УКРАЇНИ»* та політична партія «БЛОК ОПОЗИЦІЙНИХ СИЛ».

Характерно, що деякі з цих виокремлених семи партій мали непросту історію чи, інакше кажучи, їх шлях – шлях суперечок і

криз, чвар і розколів у рядах позірних однодумців. Так, зокрема, згадана *Партія ветеранів Афганістану* формально вела свій початок з 1993 р., коли постала *Українська партія Справедливості* (УПС) на чолі із М. Гречкою. Уже в січні 1994 р. частина УПС на чолі з партійним лідером прийняла рішення об'єднатися із СДПУ. Утім, інша частина членів партії, вказавши на порушення статуту в ході проведення форум, у квітні того ж року провела II партійний з'їзд, на якому М. Гречку та його однодумців було виключено з УПС. Новим лідером був обраний Ю. Зубко, а у 1997 р. партію очолив С. Червонописький. У 2001 р. УПС була перейменована на *Українську партію Справедливості – Союз ветеранів, інвалідів, чорнобильців, афганців*, (УПС–СВІЧА), але лідером залишився С. Червонописький.

Неодноразові спроби потрапити до парламенту були для представників УПС–СВІЧА безуспішними, і в червні 2005 р. на IX з'їзді політсили, з одного боку, було укладено угоду про стратегічне партнерство із соціалістами, а з іншого – прийнято рішення про саморозпуск партії і вступ її членів до СПУ. Тож у грудні 2005 р. Мін'юст України скасував реєстрацію УПС–СВІЧА. С. Червонописький же у 2006 р. увійшов до Верховної Ради України V скликання за списком СПУ. Утім, оскільки невдовзі парламент був достроково розпущений, період депутатства С. Червонописького (у листопаді 2007 р.) також завершився. За кілька років – у 2009-му – почалася судова тяганина, спрямована на відновлення діяльності партії УПС–СВІЧА, і в 2012 р. – тобто через 6 років після скасування реєстрації – партія відновила свою роботу, а згодом була перейменована і почала функціонувати як *Партія ветеранів Афганістану* на чолі з незмінним С. Червонопиським. Наслідок діяльності – нова постановка питання про анулювання її реєстрації за ініціативи вже Мін'юсту України.

Щодо утворення за назвою *Політична партія «Організація Українських націоналістів»* (ОУН), то варто пригадати, що уже його виникнення (у 1993 р.) було до певної міри пов'язано з конфліктом – відсутністю єдності у колах націоналістів і, зокрема, з опозиційністю персон, що створили ОУН, до *Конгресу Українських націоналістів* на чолі зі С. Стецько. З початком

XXI століття опозиційність набула інших акцентів: у ході президентських виборів лідер партії Р. Козак протистояв, найперше, В. Ющенку. Тобто ОУН виступала своєрідним інструментом боротьби «проти когось», а не «за щось». У наступний час існування утворення інформації про його діяльність до ЗМІ практично не потрапляло, що забезпечило підґрунтя для твердження про «дуже давню смерть партії», на що, нарешті, увагу звернули відповідні органи держави.

Якщо говорити про такі партії, як *Політична партія «ТРЕТЯ УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКА»* чи *Політична партія «Нова демократія»*, то діяльність цих інструментів боротьби за владу у той чи інший час тісно пов'язана з іменами цілої низки відомих політиків. Поява першої з партій, що постала у 1999 р. як *Політична партія «Вперед, Україно!»*, була тісно пов'язана з іменем покійного В. Мусіяки (депутата Верховної Ради України II та IV скликань), В. Сівковича (згодом – фігуранта справи про розгін Євромайдану), В. Ульяновченка, І. Мамчура та ін. Партія переходила з рук у руки й у 2010 р. стала іменуватися *Політична партія «Народна Самооборона»*, а її лідером був Ю. Луценко; у 2014 р. її під назвою *Політична партія «ТРЕТЯ УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКА»* недовгий час рекламував уже Р. Безсмертний. Утім, політик її швидко залишив. Щодо другого утворення, то *Політична партія «Нова демократія»* – «партія Кушнарьова» (який загинув у 2007 р.), будучи зареєстрованою у 2005 р., восени того самого року вже планувала об'єднання з тодішньою *Партією регіонів* на чолі з В. Януковичем. Утім, у 2006 р. відбулися зміни: у травні–грудні партія почала функціонувати під назвою *Політична партія «Громадянська платформа»*, а її очільницею стала харків'янка Л. Давидова. Наприкінці грудня 2006 р. політичному утворенню партійний з'їзд повернув попередню назву. Окрім Л. Давидової, у наступний час очільником політсили (виконувачем обов'язки «генерального секретаря» партії) майже десятиліття був С. Круподер, і лише на початку 2020 р. партію очолила Л. Шевченко.

На цей факт зміни лідера зверну особливу увагу. Але, найперше, пригадаємо заяву міністра юстиції України, зроблену у

лютому 2020 р.: «Відомо, що існує цілий тіньовий ринок, на якому за значні суми купляються та продаються політичні партії. Статутні документи таких партій після «продажу» переробляються (здійснюється зміна найменування партії, керівника, тощо). Їх ліквідація захистить інтереси виборців, знищить тіньовий ринок політичних партій, забезпечить додержання політичними партіями діючого законодавства України та створить рівні умови для всіх реально функціонуючих політичних сил»³. Такі слова міністра ще раз нагадують про непрозорість процесів, що відбуваються у партіях як суб'єктах політики, що підводить до думки про значні масштаби «тіньової політики». Тож, як, чому і в який спосіб відбулася зміна лідера у вищезазначеній партії – невідомо. Як невідомо й те, як *Партія «СЕЛЯНСЬКИЙ БЛОК АГРАРНА УКРАЇНА»* (створена у 2005 р. як *Політична партія «НАРОДНА ПАРТІЯ НОВА Україна»*) у 2019 р. обернулася на *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ «НАРОДНА ПРОГРАМА ВАДИМА ЧОРНОГО»*, а *Політична партія «АВТО-МАЙДАН»* (що виникла внаслідок перейменування *Політичної партії «Пробудження»*) і своєю назвою ще кілька років тому апелювала до подій Революції гідності) у 2017 р. стала іменуватися *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПОБРАТИМИ УКРАЇНИ»*. Зрозуміло одне: якщо партії були продані, то їхні нові власники, витративши певні ресурси на покупку цих «старих партій» (zareєстрованих у 1990-х – першому десятилітті ХХІ століття), будуть вдаватися до найрізноманітніших способів їх «порятунку», а інші потенційні «покупці», напевно, задумуються над тим, чи варто купувати «старі партії» без відповідного політичного бекграунду – відповідності діяльності нормам законодавства (щодо політичних партій). У зв'язку з цим варто звернути увагу й на партію, zareєстровану у 2005 р. як *Політична партія «Третя Сила»*, яка на початку 2020 р. теж була перейменована і здобула назву *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УКРАЇНЦІ РАЗОМ»*. Її новим очільником став Р. Руденко: якщо партія була куплена/

³ Денис Малюська: Мініюст планує через суд анулювати реєстрацію 48 «партій-примар». URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/denis-malyuskaminjust-planue-cherez-sud-anulyuvati-reestratsiyu-48-partiy-prima>

продана, то новому очільнику, можна твердити, точно не пощастило, оскільки «товар» потрапив до поля зору Міністерства юстиції України як той, що належить до «партій-примар».

Переєменування та зміна лідера стала однією з виразних тенденцій початку 2020 р. у середовищі й інших партійних утворень, життєдіяльність яких поки що не викликала зацікавленості в Мін'юсту. Утім, переєменування й зміна лідера, можна припустити, говорять усе про те саме: партії вкотре куплені-продані-перепродані, і їх важко назвати «суб'єктами політики» (скоріше – інструментами політики). Причина чергової хвилі ажіотажу довкола партій – грядущі місцеві вибори. Тож, окрім появи у партійному спектрі згаданої *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «УКРАЇНЦІ РАЗОМ»*, мною виявлено ще до двох десятків переєменованих партійних утворень (14-?). Ці щойно переєменовані партії свідчили не тільки про наближення чергових виборів, але й про деякі інші особливості нинішньої української багатопартійності.

По-перше – про подальший розвиток феномену іменних полісил. Так, з початком 2020 р. почали функціонувати такі 6 нових іменних партій, як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ ПРОСТИХ ЛЮДЕЙ СЕРГІЯ КАПЛІНА»*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «КОМАНДА АНДРІЯ МАТКОВСЬКОГО»*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «БЛОК ВАДИМА БОЙЧЕНКА»*, *Політична партія «Партія Ігоря Колихаєва "НАМ ТУТ ЖИТИ"»*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «БЛОК СВІТЛИЧНОЇ РАЗОМ»* та *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ ВОЛОДИМИРА БУРЯКА «ЄДНАННЯ»*. У цьому ряду окремо звернемо увагу на «партію Світличної» (народної депутатки, позафракційної), яка є однією з 2 «жіночих іменних партій» (поряд з *ПОЛІТИЧНОЮ ПАРТІЄЮ «ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ПЛАТФОРМА НАДІЇ САВЧЕНКО»*)

По-друге – актуальним залишається технологія закріплення назви партії за її власником, про що дозволяє говорити чергова поява «віртуальної партії» – *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ПАРТІЯ ПРОСТИХ ЛЮДЕЙ СЕРГІЯ КАПЛІНА»*. Партія з такою назвою вже існувала кілька років тому: вона постала на чолі з С. Капліним на базі зареєстрованої у 2015 р. *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ПРОСТИХ*

ЛЮДЕЙ». Ця, остання, уже у 2016 р. змінила назву на *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ»* і, відповідно, змінився її очільник. У 2020 р. напередодні чергових – місцевих – виборів у С. Капліна, вочевидь, знову виникла необхідність у партії. Зусилля увінчалися успіхом: Мін'юст довів до відома громадян про наявність в Україні *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ПАРТІЯ ПРОСТИХ ЛЮДЕЙ СЕРГІЯ КАПЛІНА»*. Цього разу «блукаюча партійна назва» волею С. Капліна «прикріплена» (скоріш за все – теж тимчасово) до зареєстрованої у 2011 р. *Політичної партії «Робітнична партія України»*. Таким чином, С. Капліну вдалося не тільки постати перед потенційним виборцем зі «старим» виборчим інструментом – іменною партією, що вже була на слуху електорату Полтавщини під час місцевих виборів у 2015 р., але й заглибити історію «свої партії» у 2011 р. Тож феномен партії, що зникає/відроджується з постійним брендом, проявляється все частіше: кількість послідовників «технології П. Порошенка» – зростає. Така партія-куматойд як доволі нестійкий об'єкт як політичний інститут, що не демонструє в той чи інший час усі свої структурні елементи й якості (назву, юридичну адресу, фінансові звіти, лідера, членів, програму та ін.), – один з феноменів української політичної дійсності.

По-третє, іменною партією нині керують як ті особи, які «позначили» партію своїм іменем, так й інші. Крім того, перейменовані на початку 2020 р. партії свою штаб-квартиру схильні розташовувати як у столиці, так і в регіонах. Яскрава ілюстрація для обох тверджень – згадана «партія Капліна», очільником якої він є, має штаб-квартиру у Києві (як і ще інших 5 з 15 перейменованих політсил), а «партія Матковського», керівництво якою, за даними ЄРГФ, здійснює інша особа, місцем розташування партійної штаб-квартири обрала Полтаву. Утім, досвід виборів на Полтавщині у 2015 р. дозволяє припустити, що і «київська», і «полтавська» партії битимуться на місцевих виборах 2020 р. за уми і голоси електорату Полтавщини.

Загалом, орієнтація на регіон – одна з ознак чергової хвилі перейменувань партій. Так, новопосталий *БЛОК ВАДИМА БОЙЧЕНКА*, основним місцем дислокації (реєстрації) обрав

Маріуполь; Політична партія «Партія Ігоря Колихаєва "НАМ ТУТ ЖИТИ"» – Херсон; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ ВОЛОДИМИРА БУРЯКА «ЄДНАННЯ» – Запоріжжя; такі партії, як ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СОЦІАЛЬНА РЕКОНСТРУКЦІЯ» та ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПРОПОЗИЦІЯ», за даними ЄРГФ, зареєстровані перша у «Дніпропетровську», а друга – у «Дніпрі»; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ОШУКАНІ УКРАЇНЦІ» – у Черкасах; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «РІДНЕ ЗАКАРПАТТЯ» – в Ужгороді.

Такі партії, що заявили про себе у час перед виборами, скоріш за все будуть учергове перейменовані та змінять лідерів, а сліди їхнього існування залишаться лише у звітах ЦВК та передвиборчій агітаційній продукції. Використовувані стратегії (короткочасна присутність у публічному просторі– зникнення–«відродження») допомагають їхнім керівникам/власникам уникати відповідальності (перед державою і суспільством) за діяльність поза строгими рамками закону. Однак у 2020 р. – у рік місцевих виборів – функціонування *партій-куматоїдів* регіонального спрямування є одним із маркерів посилення боротьби за владу між групами регіональних еліт. А це по-своєму вкотре підтверджує необхідність перегляду Закону «Про політичні партії в Україні» та посилення відповідальності держави за його дотримання, а крім того – посилення контролю суспільства за партіями-пристосуванцями до політичної дійсності в Україні.

А у тому, що політична дійсність зміниться (передовсім – унаслідок новітньої «світової катастрофи» – пандемії COVID-19), сьогодні вже немає сумнівів. То ж погодьмося із твердженням відомого французького філософа Бруно Латур про те, що усі нині функціонуючі партії вже зникли, оскільки світ, інтереси якого вони представляли, теж уже зник ⁴.

⁴ Bruno Latour : «Face à la crise écologique, nous avons fait exactement ce qu'il ne faut pas faire» *Liberation*. 13 mai 2020. URL: https://www.liberation.fr/debats/2020/05/13/face-a-la-crise-ecologique-nous-avons-fait-exactement-ce-qu-il-ne-faut-pas-faire_1788277

РОЗДІЛ 5

ОРГАНІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА VS ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ: СПЕЦИФІКА ВЗАЄМИН, АБО ЧОМУ УКРАЇНЦІ ВИХОДЯТЬ НА МАЙДАНИ

«Суспільству потрібні громадяни не залякані,
а готові стояти на своєму і змушувати себе шанувати,
коли під загрозою знаходяться базові цінності»

*Ральф Дарендóрф «После 1989. Мораль революції
и гражданское общество.
Размышления о революции в Европе»*

Три українські революції за тридцять років незалежності, і – висока корупція (117-те місце із 180 в Індексі сприйняття корупції від Transparency International за підсумком 2020 р.)¹, кваліфікація політичного режиму як «гібридного» (79-та позиція серед 169 країн у дослідженні рівня демократії від Economist Intelligence Unit за підсумком 2020 р., негативна динаміка індексу демократії за останні 15 років, один з найнижчих у регіоні ЦСЄ показників ефективності діяльності урядових структур)² та відчуття неправильного руху країни у 68% українців на початок квітня 2021 року³. Що не так з Україною, які причини нестабільного та повільного демократичного транзиту?

¹ Індекс сприйняття корупції-2020. Трансперенсі Інтернешнл Україна. URL: <http://cpi.ti-ukraine.org/#/>

² Democracy Index 2020. In sickness and in health? A report by The Economist Intelligence Unit. URL: <https://www.economist.com/graphic-detail/2021/02/02/global-democracy-has-a-very-bad-year>

³ Суспільно-політичні настрої населення (6-7 квітня 2021). Рейтинг. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_6-7_aprelya_2021.html

Україна – складна країна, яка сама себе ледве розуміє, сказав про нас у 2020 р. Р. Ващук, посол Канади в Україні (2014 – 2019 рр.). «Якби хтось був психіатром чи психологом України, то сказав би: «Ви маєте якісь глибші проблеми, лягайте на канапу, розкажіть мені, в чому вони полягають», – сумно жартував дипломат⁴. Красиво і зрозуміло, виступаючи на Форумі розвитку громадянського суспільства у 2019 р., пояснив залежність між якістю суспільства та влади український правозахисник та віце ректор Українського католицького університету Мирослав Маринович, наголосивши на тому, що у представницькій демократії обличчя країни обирається на виборах. «Всі ми прагнемо того, щоб це обличчя було гідним і шляхетним, – зазначив Маринович. – Проте кожне представницьке обличчя держави має всі ознаки відомого з літератури «портрета Доріана Грея»: воно гарне, поки відображає чесноти народу та його таланти. І відразливе, якщо віддзеркалює собою його моральний бруд і бездушність. Бо духовний стан керівництва є лише квінтесенцією духовного стану народу»⁵. Отже, проблема в нас: які ми – така і держава. Для того, щоб у межах цього дослідження дати лаконічний варіант відповіді на питання, чому українське суспільство рухається в напрямку демократії, застосовуючи в середньому раз на десять років найрадикальніші, революційні форми протесту, проаналізуємо особливості ціннісного каркасу українців, детерміновану, в першу чергу, ним специфіку діючого політичного режиму та інтенсивність і ефективність конвергенції держави та громадянського суспільства в Україні. В ситуації глибокої світоглядної кризи Західного світу та активізації використання популістських технік в Україні емоційно складно аналізувати перспективи української

⁴ Що було не так із західною підтримкою реформ в Україні. Лекція колишнього посла Канади Романа Ващука. - 2020-11-19 - texty.org.ua. URL: <https://bit.ly/3y0F3dk>

⁵ Маринович М. З виступу на Форумі розвитку громадянського суспільства «Точка неповернення». URL: <https://www.ukrinform.ua/tubric-society/2834247-rol-i-misia-gromadanskogo-suspilstva-ci-potribni-ludam-poseredniki.html>

демократизації та її роль у процесі становлення громадянського суспільства. Але об'єктивна ситуація не лишає нам вибору. Для стабільних демократій, зовнішній безпеці яких ніщо не загрожує, концептуальний «маятник» між «забезпеченням свободи ринку + невтручанням держави» та «втручанням держави + забезпечення соціальних інтересів населення» не несе суттєвих загроз. В Україні ці коливання набули специфічних ознак та сприймаються як вибір між національною та соціальною ідеями. В принципі, обидві ідеї гармонізуються демократією, але не в Україні. У нас цей «маятник» набуває додаткових значень, оскільки близькість Російської Федерації надає соціальній ідеї в часи її домінування «російських нот», девальвує/заперечує майданний дискурс, як хибний. Український маятник коливається від «прозахідного» до «проросійського», від «демократичного» до «авторитарного», від «національного» до «малоросійського», де нас чекає режим Путіна ⁶.

Конвергенція розвитку громадянського суспільства та політичного режиму. Теоретичний аспект. Перед тим, як перейти до пояснення нашого бачення своєрідності взаємодії громадянського суспільства і держави в Україні, хочу зробити декілька акцентів на теоретичній рамці питання. Отже, перше – рівень розвитку інститутів громадянського суспільства є однією з метрик вимірювання демократичності політичних режимів. Рівень демократії політичного режиму значною мірою визначається існуванням системи незалежних від держави самоврядних об'єднань суверенних індивідів і вільно встановлених зв'язків між ними, що і є громадянським суспільством. Два сучасні глобальні дослідження якості демократій у світі від The Economist Intelligence Unit та Freedom House враховують, оцінюючи політичні режими, стан розвитку громадянських суспільств ⁷. Важливо

⁶ Маринович М. Вказ. праця. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2834247-rol-i-misia-gromadanskogo-suspilstva-ci-potribni-ludam-poseredniki.html>

⁷ Свобода у світі. Щорічне дослідження. 2021. Свобода у світі. URL: <https://freedomhouse.org/>

пам'ятати, що атрибути* та ознаки** розвинутого громадянського суспільства сумісні виключно із демократичними політичними режимами.

Друге – «громадянське суспільство» є однієї з характеристик західної цивілізації та культури, до яких також належать класичний спадок (грецька філософія й раціоналізм, римське право, латинська мова й християнство); західне християнство (католицизм і протестантизм); європейські мови; поділ духовної й світської влади; верховенство закону; соціальний плюралізм; представницькі органи; індивідуалізм. Погоджуємося із науково і фактологічно обґрунтованим підходом вітчизняних науковців, у відповідності до якого безумовно самотутній антропологічний код української культури і цивілізації (в центрі якого християнський гуманізм, віра в ідею свободи та толерантність) цілком лягає в універсальні тренди розвитку інших європейських народів⁸.

Наприклад, аналізуючи історію України, науковці роблять акцент на людинознавчій спадщині Київської Русі, релевантній європейським концептам того часу; на цілій плеяді українських мислителів, частина з яких здобула західну освіту і долучилася до

* Атрибути громадянського суспільства: наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації; організоване громадське (публічне) життя громадян, чий права захищені конституцією та законами; незалежні від держави, добровільні асоціації, автономність яких усвідомлена на індивідуальному і колективному рівні; орієнтація на громадські інтереси та публічну політичну діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри і співробітництва.

** Ознаки громадянського суспільства: повага до індивіда та захист його прав за допомогою правоохоронних органів та корпорацій; захист власності за допомогою правосуддя; розмежування компетенції держави і суспільства, незалежність інститутів громадянського суспільства від держави в рамках своєї компетенції; демократія і плюралізм в політичній сфері; ринкова економіка, основу якої складають недержавні підприємства; середній клас як соціальна основа громадянського суспільства; правова держава, пріоритет прав і свобод індивіда перед інтересами держави; ідеологічний і політичний плюралізм; свобода слова і засобів масової інформації.

⁸ Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Київ : ІПіЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 1. 432 с.; Книга 2. 536 с.

європейського цивілізаційного процесу, створюючи водночас місцеві ренесансні осередки і формуючи український тип гуманістичної культури з європейським обличчям; на розвитку розуміння ідеї людини як самоцінності в добу Просвітництва; на зародженні модерну, епоха якого створила новий інтелектуальний ландшафт для формування української національної ідеї, для наукового і художнього осмислення природи, сутності, ролі і покликання Людини як суспільної цінності, її інтелектуальних ресурсів, для обоження людського розуму; на українському модернізмі, що надав суспільству нового концепту людини як поєднання душі і тіла, психічного і фізичного, інтелектуального, духовного й матеріального. Через близькість України та Західного світу дослідження специфіки розвитку українського громадянського суспільства та демократизації політичного режиму як інструментів подолання наслідків імперської та тоталітарної доби (1795 – 1991 рр.) із характерними для неї приниженням людини, ігноруванням її прав і свобод, відчуженням людей від власності та політичної влади, монополією однієї партії та ідеології, всеосяжним контролем компартійної верхівки над усіма сферами є вкрай важливим та актуальним.

Третє – оцінка динаміки та ефективності розвитку громадянського суспільства в Україні потребує розуміння як існуючих наукових концепцій щодо нього, так і його сучасної типологізації. Серед основних наукових концепцій громадянського суспільства – генетична (об’єктивістська), антагоністична, партнерська та глобалістська.⁹ Прибічники *широкого (або генетичного чи об’єктивістського)** підходу під громадянським суспільством розуміють певний етап розвитку будь-якого суспільства, коли *«громадянськість» стає характеристикою всього суспільства в цілому* з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини і громадянина, виконання громадянами своїх політичних обов’язків (якщо дуже спрощено, то громадянське

⁹ Костенко А. М. Вплив інститутів громадянського суспільства на євроінтеграційні процеси України : монографія – Суми : Сумський державний університет, 2018. С.57-77

* Мова йде про таких науковців, громадських діячів, політиків, як Р. Арон, В. Гавел, Е. Гелнер, Д. Кін, В. Клаус, Д. Кола, К. Поппер

суспільство=демократії). Так, американський політичний соціолог Л. Даймонд наголошував на тому, що «громадянське суспільство може і зобов'язане мати вирішальне значення у побудові консолідованої демократії»¹⁰.

Адепти *антагоністичної концепції* громадянського суспільства* вважають, що *civil society* (як комплекс усіх позадержавних суспільних відносин – політичних партій, громадських організацій, ініціатив, громадських рухів, недержавних засобів масової інформації) є природною опозицією владі, справляє визначальний вплив на діяльність органів державної влади та протидіє владі у разі посилення авторитарних тенденцій. Сутність громадянського суспільства визначається мірою індивідуальної свободи, самоцінності і самовизначення окремо взятої особистості в суспільстві, а його зміст – взаємодією і взаємовідношенням незалежних один від одного і від держави індивідів

Концепт *партнерського громадянського суспільства* передбачає взаємодію та взаємозв'язок усіх сфер суспільного життя (публічна/діяльність влади, економічна, сімейна, громадянська). Всі ці кластери, більше того – якість діалогу між громадською і публічною (владною) сферами – значною мірою визначають формат діючого політичного режиму. Це трактування громадянського суспільства є продуктом «франкфуртської школи», представники якої створювали ідеологічне підґрунтя модерністського концепту «соціальної держави» (друга половина ХХ ст.). Непогано обізнаний зі специфікою української ситуації (корумпований патримоніальний режим, поглинання олігархатом активістів та реформаторів тощо) американський політолог Ф. Фукуяма радить нам відходити від моделі конфронтації активних українців із державою та рухатися в напрямі партисипативної співпраці громадянського суспільства із владою. Така еволюція, на думку адепта неолібералізму, збільшує шанси успішного завершення

¹⁰ Diamond L. *Developing Democracy: Toward Consolidation* – Baltimore: The John Hopkins University Press, 1999. 384 p.

* Йдеться про таких наковців: Р. Дал, Г. Дилігенський, Д. Жовтун, А. Зинов'єв, Г. Йоаш, Ф. Кондорші, М. Маркус, М. Молнар, В. Мостовий, А. Селіджмен, А. Уледов, Е. Ханкіш)

українського транзиту та переходу режиму від гібридної форми, що комбінує ознаки і демократії, і авторитаризму, до консолідованої демократії. «Багатьом представникам громадянського суспільств притаманний політичний пуританізм, вони вважають, що участь у політиці затягне їх у брудні справи, змусить іти на компроміси зі своїми ідеалами. Все це так. Але якщо хороші та чесні люди не підуть в уряд, не підуть у політику, то справи так ніколи і не підуть на краще»¹¹.

Якщо згадані вище модерні концепти стосуються розвитку громадянського суспільства в межах національних держав, то поняття «глобальне громадянське суспільство» вживається для позначення широкої позаполітичної спільноти людей, сформованої на основі загальних цінностей задля вирішення загальнозначущих проблем людства. Засновник такого підходу – політолог Х. Булл наголошував на формуванні глобального мислення внаслідок формування зв'язків, які перетинають національні кордони і проходять через «глобальний, позатериторіальний простір»¹². Основою глобального громадянського суспільства постмодерністи вважають різні рухи і організації на захист миру і навколишнього середовища, прав людини та культурної самобутності корінного народу. Англійський соціолог Е. Гідденс виключає бізнес і транснаціональні корпорації (ТНК), зокрема, з глобального громадянського суспільства і вважає, що на них можна впливати ззовні. По суті, йдеться про те, що глобальна міць найбільших фінансових монополій і ТНК потребує інституційного контролю з боку адекватних за своїми можливостями структур глобального громадянського суспільства¹³.

Існуючі моделі громадянського суспільства мають особливості, що притаманні певним країнам у конкретний часовий

¹¹ Фукуяма Ф. Чого бракує українській демократії. Zbruc. 12.02.2021. URL: <https://zbruc.eu/node/103251>

¹² Марчук В. Концептуалізація громадянського суспільства: сучасний політологічний дискурс. URL: http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vpu_Polit_2016_10_13.pdf

¹³ Гідденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. Москва: «Весь мир», 2004. 120 с.; Giddens, Anthony The Politics of Climate Change. Cambridge: Polity. 2009. 223 p

період. Найбільш популярною сьогодні є типологія моделей американської політологині Ненсі Розенблум, яка вирізняє *посередницьке, виборче та демократичне громадянське суспільство*. Виборча модель, до прикладу, характеризується двома акцентами: робота над загальним добробутом та економікою країни. Посередницька модель акцентує увагу на здатності вирішувати безпосередньо проблеми соціуму, формувати у населення вихованість, підтримку суспільних відносин та загальної участі в процесах. Така модель зазвичай не сприяє розвитку політичного руху, але є хорошим ґрунтом для прозорості, відкритості та доброчесності загалом. Завершує класифікацію моделей громадянського суспільства демократичний різновид. У цьому випадку увагу звертають на політичну участь населення в житті країни. Завданням цієї моделі є виховувати в жителів політичну волю, жагу до прийняття рішень та можливості на щось впливати. Позитивним шляхом розвитку суспільства в державі вважають перехід від посередницької до демократичної моделі, а вже згодом формування виборчої. Звісно, що кожна модель залишатиме свою частину та це впливатиме на становлення наступної, тому громадянське суспільство має їх змішані ознаки. Тобто суспільство різних країн може бути відмінним, хоч вважається саме демократичним там, і там ¹⁴.

Четверте – оскільки процес інституалізації громадянського суспільства детермінований рівнем демократичності політичних режимів, важливо зафіксувати певні закономірності та формати трансформації з авторитаризму на демократію через різні форми «гібридних режимів». До кінця 1990-х рр. у політичній транзитології домінувала теорія "*лінійного переходу*", що передбачає, якщо спрощено, імпорт демократії в умовах «третьої хвилі демократизації» ¹⁵. Такий підхід базувався на успішних кейсах демократизації режимів країн Південної Європи у 1970-ті рр.

¹⁴ Ненсі Л. Розенблум. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму. Часопис І. 2001. №21. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/rosenblum.htm>

¹⁵ Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах. К.: Наш формат. 2020. 448 с.; Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. University of Oklahoma Press. 1991. 384 p.

(Греція, Іспанія, Португалія), пізніше – країн Латинської Америки та Східної Азії, у 1990-их рр. – країн ЦСЕ і Балтії.

Проте вже процеси початку 2000-х рр. у постсоціалістичних країнах зафіксували пряму залежність якості демократичних політичних інститутів від самого суспільства, його цінностей, традицій, культури, його усвідомлення необхідності модернізації та готовності до неї. Тому політичні практики початку ХХ ст. відкинули розуміння модернізації як універсального шляху і надали усвідомлення безлічі (*багатолінійності*) національних варіантів покращення та оновлення різних сфер суспільства, які допускають різні поведінки сегментів конкретного суспільства в умовах модернізації (окремі актори, наприклад, олігархи, можуть відкидати рух шляхом модернізації, якщо вони мають доступ до ресурсів старого інституційного устрою); позитивну роль соціокультурної традиції під час модернізаційного переходу та некоректність інтерпретації модернізації як безперервного процесу. Загалом моделі «багатолінійної» модернізації (представлена, наприклад, у роботах таких соціологів, як П. Штомпка і А. Турен)¹⁶ відходять від європо- та західноцентричної перспективи, а отже визнають самоцінність незахідних суспільств та їхніх траєкторій розвитку, наголошують на соціокультурних обставинах розвитку того чи іншого суспільства і заперечують можливість простого перенесення західної логіки модернізації на всі інші регіони світу.

Українська політологиня Галина Зеленько розділяє модернізацію на органічну (безперервний та тривалий у часі процес, що є результатом попереднього розвитку та охоплює усі сфери суспільного життя) та неорганічну (процес, зумовлений зовнішніми чинниками, наслідком чого стають неспівмірності та неузгодженості в розвитку економічної, політичної, соціальної та культурної сфер). Дослідниця наголошує на тому, що сутність розвитку країн з неорганічним типом модернізації полягає в тому,

¹⁶ Touraine A. *New Paradigm for Understanding Today's World*. 2007. Cambridge, Malden: Polity; Alexander J, Sztompka P. *Rethinking Progress Movements, Forces, and Ideas at the End of the Twentieth Century*. 1990. 284 p.

що у кожному випадку вплив із боку розвинених країн є вирішальним для її реалізації, розвинені країни розглядаються як приклад, орієнтир, до якого слід прагнути в процесі перетворень¹⁷. Г. Зеленько класифікує дію екзогенних чинників демократизації як "конвергенцію", "проникнення в систему", "інтернаціоналізацію внутрішньої політики" і "дифузію"¹⁸ і посилається на С. Гантінгтона, який стверджував, що "ступінь сприйнятливості незахідних суспільств до ліберальної або електоральної демократії залежить безпосередньо від ступеня впливу, що чиниться на них Заходом"¹⁹. Безумовно, Україна долає свій шлях від авторитаризму до демократії зі слабким внутрішнім модернізаційним ресурсом (патернальні цінності, політичне безкультур'я, пасивність більшості, слабкість політичних інституцій та сила неформальних інститутів) та сильним тиском на масштаби та темп перетворень зовнішніх акторів – об'єднаного Заходу та Росії. Так, колишній посол Канади в Україні Р. Вашук визнавав, що дипломатичні представники країн G7 в Україні були складовою частинною «канапки» українських реформ, разом із громадянським суспільством та українською владою – між ними. Цікаво, що аналізуючи щільність зовнішнього тиску, дипломат припускав, що правильно було б краще розуміти Україну та наполягати на впровадженні більш автентичних, адаптованих стратегій для її суспільства, політичних інститутів, економіки та громадянського суспільства. «Україна не може виконувати роль «лабораторного кролика» для Заходу в сфері розробки та імплементації реформ, які мають бути спрямовані, в першу чергу, на покращення життя

¹⁷ Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. Київ : Критика. 2003. С. 17.

¹⁸ Зеленько Г. Екзогенні стимули процесів демократизації в Україні: зміст і наслідки зовнішніх впливів у політичному розвитку країни. Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні. Збірник наукових праць / за ред. О. Рафальського, О. Майбороди. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 8-39. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/demokratysatsia_politychnyh_instytutiv.pdf

¹⁹ Hantington S. Вказана праця. Р. 11 – 12.

більшості українців, а не лише маргіналізованих прошарків суспільства», – наголошував Р. Ващук²⁰.

Переважає більшість дослідників класифікують діючий політичний режим України як проміжний/змішаний/гібридний/ патримоніальний. Серед найбільш відомих спроб дослідити феномен проміжних/гібридних форм політичних режимів можна виокремити праці таких західних учених, як Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер, Ф. Закарія, Л. Даймонд, М. Оттауей, Т. Карозерс, С. Левіцкі та Л. Вей, А. Шедлер, Г. Хейл, Т. Кузьо. Серед вітчизняних науковців, які займаються дослідженням демократичного транзиту та визначенням природи і характеристик політичного режиму на теренах України, відзначимо роботи В. Горбатенка²¹, Г. Зеленько²², Ю. Мацієвського²³, М. Михальченка²⁴, О. Фісуна²⁵, Г. Шипунова²⁶.

²⁰ Що було не так із західною підтримкою реформ в Україні. Лекція колишнього посла Канади Р. Ващука. –2020-11-19 - texty.org.ua. URL: <https://texty.org.ua/articles/102336/sho-bulo-ne-tak-z-zahidnoyu-pidtrymkoyu-reform-v-ukrayini-i-chomu-ce-zakinchylos-zelenskyum-lekciya-kolyshnoho-posla-kanady-romana-vashuka/?fbclid=IwAR0UtUSIE9m7N6rR-LuoKkh9vBbWQQdY8yZtrEqkBNWwpstoRUTfvkZXXz>

²¹ Горбатенко В. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України. Київ. 2007. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8783/02-Gorbatenko.pdf?sequence=1>

²² Зеленько Г. Вказ. праця.

²³ Мацієвський Ю. У пастиці гібридності. Зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні 1991–2014 рр. Київ : Видавництво 21. 2016. 500 с.; Мацієвський Ю. Чому авторитаризм має мало шансів в Україні? URL: <https://voxukraine.org/chomu-avtoritarizm-maye-malo-shansiv-v-ukrayini/>

²⁴ Михальченко Н. Лимитроф Європи: випадковості або судба України? Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ. 2000; Михальченко М. Кланово-олігархічний режим: негативи і позитиви функціонування // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ. 2010. Вип. 49. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/mykhalchenko_klanovo.pdf

²⁵ Фісун О. Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні. Агора. 2016. № 17. URL: <https://bit.ly/3uKk8JT>; Демократія, неопатримоніалізм і глобальні трансформації. Харьков : Константа, 2006. 352 с.; Fisun O. Ukrainian Constitutional Politics: Neopatrimonialism, Rent-seeking, and Regime Change - Beyond the Euromaidan Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine. Edited by: H. Hale and R. Ortung Stanford University Press. 2016. С. 124–143.

²⁶ Шипунов Г. Теоретико-методологічні засади аналізу гібридних політичних режимів: український контекст. Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер. : Політичні науки. 2008. Вип. 3. С. 89–102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoap_2008_3_10

Американський політолог Д. Хейл стверджує, що саме «гібриди» виявляють більш войовничу зовнішньополітичну поведінку, їм притаманні менший рівень підприємницької впевненості, порушення функціонування системи формальних інститутів і проблеми із забрудненням навколишнього середовища²⁷. За влучним виразом С. Гантінгтона, змішані режими є своєрідними «напівзбудованими будинками» на шляху до демократії. Американці Ларрі Даймонд і Марина Оттауей та італієць Ж.–Ф. Гагне наголошували на тому, що гібриди – це стійкі і тривалі форми політичних режимів, які дуже часто не змінюються хвилиною демократизації або зворотною хвилиною, деякі з них навіть перетворюються, так би мовити, на «фортеці»²⁸.

П'яте – сучасний етап українського державотворення співпав із масштабною світовою кризою демократії, зростанням патернальних трендів, підсиленням дискусії щодо «сумнівності» переваг демократичних практик та «привабливості сили» авторитарних режимів та активізацією геополітичної, економічної, ціннісної боротьби між двома найбільшими економіками світу – китайською та економікою США. Ефективність авторитарного режиму у протистоянні із COVID-19 зробила 2020 рік свого роду геополітичним тріумфом Китаю, який останні десять років витрачає величезні зусилля на популяризацію власних цінностей через технології *soft power* за межами країни. Зростає вплив Китаю і на ЦЄВ та СЄР. (Див. діаграму 4) За межами публічної уваги (осуду) еліт нових симпатиків китайського авторитаризму лишаються такі його прояви, як піднесення пропаганди всередині країни у відповідь на зовнішні заклики до прозорості та підзвітності влади, застосування нових технологій у спостереженні за громадянами, репресії щодо критиків режиму та відкритих до спілкування із зовнішнім світом громадян, переслідування потенційно можливих

²⁷ Hale D. *The Nature of Politics: Selected Essays of Bertrand de Jouvenel*. Edited and with an Introduction by Dennis Hale and Marc Landy. New York: Schocken Books, 1987; Hale D. Transaction Books edition, with a new Introduction by the editors, 1992.

²⁸ Ремізов А. Гібридний політичний режим: деякі проблеми концептуалізації. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/848>

критиків діючої влади серед діючої еліти²⁹. Турбулентність західного світу та близькість Росії точно не спрощують і не прискорюють рух до демократії України зі слабкими державними і суспільними інститутами, не остаточно сформованою політичною нацією, нерозвинутими демократичними традиціями. Глибока світоглядна криза у наших партнерів (ЄС та США) здатна суттєво змінити силу та зміст тиску «колективного Заходу» на Україну, яка все ще позбавлена сильних ендегенних чинників (громадянське суспільство, політична воля еліти, велика кількість реформаторів у владі тощо) для руйнування патронажних мереж, на яких базується локальний неопатримоніальний режим. Українці сьогодні знову опинилися на розпутьті між європейським і східним напрямом розвитку, вважає культуролог Оксана Пахльовська, що відбувається у новому політичному контексті, коли від європейських цінностей віддаляються західні сусіди України, серед них Польща та Угорщина. Все більше лідерів у Центральній і Східній Європі перестали навіть прикидатися, що грають за правилами демократії³⁰.

Ukrainian brake: патернальний інфантилізм*vs віра в ідею свободи. Чи не головним фільтром, що визначає темп та масштабність політичного транзиту, формат політичного режиму, ефективність його взаємодії із громадянським суспільством (далі – ГС), рівень політичної культури, є ціннісна матриця суспільства. Бути українцем – екзистенційно складно, оскільки наш ціннісний код є синтезом різних культурних традицій. Тонке відчуття «вищої правди», людиноцентризм дісталися нам у спадок від загальнохристиянського філософського концепту і роблять українців частиною західної цивілізації, європейцями. Обумовлені вже

²⁹ Nations in transit 2020: Dropping the Democratic Facade // Freedom House. 2020. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2020/dropping-democratic-facade>

³⁰ Ukrainian Studies in Prague Conference. "Trauma Nation: Ukraine at a Crossroads" Day 2 Session 1 (3): O. Pachlovska, M. Riabchuk. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=SUFJ7BXwlgw&feature=youtu.be&fbclid=IwAR2c9ZILY1I441NKqf0D9ru5G2EkBz7mGUY5rWOPCeZy6nhwHtVCa9FGZL0>

*Патернальна інфантильність – виправдовування і вибачення людиною небажання брати на себе відповідальність за власне життя

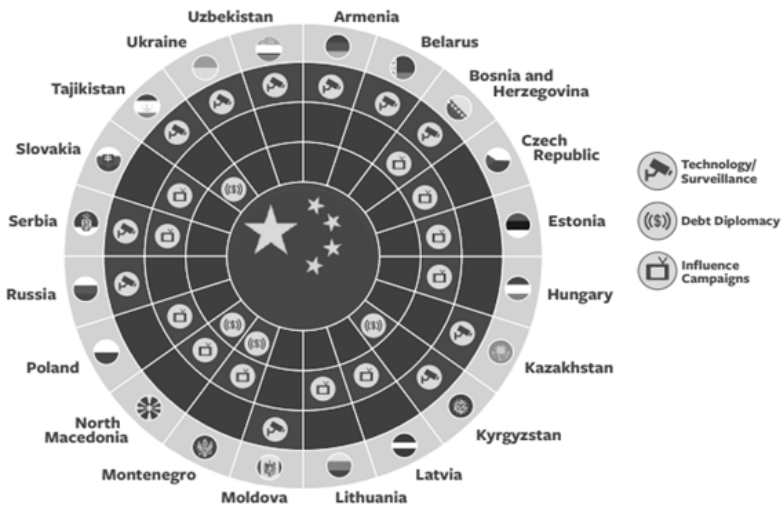
православним трактуванням християнства «кордоцентризм», зорієнтованість у засобах спілкування, в першу чергу, на чуттєву переконливість «голосу Серця», а не на «голос Розуму» та «рацію», як у протестантській християнській традиції, складають основу нашої специфіки, яка змушує весь час ставити під сумнів власну спроможність жити у відповідності до вільно обраних нами цінностей³¹.

Freedom House

Діаграма 4. Вплив китайського фактору на розвиток країн ЦЄР та СЄР. 2020 рік.

A SNAPSHOT OF CHINESE GOVERNMENT INFLUENCE

The countries below are among those where Beijing has exploited weak or nonexistent democratic institutions.

³¹ Євроатлантичний вектор України: національна доповідь / ред. кол. С. Пирожков, І. Кресіна, А. Кудряченко, Ю. Шемшученко та ін. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ. 2019. 328 с. URL: https://files.nas.gov.ua/PublicMessages/Documents/0/2020/04/200410095902506-1348.pdf?fbclid=IwAR1-B_fH4SDLghi_oEJZHQ385Z7nuoAcwfVskNrcsj_5uStv1mbd84o-o4I

Р. Інглгарт³², Е. Ноель-Нойман³³ і Г. Клагес³⁴ – це, ймовірно, найбільш впливові методологи сучасної політичної аксіології. Р. Інглгарт наполягав на еволюції сучасної культури від полюса матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей. Матеріалістичні цінності (примат релігії, родини, держави та порядку) є характерними для модерних суспільств. Постмодерністські цінності (самореалізація, самоекспресія, зацікавленість якістю і комфортом життя, індивідуалізм та девальвація традиційних зразків – сімейних відносин, традиційних інститутів, авторитетів, вірувань, орієнтацій) є ознаками постматеріального світу. Американський дослідник вважає, що підґрунтям масштабних змін у політичній, соціальній і культурній сферах людського суспільства є рівень його соціально-економічного розвитку. Ця теза підтверджується даними соціологічних опитувань, які проводяться у більш ніж 80 країнах світу (1984 – 2020 рр.)³⁵. Аналіз зібраних емпіричних даних показує, що основні цінності та переконання, які притаманні населенню економічно розвинутих країн, радикальним чином відрізняються від цінностей і переконань населення економічно менш розвинутих країн. Серед перших поширені постматеріалістичні цінності, серед других панують цінності матеріалістичні («цінності виживання»). Це означає, за Інглгартом, що соціально-економічний розвиток стимулює еволюцію від матеріалістичних цінностей («старих»), що пов'язані з потребами банального виживання, до постматеріалістичних цінностей (ліберальні, постмодерністські), які виражають потреби самореалізації, самоекспресії, зацікавленість якістю і комфортом життя. За справедливим зауваженням українського соціолога А. Ручки,

³² Inglehart R. Cultural Evolution. People's Motivations Are Changing, and Reshaping the World. Cambridge University Press, 2018; Інглгарт Р. Культурная эволюция. Как изменяются человеческие мотивации и как это меняет мир // Мысль, 2018. 334 с.

³³ Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение: открытие спирали молчания. Москва. Прогресс-Академия. 1996.

³⁴ Klages H. Sozialpsychologie der Wohlfahrtsgesellschaft. Zur Dynamik von Wertorientierungen, Einstellungen und Ansprüchen (mit G.Franz/ W.Herbert), Frankfurt/ New York: Campus Verlag 1987.

³⁵The 7th wave of the World Values Survey. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>

приваблива теорія американського дослідника має одну ваду – вона майже не звертає уваги на присутність у ментальності громадян постмодерних країн змішаної форми матеріалістичних і постматеріалістичних цінностей³⁶.

Незважаючи на переважно позитивну модернізаційну динаміку в період 2014 – 2019 рр., ціннісне поле українського суспільства характеризується суперечливим та повільним відходом від пострадянських орієнтацій у сферах розбудови державного та політичного устрою, ринкової економіки, формування стосунків, правовій системі тощо. Так, відповідно до результатів щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України (2019 р.) абсолютна більшість українців (70%) вважає, що «старі» (“радянські”) цінності (зокрема – соціальна рівність, колективізм, взаємодопомога, підтримка держави тощо) вже не є актуальними, а, відповідно, втратили гегемонію на формування свідомості суспільства. Лише 15% тією чи іншою мірою впевнені, що згадані цінності досі мають легітимний статус і є достатньо поширеними в суспільстві. У той же час, наголошують соціологи, через втрату «радянськими» цінностями домінантного статусу група «нових цінностей» (повага приватної власності, індивідуалізм, прагнення гарно заробляти, мати власний бізнес тощо) не набуває автоматичної підтримки більшості. Унікальність сучасної української ситуації полягає в тому, що порівняна більшість респондентів (44%) заявили, що сприймають «нову» систему цінностей як орієнтири для себе. (Див. таблицю 1). Водночас кількість тих, хто не сприймає «нові» цінності, становить 40%. «Тому говорити про перевагу однієї точки зору не можна. Скоріше думки розділилися навпіл і жодна з них поки що не отримала домінуючого становища», – підводить підсумок український соціолог О. Шульга³⁷.

³⁶ Ручка А. «Ціннісний синтез» як сучасна складова людської ментальності». Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Київ : Інститут соціології. 2019. С. 281–294. URL: <https://isoc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf>

³⁷ Шульга О. Ціннісні зміни в українському суспільстві: між старою та новою моделями // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ : Інститут соціології. 2019. С. 294–302. URL: <https://isoc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf>

У тому ж 2019 році соціологи проаналізували українське суспільство, застосовуючи методологію Клагеса із згаданими вище п'ятьма ціннісними типами людей. Згідно з результатами соціологічного моніторингу, «ціннісний синтез» (більшість, що виокремлюється у тренд) складається з ціннісних типів «активні реалісти» і «гедоністи-матеріалісти» (приблизно 40% українців). Такий розподіл також позитивно сигналізує про те, що в українському суспільстві швидко зростає кількість громадян, які ближче за своїми характеристиками до носіїв «нових»/ «постматеріальних» / «цінностей розвитку». Але жодна з груп за класифікацією Клагеса, на жаль, також не становила більшості³⁸.

Наприкінці 2020 р. з'явилися дані по Україні у Світовому дослідженні цінностей, які мають дуже неоднозначний результат і свідчать про зростання дистанції між дуальними полюсами ціннісного світу українців. Виконавці дослідження WVS,7 наголошують на наступних елементах позитивної динаміки ціннісного світу українців (порівняно із результатами попередньої хвилі, яка була в Україні наприкінці 2011 р.): зростання кількості щасливих і толерантних людей; людей з гарним здоров'ям (за самооцінкою), які відчують себе у безпеці у своєму домі/квартирі; які виховують у дітях рішучість; активних в громадському житті, які цінують демократію і визнають її існування в Україні. Ця частина результату наближує українців за структурою цінностей до постмодерних країн Заходу. У той же час, проведене дослідження фіксує і наявність регресних ціннісних трансформацій, які гальмують перспективу демократичного розвитку країни і підсилюють вплив на суспільство «традиційних цінностей», а саме – зниження частки тих, хто вважає, що в дітях потрібно виховувати незалежність; падіння частоти засудження ситуацій, коли чоловік б'є дружину, батьки б'ють дітей, насильства загалом; падіння частоти засудження отримання державної допомоги, на які людина

³⁸ Ручка А. «Ціннісний синтез» як сучасна складова людської ментальності// Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ. Інститут соціології. 2019. С. 281–294. Режим доступу: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf>

не має права, крадіжки, несплати податків, отримання хабаря; падіння довіри до більшості державних інституцій і готовності голосувати як на виборах до Верховної Ради. У той же час збільшується кількість тих, хто підтримує управління країною військовими, зростання ксенофобії і поширеності гендерних стереотипів³⁹.

Крім того, дослідження зафіксувало аномальне нерозуміння українцями простих причинно-наслідкових зв'язків того, що демократія потребує свідомої участі у вільних виборах та недопуск до влади військових, що відсутність корупції у центральній владі починається з відсутності корупції на локальному рівні, що високий рівень життя та економічний прорив передбачають не лише якісну владу, але і важку працю кожного з нас. Наведу лише один приклад: відповідно до результатів 52% респондентів вважають, що топ-завданням на найближчі роки є швидке економічне зростання. У той же час, 53% респондентів не проти того, щоб робота набувала в їхньому житті меншого значення, порівняно із родиною, вільним часом тощо.

Якщо бракує розуміння порядку кроків в простих діях, то що казати про усвідомлення більшою частиною суспільства масштабності викликів, які стоять перед країною, світом, людством? Продовженням ціннісної біполярності, результатом незбагненності для великої частини українців повної особистої відповідальності не лише за власне життя, а й за розвиток держави, є розділеність бачення нашими співгромадянами геополітичної ідентифікація нації. Згідно з моніторингом змін українського суспільства Інституту соціології НАН України (дані за 2020 рік), 44% українців вважають необхідним розвиток співпраці із ЄС (38% або категорично проти, або за ситуативну співпрацю); 49% - вважають необхідним вступ країни до НАТО (24% – проти і 27% – не визначилися у своєму ставленні до цього питання). Отже, майже половина дорослого населення країни вважає, що в умовах глобальної конфронтації між США та КНР, формуванням кожним зі суб'єктів протистояння клубів країн-партнерів,

³⁹ The 7th wave of the World Values Survey. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp>

центральноевропейська Україна може дозволити собі не робити вибір та перебувати «поза клубом». Що це – як не ще один доказ нашого патернального інфантилізму? Небезпека в тому, наголошує О. Шульга, що за підсумком 2020 р. українці демонструють вищий скепсис до євроінтеграції, ніж було зафіксовано в Моніторингу Інституту у 2019 році. Понад те, за підсумками минулого року переважання прибічників зближення з ЄС великою мірою зумовлене небажанням приставати до іншого вектора – російсько-го. Без реальних позитивних зрушень в економічній та соціальній сферах унаслідок євроінтеграції, які обіцяли і обіцяють нинішні політичні еліти, навіть протиставлення російської альтернативи або загрози відіграватиме дедалі меншу роль, прогнозує науковець⁴⁰. Такі тренди свідчать, що на сьогодні європейська та євроатлантична інтеграція для більшості українців все ще не стала усвідомленим ціннісним вибором, а є простим споживацьким проєктом.

Тригером патернальності стають ситуації або процеси, що примушують громадян брати (або не брати) відповідальність за стан справ у країні, у пункті проживання чи у власному житті. Серед кількісних досліджень, спрямованих на вивчення стану українського суспільства, із акцентами на аналізі згуртованості та активізму українського суспільства, виділимо багаторічний проєкт «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» Інституту соціології НАН України⁴¹, дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені І. Кучеріва⁴², опитування USAID/ENGAGE в межах програми сприяння громадській активності «Долучайся!»⁴³

⁴⁰ Шульга О. Геополітичні настрої українського суспільства. Дзеркало тижня. Лютий 2021. URL: <https://zn.ua/ukr/international/heopoliticheskie-nastroenija-ukrainskoho-obshchestva.html>

⁴¹ Всі випуски досліджень «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін». URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/ukrainske-suspilstvo/issues/>

⁴² Громадянське суспільство в період пандемії: як вона вплинула на громадську активність. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-period-pandemii-yak-vona-vplinu-na-gromadsku-aktivnist>

⁴³ Опитування громадської думки для оцінки змін в обізнаності громадян щодо громадських організацій та їхньої діяльності URL: https://www.dropbox.com/s/9aglvn9hcbusz9n/Pact%20USAID_Engage_CEP_poll_w7_Aug20_slides_Ukr_public.pdf?dl=0

та Індексу соціальної згуртованості та примирення (SCORE), що є продуктом Центру сталого миру і демократичного розвитку (SeeD, Kіpr) і Програми розвитку ООН та USAID⁴⁴. Якщо усереднено, то дані всіх згаданих вище досліджень свідчать, що активна меншість українського суспільства становить близько 10% громадян. Решта належить до пасивної більшості – або через байдужість, або через загальну зневіру у власних можливостях захистити свої права та інтереси, або через необхідність витратити час на інші справи – заробляти гроші. На рівні міст і містечок громадяни є розпо-рошеними й рідко об'єднуються в громадські організації. Вони обговорюють політику в державі та проблеми своїх громад здебільше у себе «на кухні», мало залучаються у процеси ініціювання й втілення змін⁴⁵. Отже, рівень усвідомленого ставлення людей до долі країни (чи власного будинка, чи села, в якому живуть, тощо) зростає, однак відсоток тих, хто готовий залучатися до покращення життя, не збільшується.

Також спричинені патернальним інфантилізмом українців добровільна громадянська бездіяльність більшості, її незалученість до справ держави, небажання контролювати владу і постійно працювати над її вдосконаленням є чинниками (поряд із нездатністю еліти професійно та патріотично розробляти та імплементавати політики) формування неефективної Української держави. Неефективна держава продукує недовіру як форму рефлексії суспільства на її діяльність. Як наслідок, маємо справу із замкненим колом – більшість суспільства не цікавиться державними справами, що робить політичний клас неконтрольованим

⁴⁴ SCORE збирає дані по 70 показниках від громадянської поведінки до відносин між групами, безпеки, доступу до послуг тощо з метою виявити сильні та слабкі сторони соціальної згуртованості у контексті конфлікту в п'яти східних областях України. URL: <https://www.scoreforpeace.org/en/ukraine/2018-General%20population%20Government%20Controlled%20Areas-0>

⁴⁵ Булек М., Луцевич О. Стійка Україна: Захист суспільства від російської агресії. – Лондон: Chathamhouse, Український форум. Червень 2020 р. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2020-10/2020-09-17-resilient-ukraine-boulegue-lutsevych-ukainian.pdf>

«консорціумом інтересів» олігархів, а державну політику такого консорціуму – неефективною щодо суспільства. Імплементация державою неефективної політики формує гостру форму недовіри до неї з боку українців. Пошук консолідованої відповіді на питання, в якій країні ми хочемо жити і що кожен може зробити, щоб наш проєкт ставав більш успішним, не є пріоритетом численного громадянського суспільства, що демонструє наразі силу в питаннях мобілізаційного надання послуг, адвокації реформ, забезпечення власної фінансової життєздатності. В таких умовах ефективним каталізатором змін можуть бути неконвенційні (асиметричні) форми протесту. Наприклад, Майдани ⁴⁶. Втім, не завжди і це допомагає.

Останні 30 років після кожної революції українці не припиняють думати переважно над тим, як їм обрати «гарну (чесну, справедливу, патріотичну тощо) людину» президентом, мером, депутатом, яка побудує за них, але для них, гарне життя. Замість того, щоб замислитися і надати відповідь на питання, а в якій країні я хочу жити, що я особисто можу для цього зробити, як підібрати і контролювати політиків, які здатні втілити моє бачення в життя, інфантильна патернальна більшість віддає владу в руки «гарних людей». Результат – українці і далі живуть в «захопленій» олігархатом державі. «У нас уцьому плані все стабільно», – як сказав в одному з інтерв'ю экс-керівник Офісу Президента В. Зеленського А. Богдан ⁴⁷.

Політичний режим в Україні: «сіра зона» олігархічного захоплення. Чи то політична воля, чи то відсутність політичного досвіду спонукали президента В. Зеленського у своєму щорічному посланні до Верховної Ради України восени 2020 року публічно визнати, що за роки незалежності України командно-

⁴⁶ Зеленько Г. Подолання кризи інституційної довіри як передумова розвитку соціального капіталу. URL: https://www.researchgate.net/publication/334250269_Galina_Zelenko_PODOLANNA_KRIZI_INSTITUCIJOI_DOVIRI_AK_PEREDUMOVA_ROZVITKU_SOCIALNOGO_KAPITALU

⁴⁷ Богдан А. Как из Зеленского делали АнтиПутина, почему Бандера – герой, и будет ли мир с Россией. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=bz6VKHSjdFI>

адміністративна модель нерівних правил і можливостей, дискримінаційного доступу до ресурсів, марнотратного господарювання не трансформувалася у сучасну конкурентну ринкову економічну систему, яка генерує інвестиційні стимули та інноваційний дух підприємництва⁴⁸. Лауреат Нобелівської премії з економіки, інституціоналіст Д. Норт, аналізуючи природу людини та суспільства, дійшов до висновку, що обмежений доступ до влади, майна, освіти тощо, який покладений в основу тоталітарних, авторитарних та гібридних режимів, – це природний, стабільний стан суспільства: в економіці він втілюється через монополії, у політиці – через диктатуру. За Нортом, є три основних способи облаштування суспільства:

- первіснообщинний, рівнозначний хаосу, за якого сильний завжди має рацію, а слабкий – голодний;
- суспільство з обмеженим доступом, коли серед хаосу починає формуватися еліта, яка утримує владу за рахунок ренти, породженої відсутністю вільного входу, і виключною прерогативою еліти є створення і зміна організаційних форм;
- суспільство з вільним доступом, що відповідає демократичному.

Оригінальність теорії Д. Норта полягає в тому, що він наголошував: для подолання «обмеженого доступу» людина, держава, суспільство мають докладати великі додаткові зусилля. Тобто, якщо не захищати вільний ринок, то виникне монополія, якщо ж пустити на самоплив захист прав громадянина – то з'являться диктатура і авторитарний режим. Монополія та авторитаризм – може і природні форми економічного та політичного існування людей, але точно не найбільш продуктивні та ефективні. Таким чином, відповідно до теорії Норта, демократія і вільний ринок – це штучні феномени, які суперечать природному стану речей, але вони потребують постійного захисту заради досягнення

⁴⁸ Аналітична доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України". 2020. URL: <https://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini/analitichna-dopovid-do-schorichnogo-poslannya-prezidenta-4>

прогресу суспільствами. Тільки ті країни, які це усвідомили, змогли перейти від природного стану до демократії та ринку⁴⁹. Безумовно, Україна не «найстабільніша» (щодо консервації «обмеженого доступу» до влади і власності) за класифікацією Норта країна світу – згідно з Індексом Демократії вже згаданого вище Economist Intelligence Unit наш політичний режим за підсумками 2020 року класифіковано як «гібридний».

Використовуючи неоінституційну рамку, визначимо сутність феномену гібридного політичного режиму як такого.

Ідеться про систему формально-демократичних інститутів (вибори, партії, діяльність опозиції, інститути громадянського суспільства тощо) із неформальним способом їх політичної інституціоналізації та функціонування. Щодо України, то протягом десятиліть в Україні відбувалося «вкорінення» неформальних, найчастіше клієнтських структур елітних олігархічних груп у формальні інститути виконавчої, законодавчої та судової влади. Головна відмінність політичних «гібридів» від ліберальних демократій полягає в домінуванні у політичній системі неформальних практик і правил поведінки політичних акторів. На відміну від консолідованого авторитаризму, в «гібридах» правлячі групи застосовують репресивні методи політичного управління лише із низькою інтенсивністю, періодично та вибірково.

У гібридних режимах «демократичної спрямованості» неформальні правила (наприклад, корупція, клієнтелізм і кумівство – це притаманно і Україні) не доповнюють порядок функціонування формальних інститутів, як це відбувається в ліберальних демократіях, а обмежують демократично легітимовані практики. Неформальні правила щонайменше порушують функціональні коди формальних інститутів, а частіше – просто девальвують їх як значущі процедури і практики.

Неформальні інститути чисто зовнішньо мімікують у формальні інституції, але витісняють їх відповідно до своєї

⁴⁹ Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / пер. з англ. Тарас Цимбал. К.: Наш Формат, 2017. 352 с. URL: <https://web.archive.org/web/20061009030910/http://www.liberal.ru/north/north.pdf>;

функціональної логіки. На рівні прийняття рішень домінують нелегітимні неформальні інститути і правилами, які суперечать принципам правової держави. Українські аналітики С. Дацюк та Ю. Романенко класифікують такий тип гібридного режиму як «українська глибинна держава» (deep state), в якій існують завдяки олігархічному та корупційному консенсусам одночасно розмежовані «публічна держава» та «глибинна держава», «публічне громадянське суспільство» та «глибинне громадянське суспільство»⁵⁰. Функціонуючий за таких умов, політичний режим в Україні потрапляє в «інституційну пастку», коли спроби реформування та вдосконалення системи (2004 – 2006 рр., 2014 – 2016 рр., 2019 – до т.ч.) наштовхуються на опір внутрішніх сил, які цю систему формують, і зовнішніх акторів, зацікавлених у перебуванні системи саме в такому стані⁵¹.

Якщо дуже спрощено, то дискурс щодо причин формування українського гібридного режиму можна поділити на два стріми. Представники першого напрямку вважають, що причиною такою дефектного шляху України від пострадянського авторитаризму є нездатність правлячої еліти здійснити демократичний транзит⁵². Погоджуємося із тим, що нездатність еліти формувати та контролювати імплементації політик, спрямованих на прогресивний розвиток суспільства, – це вагомий чинник неуспіху держави. Але зведення відповідальності за кризу лише до еліти позбавляє суб'єктності суспільство та здається науковим виправдання української патерналності.

Інша частина дослідників наголошує на тому, що вибір вектора розвитку політичного режиму у певній країні багато в

⁵⁰ Дацюк С., Романенко Ю.. Методичка для Президента України. 2019. URL: <https://bit.ly/3w1uzJ4>

⁵¹ Лавренова К. Особливості розвитку гібридного політичного режиму в умовах демократизації. автореф. дис. канд. політ. наук. Київ. 2017. URL: http://idpnan.org.ua/files/lavrenova-k.o.-osoblivosti-rozvitku-gibridnogo-politichnogo-rejimu-v-umovah-demokratizatsiyi-_a_.pdf

⁵² Бульбенюк С. Громадянське суспільство в Україні. Дуалізм відповідальності і свободи. Політичні науки та методика викладання соціально-гуманітарних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. К., 2016. Випуск 19. С. 108 – 112.

чому залежить від того, наскільки врівноваженим є ціннісний баланс влади і громадян. Рівень дефектності режиму визначається силою «громадської думки», яка примушує еліту допускати той чи інший рівень індивідуальних прав⁵³. Політолог В. Горбатенко вважає одною з причин гібридності відсутність бачення візії країни, «відчуження від майбутнього» і з боку держави, і з боку суспільства⁵⁴. Головний редактор газети «День» Л. Івшина наголошує на тому, що картини майбутнього України не існувало майже 30 років через відсутність запиту. Понад те, на думку журналістки, Україну весь цей час свідомо стримували в «сірій зоні», перебування в якій не передбачає успіху в розвитку суспільства⁵⁵.

Зупинимось на базових характеристиках «гібридного режиму» в Україні. Перше. Доступ до процесу державного управління та вирішальний вплив на перерозподіл суспільних ресурсів мають закриті елітарні групи, що складаються з олігархату та верхівки номенклатури і використовують для цього як формальні (політичні партії та вибори), так і неформальні інститути (клієнтелізм, непотизм і практика укладання неформальних угод). У данному дослідженні скористаємося визначенням олігархії політика С. Хмари, який вважав, що це – мільярдери, які стали надбагатими не шляхом економічної діяльності, створення матеріальних цінностей чи зростання промисловості, а через розграбування вже створеного іншими людьми національного багатства. Ці люди є монополістами. За своїм характером – це компрадорська буржуазія, яка не має жодних сентиментів до національної ідеї і держави⁵⁶. До визначення політика додамо, що олігархи мають у своїх руках

⁵³ Радченко О. Ціннісний вимір трансформації державно-політичного режиму в Україні: автореф. дис. ... д. наук з держ. управління / Класичний приватний університет; МОН України. Запоріжжя, 2010. 33 с.

⁵⁴ В. Горбатенко. Вказ. праця.

⁵⁵ Івшина Л. Мы сидим с обломками взорванного "моста", и не отваживаемся подумать о настоящих амбициях. Ukrlife. Травень, 2021. URL: <http://www.ukrlife.tv/video/politika/my-sidim-s-oblomkami-vzorvannogo-mosta-i-ne-otvazhivaemsia-podumat-o-nastoiashchih-ambitsiih-larisa-ivshina>

⁵⁶ «Олігархи змусять вас виживати, терпіти і мучитись – до останнього» / Вголос. 03.2018. URL: https://vgholos.com.ua/news/oligarhy_zmuyat_vas_vyzyhyvaty_terpity_i_muchytys_do_ostannogo_309566.html

прямі інструменти політичного впливу (своїх депутатів у парламенті і на місцевому рівні, свої політичні партії, своїх представників в уряді та органах виконавчої влади, своїх прем'єрів і навіть президентів, особливі відносини з ключовими політичними фігурами). Крім того, олігархи контролюють медіа (перш за все – телеканали), які використовують для впливу на громадську думку у власних політичних і економічних інтересах. Місце олігархату в Україні настільки помітне, що дозволяє класифікувати дослідниками нашу країну «захоплену» (за Дж. Хеллменом)⁵⁷ або «приватизовану»⁵⁸ державу, політика якої переважно спрямована на задоволення інтересів приватних інтересів олігархів. За оцінками Центру економічних стратегій, лише «старі олігархи» (10 осіб) контролюють 13% української економіки.

Антиолігархічний дискурс був завжди активно представлений у публічному просторі України. Особливого загострення він набув після «електоральної революції» 2019 р.: виборці несистемного В. Зеленського пов'язували із його обранням «більш справедливе» життя попри багаторічну співпрацю кандидата в президенти із олігархом І. Коломойським. Наголосимо, що попередники Зеленського не переймалися диспропорціями розвитку «захопленої» держави та зумовленою нею деградацією економіки, політичної сфери, суспільства, культури, науки тощо. Л. Кучма у прямому сенсі слова створював олігархію та не заважав її економічній інституалізації. В. Ющенко дозволив олігархії консолідуватися та стати частиною політичного процесу в країні. В. Янукович сам вирішив стати олігархом, а П. Порошенко поєднав спроби розпочати спрямовані на прискорення модернізації та демократизації країни реформи (децентралізація, реформа корпоративного управління, банківська реформа, антикорупційна, судова тощо) та

⁵⁷ Hellman J., Jones G., Kaufmann D., Schankerman M. Measuring governance and state capture: the role of bureaucrats and firms in shaping the business environment // European Bank for Reconstruction and Development. June 2000. Working Paper No. 51.

⁵⁸ Кораблін С. О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: монографія; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ. 2017. С. 30.

зберегти т. зв. режим «олігархічного консенсусу», який не зацікавлений в оновленні країни, що супроводжується ризиками зменшення обсягів ренти та знищенням економічних та політичних монополій. Перші два роки президентства В. Зеленського пройшли між публічною риторикою про те, що ніяких преференцій з боку влади для олігархії не буде, та розробкою документів (наприклад, програми підтримки економіки для подолання наслідків COVID-19 на 2020 – 2022 рр. від уряду Д. Шмигала) «лише для обраних», які сильно тяжіють до підтримки великого місцевого капіталу⁵⁹. Певним підсумком перших двох років президентства Зеленського стало безперервне падіння економіки країни протягом 2020 р. та 1 кв. 2021 р., що погіршило соціальний статус більшості українців, та збільшення за минулий рік в рази статків українських олігархів Р.Ахметова, В. Пінчука, К. Жеваго⁶⁰. Прогнозовано, що незадоволення і радикалізація суспільства зростали: на початку 2021 р. уже 41% українців вважали домінування олігархів у політиці та економіці країни головною проблемою України, а майже 30% опитаних (!) розглядали націоналізацію прийнятним методом деолігархалізації⁶¹.

Лише в квітні 2021 р. (через два роки після обрання) Президент В. Зеленський наважився зробити перші кроки, спрямовані на обмеження впливу олігархату – РНБО та АМКУ дістали завдання розробити законопроект про статус олігарха, що надало підстави частині аналітиків стверджувати про початок інституціоналізованої боротьби із ОПГ. Інша група спостерігачів – прибічники *deep state* – наголошують на тому, що будь-який Президент України є результатом великого олігархічного компромісу, що зумовлює домінування атмосфери симбіозу, пристосування і взаємного впливу в їхніх стосунках, і тому скептично ставляться до щирості дій у цьому напрямку Зеленського та його

⁵⁹ Горюнов Д. Економічне відновлення олігархів. К. ЦЕС, червень 2020 р. URL: <https://ces.org.ua/economic-recovery-of-the-oligarchs/>

⁶⁰ Ахметов очолив рейтинг найбагатших бізнесменів України зі статком \$7,6 млрд. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/730107.html>

⁶¹ Деолігархизація. К. Пента. 03.2021. URL: <https://tigr.org.ua/deoligarhizacziya.html/8>

команди, посилаючись на скромні (чи відсутні) результати діяльності АМКУ та зростання статків олігархів на тлі падаючої економіки в період 2019 – 2020 рр.

Якщо відповідь на питання щодо якості владної стратегії, спрямованої на обмеження монополізму і послаблення олігархічних об'ємів держави, ми отримаємо найближчим часом, то вже із впевненістю можна стверджувати, що загальне незадоволення суспільства економічними та політичними монополіями не було тригером «антиолігархічних» дій з боку влади. Експерти Українського Інституту Майбутнього пов'язують активність влади в питанні деолігархізації передусім егзогенним тиском: нова адміністрація президента США, підтримка якої потрібна Україні, вимагає від офіційного Києва посилення антикорупційних структур, створених за прямої участі США (НАБУ, САП, НАЗК і Антикорупційний суд), лібералізації національної економіки, послаблення впливу в ній національних олігархічних груп та реформи системи правосуддя⁶². Цікаво, що не лише влада «множила на нуль» негативне ставлення українців до олігархів, а й самі олігархи традиційно нехтують думкою суспільства. Так, цинічну і одночасно комічну заяву групи СКМ (контролюється топ-олігархом Р. Ахметовим) про те, що розподіл влади та бізнесу – єдиний дієвий рецепт деолігархізації і «тільки так можна розірвати порочне коло, сформоване олігархами (!!!), що отримали статки через політичну корупцію у владі», було зроблено не в травні 2019 р. (обрання Зеленського президентом), не в липні 2019 р. (вибори до парламенту, що утворили пропрезидентську монобільшість), а лише в травні 2021 р., після візиту до Києва держсекретаря США Е. Блінкена⁶³.

Друге. Для українського «гібридного режиму» характерна волатильна слабкість формальних демократичних інститутів і

⁶² Після Блінкена: три сценарії розвитку українсько-американських відносин. К. UIFuture. 12.05.2021. URL: <https://uifuture.org/publications/pislyablinkena-try-sczenariyi-rozvytku-ukrayinsko-amerykanskyh-vidnosyn/>

⁶³ Yemchenko N. Business wins in a corruption-free Ukraine. URL: <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/natalya-yemchenko-business-wins-in-a-corruption-free-ukraine.html?fbclid=IwAR0QQWbQwDIEqnxPo57YB5xG2eKhWMSmyyG8YRkKacna2emSvT-NGIOy1f8>

процесів, місце яких часто займають нелегітимні або неформальні правила та зразки поведінки.

Українські політичні партії не виконують функції артикуляції та представництва суспільних інтересів (по суті, залишають громадянина сам на сам з державою), що обмежує можливості впливу суспільства на державу на користь організованих суспільних інтересів та надає олігархату, що банально фінансово утримує ці інституції, легальних інструментів визначення правого поля держави, формування уряду та розподілу бюджету. У Верховній Раді 8 скликання (2014 – 2019 рр.) нараховували від 275 до 305 депутатів, яких називають креатурою олігархічно-промислових груп (далі – ОПГ). Серед топ-розпорядників парламенту були у І. Коломойський (контролював 60 депутатів в різних парламентських фракціях), Р. Ахметов (50 депутатів), Д. Фірташ (40 депутатів) та П. Порошенко (60 депутатів). Аналітики прорахували, що т. зв. «демократична коаліція» складалася за рахунок депутатів Коломойського, Порошенка, Ахметова. Натомість контрольовані Ахметовим, Фірташем і Коломойським депутати сформуливали «реваншистську коаліцію»⁶⁴.

З метою скорочення залежності партій від олігархії у 2016 р. під тиском Заходу та громадянського суспільства (в межах ухвалення пакета законів, необхідних для отримання Україною «безвізового статусу» щодо ЄС) почала працювати система державного фінансування політичних партій та прозорої оцінки всіх партійних надходжень та витрат через щойно створене НАЗК. Але відсутність коректної інформаційної політики з боку влади, партій та інститутів ГС щодо цієї антикорупційної реформи у поєднанні із посттоталітарною культурою українців зумовили її несприйняття українським суспільством. За даними соціологічного опитування, проведеного у грудні 2015 р., 76,9% опитаних не підтримували фінансування партій з державного бюджету. Щоправда, лише 29% опитаних про це знали. Переважна більшість

⁶⁴ Андрусів В., Устенко О., Романенко Ю., Ташкевич І. Майбутнє українських олігархів. Київ: UIFuture. 2018. URL: <https://www.slideshare.net/UIFuture/ss-148758803>

опитаних вважала, що фінансувати діяльність партій мають лідери партій, або їх члени, або прихильники⁶⁵. Прогнозовано, що такою ситуацією скористалися і ОПГ, і їхні клієнтські партії, що звикли до непрозорого корупційного фінансування, щоб блокувати успішну імплементацію реформи та уповільнити її вплив на позбавлення політичного режиму від олігархічної залежності. Незважаючи на антиолігархічну риторичку електоральної кампанії Зеленського та його партії «Слуга народу» (2019 р.), за різними оцінками, чинний Президент контролює в діючий «монобільшості» лише 60 депутатів, решта парламентаріїв «розподілена» між олігархами різного гатунку («старі», «младоолігархи», «неофеодалі» тощо). В суспільному дискурсі і сьогодні підтримується обговорення політиками різних чинників, через які політичні партії мають відмовитися від «бюджетних грошей у цей складний для людей час»⁶⁶.

У системі державної влади домінуючу позицію посідає виконавча влада, персоніфікована, як правило, переважно особою президента. Лідерство глави держави у виконавчій владі досягається, як правило, через клієнтелізм. Традиційно недооціненою залишається роль українського парламенту. Політик С. Рахманін вважає, що президент В. Зеленський не цінує парламент як інституцію та ставиться до народних депутатів як до «обслуговуючого персоналу», ініціює позачергові засідання парламенту для розгляду законопроектів, які, на думку політика, не є першочерговими. А дійсно важливі законопроекти щодо безпеки та оборони країни, розбудови конструктивних стосунків із НАТО (про реформу СБУ, державну таємницю, встановлення демократичного громадянського контролю над силовиками) не розглядаються, звертає увагу депутат.

⁶⁵ Ставлення українців до політичних партій і джерел їх фінансування. Київ: ФДІ. 12. 2015; Експерти підбили підсумки політичного півріччя. Київ: ФДІ. Липень 2017.

⁶⁶ Партії, які фінансуються з держбюджету, закликають відмовитися від грошей через Covid-19. 2020. URL: <https://dyvys.info/2020/03/26/partiyi-yaki-finansuyutsya-z-derzhbyudzhetu-zaklykayut-vidmovytsya-vid-groshej-cherез-covid-19/>; «Слуга народу» збрехала про відмову партії від державного фінансування. 2020. URL: http://prk.city/news/755-sluga_narodu_zbrexala_pro-vidmovu_partiyi_vid_derzhavnogo_finansuvannya

Аналітики ведуть рахунок неідеальних, з погляду легітимності, рішень президента В. Зеленського, серед яких і розпуск парламенту влітку 2019 р., і відсторонення з посади Голови КСУ О. Тупицького президентським указом в листопаді 2020 р. через визнання КСУ неконституційною значну частину антикорупційної реформи (2015 – 2018 рр.), і запровадження санкцій РНБОУ щодо українських контрабандистів. У той же час потрібно усвідомлювати, що проблеми (війна із РФ, внутрішня «деокупація» держави та суспільства від впливу ОПГ), розв'язання яких потребує Україна, щоб залишитися незалежною державою, просто неможливо вирішити в межах діючих правових норм, особливо, коли зовнішній ворог та внутрішні опоненти вже давно застосовують увесь арсенал доступних інструментів, не озираючись на їх законність, моральність. Втім, кожен факт виходу владою за межі права потрібно визнавати, пояснювати суспільству, розбудовувати колаборації із науковцями та ОГС і шукати шляхи легітимації⁶⁷.

Третє. Силкові структури (армія, правоохоронці) та судові органи наче під громадським контролем, однак правляча еліта має можливість для їх використання (хоч і не такого явного, як в умовах авторитарного режиму) як інструменту для боротьби зі своїми опонентами. Мало хто пам'ятає, що сумнозвісний другого українського президента Леоніда Кучми про суддів, які «взагалі подонки», пролунав на адресу судді, який ухвалив рішення, що передбачало необхідність візиту Кучми-президента до суду та надання свідчень по справі. Нагадаємо, що розмова відбулася майже двадцять років тому у Кучми із тодішнім губернатором Донецької області В. Януковичем у країні, за Конституцією якої судова гілка влади була (і лишилася – до речі) незалежною та самостійною. Юридично не пов'язаний із судовою владою Янукович присоромлено визнав, що голова суду, де було ухвалене «образливе» для Кучми рішення, ненадійний і потребує заміни.

⁶⁷ Дацюк С. Всё превращается в оружие против нас. Ukrlife. 7 квітня 2021. URL: https://www.youtube.com/watch?v=nMFU_b64Hqk

Розмова Кучми і Януковича завершилася визнанням того факту, що «систему потрібно змінювати»⁶⁸.

Зростання соціального розшарування в суспільстві, відчуття несправедливості і неможливості «знайти правду», що загострювалося часто неадекватними судовими ухвалами та суддівськими статками, походження яких складно пояснити їхніми офіційними зарплатами, були серед топ-причин усіх українських революцій ХХІ ст. («Україна без Кучми» -2001 р, Помаранчева революція – 2004 р. та Революція Гідності – 2014 р.). Реформа судочинства, яка стартувала у 2014 р., надала певних позитивних імпульсів та заклала інструменти (нові процесуальні кодекси; запровадження спеціалізованих судів, електронного судочинства та адвокатської монополії; проходження суддями підтвердження кваліфікації через оновлений склад ВККСУ та створену Громадську раду доброчесності тощо), які в майбутньому, ймовірно, дадуть змогу українцям відчутти більшу ефективність судової влади, але точно не зараз. Понад те, є моменти, в яких досвідчена та впливова «глибинна держава» поки що процедурно переграла провайдерів судової реформи – громадянське суспільство та Захід. Так, через конфлікт між Вищою кваліфікаційною комісією суддів (до складу якої увійшли переважно судді, адвокати та науковці в галузі права) та Громадською радою доброчесності (допоміжний орган при ВККСУ з числа юридичної спільноти, не пов'язаної із суддівськими кадрами), яка відповідала за перевірку суддів на доброчесність, велика частина негативних висновків ГРД щодо недоброчесних кандидатів долалися ВККСУ двома третинами голосів, що, на думку ГРД, призвело до залишення в суддівській системі осіб з проблемною репутацією⁶⁹. Такі та інші епізоди надали підстави порівнювати українських суддів зі спільнотою, що

⁶⁸ "Судді взагалі подонки". Додані діалоги про "Сумихімпром" і Бойка. Українська правда. 01.02. 2001. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2001/02/1/2981776/>

⁶⁹ Головацький О. Судові реформи в Україні: аналіз результатів та очікування // Юридична газета. 24 листопада 2020. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/sudovi-reformi-v-ukrayini-analiz-rezultativ-ta-ochikuvannya.html>

«включає елементи трохи злочинної зграї». Оцінка суспільством реформ така: на початок 2021 р. судовій системі в цілому довіряє 1,7% українців, місцевим судам у своєму районі – 1,5%⁷⁰. Цікаво, що такий само рівень довіри українці демонструють і до політичних партій (1,6%).

Отже, і партії, і суди, незважаючи на певні зусилля «агентів змін» (активістів, реформаторів та колективного Заходу) в період 2014 – 2018 рр., все ще залишаються погано реформованими та надійно вмонтованими в каркас «захопленої держави», обслуговуючи олігархів та політичний клас і не виконуючи функцій політичного представництва українців та захисту справедливості. Йдучи до влади, В. Зеленський обіцяв повернути довіру і повагу до суду та запровадити обрання українцями мирових суддів⁷¹. За оцінками громадського діяча, одного з лідерів «Революції на граніті» О. Донія, це непоганий план і він дозволив би наповнити судову систему на 10 – 15% порядними людьми⁷². В «Стратегії розвитку органів правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки», представленій президентом Зеленським на початку 2021 р., згадки про необхідність обрання українцями суддів відсутні⁷³.

Четверте. Діяльність опозиційних партій та груп не переслідується, але їхні можливості для здобуття влади є значно обмеженими. В умовах відсутності середнього класу єдиним джерелом фінансування партій залишаються олігархи, які одночасно із фінансуванням накладають на партію певний перелік політичних зобов'язань.

⁷⁰ Довіра до інститутів. ФДІ. Київ. Жовтень. 2020 р. URL: <https://rm.coe.int/annex-1-representative-survey/1680a0c2af>

⁷¹ Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. URL: <https://program.ze2019.com/>

⁷² Доній О. Боротьба "добрих" олігархів та "поганих" олігархів та змагання за фантики. Uklife.tv. 14 трав. 2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mgmP7ndHEi4>

⁷³ Аналіз стратегії судової реформи від Офісу Президента. К. Фондація DEJURE. URL: <https://dejure.foundation/library/analiz-stratehii-sudovoi-reformy-vid-ofisu-prezydenta>

П'яте. Традиційні медіа (ТБ-канали – загальноукраїнські та регіональні, друковані видання та інтернет-медіа, що мають високу відвідуваність) контролюються ОПГ. Переважна більшість таких медіа є збитковими. Їхня мета – не прибутковість, а формування і консервація модерного дискурсу, вигідного не суспільству, а їх власникам-олігархам, мета яких – збереження економічної монополії і політичного домінування в межах режиму тих політиків і політичних сил, які здатні їм це домінування забезпечити. Суспільне (державне) телебачення програє за якістю контенту приватним каналам, тому його вплив на формування/корекцію порядку денного в країні мінімальний.

Соціальні медіа, які не підконтрольні локальному олігархату, внаслідок своєї специфіки формують переважно «кліповий» тип мислення у широкого загалу, локалізують дискусії інтелектуалів та пасіонаріїв колом їх «мережєвих друзів» та виконують функцію майданчиків для численних ботоферм, створених українськими та іноземними акторами для поширення фейкових новин. Такий функціонал дозволяє стверджувати, що соціальні ЗМІ також не сприяють формуванню неомодерного суспільного дискурсу.

Шосте. Громадянське суспільство нечисельне, але активне й іноді навіть демонструє силу, яка унеможливила деградацію країни в напрямку «авторитарно-гібридного» режиму. Парадоксом українського громадянського суспільства є поєднання сили/активізму та слабого впливу на владу. Серед основних причин слабкості – бідність та патернальність українців, які не можуть/не хочуть фінансувати громадський сектор, що робить інститути ГС залежними або від бюджетних грантів, або від фінансів ОПГ. Фінансова залежність накладає певні неформальні норми («червоні лінії») публічної суспільної поведінки, порушення яких припиняє фінансування НГО з боку ОПГ. Класичним у цьому сенсі є кейс СКМ Р. Ахметова, бізнес якого мав небезпідставно дуже невисоку репутацію серед активістів та реформаторів, що зайшли у владу після «Революції гідності», і не співпрацювали із проектами та бізнесами олігархів. Відродження співпраці та колаборації бізнесу Ахметова із громадянським суспільством відбувалося поступово, починаючи з 2016 р., коли стартував проєкт LIVE.LOVE, який

наче був про здоровий спосіб життя, тренування на найкращих спортивних аренах країни із якісними фахівцями. Через проект пройшло багато публічних людей, які сьогодні активно задіяні в процесах управління державою. LIVE.LOVE створив нетворк, наслідком якого стало подолання обструкції олігарха з боку громадянського суспільства та сьогоднішня присутність грошей Ахметова у великій кількості цікавих проектів, таких як Київська школа економіки, «Чорнобиль. Подорож», Національний музей «Хортиця» тощо. Ще один результат такої ефективної колаборації для СКМ – жоден (!) з лідерів думок, представників креативного класу не прореагував у публічному просторі на цинічну заяву СКМ про необхідність боротьби із корупцією, щоб розірвати порочне коле, сформоване олігархами, які створюють свої капітали завдяки наближенню до влади. Чи виграє суспільство від таких наслідків співпраці креативного класу із олігархом? Думаю, ні.

Не все добре у стосунках НГО і влади після виборів 2019 р.: влада дуже неохоче співпрацює із представниками ГС, які активно підтримували Революцію гідності та реформи 2014 – 2018 рр. Цей тренд можна пояснити цілим комплексом причин, серед яких і нерозуміння владою необхідності співпрацювати із інститутами ГС у ситуації, коли можна спілкуватися із суспільством безпосередньо через соціальні мережі; і відсутність довіри до НГО, які підтримували на виборах конкурентів; і прагнення спертися на інші, більш лояльні до нової влади НГО. Нікуди не зникло консолідоване прагнення частини політичного класу України поставити під контроль держави діяльність інститутів ГС: у 2020 р. депутати Верховної Ради від фракцій "Опозиційної платформи – За життя", "Слуги народу" та "Батьківщини" внесли загалом 12 законодавчих ініціатив, які містять в собі пункти, які правозахисники назвали «небезпечними для громадянського суспільства»: ознаки зрівняння діяльності громадських організацій із комерційним лобізмом, запровадження поняття «іноземних агентів», «люстрації активістів», які йдуть працювати в органи влади, перевірки на поліграфі і заборони акції протесту біля судів.

У медійному просторі, традиційний сегмент яких контролюється ОПГ, а соціальний – масштабно атакується РФ, формується уявлення про найбільш активних громадських діячів та реформаторів як агентів зовнішнього (західного) впливу, частиною українського дискурсу щодо цієї частини ГС стає зневажливий російський термін «соросята».

Сьоме. Логічно і передбачувано, що «гібридному» політичному режиму в Україні відповідає і змішаний тип політичної культури, що є переходом від тоталітарного до плюралістичного типу. Специфіка сучасного рівня розуміння українцями політичного процесу в країні визначається співіснуванням, на перший погляд, непоміжуваних речей: прагнення до свободи та небажання брати відповідальність, високий рівень громадянського активізму та небажання брати участь у діяльності громадських організацій, важливість демократії та симпатії президенту Білорусі О. Лукашенку.

Восьме. Починаючи з весни 2014 р. Україна живе в умовах війни, що накладає свою специфіку на функціонування політичного режиму в країні. Так, російська агресія, безумовно, каталізувала процеси формування української політичної нації, що є великим позитивом. Економіка України (через окупацію Криму та захоплення частини регіонів Донецької та Луганської областей) в прямому сенсі знизилася, що зумовило скорочення статків олігархів і доходів переважної більшості українців. Утім, за два роки ОПГ адаптувалися до війни та повернулися до зростання через доступ до сировинної ренти, бюджетних грошей, інфраструктурних проектів та числених пільг. Статки простих українців не поновили зростання. Понад те, війна практично унеможливила проникнення в економіку України прямих іноземних інвестицій, що продовжило безроздільне домінування локального олігархічного капіталу в нашій економіці. Мобільне, але невелике громадянське суспільство сконцентрувалося на підтримці реформ та волонтерській допомозі ЗСУ: його сил на світоглядні дискусії між ОГС та формування концепції взаємин із ОПГ не вистачало.

Лаконічно підсумуємо майже 30-річчя режиму політичної гібридності.

1. Маємо неусталену та неефективну для суспільства форму державного правління, непослідовний конституційний процес, вплив політичної кон'юнктури на прийняття і виконання політико-управлінських рішень.

2. Наслідок поганого врядування в інтересах суспільства та більш ніж якісного управління для зростання впливу олігархів – мала сировинна економіка з депресивним бізнес-кліматом, надмірним зовнішнім боргом, високим рівнем доларизації, тінізації і криміналізації господарської діяльності.

3. Бідність українців (як для європейської країни) та продовження соціального розшарування суспільства.

4. Через відсутність результатів, які б покращили життя українців, падає довіра до інститутів влади, девальвуються цінності інструментів демократії та запроваджуються різні форми політичного абсентеїзму і суспільної аномії.

Чи не єдиним позитивним результатом транзиту – є дорослішання суспільства, зростання загального рівня активізму громадян, формування та інституціалізація прогресивної частини громадянського суспільства, орієнтованого на розбудову в Україні вільного демократичного суспільства зі сильною економікою, вбудованого в глобальний світовий контекст. Чи є шанс у українців вийти за межі політичної гібридності? Дж. Робінсон, Д. Аджемоглу, аналізуючи закономірності руху до свободи, стверджують, що для досягнення такої мети потрібні і сильна держава (закон), і сильне суспільство із розумінням того, що шлях до свободи – це довга історія боротьби і співпраці суспільства за свої права із Левіафаном (державою) ⁷⁴.

Громадянське суспільство: поразки та перемоги. Унікальність сучасного українського кейсу полягає в тому, що він одночасно і підтверджує, і заперечує сформований майже сто років тому німецьким соціологом Р. Міхельсом «залізний закон

⁷⁴ Робінсон Дж., Аджемоглу Д. Вузкий коридор. Держави, суспільства і доля свободи. Київ: Наш формат. 2020. 520 с.

олігархії»: заміна еліт не змінює сутність режиму – він лишається олігархічним⁷⁵. До певної міри, новітня історія України, становлення та розквіт українських ОПГ на тлі трьох українських революцій доводять, що олігархічна сутність здатна народжувати переважно ж себе – олігархічну сутність. Корисними для розуміння сучасного механізму відновлення українського неопатримоніального режиму після всіх соціальних вибухів є роботи українського політолога О. Фісуна⁷⁶. У той же час, каталізоване російсько-українською війною політичне і світоглядне дорослішання українців, формування пасіонарного громадянського суспільства, що усвідомлює та намагається реалізувати свою контролюючу функцію щодо держави, збереження українцями високого протестного потенціалу дають нам надію, що Україна втримається на шляху демократичних реформ та знайде свою формулу внутрішньої «деокупації» від впливу олігархії. Український історик С. Плохій пропонує розглядати живучість української демократії як пострадянську унікальність нашої країни⁷⁷.

Отже, чому ми тримаємося в межах демократичного транзиту і яка в цьому тренді роль громадянського суспільства? Пропоную зупинитися на таких чинниках.

1. Попри інфантилізм, українці змушені політично дорослішати і демонструвати зростання рівня громадянського активізму, що пов'язано із поступовим (іноді здається – занадто повільним) формуванням плюралістичної громадянської ідентичності, що об'єднує суспільство передусім навколо демократичних цінностей та прагнення ефективної держави, не відкидаючи, безумовно,

⁷⁵ Michels R. Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy- Hearst's Intern. Library. 2001. 226 p. URL: <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/michels/polipart.pdf>

⁷⁶ Fisun O. Ukrainian Constitutional Politics // Beyond the Euromaidan Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine. Edited by: H. Hale and R. Orttung. Stanford University Press. 2016. С. 105–124. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9781503600102/html>

⁷⁷ Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Київ, 2016. 496 с.

етнічної, лінгвістичної чи історичної єдності/приналежності/ідентифікації⁷⁸.

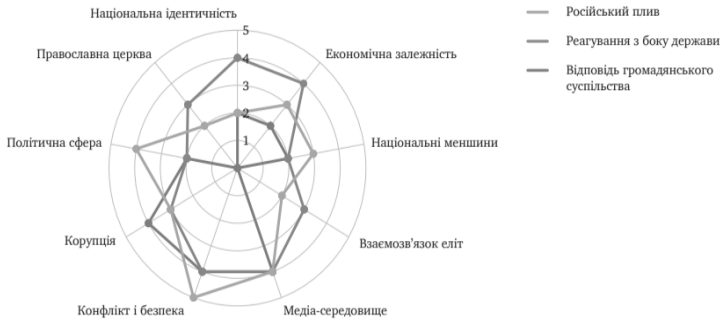
2. Незважаючи на втому від російсько-української війни, що триває вже восьмий рік, українське громадянське суспільство лишається мобілізованим. Зазначимо, що від набуття незалежності в 1991 р. в Україні (порівняно із іншими пострадянськими країнами) був сформований порівняно сприятливий простір для розвитку незалежного недержавного сектору. Серед головних ендогенних чинників, що зумовили формування дієвого громадянського суспільства, – ментальні (чи ціннісно-культурні) та організаційно-інституційні. Метамоделі українського громадянського суспільства, що формувалося ще в колишньому СРСР (а саме – активний дисидентський рух «шестидесятників», постчорнобильський екологічний рух та активність ветеранських організацій «афганців»), наклалася на притаманне українцям сильне почуття відсторонення від держави, низьку довіру до влади, прихильність до «горизонтальних» соціальних зв'язків, а не до ієрархічних структур.

Революція гідності (2014 р.), запущені нею реформи та російсько-українська війна зумовили два надзвичайні за своєю силою мобілізаційні стріми українців. Перший – волонтерсько-реформаторський: протягом 2014 – 2017 рр. ОГС тиснули на владу для реалізації реформ (їхні представники входили до складу Національної ради реформ при Президенті та числених офісів реформ, створених при уряді та галузевих міністерствах).

⁷⁸ Колодій А. Ф. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах із неконсолідованими націями. Демократичне врядування: науковий вісник. 2011. Вип. 8. URL: <http://political-studies.com/wp-content/uploads/2012/05/Kolodij-2011-81.pdf>; Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ : ІТІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. 272 с.; Тищенко Ю., Горобчишина С. Громадянське суспільство в Україні та „політика ідентичності”. Київ: Укр. незалеж. Центр політ. дослідж., Агентство „Україна”. 2010. 76 с.; Метельова Т. О. Громадянська ідентичність у плюралістичному суспільстві / Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С. Пирожков, Ю. Богуцький, Е. Лібанова, О. Майборода та ін. Київ: НАН України, 2017. С. 187 – 202. URL: <http://elibrary.ivinas.gov.ua/4913/>

Результатом такого руху можна вважати формування нової протоеліти, яка поступово оновлює діючий політичний клас. Стьйкість країни в перший рік російсько-української війни багато в чому зумовлена масштабним волонтерсько-військовим стрімом мобілізації суспільства.

Важелі російського впливу та реагування в Україні, 2018 рік

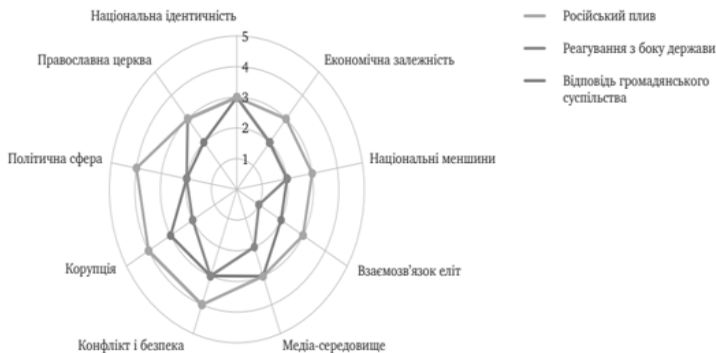
Джерело: Boulègue, Lutsevych and Marin (2018), *Civil Society Under Russia's Threat: Building Resilience in Ukraine, Belarus and Moldova*.

Примітка: На схемі позначено рівні різних чинників уразливості до впливу Росії згідно з оцінками опитаних експертів, за шкалою від 0 до 5 балів, де 0 = 'чинник відсутній', 1 = 'мінімальний', 2 = 'помірний', 3 = 'суттєвий', 4 = 'критичний' та, 5 = 'домінуючий'. Реагування з боку держави та громадянського суспільства оцінено за шкалою від 0 до 5 балів, де 0 = 'реагування відсутнє', 1 = 'мінімальне реагування', 2 = 'слабке реагування', 3 = 'помірні зусилля', 4 = 'істотні зусилля' та, 5 = 'діві зусилля на високому рівні'.

Починаючи з 2019 р. форми мобілізації громадянського суспільства дещо трансформуються. З одного боку, можна стверджувати, що під час електорального циклу 2019 р. пройшла чергова масштабна «експортна» хвиля учасників ОГС до політичного класу: тільки до парламенту, який було обрано у 2019 р., увійшло 50 представників ОГС. У той же час відсутність після виборів 2019 р. від нового політичного істеблїшменту бачення системного формату співпраці з громадянським суспільством на тлі артикульованих бажань окремими представниками цієї влади спілкуватися з українцями «без посередників» створили конфронтаційну атмосферу між ОГС (що були активні в період 2014 – 2018 рр.) та президентом В. Зеленським. Серед наслідків конфронтації – підписання у травні 2019 р. декларації «про червоні

лінії» сотнею найбільш впливових ОГС⁷⁹. Непорозуміння підсилювалося нечіткою стратегією і тактикою нової влади щодо російської агресії на початку президентства В. Зеленського. За підсумком 2019 р., стверджують аналітики Chatham House, реакція ОГС на виклики для України з боку російської військової агресії була, по-перше, набагато помітнішою, порівняно із владними рефлексіями на ці теми, і, по-друге, набагато сильнішою, ніж активність ГС в цьому напрямі у 2018 р.⁸⁰

Важелі російського впливу та реагування в Україні, 2019 рік

Джерело: Укладено авторами за результатами 21 коментаря, наданого учасниками експертного обговорення під час круглого столу в Києві 21 квітня 2019 року. Серед експертів були переважно представники громадянського суспільства, волонтери та громадські активісти.

Примітка: На схемі позначено рівні різних чинників уразливості до впливу Росії згідно з оцінками експертів, за шкалою від 0 до 5 балів, де 0 = 'чинник відсутній', 1 = 'мінімальний', 2 = 'помірний', 3 = 'суттєвий', 4 = 'критичний' та, 5 = 'домінуючий'. Реагування з боку держави та громадянського суспільства оцінено за шкалою від 0 до 5 балів, де 0 = 'реагування відсутнє', 1 = 'мінімальне реагування', 2 = 'слабке реагування', 3 = 'помірні зусилля', 4 = 'істотні зусилля' та, 5 = 'дієві зусилля на високому рівні'.

⁷⁹ Червоні лінії для президента Зеленського. Заява представників громадянського суспільства. URL: https://texty.org.ua/fragments/93999/Chervoni_liniji_dla_prezydenta_Zelenskogo_Zajava_predstavnykiv-93999/

⁸⁰ Булек М., Луцевич О. Стійка Україна. Захист суспільства від російської агресії. Лондон: Chatham House. Червень 2020 р. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2020-10/2020-09-17-resilient-ukraine-boulegue-lutsevych-ukainian.pdf>

Серед перемог і безумовного визнання авторитету українського ГС – початок конструктивного діалогу влади із ОГС: вже у листопаді 2019 р. понад 400 лідерів національних та регіональних ОГС, аналітичних центрів та коаліцій з усіх регіонів України зустрілися з представниками органів влади в Києві на PlatForum — дводенній конференції, присвяченій прискоренню європейських реформ в Україні. Після низки адвокаційних кампаній влада пішла на діалог із ОГС щодо реформування у сфері безпеки, економічної та зовнішньої євроінтеграційної політики, боротьби з корупцією, пришвидшення судової реформи, виборчої реформи та реформи правоохоронної діяльності.

3. Починаючи з 2014 р. рівень довіри суспільства до інститутів громадянського суспільства набагато перевищує рівень довіри до владних інституцій (за винятком періоду 2019 – 2020 рр., коли рейтинг діючого президента був найвищим у країні). У березні 2021 р. ОГС довіряли 53% українців, добровольчим батальйонам – 54%, волонтерам – 65%. Для порівняння: рівень довіри до президента складав 32%, до парламенту – 17% і до уряду – 18%⁸¹. Безумовно, такий високий рівень підтримки громадянами України інститутів громадянського суспільства у поєднанні із протекційним ставленням до них західних партнерів надає ОГС більш широкого інструментарію впливу та тиску на владу заради активізації реформ, демократизації режиму та нестресового блокування авторитарних рухів влади.

4. Враховуючи авторитет і довіру ОГС серед українців, починаючи з 2014 р. влада була змушена активізувати виконання своїх функцій щодо громадянського суспільства, а саме – надавати йому належного захисту, насамперед шляхом створення та вдосконалення нормативної бази, що регулює діяльність інститутів громадянського суспільства. 26 лютого 2016 р. була затверджена

⁸¹ Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян (березень 2021 р.). Київ. Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-berezen-2021r>

Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016 – 2020 рр. Стратегією було передбачено:

- створення сприятливого середовища (законодавча та нормативна база) для розвитку громадянського суспільства;
- залучення громадянського суспільства до розробки та реалізації політик на національному та регіональному рівнях;
- посилення залучення громадянського суспільства до соціально-економічного розвитку за рахунок надання ОГС соціальних послуг, здійснення соціального підприємництва та економічної діяльності;
- забезпечення кращої міжгалузевої співпраці: прозорість ОГС, які фінансуються державою, та розвиток волонтерства, освітніх програм у сфері управління неприбутковими організаціями та громадянської освіти.

Система органів, які мали реалізовувати Стратегію, включала Координаційну раду сприяння розвитку громадянського суспільства (КР), Кабінет Міністрів України (КМУ), Секретаріат Кабінету Міністрів України (СКМУ), Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства (Мінрегіон), обласні державні адміністрації (ОДА), регіональні координаційні ради та обласні ради.

Серед позитивних результатів державної регуляції діяльності ОГС (починаючи з 2014 р.), спрямованих на формування та гармонізацію правового середовища ОГС, забезпечення організаційної спроможності, фінансової життєздатності інституцій громадянського суспільства, реалізації ними функцій адвокації та надання послуг, виділимо:

дозвіл ОГС займатися підприємницькою діяльністю за умови, що прибуток спрямовується виключно для фінансування видатків на утримання організації, реалізації мети (цілей, завдань) та напрямів діяльності, визначених її установчими документами;

скасування звіту про діяльність громадської організації, який подавався до органів статистики;

запровадження державної підтримки бюджетів участі для реалізації проектів розвитку територіальних громад;

деталізація в регламенті Кабінету Міністрів України процедури консультацій із зацікавленими особами;

запроваджено конкурс на фінансування з державного бюджету для ОГС осіб з інвалідністю;

ухвалено нову редакцію Закону України «Про публічні закупівлі», який наразі покладає обов'язок на ОГС (які отримали фінансування з державного та місцевих бюджетів) здійснювати спрощену процедуру закупівлі;

ухвалено Постанову № 450, якою поліпшено процедуру проведення відбору ОГС як надавачів соціальних послуг, зокрема скорочено термін для компенсації витрат за надані послуги з 20 до 10 днів, передбачено зазначення індивідуального номера отримувача соціальних послуг у звітності, що сприяє прозорості;

розпочато обговорення законопроекту «Про місцеві референдуми».

Утім, Координаційна рада сприяння розвитку громадянського суспільства зібралася всього 3 рази за 5 років діяльності. Термін дії попередньої Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства скінчився у грудні 2020 р. Новий документ, який би створював рамки взаємин держава - суспільство, відсутній. Перед нами наочний приклад функціонування гібридного режиму: як тільки-но громадянське суспільство «стомлюється» чи «забуває» тиснути на режим з якогось важливого для нього питань, влада швиденько припиняє виконувати суспільно важливу функцію та повертається до надання сервісних послуг олігархам. Отже, які характеристики українського громадянського суспільства зумовлюють певний неспокій щодо його потенціалу довго та послідовно демонструвати ту силу тиску на владу, якої потребує політична ситуація в країні?

Попри помітну світоглядну еволюцію українців у напрямі «цінностей розвитку» важливо не втрачати об'єктивність і визнавати все ще значну присутність посттоталітарної складової в українській політичній культурі, і, відповідно, в нашому суспільстві та нерівномірність усвідомлення громадянами своїх прав і можливостей відрізняється по регіонах України. Згідно з SKORE від 2018 р., середнє значення індексу активної

громадянської позиції для країни становило 3,9 бала⁸², за максимального рівня – на Івано-Франківщині (7 балів) і мінімального – в Харківській, Луганській, Херсонській, Одеській, Чернівецькій та Кіровоградській областях (до 3 балів)⁸³. Середнє значення індексу, що вимірює готовність до діалогу в країні, становить 2,3 бали з 10: максимальне значення демонстрував Київ (4 бали), мінімальне прагнення зрозуміти один одного було на Донеччині, Харківщині, Полтавщині, Закарпатті, Волині та Рівненщині (до 2 балів)⁸⁴. Середнє значення по країні індексу, що характеризує необхідність розбудови відносин із країною-агресором (Росією), складає 5,6 балів: мінімальне значення – на Волині (2,8 балів), максимальне – на Одещині, Миколаївщині та Дніпропетровщині (між 7 та 8 балами)⁸⁵. Згідно із ситуацією на початок 2020 р. відсоток громадян, які заявляли, що мають можливість брати участь в ухваленні рішень на рівні міста (відвідувати громадські слухання, підписувати петиції, отримувати доступ до даних про державні витрати), були найнижчим в Ужгороді, Миколаєві та Севе́родонецьку (до 13% у всіх трьох містах). Натомість в Івано-Франківську, на заході країни, цей показник сягнув 29%. У Миколаєві 78% респондентів зазначали, що ніколи не взаємодіяли з місцевою владою. Більшість експертів погоджуються, що між українцями немає глибоких розбіжностей. Але існують структурні перепони для загальнонаціональної згуртованості, як-от: погані внутрішні комунікації (автомобільне, залізничне та повітряне сполучення), різний рівень споживання російських ЗМІ, низька внутрішня мобільність населення та слабкий культурний обмін.

⁸² Максимальне значення індексу по всіх позиціях SKORE складає 10 балів

⁸³ Україна. Індекс соціальної згуртованості та примирення. URL: <https://www.scoreforpeace.org/uk/ukraine/2018-General%20population%20Government%20Controlled%20Areas-114>

⁸⁴ Україна. Індекс соціальної згуртованості та примирення. URL: <https://www.scoreforpeace.org/uk/ukraine/2018-General%20population%20Government%20Controlled%20Areas-3>

⁸⁵ Україна. Індекс соціальної згуртованості та примирення. URL: <https://www.scoreforpeace.org/uk/ukraine/2018-General%20population%20Government%20Controlled%20Areas-114>

Приміром, більше половини жителів Сєвєродонецька, Херсона, Миколаєва й Одеси ніколи не їздили до інших міст України⁸⁶. Переважна більшість з нас (73%) вітає зростання державної регуляції і в економіці (у тому числі – у вигляді числених пільг), і в сфері особистих свобод, фактично демонструючи (більшість – не усвідомлено) прихильність до ліво-авторитарних ідеологій та режимів⁸⁷.

Наслідками повільної депатерналізації українців, небажання більшості брати відповідальність навіть не за країну, а за власне життя є консервація соціального підґрунтя, по-перше, для функціонування в країні гібридного, корупційного, контрольованого олігархатом політичного режиму; по-друге, для млявого зростання кластера активних громадян, на яких тримається громадянське суспільство в країні. Серед парадоксальних ефектів суттєвої ваги у світогляді українців патернальної складової – і високий рівень неповаги та недовіри суспільства до суб'єкта задоволення патернальних сподівань та прагнень – держави та державних інститутів, і формування такого громадянського суспільства, що здатне генерувати переважно антагоністичний формат комунікації із владою.

Співвідношення між активними громадянами та пасивним суспільством залишається все ще критичним не на користь його активної частини: кількість українців, що беруть постійну участь в діяльності ОГС, за результатами різних досліджень, становить близько 10%. Предметом великої політологічної та політичної дискусії є питання про достатність такої кількості активних громадян для успішної модернізації та проведення реформ у такій країні, як Україна. Наведемо лише фрагменти українського дискурсу на цю тему. Так, громадський діяч В. Пекар стверджує, що «напря́м руху країни визначає активна меншість, а темп руху –

⁸⁶ Булек М., Луцевич О. Вказана праця.

⁸⁷ Брік Т., Крименюк О. Справа наліво: що думають українці про державний контроль економіки та особистих свобод? Київ: VoxUkraine. Червень 2019. URL: <https://voxukraine.org/sprava-nalivo-shho-dumayut-bilshist-ukrayintsiv-pro-derzhavnij-kontrol-ekonomiki-ta-osobistih-svobod/>

пасивна більшість». Говорячи про швидкість наближення України з 2014 р. до правил гри, де права людини та економічна свобода є пріоритетами, Пекар вживає словосполучення «повільно повземо»⁸⁸. Екс-міністр економіки Т. Милованов, аналізуючи земельну реформу, що стартувала в Україні 1 липня 2021 р., наголошує на тому, що для уникнення соціального напруження в Україні реалізується «повільна і обрізана» реформа, що зробить економічний розвиток повільнішим, ніж могло бути⁸⁹.

Повільність транзиту – не єдиний глухий кут, детермінований вузьким колом активних українців. Перспектива зростання фінансової залежності інститутів громадянського суспільства не від суспільства, не від держави і не від середнього бізнесу, а від ОПГ, які наразі лишаються єдиним фінансово спроможним джерелом всередині країни, є цілком реалістичною. Саме фондування ОГС за рахунок олігархів створює ризик перетворення інститутів українського *civil society* з лобістів суспільства на лобістів фактичних власників Української держави, що аж ніяк не сприяє скороченню рівня конфронтації та соціальної напруги в суспільстві.

У 2019 р. 25% громадян казали, що надавали благодійну або матеріальну допомогу людям або громадським організаціям – це істотно менше, ніж у 2018 р. (38,5%), 2017 р. (41%), 2016 р. (42%) та 2015 р. (47%), і приблизно стільки само, скільки у 2012 р. (29%)⁹⁰. Переважна більшість донеїтів була спрямована на підтримку армії та благодійних фондів. Економічна рецесія, підсилена наслідками пандемії COVID-19, втома суспільства не дають підстав сподіватися, що цей негативний тренд буде змінено найближчим часом. Понад те, потрібно розуміти, що діяльність

⁸⁸ Пекар В. Направление движения страны определяет активное меньшинство. URL: <https://politeka.net/society/326986-napравlenie-dvizheniya-strany-opredelyaet-aktivnoe-menshinstvo-pekara>

⁸⁹ Милованов Т. Земельна реформа збільшить ВВП на 1,5%. Українська правда. 24.05.2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/05/24/674204/>

⁹⁰ Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян. Київ: Благодійний фонд «Демократичні ініціативи ім. І.Кучеріва», 7.10.2021. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-susplstvo-v-ukraini-poglyad-gromadyan>

громадських організацій, які працюють, наприклад, у сегменті підтримки антикорупційної реформи чи реформи децентралізації, залишається без прямої фінансової підтримки українців.

Щодо фінансування діяльності ОГС коштом державного та місцевих бюджетів, то тут є свої «труднощі» – за тридцять років української незалежності влада ухвалила тисячі відвертих і прихованих рішень, спрямованих на підтримку олігархічних монополій, але так і не спромоглася імплементувати прозорий механізм фінансування державою громадських організацій, діяльність яких спрямована на підтримку політичних та економічних свобод та розбудову демократії в країні. Лише у 2018 р. (за чотири роки після Революції гідності) було зареєстровано проєкт Закону України «Про Національний фонд розвитку громадянського суспільства», розроблений за технічної допомоги ОБСЄ, який регламентував участь держави у фінансуванні ОГС. Він отримав досить позитивну оцінку від незалежного Європейського центру некомерційного права (ECNL). Передбачувано, що під час електорального циклу 2019 р. цей законопроект не було розглянуто, а нова влада ще й досі не повернула документ до свого законодавчого фокусу. Запровадження місцевими органами влади «громадських бюджетів», які фінансуються через Державний фонд регіонального розвитку з 2018 р., спрямовані не на інституційну підтримку ОГС, а на підтримку конкретних проєктів, що реалізуються активістами. Важливими донорами державним коштом передусім культурологічних інституцій ГС стали Український культурний фонд (створено у 2017 р.) та Український інститут (створено у 2017 р.). Така ситуація із доступом до коштів державних та місцевих бюджетів означає, що переважна більшість ОГС залишилася без фінансів, які б підтримували їхній інфраструктурний розвиток.

Міжнародні донори, які ініціювали на початку 2020 р. трансформацію відносин із українськими ОГС, надають перевагу співпраці із агентами, що мають перевірену роками репутацію та велику кількість успішно реалізованих проєктів. Незважаючи на певну ревізію принципів взаємодії міжнародних донорів із локальним *civil society*, вони залишаються важливим джерелом

підтримки фінансової підтримки для ОГС. Згідно зі списком проектів міжнародної технічної допомоги, який веде Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства, загальна вартість програм, які стартували у 2019 р. та були реалізовані українськими ОГС, становила близько 28 млн дол. У 2019 р. USAID виділив українським ОГС гранти на суму 8,8 млн до. ЄС надав 10 млн євро на підтримку громадянського суспільства та культури в Україні у 2019 р., з яких 5,5 млн євро було виділено на гранти ОГС. Міжнародні донори також не припиняли підтримувати ОГС на Сході України, надавши у 2019 р. близько 2,4 млн дол⁹¹.

Олігархічно-промислові групи готові до фінансової «взаємодії» із інституціями ГС. Серед інструментів колаборації – і створення ОПГ власних організацій, які маскуються під інституції громадянського суспільства, і офіційна реєстрація фондів, діяльність яких спрямована на публічну фінансову підтримку ОГС у певних кластерах, і «стара, добра» готівка, яка прямує до найбільш цинічних реципієнтів. Головний критерій отримання грошей – лояльність до продуктів діяльності політичного режиму, метою якого є задоволення інтересів олігархів, а не розвиток суспільства.

Важливо усвідомлювати, що тих, хто відмовиться (особливо публічно) від колаборації із олігархами, будуть схилити до співпраці іншим способом. Наприклад, адміністративно, через державне регулювання. Так, громадянському суспільству вдалося «відбити» наступ держави на антикорупційні організації – 6 червня 2019 р. КСУ визнав неконституційними норми Закону «Про запобігання корупції» про електронне декларування для громадських активістів. Остаточне рішення КСУ закріплене в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення ефективності інституційного механізму запобігання корупції» від 2 жовтня 2019 р., відповідно до якого було виключено обов'язок подання декларацій громадськими активістами, фізичними особами, які займаються антикорупційною діяльністю. Якщо тиск на антикорупційні ОГС вдалося

⁹¹ Індекс сталості організацій громадянського суспільства. 2019. URL: <http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/CSOSI.pdf>

тимчасово подолати, то проєктні ініціативи з прагнення внормувати лобістську діяльність матимуть неоднозначні наслідки щодо забезпечення сприятливих умов для здійснення адвокації громадськими організаціями. Серед останніх законотворчих ініціатив найбільш контроверсійним для розвитку ОГС є проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо прозорості діяльності громадських об'єднань з іноземною підтримкою)» №3564 від 29.05.2020 р. Законопроектом вводиться додаткове обтяження щодо адміністрування та фінансового звітування громадських організацій, які отримують фінансову підтримку від міжнародних донорських організацій. Недоцільним видається і обов'язок додаткового маркування організації, що отримує міжнародну фінансову підтримку, а також будь-яких матеріалів, що створюються чи друкуються такою організацією. Це може призвести до формування упередженого ставлення щодо таких організацій та матеріалів і даних, які вони надають. Дискримінаційними та не логічними є норми щодо проходження перевірки керівниками громадських об'єднань на поліграфі, а також обмеження щодо осіб, які обіймали керівні посади в громадських об'єднаннях з іноземною підтримкою або співпрацювали з такими ОГС. Законопроектом пропонується обмежити право таких осіб бути членами наглядових рад, входити до складу керівних органів державних і комунальних підприємств, бути державними службовцями⁹².

Для розуміння масштабів проблеми, які можуть бути створені дискримінацією зовнішньої допомоги в умовах відсутності системи державної підтримки ОГС та інституційної готовності олігархату їх «підтримати», розглянемо структуру фондування ОГС на прикладі одного регіону – Луганського. Відповідно до звіту ПРООН за 2018 р., **40%** опитаних організацій Луганської області заявили, що гранти міжнародних організацій є **одним із**

⁹² Аналіз законопроекту № 3564 щодо прозорості діяльності громадських об'єднань з іноземною підтримкою. URL: <http://umdpl.info/news/analiz-zakonoproektu-3564-shhodo-prozorosti-diyalnosti-gromadskyh-ob-yednan-z-inozemnoyu-pidtrymkoju/>

основних джерел їх фінансування. Інші джерела фінансування включають благодійні пожертви від населення (31%), членські внески (26%) та благодійні внески від бізнесу (22 %) ⁹³.

Українське громадянське суспільство так і не визначило єдині, консолідовані та публічно артикульовані цілі своєї діяльності. «Головне завдання громадянського суспільства – змусити державу бути справедливою та ефективною. Для того, щоб це відбулося, потрібно будувати успішну країну, вчитися підпорядковуватися демократичному верховенству права, боротися із патернальним світоглядом та сприяти ціннісній трансформації суспільства», – на жаль, це – не тези погодженого провідними операторами українського ГС, наприклад, програмного маніфесту його розвитку. На жаль, ні. Це – слова-побажання, слова-дороговказ, сказані для учасників ОГС вже згадуваним віцекректором УКУ М. Мариновичем наприкінці 2019 р. На жаль, наше громадянське суспільство, незважаючи на визнання експертами його сили, поки що не має розробленого ним же програмного документа, що визначає релевантну сучасному історичному моменту мету консолідованої діяльності його інституцій.

Цікаво, що і Українська держава, слабкість якої консолідовано визнає професійне експертне середовище, також все ще не розробила і не погодила з українцями відповіді на питання, яку державу ми будуємо. Це, не в останню чергу, у дає можливість владі маніпулювати суспільством і – в залежності від кон'юнктури – пропонувати для начебто модернізації держави «концепти» – «знаю, вірю, можемо» (В. Ющенко), «мови, віри, армії» (П. Порошенко), «яка різниця» (В. Зеленський, 2019 р.).

Було б не правдою стверджувати, що пошук цілей та мети діяльності локального ГС не відбувається: процес триває – і його активними учасниками є українські державні дослідницькі та наукові інститути (Інститут стратегічних досліджень ⁹⁴ та ІПіЕнД

⁹³ URL: <http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/CSOSI.pdf>

⁹⁴ Ключові виклики для розвитку громадянського суспільства, 2020. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2020 році. Аналітична доповідь. Київ : НІСД. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-03/kv_niss.pdf

ім. І. Кураса НАН України)⁹⁵, неукраїнські донорські інституції⁹⁶, недержавні дослідницькі центри – українські та іноземні⁹⁷. Втім, роль громадянського суспільства в цьому суспільстві не є провайдерською/лідерською, понад те, жодна ОГС і досі не взяла на себе функцію фасилітації цього обговорення.

Важливо враховувати, що в умовах слабкої, контрольованої ОПГ держави, результат діяльності якої або не зрозумілий суспільству, або є негативним (через падіння життєвих стандартів переважної більшості українців), високий рівень довіри та підтримки інститутів громадянського суспільства, що демонструють швидкі і зрозумілі суспільству результати при виконанні конкретних кейсів, є прогнозованим. Але підтримка українцями ОГС в ситуації, коли громадянські інституції не сформулювали, не пояснили зрозумілою мовою суспільству із перехідним, пост-тоталітарним типом політичної культури та високим рівнем міжособистісної недовіри кінцеві мету і завдання своєї діяльності, виглядає як аванс, як крок безвиході, і тому не може тривати вічно. Серед імовірних дуже токсичних наслідків відсутності неканонічної відповіді щодо стратегічної мети діяльності

⁹⁵ Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С. Пирожков, Ю. Богуцький, Е. Лібанова, О. Майборода та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ. 2017. 336 с. URL: <https://ipiend.gov.ua/publication/ukrainashliakh-do-konsolidatsii-suspilstva-natsionalna-dopovid/>

⁹⁶ 2019: індекс сталості організацій громадянського суспільства. - Агентство США з міжнародного розвитку, Бюро з питань демократії, конфліктів та гуманітарної допомоги, Центр передового досвіду з питань демократії, прав людини та врядування. К., 2019. URL: <http://www.usipr.org.ua/publicdocs/CSOSI.pdf>; БАРОМЕТР ОГС: Оцінка середовища громадянського суспільства в країнах Східного партнерства. Київ, 2020. URL: <https://bit.ly/3fLyFyq>; Держава та громадянське суспільство після виборів 2019 року. TOGETHER. Проект ЄС для розвитку громадянського суспільства в Україні. 2020. URL: <https://euprostitir.org.ua/resources/146603>

⁹⁷ Громадянське суспільство в Україні: звіт за результатами дослідження. Київ. 2016. URL: https://issuu.com/undpukraine/docs/ukr_report2016; Еш Т., Ганн Дж., Лаф Дж., Луцевич О., Ніксі Дж., Шер Дж. та Волчук К. Боротьба за Україну. Chatham House, 2017. URL: https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/Struggle-for-Ukraine_UA-2.pdf

українського громадянського суспільство, по-перше, атомізація самого *civil society* та ускладнення ресурсних комунікацій між його інституціями. По-друге, відсутність активного публічного діалогу активних громадян і суспільства, фундаментом якого мало б бути візійне бачення громадянським суспільством українського майбутнього, залишає заповнення цього сегмента комунікаційного поля їх антагоністам – політикам-популістам, які через контрольовані олігархами медіа «інтерпретують» діяльність ГС у вигідному їм форматі (наприклад, агенти «зовнішнього управління», «соросята» тощо), що девальвує всі його *capacity* і залишає все ще незріле суспільство наодинці із олігархатом.

Дослідження процесів, що відбуваються в українському громадянському суспільстві, необхідні, оскільки якість його інститутів визначає рівень демократичності політичного режиму. Органічність ціннісної ідентифікації українців із західною цивілізацією визначається передусім форматом взаємодії між ГС та державою. Маємо констатувати, що незважаючи на високий рівень світоглядної спорідненості українців із європейською культурною та політичною традицією і певні серйозні успіхи, які продемонстрували українці за тридцять років незалежності, інфантильна патернальність, вихована в часи колоніалізму, продовжує суттєво впливати на побутову та громадянську поведінку українців. Незважаючи на зростаючий рівень громадянського активізму, який має, переважно, «сезонні» форми, українці залишаються недостатньо відповідальними щодо майбутнього – особистого та державного. Наслідком такого синтезу активізму та небажання переважної більшості розбудовувати інституції, що дозволять впливати на владу/державу, є активне, але не численне, громадянське суспільство та слабка держава, «віддана» українцями в управління олігархату, світогляд якого не спрямований на розбудову країни для суспільства, а більш орієнтований – на сьогодні – на використання ними території та ресурсів країни для формування «держави для себе». Прагнення українців до справедливості та волелюбність (європейські риси нашої ментальності), як правило, через революції блокували авторитарні апетити влади, коли їх зростання відверто загрожувало незалежності

держави. Втім, на жаль, маємо визнати, що революції не приборкують бекграунд гібридного політичного режиму, вони тимчасово приборкують апетити олігархів та дозволяють зробити декілька модернізаційних рухів. Активне, але нечисленне, фінансово залежне, необ'єднане, виснажене війною громадянське суспільство і, що найважливіше, позбавлене постійної дієвої підтримки з боку українців, поки що не в змозі заблокувати діяльність впливової локальної олігархії, що зберігає гібридність та захопленість українського політичного режиму. Боротьба триває...

РОЗДІЛ 6

РОЛЬ ФІНАНСОВО-ПРОМИСЛОВИХ ГРУП У ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Значимість фінансово-промислових груп, чи олігархів, для української політики дисонує з мірою їх дослідженості вітчизняними політологами. Олігархи контролюють значну частину української економіки, володіють основними телевізійними каналами, не тільки впливають на напрям ухвалення державних рішень, але і стають ініціаторами створення нових політичних інститутів – партій і фондів.

Використання поняття «олігарх», як наукового терміна, А. Колодій обґрунтувала ще у 2001 році в статті «Олігархи» й «олігархія»: зміст понять та українська політична дійсність»¹. Проте більш поширеним є вживання терміна «фінансово-промислові», чи «фінансово-політичні групи». Головною причиною відмови від поняття «олігарх» стало те, що воно перейшло з розряду термінологічної до розряду звично-побутової лексики і перетворилося на універсальний ярлик. Урешті, науковці намагаються його не вживати, проте і міра дослідження «фінансово-промислових груп» (далі – ФПГ) не є достатньою – адже дається взнаки обмеженість фактологічної бази.

Дослідженню ФПГ в Україні присвятили свої праці А. Колодій, С. Телешун, І. Рейтерович, О. Пасхавер, Л. Верховодова та інші вчені й дослідники. Зокрема, І. Рейтерович є автором значної кількості праць з цієї теми, наприклад статті «Політичний вимір діяльності ФПГ у державах перехідного типу»². Переважно українські дослідники аналізують ФПГ як явище саме по собі, або їх вплив на політику в цілому. Важливий нюанс подібних

¹ Колодій А. «Олігархи» й «олігархія»: зміст понять та українська політична дійсність. Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. 2001. Вип. 19. С. 31 – 35

² Рейтерович І. Політичний вимір діяльності ФПГ у державах перехідного типу. Політичний менеджмент. 2005. № 1 (10). С. 70 – 77

досліджень – вони не встигають оперативно реагувати на динаміку взаємних відносин ФПП між собою та з державою, оскільки вони залежить від великої кількості чинників – результатів виборів, кадрових призначень у вищих ешелонах влади, придбання та продажу власності, результатів корпоративних конфліктів та судових суперечок тощо – і, як наслідок, має достатньо мінливий характер. Наукові дослідження не завжди встигають фіксувати його на момент актуальності, тому зосереджені на більш загальних тенденціях, притаманних усій системі ФПП в країні, ніж на окремих її представниках, особливостях чи окремих етапах їхньої діяльності. Конкретизувати дослідження ФПП можна, якщо проводити їх у рамках існуючих теорій та концепцій. Потенційно, найбільш результативними для дослідження цього сегмента політичного життя України можуть бути концепції «захоплення держави» (state capture) чи «зв'язків з урядом» (governmental relations, GR). Теорія «захоплення держави» надає інструменти для описання та пояснення дій ФПП спрямованих на «пошук ренти», вплив на прийняття політичних рішень тощо. Дослідження «зв'язків з урядом» орієнтується на технологічні аспекти в діяльності ФПП, зокрема, використання ними різноманітних інструментів для забезпечення комунікації з державними структурами. Зазвичай ФПП використовують у відносинах з державою обидві стратегії.

Подальший дослідницький фокус буде зосереджений на періоді від здобуття Україною незалежності до сьогодення: на особливостях утворення ФПП, їх подальшому функціонуванні, взаємовідносинах з владою, впливі на політичні процеси та реакціях на стрімкі перетурбації – анексію Криму та війну з Росією на Донбасі, – що стали справжнім випробуванням для Української держави, громадянського суспільства та економіки.

Становлення державності та нової економічної системи в Україні відбувалися паралельно, а канали формування бізнес-еліти були багато в чому тотожні каналам формування нової політичної еліти.

Значний внесок у формування бізнес-класу був зроблений представниками номенклатури: як стверджує російська дослідниця

О. Криштановська, поштовхом до розвитку бізнесу стали комсомольські центри науково-технічної творчості молоді, яким партія дозволила укладати договори з подальшою виплатою грошей виконавцям. Система «комсомольської економіки» надала підприємствам і організаціям комсомолу колосальні пільги і преференції для ведення господарсько-економічної діяльності, яка і заклала фундамент збагачення майбутніх бізнесменів. В епоху «комсомольської економіки» свою діяльність починав вітчизняний олігарх І. Коломойський. Як стверджують ділові та суспільно-політичні видання, в бізнесі український мільярдер з 1985 року. Заробивши свій перший капітал завдяки імпорту оргтехніки, у 1992 році І. Коломойський спільно з партнером Г. Боголюбовим створив Приватбанк.

Ще одним центром формування вітчизняного бізнес-класу стала група «червоних директорів» – керівників підприємств, яким вдалося зберегти свої позиції на очолюваних ними заводах ще з часів Радянського Союзу. Зіткнувшись із виробничими і бізнес-проблемами, що виникли після розпаду СРСР, стара гвардія була вимушена наново створювати систему збуту і поставок, відновлювати роботу заводів, вчитися отримувати прибуток в нових економічних умовах. Ті управлінці, які зуміли адаптуватися в новій економічній системі, до часу масової приватизації в Україні зосередили в своїх руках достатньо ресурсів і важелів впливу, щоб стати власниками підприємств, які вони очолювали. Одним з представників групи «червоних директорів» був В. Бойко – колишній голова правління металургійного комбінату ім. Ілліча, який в умовах активних злиттів і поглинань в гірничо-металургійному комплексі (ГМК) тривалий час зберігав одноосібний контроль над комбінатом.

«Нова буржуазія» – ще одне джерело вітчизняної бізнес-еліти – її діяльність пов'язана з недержавним сектором економіки, тіньовим бізнесом. Процес первинного накопичення капіталу цією групою бізнесменів мав авантюрно-кримінальний характер. Деяка частина напівпідпільного бізнесу з часом не витримала конкуренції в нових ринкових умовах і зникла з економічної арени, інша ж легалізувалася, створивши базу для ФПГ.

Уже до 1994 р. в Україні з'явилися перші великі корпорації, більшість з яких мають трейдерське коріння – багато представників великого капіталу в Україні заробили свої перші великі гроші на поставках газу. Першим схему «газ в обмін на товари» в Україні застосував І. Бакай. Його концерн «Республіка» став єдиним імпортером газу в Україну в 1994 р. – тільки «Республіка» мала контракт на поставку газу в Україну і ексклюзивні права на розрахунки з Газпромом за його транспортування. Як сказав Д. Фірташ в інтерв'ю російським «Ведомостям», квоту на постачання туркменського газу в Україну І. Бакай отримав від тодішнього Президента Л. Кравчука³. Після приходу до влади Л. Кучми схема поставок газу в Україну змінилася: 26 грудня 1995 р. голова Держнафтогазпрому України Є. Довжок затвердив документ «Групування областей України для забезпечення їх природним газом у 1996 році»⁴. Згідно з умовами, прописаними в документі, трейдери ЄЕСУ, «Інтерпайп», «Інтергаз» та «Ітера Енергу» отримали ексклюзивне право поставляти газ в певні області України. При цьому найбільш кредитоспроможні області дісталися на той момент ЄЕСУ (компанію очолювала Ю. Тимошенко) – Дніпропетровська, Харківська, Донецька, Черкаська. У 1997 р. під час перерозподілу областей між трейдерами зі списку постачальників газу в Україну було викреслено компанію «Інтерпайп», але до того часу В. Пінчук – власник «Інтерпайпу» – очолив раду директорів «Ітери», яка, як і раніше, фігурувала в переліку трейдерів. У документі «Про введення в дію групування регіонів України для забезпечення їх природним газом у 1997 році» серед газових трейдерів, як і в 1996, значаться ЄЕСУ, «Ітера» та «Інтергаз».

На постачаннях газу промисловим підприємствам накопичила свій первинний капітал і донецька компанія «Індустріальний Союз Донбасу» (ІСД). У 1995 р. між ІСД і ЄЕСУ було укладено угоду, згідно з якою ЄЕСУ продавала в Донецькій області газ через компанію-посередника, якою стала ІСД. «Індустріальний союз

³ Фирташ Д. Я добился всего сам. Ведомости. Москва, 2006. 27 июня.

⁴ Колесник Е. На золотой трубе сидели. Зеркало недели. 1996. 12 января.

Донбасу» отримував по \$ 0,50 комісійних з кожної тисячі кубометрів і забезпечував розрахунки за газ: укладав з кінцевими споживачами – великими промисловими підприємствами – договори, які передбачали штрафні санкції в розмірі 0,75% за кожен день прострочення платежу, або 273% річних. У 1996 році ІСД поставив 5,5 млрд кубометрів газу підприємствам Донецька⁵.

Необхідною умовою для «першого мільйона» в Україні ставав патронат влади: трейдери повинні були робити ставку на адміністративний ресурс – постачальники російського газу в Україну і посередники його продажу на території країни визначалися в кабінетах владної еліти.

На етапі первинного накопичення капіталу основним принципом бізнесу була *економічна раціональність* – засіб ухвалення рішень, який заснований на прагненні отримати найбільший економічний зиск з мінімальними затратами необхідних ресурсів. Саме в рамках цієї моделі в Україні проходила адресна приватизація, квітла корупція і хабарництво, відбувалося зрощення великого капіталу з владою. Як наслідок обрання цієї моделі (що стало, між іншим, і наслідком заплутанного держрегулювання економічної діяльності), з перших моментів становлення українського бізнесу відбувалася його тінізація. За оцінкою Міністерства економіки України рівень тінізації економіки у 2000 р. досяг 47%, у 2014 р. становив 43%, а у 2015 р. – 40%⁶.

Одним із перших економічних завдань у незалежній Україні стало перетворення відносин власності, для реалізації якого у серпні 1991 р. був створений Фонд Державного майна України (ФДМ), а в червні 1992 р. – затверджена перша Державна програма приватизації. В ідеалі приватизація мала б не лише змінити парадигму власності, а й стимулювати розвиток приватного капіталу та адаптацію країни до ринкової економіки. На практиці

⁵ Матюшенко А. Дежа вю. Часть 1. Президенты и стрелочники. Левый берег. 2011. 13 октября. URL: http://lb.ua/news/2011/10/13/119281_deja_vu_chast_1_prezidenti_i_.html

⁶ Губарева И. О., Доровский В.А. Пути снижения тенизации экономики Украины. БизнесИнформ. №11. Харьков, 2010, №11. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Bi/2010_11/31-33.pdf

ж Україна зіткнулася з трьома факторами, що суттєво обумовили подальший перебіг приватизаційних процесів:

- з відсутністю кадрів (ідейних реформаторів), що були б здатні професійно провести економічну реформу відповідно до українських реалій;
- з радянською номенклатурою, яка усвідомлювала свій інтерес у процесі зміни відносин власності і готова була на цей процес впливати;
- з низькою на той час громадянською зрілістю суспільства, яке переважно індиферентно ставилося до контролю за процесом переходу власності із державної в приватну.

Одним із поширених на першому етапі приватизації став метод викупу підприємств і створення акціонерних товариств, контрольний пакет акцій яких нібито належав трудовому колективу. Саме це дозволяло адміністраціям підприємств зберегти контроль над ними – як правило, на папері 51% акцій мав колектив, а насправді в дев'яти випадках із десяти лєвова частка їх належала певній групі осіб на чолі з директором («Мотор-Січ», ММК ім.Ілліча)⁷.

Активну участь в українській приватизації стратегічних об'єктів брав і російський капітал. 63,49% «Керчрибпрома» було придбано «Морською зіркою» (Росія); 25% «Гарантспецсервіс» опинилося у власності корпорації «Росзагмаш» (Росія)⁸; 30% акцій Миколаївського глиноземного було придбано «Українським алюмінієм», що представляв інтереси «Русалу»⁹, 76% акцій «Луганськ-тепловозу» було продано російському «Трансмашхолдингу»¹⁰.

⁷ Міщенко М., Буров І. Соціальні аспекти приватизаційних процесів в Україні. Київ, 1998. С. 56 – 57.

⁸ Крупка М. Реформування власності й залучення в Україну іноземного капіталу // Фінанси України. 2002. №5. С.31.

⁹ Подписан договор о продаже акций Николаевского глиноземного завода. URL: <https://lenta.ru/economy/2000/03/30/aluminium/>

¹⁰ Брянський машзавод придбав 76% акцій Луганськтепловозу // УНІАН. 2010. 15 червня: URL: <http://economics.unian.ua/stockmarket/368660-bryanskiy-mashzavod-pridbav-76-aktsiy-luganskteplovozu.html>

Стосовно участі широких верств населення в приватизації, то у 1995 році, за результатами опитування Фонду «Демократичні ініціативи», 28% українських громадян не знали, що робити з приватизаційним сертифікатом¹¹. Як наслідок, більшість пересічних громадян продала свій приватизаційний сертифікат на чорному ринку, де ціна державних приватизаційних паперів не перевищувала десяти доларів США.

«Не слід очікувати від неконтрольованої суспільством влади ефективності та чесності», – слова відомого економіста О. Пасхавера ознаменували процес української приватизації, головними бенефіціарами якої, врешті-решт, стали три основні групи: «червоні директори», вітчизняне олігархічне лобі та російський капітал. Приватизаційні процеси та умови їх проведення дали поштовх до формування в Україні олігархічних груп, олігархічної моделі економіки та олігархічно-чиновницької моделі управління державою.

Саме початковий етап приватизації став періодом формування фінансово-промислових груп або ФПГ – груп компаній промислового, торговельного, фінансового спрямування, що об'єднані спільними інтересами, адже їхня діяльність контролюється одним або кількома пов'язаними юридичними або фізичними особами, а відносини між підприємствами у складі ФПГ впливають на результати їхньої діяльності. Для ФПГ вважають характерним поєднання політичних, економічних і адміністративних складових, контроль над певними сегментами промисловості через систему політико-адміністративного патронажу, наявність медійного ресурсу.

Другий етап приватизації дослідник С. Падалка називає періодом компромісу між ФПГ і владою, внаслідок якого політична лояльність великого бізнесу обмінювалася на привабливі промислові активи; методи тіншового лобіювання власних інтересів найактивніше використовуються бізнес-елітою в перебігу бюджетного і приватизаційного процесів: бізнес-групи надають

¹¹ Приватизация. Форбс-Украина. №10. 2011. URL: <http://forbes.net.ua/magazine/forbes/1332853-privatizaciya>

фінансову і політичну підтримку тим політичним силам і акторам, які забезпечують їм державний патронат у ході придбання об'єктів державної власності.

У другій половині дев'яностих тривало інтенсивне зрощування великого капіталу з владою, а знаковим моментом 2000-х рр. стає адресна приватизація найбільших підприємств гірничо-металургійної галузі – прикладом тому можуть бути закриті приватизаційні конкурси, умови яких виписувалися під конкретного покупця («Криворіжсталь», «Укррудпром», «Запоріжсталь»). Так, наприклад, у 2001 р. в ході приватизації «Запоріжсталі» серед умов допуску до аукціону була вимога поставок на комбінат в попередні роки 700 тисяч тонн залізної руди – цим вимогам відповідали тільки компанії, що були наближені на той момент до керівництва комбінату. Аналогічна ситуація спостерігалася і в ході приватизації у 2004 р. «Криворіжсталі». Додаткові умови конкурсу, що були прописані ФДМ, вимагали від потенційного покупця «Криворіжсталі» виробництва і реалізації українського коксу в обсязі не менше 1 мільйона тонн на рік протягом 3 останніх перед приватизацією років. Цій умові відповідав лише консорціум «Інвестиційно-металургійний союз», що був створений В. Пінчуком і Р. Ахметовим незадовго до приватизації «Криворіжсталі».

Умови приватизаційних конкурсів із продажу стратегічних промислових підприємств виписувалися під конкретного покупця, внаслідок чого до конкурсу допускався один інвестор, який і придбав актив за мінімальною вартістю. Із 38 великих підприємств, приватизованих у 2004 р., 20 належали до стратегічних об'єктів. З них 18 було продано через центральний апарат ФДМ шляхом некомерційних конкурсів зі встановленням кваліфікаційних вимог для відбору покупців. Як наслідок 13 підприємств були придбані чотирма найбільшими бізнес-групами, у тому числі: «System Capital Management» (патрунувалася тодішнім прем'єр-міністром В. Януковичем) – 7 об'єктів, «Інтерпайпом» (патрунувалася Президентом Л. Кучмою) – 2 об'єкти.

На початок 2000-х рр. великий капітал і влада вже існували в режимі тісної взаємодії – держава надавала свою підтримку тим галузям, у яких був зацікавлений великий капітал, а бізнес-групи

надавали фінансову й політичну підтримку тим політичним силам і акторам, які забезпечували їм державний патронат у ході придбання об'єктів державної власності, – це створило передумови для неконкурентних відносин на ринку і політичної корупції. Так, наприклад, щорічно, починаючи з 1996 р., в Законі України про державний бюджет передбачалися витрати на державну підтримку вугільної промисловості. Ці кошти спрямовувалися на капітальні вкладення, оновлення основних фондів, реструктуризацію галузі, гірничорятувальні заходи, у тому числі – і на часткове покриття собівартості вугільної продукції. При цьому обсяги держпідтримки вугільної галузі за рахунок коштів державного бюджету з кожним роком збільшувалися. У бюджеті 2005 р. вони становили 3,5 млрд гривень, на 2007 р. вже було заплановано витратити понад 5,7 млрд.

Державні дотації підприємствам вугільної галузі дозволяли істотно знизити вартість вугілля та проводити реконструкцію шахт. Обидва ці факти грали на руку ФПГ, чий бізнес був побудований на технологічному ланцюжку «вугілля–кокс–метал», а також на виробництві обладнання для шахт. По-перше, металургійні підприємства бізнес-груп діставали недороге вугілля, по-друге, бізнес-групи отримували можливість продавати вітчизняним шахтам обладнання, яке вироблялося на заводах, що цим бізнес-групам належали. Ю. Звягільський, який на той час контролював найбільшу в Україні шахту імені Засядька, зазначав, що принцип держпідтримки на технічне переоснащення шахт не був вільний від елементів суб'єктивізму, часто носив форму «безкоштовного подарунка», окрім того, не стимулював економне використання коштів¹².

У 2000-х рр. починається етап корпоративної філантропії – українські ФПГ створюють благодійні фонди олігархів, які є власниками цих же ФПГ. На рішення українських капіталістів рухатися в напрямі корпоративної філантропії в той період вплинуло декілька факторів:

¹² Звягільський Е. В 2009 году в стране добыто в 2,25 раз меньше угля, чем 20 лет назад. 2000. 2010. №21.

- негативний імідж, що став результатом первинного накопичення капіталу, зокрема, приватизації деяких об'єктів, умови продажу яких були дискримінаційними;
- необхідність подолання негативного сприйняття громадянами ролі великого капіталу в суспільних процесах, необхідність легітимації великого капіталу серед громадян країни, захист приватизованих активів від реприватизації;
- необхідність виходу ФПГ на західні ринки, залучення іноземних інвестицій;
- трансформація соціальних інвестицій у політичний капітал, що міг би бути використаний у період виборів;
- розуміння того, що успіх бізнесу залежить не лише від фінансових показників і взаємовідносин з владою, а й від взаємовідносин компанії з суспільством.

До найгучніших проєктів цього напрямку слід віднести фонди В. Пінчука (створений у 2006 р.) та Р. Ахметова (створений у 2005 р.). Одним з найбільш яскравих наочних прикладів, коли філантропія великого бізнесу трансформувалася у політичний капітал, стала діяльність Маріупольського металургійного комбінату («ММК ім. Ілліча»), головою правління якого з 1997 по 2010 рр. був В. Бойко (з 2010 по 2012 рр. В. Бойко був гендиректором меткомбінату). «Місто одного бренда» – так мас-медіа на той час називали Маріуполь, в якому комбінат і його підприємства, очолювані володимиром Бойко були основним місцем зайнятості населення. Комбінат надавав жителям міста не тільки робочі місця, але й реалізував безліч соціальних програм щодо підтримки пенсіонерів, ветеранів праці, підвищення кваліфікації та оздоровлення персоналу, фінансував програму з розвитку транспортної інфраструктури міста тощо. За рахунок ресурсів комбінату в місті вводилися в експлуатацію об'єкти соціально-культурного і побутового призначення. Подібні дії забезпечили керівнику комбінату В. Бойку високий ступінь довіри як серед співробітників комбінату, так і з боку всього міського населення. Доказом тому можуть бути результати голосування двох територіально-виборчих округів, на які був поділений Маріуполь в 2007 р. Так, на

позачергових виборах до Верховної Ради у 2007 р. (як відомо, на ці вибори В. Бойко йшов у списку СПУ) у 48-му окрузі – Іллічівський район Маріуполя – лідером симпатій виборців стала СПУ з результатом 50,02% від загальної кількості тих, хто голосував. У 49-му окрузі – Орджонікідзевський район Маріуполя – СПУ поступилася першістю Партії регіонів, посівши друге місце з результатом 37,81%. В інших регіонах країни середній показник партії становив шосте місце в рейтингу¹³.

Поступово ФПП стають одним з найважливіших елементів політичної системи, що впливає на формування державних структур і визначає державну політику. Бізнес-еліта, як одна з наймогутніших груп інтересів, починає істотно впливати на всі три структурні складові політичної системи України: інституційну, інформаційно-комунікативну і нормативно-регулятивну. Свій вплив на політичні процеси бізнес-еліта здійснює через атомарну одиницю політичного поля – особистість. При цьому необхідно говорити про дворівневий вплив – ідеться як про представників правлячої еліти, політичного класу, так і про електорат. Про засоби впливу великих корпорацій на політичні процеси розмірковує Р. Райх: на думку дослідника, компанії в умовах посилення конкурентної боротьби за споживача й інвестора все більше коштів готові витратити на лобювання, рекламу і PR, а подеколи навіть на хабарі та «відкати», щоб домогтися ухвалення законів, які забезпечують їм ті чи інші переваги перед конкурентами. Для великого олігархічного капіталу корупція стала засобом, що дає доступ до розподілу державного бюджету чи суспільної власності. Для середнього ж і малого бізнесу корупція переважно була непродуктивними витратами, що зменшували прибутки.

Вплив великого капіталу на інституційну підсистему стає можливим завдяки інтеграції представників бізнесу до органів законодавчої та виконавчої влади, політичних партій і всіляких фондів. При цьому українські капіталісти, володіючи фінансовим ресурсом, не тільки впливають на ухвалення державних рішень, але й стають ініціаторами, відправними точками для створення нових політичних інститутів – партій і фондів.

¹³ Сайт ЦВК. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>

На початку 2000-х представництво великого капіталу в органах влади зростало, а стосовно малого і середнього бізнесу набирала обертів бюрократична машина. За даними Міжнародної фінансової корпорації (IFC), в 2003 р. українські підприємства в середньому витрачали на отримання всіх дозволів понад більше трьох місяців, у 2004 р. – 4,5 місяця¹⁴. На думку Ф. Бланка, керівника проекту IFC «Розвиток підприємництва в Україні», на той час вітчизняна економіка була економікою з жорстким режимом контролю з боку держави. У розвинених країнах процедуру перевірок проходять тільки підприємства, що входять до групи ризику – мала частина від загальної кількості суб'єктів, зайнятих у фармацевтиці, хімічній промисловості, ядерних розробках та інших потенційно небезпечних видах діяльності. В Грузії, приміром, держава регулярно перевіряє менше третини всіх фірм. У 2004 р. український малий та середній бізнес зазнав 1,4 млн. перевірок, які коштували підприємцям 500 млн грн, включаючи штрафи і неофіційні платежі (хабарі) контролюючим органам.

Сукупний фінансовий результат малих і середніх підприємств був позитивним у 2000 р. (трохи більше 1 млрд грн). З того часу, незважаючи на зростання доходів, малий бізнес незмінно залишався в мінусі – у 2003 р. сумарні збитки малого та середнього бізнесу сягнули 1,3 млрд грн, в 2005 р. – 529 млн грн, за даними Держкомстату.

У 2003 – 2004 рр. відбувся злам у тенденції зростання кількості українців, зайнятих у малому бізнесі. З 1991 по 2003 рр. їх кількість неухильно збільшувалася, а в 2004 р., порівняно з 2003, кількість зайнятих на малих підприємствах вперше в Україні знизилася – з 2 052,2 тис. чоловік до 1 978,8 тис. (на 73,4 тис. осіб або на 3,6%)¹⁵.

¹⁴ Бизнес-среда в Украине 2007. Проект развития предпринимательства в Украине. Офіційний сайт Міжнародної фінансової корпорації. URL: http://www1.ifc.org/wps/wcm/connect/9dc106804b5f7aa39e3ebf6eac26e1c2/IFC_Ukraine_BE_Survey_2007_Rus.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=9dc106804b5f7aa39e3ebf6eac26e1c2

¹⁵ Руденко А. Кризис поможет малому бизнесу. URL: <http://intercredit.com.ua/5/article562>

До 2004 р. малий і середній бізнес відчував невдоволення своїм економічним становищем. Кланова економіка призвела до критичної ситуації для малого та середнього бізнесу – вона не давала можливості для розвитку бізнесу, не патрованою владою. «Великий капітал монополізував усі прибуткові види діяльності й закрив до них доступ не лише для іноземного, а й для решти українського капіталу. Програми підтримки малого бізнесу, фактично, були згорнуті. Із системи державної підтримки було виключено і середній бізнес»¹⁶.

Помаранчева революція стала не тільки протестом проти існуючого політичного порядку, але і протестом економічним. Саме представники малого і середнього бізнесу, чия підприємницька енергія стримувала кланова економіка, у 2004 р. надали істотну підтримку на президентських виборах В. Ющенку.

Ставши президентом, В. Ющенко запроваджує практику проведення зустрічей з представниками великого бізнесу. В липні 2007 р. за ініціативи В. Ющенка був підписаний Меморандум між президентом і представниками великого бізнесу. Зокрема, в документі йшлося про загальну відповідальність представників великого бізнесу й президента за розвиток економіки, соціальну стабільність і підвищення добробуту громадян. Сприяття досягненню цієї мети, на думку авторів документа, повинна була співпраця президента й великого бізнесу під час формування і реалізації економічної політики, збільшення внутрішніх інвестицій в економіку України.

Ю. Тимошенко, ставши прем'єром удруге, також висловлювалася за безпосередню участь бізнесменів у розробці законопроектів, запропонувавши надсилати до Верховної Ради законопроекти, у яких знайдений компроміс між бізнес-інтересами та інтересами суспільства. Дещо пізніше – 23 квітня 2008 р. – за ініціативи Кабміну створюється Національна стратегічна асамблея при Уряді, що покликана консолідувати діяльність суспільства, представників бізнесу, Кабміну та органів виконавчої влади для формування й

¹⁶ Пасхавер О., Верховодова Л., Агєєва К. Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством. Київ : Дух і літера. 2007, С.39.

реалізації довгострокової стратегії розвитку країни, підвищення конкурентоспроможності національної економіки на принципах соціального партнерства, відкритості і прозорості.

Проте, незважаючи на заявлені владою наміри публічно співпрацювати з великим бізнесом у різних площинах, у тому числі й економічній та законодавчій, єдиною точкою спільних публічних зусиль влади і бізнесу на той час були соціальні проекти, в рамках яких представники великого капіталу виступали меценатами. Інші заявлені представниками влади аспекти залишалися на рівні політичної риторики. Разом з тим співпраця влади й бізнесу в соціальній сфері за часів Ющенка, коли влада акцентувала увагу на проблемних моментах суспільства, а капітал як спонсор брався за їх розв'язання, викликала питання з приводу відвертості й прозорості взаємостосунків влади и бізнесу. Так, за словами радника голови наглядової ради фундації А. Мірошниченка, після того, як дружина президента К. Ющенко очолила фундацію «Україна 3000», об'єми пожертвувань на його проекти зросли у багато разів, тоді як фінансування фундації «Україна – дітям» Л. Кучми з 2005 по 2007 рр. скоротилося на 70%¹⁷.

Один з вітчизняних дослідників взаємостосунків влади і бізнесу С. Телешун також акцентував увагу на тому, що в той час, влада і бізнес, виводячи в площину публічності співпрацю на соціальній ниві, домовленості про правила політичної й економічної гри залишала в тіні. «На політичних тусовках чи то в Києві, чи то в Батурині, чи то в Давосі присутні одні й ті ж особи. Вони дозволяють політичним суб'єктам (ключовим політичним акторам, партіям тощо) організаційно й медійно реалізовувати соціально-політичні проекти, водночас домовляючись про ціну гарантій і правила гри», – відзначав С. Телешун¹⁸.

Після Помаранчевої революції ФПГ залишилися активними суб'єктами політичної боротьби. Як зазначено в аналітичній доповіді «Світовий досвід для України: взаємовідносини великого

¹⁷ Подгайная Е. И себе, и людям. Власть денег. 2007. №148.

¹⁸ Телешун С. Шлюб з розрахунку: український бізнес і політика. Політичний менеджмент. 2008. №2. С. 15.

капіталу з владою і суспільством» Центру економічних реформ, напередодні парламентських виборів у 2006 р. великі ФПГ розподілили свою підтримку між головними політичними партіями країни (як провладними, так і опозиційними) у такий спосіб:

- партії, що одержали владу після Помаранчевої революції, та ФПГ, що підтримали їх:

- ✓ Народний союз «Наша Україна» (Віктор Ющенко) – Корпорація «Індустріальний союз Донбасу», Корпорація «Укрпромінвест»;

- ✓ Блок Юлії Тимошенко – група «Приват», корпорація «Укравто», «Запоріжсталь», «Фінанси та кредит»;

- ✓ Соціалістична партія України – група «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча».

- опозиційна партія та ФПГ, що підтримали її:

- ✓ Партія регіонів – ЗАТ «System Capital Management» та пов'язані з В. Януковичем компанії Донецького регіону.

Перемогу на парламентських виборах здобула опозиційна партія – Партія регіонів. У парламенті їй вдалося створити керовану більшість – Антикризову коаліцію (52,9% голосів). Партія досягла практично абсолютної монополії в центральних виконавчих органах управління. Уряд очолив її лідер В. Янукович. У складі уряду представники партії обіймали посади всіх 6 віце прем'єр-міністрів і 14 із 19 міністрів.

Ситуація корінним чином змінилася після 2010 р., коли Президентом України було обрано В. Януковича. Влада суттєво віддалилася від великого капіталу, що був уже сформований. Ландшафт ФПГ змінився, на арену вийшли нові бізнес-групи, які пов'язані з оточенням В. Януковича – «МАКО», що належала його сину О. Януковичу, та Східно-європейська паливно-енергетична компанія (аббревіатура з російської мови ВЕТЕК), власником якої був С. Курченко. Якщо до 2010 р. великі корпорації використовували владу у власних інтересах, то після 2010 – влада використовувала адміністративний ресурс для створення власної бізнес-імперії. Як зазначає дослідник В. Головка, «МАКО» стала відомою особливими відносинами з владою в ході тендерів на поставку продукції державним підприємствам, виділення землі під будівництво, отримання податкових преференцій. Уже у 2012 р.

О. Янукович уперше з'явився у рейтингу найбагатших українців у вітчизняній версії «Форбс» зі статком у 99 млн доларів. А у 2013 р. за розрахунками «Форбс-Україна» його статки становили вже 187 млн доларів. У 2014 р., після подій Євромайдану, розмір капіталу О. Януковича становив 78 мільйонів доларів. Сьогодні О. Янукович перебуває в розшуку в Україні в зв'язку з підозрами в економічних злочинах у компаніях «МАКО» та «Артемівський завод шампанських вин», його рахунки в західних банках заблоковані¹⁹.

У період після Помаранчевої революції також було ліквідовано ряд структур, що виконували роль каналів комунікації бізнесу з владою як на рівні малого та середнього бізнесу, так і великого капіталу. По-перше, в рамках адміністративного реформування було прийнято Рішення про ліквідацію Державного комітету України з регуляторної політики та підприємництва (Указ президента № 1085 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади»). Згідно з указом стало відомо, що орган буде існувати, але не як незалежна самостійна одиниця, а як департамент при Міністерстві економічного розвитку та торгівлі. Таким чином, унаслідок адміністративної реформи відомство де-юре втратило незалежність, а представники малого та середнього бізнесу – потенційний канал впливу на законотворчу діяльність у сфері підприємництва. Нагадаємо, що згідно з Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» до функцій та повноважень комітету належало прогнозування та створення умов для розвитку підприємництва, вдосконалення законодавчого регулювання і забезпечення функції контролю у сфері підприємництва. Для виконання цих завдань Держкомпідприємництва мав право призупиняти Рішення центральних та місцевих органів виконавчої влади, що створювали бар'єри для вільного розвитку підприємництва.

¹⁹ Головки В. Олигархи из города роз. Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991–2014). НАН України. Інститут історії України. Київ, 2014.

По-друге, постановою Кабміну № 397 від 2 червня 2010 р. ліквідовано Раду інвесторів при Кабміні, створену у 2007 р.

Згідно з положенням про Раду інвесторів основними функціями цієї структури були підготовка пропозицій щодо формування державної інвестиційної політики; проведення аналізу та підготовка прогнозної економічної оцінки впливу рішень Кабінету Міністрів України на розвиток інвестиційної діяльності; виявлення перешкод у діяльності інвесторів, підготовка обгрунтованих пропозицій щодо їх подолання.

Окрім того, ряд дій влади суттєво ускладнив роботу малих підприємств. По-перше, малим підприємцям підвищили пенсійні внески, по-друге, з 1 січня 2011 р. Податковий кодекс заборонив визнавати витрати з виплат на користь фізичних осіб, які працюють на єдиному податку. Ця норма викликала протест підприємств, але оновлені правила, що скасовали цю норму, набули чинності тільки 1 січня 2012 р. Багато підприємств, видавлені цим обмеженням з ринку, навіть після його скасування не повернулися в свою нішу – їхнє місця поспішили зайняти конкуренти.

Однією з причин стримання розвитку малого і середнього бізнесу в той період залишалося хабарництво та корупція з боку органів влади. Так, у 2010 р. за даними IFC близько 46% опитаних підприємств підтвердили, що вдавалися до неофіційних шляхів вирішення питань із державними органами²⁰.

Як результат – статистичні показники, які демонструють рівень розвитку малого бізнесу в Україні, істотно погіршилися. Відомо, що частка малого бізнесу в ВВП України становила близько 15 – 16% за даними на 2011 р. Слід зазначити, що в Європі цей показник вищий у декілька разів, він становить 58% ВВП і являє собою двигун економічного зростання, інновацій та підприємництва. За даними офіційної статистики, у сфері малого

²⁰ Інвестиційний клімат в Україні: яким його бачить бізнес (2011). Офіційний сайт Міжнародної фінансової корпорації. URL: http://www1.ifc.org/wps/wcm/connect/fad199804b74511b924bb36eac26e1c2/IC_report_2011_ukr.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=fad199804b74511b924bb36eac26e1c2

підприємництва в Україні за станом на 1 січня 2011 р. діяло 151,4 тис. підприємств, які забезпечували 7% ВВП країни. Слід зазначити, що в той же час, у межуючих з Україною Чехії, Словаччинні та Угорщині частка малих підприємств у обсязі ВВП визначалася на рівні 30 – 40%.

Експерти, оцінюючи політику української влади щодо малого і середнього бізнесу, бачали в ній політичні причини. «Можновладцям не хотілося бачити малий бізнес в Україні. Коли людина має бізнес, держава майже не може впливати на нього, і така свобода дратує», – вважав глава Союзу захисту підприємців С. Доротич²¹. Аналогічну точку зору висловлює і голова Центру економічного розвитку О. Пасхавер: «Некерована маса, самостійна і незалежна. З погляду влади – набагато краще, якби вони працювали на заводах», – відзначав економіст²².

Напередодні Євромайдану система стримувань і противаг у бізнес-середовищі була суттєво порушена, адміністративна машина владних і правоохоронних структур забезпечувала агресивне розширення корпорацій О. Януковича та С. Курченка, тому суттєво зросла політична активність ФПГ, що становили актив опозиційних політичних партій («Укрпромінвест») або намагалися використовувати свої ресурси, щоб протидіяти ситуації, що склалася («Приват»). Основним каналом комунікації великого капіталу і влади залишалося особисте спілкування власників бізнесу з представниками влади (або ж безпосереднє входження представників капіталу у владні органи), механізмами артикуляції інтересів дрібного бізнесу залишалися публічні акції протесту.

На той час весь український бізнес – малий, середній та великий – був однією з найзацікавленіших сторін у питанні обрання зовнішньополітичного курсу країни. Кожна з існуючих до 2013 р. альтернатив – Євросоюз чи Митний союз – мала певну

²¹ Малий бізнес страдає от упрощенных налогов. Мінфін. 2012. 27 березня. URL: <http://minfin.com.ua/2012/03/27/565912/>

²² Пасхавер А. Януковича раздражает малый бизнес. Деньги.ua. 2011. 15 февраля. URL: http://dengi.ua/news/76498_Pashaver_Yanukovicha_razdrzhaet_malyj_biznes_.html

привабливість для окремих галузей. Тому від цього вибору залежало не лише політичне, а й насамперед економічне майбутнє суспільства. Як демонструють результати соціологічного опитування Інституту економічних досліджень і політичних консультацій, до 2013 р. всередині вітчизняного бізнесу відчувався чіткий розподіл: підприємства-експортери, торговельні партнери яких перебували на Заході, обирали західний напрям інтеграції, підприємства, які експортували свою продукцію до Росії – Митний союз. Однак, як відзначають автори дослідження, уже в 2013 р. український бізнес змінив свою точку зору: думка бізнесменів перестала залежати від того, куди вони експортують свою продукцію. Український бізнес виявив прагнення до гармонійних відносин і з Заходом, і зі Сходом, але за необхідності однозначного вибору тяжів до західних правил і стандартів²³.

Якщо говорити про мотивацію ФПГ, то для українських олігархів важливе значення під час вибору стратегії економічної інтеграції мали насамперед політичні ризики. У випадку з ЄС великий бізнес отримував би чіткі процедури врегулювання економічних суперечок та інституційні гарантії, як спосіб забезпечити свої капітали (згідно із Зонаю вільної торгівлі Україна зобов'язується призвести значну частину свого торговельного законодавства відповідно до норм, принципів і правил ЄС). У випадку зі вступом до Митного союзу, як показує досвід інших членів цього утворення, існував високий ризик експансії російського капіталу. Так, віце президент Незалежної Асоціації Підприємців Республіки Казахстан Т. Назханов в інтерв'ю польському інтернет-виданню «*Obserwator finansowy*» звертав увагу на те, що в органах Митного союзу більшість голосів належить російській стороні, на практиці, за його словами, це означає, що голосування – формальна фікція. «Наші чиновники не можуть захищати інтереси вітчизняних підприємців. Ми увійшли до Митного союзу абсолютно не підготовленими і зараз збираємо

²³ Кузякив О. Украинский бизнес начинает смотреть в сторону Запада. Зеркало недели. 2013. 4 октября. URL: <http://gazeta.zn.ua/internal/ukrainskiy-biznes-nachinaet-smotret-v-storonu-zapada-.html>

врожай цієї помилки. Багато наших підприємств, які, наприклад, займаються переробкою і виробництвом продуктів харчування, не можуть зайти на ринок Росії, тому що російська сторона використовує нетарифне регулювання. Простіше кажучи, створює перешкоди на шляху казахських товарів. Ми фактично інвестуємо в російський автопром. А сировину, яку ми відправляємо до Росії й Білорусі сьогодні, ми постачали й раніше і без Митного союзу», – резюмував Т. Назханов²⁴.

Представники великого капіталу висловлювали своє ставлення до вибору зовнішньополітичного курсу як особисто, так і опосередковано, через своїх менеджерів або аналітичні структури – проєвропейську позицію висловлювали і Пінчук, і Ахметов, і Фірташ, і Порошенко. Публічно проти ідеї євроінтеграції висловився голова правління «Мотор Січі» В. Богуслаєв, який у вересні 2013 р. заявив, що підписання угоди з ЄС негативно вплине на високотехнологічні галузі країни, і що зі вступом до ЄС всі українські заводи стануть ремонтними²⁵.

Рішення В. Януковича про непідписання Угоди про асоціацію України з ЄС, що було сприйнято суспільством як повна зміна геополітичного курсу, стало одним із каталізаторів революції і подальшої зміни влади. Відмовившись від євроінтеграційного курсу, влада прийняла рішення, яке не залишило багатьом бізнесменам іншого вибору, крім участі у Євромайдані: непідписання Угоди про асоціацію фактично закривало для бізнесу перспективу прозорих практик державних закупівель, перспективу створення структури, що протидіяла б корупції, а також перспективу приведення українського законодавства до норм Європейського Союзу. Малий і середній бізнес став одним зі спонсорів і активних учасників Євромайдану практично з перших днів

²⁴ Kozak M. W Związku Celnym Kazachstan traci najwięcej, Rosja najwięcej zyskuje. Obserwator finansowy. 2013. 4 липня. URL: <http://www.obserwatorfinansowy.pl/forma/analizy/w-zwiazkucelnym-kazachstan-traci-najwiecej-rosja-najwiecej-zyskuje/?k=makroekonomia>

²⁵ «Регионал» предсказал гибель машиностроения после подписания СА. Левый берег. 2013. 2 сентября. URL: http://economics.lb.ua/business/2013/09/02/223372_regional_predskazal_gibel.html

протесту. Так, згідно з дослідженням Фонду «Демократичні ініціативи» «Обличчя Євромайдану: соціальний портрет учасників протесту», яке проводилося у період 7 – 8 грудня 2013 р., 9,3% учасників Євромайдану становили підприємці, 8% – керівники підприємств²⁶. Згідно із опитуванням Фонду за два місяці, 3 лютого кількість підприємців серед учасників протесту зроста майже удвічі – до 17%²⁷.

Тактика великого бізнесу стосовно подій на Євромайдані була різною – одним з ініціаторів Євромайдану виступив П. Порошенко, який брав безпосередню участь в акції протесту. Мотиви своїх дій Порошенко озвучив в інтерв'ю російській «Нової газеті», підкресливши, що в основі його позиції лежить як ідея інтеграції в європейське співтовариство, так і боротьба проти режиму в Україні²⁸.

В. Пінчук і Р. Ахметов обрали тактику публічних заяв, в яких говорили про європейські цінності та висловлювалися проти насилля. Після кривавих подій 18 лютого обидва олігархи закликали зупинити кровопролиття і почати переговорний процес.

Телеканал «1+1», контрольований українським олігархом І. Коломойським, у період активної фази протистояння Євромайдану та влади транслював в ефірі фільми про боротьбу народу проти тиранії: «Хоробре серце» про боротьбу шотландців за свою незалежність і «Аватар» – фантастичний фільм, в основі сюжету якого – тема боротьби мешканців вигаданої планети Пандори проти загарбників з Землі. Фільми попереджувалися анонсами, які містили заклики до боротьби за волю. Так, наприклад, в анонсі

²⁶ Обличчя Євромайдану (соціальний портрет учасників протестів) в інфографіці. Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. 2013. 12 грудня. URL: http://dif.org.ua/ua/mass_media/oblectiv-v-infografici.htm

²⁷ Від Майдану Табору до Майдану Січі // Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. 2014. 6 лютого. URL: http://dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/vid-maidanu-taboru-do-maidan.htm

²⁸ Петро Порошенко: “Євромайдан – это не движение от России, это движение от совка”. Argumentua.com. 2013. 25 декабря. URL: <http://argumentua.com/stati/petr-poroshenkoevromaidan-eto-ne-dvizhenie-ot-rossii-eto-dvizhenie-ot-sovka>

«Хороброго серця» звучало: «що ви будете робити без волі?.. вони можуть забрати ваші життя, але не зможуть забрати вашої свободи... хоробрі серця неможливо зупинити»²⁹. І. Коломойський, який ніяк не коментував політичні події до 22 лютого 2014 р., задіяв власні медіа-ресурси («1+1», УНІАН), що активно висвітлювали події в Києві і реакцію на ці події міжнародної спільноти.

У період після трагічних подій 20 лютого 2014 р., коли на Південному Сході країни почали звучати заклики про від'єднання від України окремих регіонів, Тарута, Ахметов і Коломойський заявили, що країна має залишитися цілісною та суверенною. Аби стабілізувати ситуацію в регіонах після того, як В. Янукович утік з країни, І. Коломойський та С. Тарута на початку березня погодилися стати губернаторами Дніпропетровської та Донецької областей відповідно. А 21 березня 2014 р. в Брюсселі була підписана політична частина Угоди про асоціацію України з ЄС.

Політичні події кінця 2013 – початку 2014 рр. суттєво змінили плани всіх українських ФПГ. Унаслідок анексії Росією Криму на території півострова залишилася власність багатьох українських компаній: філіали та активи банків, «рітейлерів» і мереж автозаправних станцій, підприємства українського великого капіталу. Через війну на Донбасі було розірвано значну частину логістичних зв'язків, у зоні військових дій опинилися заводи «Метінвесту» Р. Ахметова і В. Новинського «Харцизький трубний», «Авдіївський коксохім», «Єнакіївський металургійний», а також «Алчевський металургійний комбінат», що належить ІСД.

Засновник групи «Приват» І. Коломойський погодився очолити Дніпропетровську ОДА, що суттєво змінило положення фігури олігарха на шаховій дошці української політики – непублічний бізнесмен вийшов у публічну площину, створив власну зону впливу, взявши під контроль Дніпропетровську область, на території якої розташовані найважливіші активи «Привату». С. Тарута очолив Донецьку ОДА. Причиною кадрового залучення українського олігархату було прагнення

²⁹ Анонс телеканалу «1+1». URL: <http://www.youtube.com/watch?v=IXOH5KSmPcg>

використати потенціал великого капіталу задля уникнення протистоянь в регіонах, задіяти представників великого українського бізнесу – вихідців з регіонів – які, володіючи фінансовими, кадровими, медійними ресурсами, спираючись на трудові колективи підприємств, що їм належать, та особистий авторитет, повинні були стабілізувати ситуацію в регіонах. Згідно із заявами журналістів та експертів, пропонувалося зайняти посаду Донецького губернатора і Р. Ахметову, проте він відмовився.

Після Революції гідності представники великого бізнесу обійняли державні посади не тільки в регіональних органах влади: Президентом країни було обрано П. Порошенка (восьме місце в рейтингу найбагатших українців за версією «Форбс» у 2015 р.), а Адміністрацію Президента очолив один з найвпливовіших медіамагнатів СНД Б. Ложкін, одним із заступників якого до початку грудня 2014 р. був ще один представник бізнесу – Ю. Косюк, власник «Миронівського хлібопродукту», мільярдер, який посідав у 2015 р. п'яте місце в рейтингу «Форбс» серед найбагатших українців.

26 травня 2014 р., коли перемога Порошенка в першому турі президентських перегонів не викликала сумніву, Порошенко зголосився позбутися своїх активів. «Що стосується мого бізнесу, то відразу ж після цього буде укладено контракт з інвестиційною компанією щодо пошуку покупців», – заявляв Порошенко³⁰. У вересні 2014 р. П. Порошенко повідомив, що продажем його бізнес-активів займеться інвестиційна компанія Rothschild. Разом з тим, улітку 2015 р. активи Порошенко все ще залишалися не проданими, в тому числі й Липецька фабрика, розташована на території РФ. А на прес-конференції 5 червня, коментуючи ситуацію зі своїм бізнесом, Порошенко наголосив, що питання відстороненості від бізнесу планує вирішити шляхом передачі акцій компанії «Рошен» в управління Ротшильдам: «Щодо Липецька. Я б дуже хотів його продати. Але Липецьк заарештований російською владою. І він буде проданий, хоча

³⁰ Бізнес нового президента. Insider. 2014. 30 травня. URL: <http://www.theinsider.ua/business/538796bfc96ca/>

цього і не вимагає закон. Це моя політична позиція. Я не зобов'язаний це робити. Це моя перша ініціатива в Україні, і я буду робити все для того, щоб це здійснити. Але я не буду замість того, щоб займатися своїми президентськими зобов'язаннями, бігати по світу і шукати покупців. Я уклав договір із всесвітньо відомою, кращою або однією з кращих компаній у світі Ротшильд, яка зараз активно проводить роботу з пошуку покупців. Зараз три компанії роблять перевірку «Рошен». А для того, щоб уникнути інсинуацій, уже майже підготовлений договір про передачу в траст Ротшильду, компанії з бездоганною репутацією, мого пакета акцій у «Рошен». Саме для того, щоб прізвище Порошенко серед власників «Рошен» не значилося»³¹. Заяви Порошенка про те, що покупців знайти складно, іронічно коментували бізнесмени: так, наприклад, С. Тарута пропонував президенту власні консультації і обіцяв знайти покупців³². У «сліпий траст» «Рошен» був переданий лише у 2017 р.

Залишаючись власником «5-го каналу», корпорації «Рошен» та інших активів, Порошенко анонсував політику деолігархізації – ліквідації олігархічного впливу на владу і економіку, наслідком якої стала відставка І. Коломойського 25 березня 2015 р. з посади голови Дніпропетровської ОДА, спроби демонополізації енергетичного ринку (домінуюча частка якого належить структурам Р. Ахметова), прийняття Радою та підписання президентом Закону «Про ринок газу», одна із норм якого – заборона використання державних газопроводів приватними операторами безкоштовно. Це положення безпосередньо зачіпало інтереси групи Д. Фірташа і С. Львовчкіна, які контролюють більшість облгазів в країні. Закон започаткував реформу енергетичного сектору, який довгі роки був монополізований і корумпований: до впровадження єдиної ціни на газ існувало дві різних ціни (висока для промислових підприємств

³¹ Стенограма пресс-конференції Порошенко. Вести. 2015. 7 юнія. URL: <http://vesti-ukr.com/strana/102532-stenogramma-press-konferencii-poroshenko>

³² Я готов найти покупателя для фабрики «Рошен». Публичные люди. Канал на youtube. 2015. 5 июля. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pX3k0M6OAI&feature=youtu.be>

і низька для домогосподарств), що створювало підстави для корупційних схем, коли на потреби населення списували дешевий газ, який потім продавали промисловості.

Спроби обмежити вплив І. Коломойського на «Укрнафту» – фактичного монополіста, який виробляє 86% нафти в країні – не принесли успіху: під керівництвом нового CEO компанії М. Ролінса «Укрнафта», за даними ДФС, на 1 січня 2016 р. заборгувала державі за несплату податків більше 10 млрд гривень³³, але при цьому, як повідомляло «Дзеркало тижня», посилаючись на «Нафтогаз», тільки за дев'ять місяців 2015 р. на підконтрольні «приватівські» підприємства компанія перерахувала близько 13,5 млрд гривень у вигляді передоплат за непрофільну продукцію³⁴. Лише в 2019 р. М. Ролінс полишив крісло голови правління «Укрнафти», понад половини акцій якої належить державі, а 42% – структурам І. Коломойського. Фактично конфлікт держави і олігарха Коломойського по «Укрнафті» був закладений ще у січні 2010 р. – тоді НАК «Нафтогаз» і міноритарні акціонери «Укрнафти» уклали акціонерну угоду на невідгодних для НАК умовах. За «Нафтогазом» закріплювалося шість членів наглядової ради, за міноритарними акціонерами – п'ять. Але останні дістали можливість призначити главу «Укрнафти» і здобули на компанію безпосередній вплив. Кворум (необхідна кількість для визнання рішень зборів правомочними) наглядової ради – вісім чоловік. Отже, без міноритаріїв «Нафтогаз» не міг провести необхідне рішення. Лише у лютому 2021 р. «Нафтогаз» як мажоритарний акціонер «Укрнафти» доручив наглядовій раді компанії провести вивчення та попередній розгляд поділу активів «Укрнафти» між НАК і міноритарними акціонерами.

³³ Щодо податкового боргу ПАТ «Укрнафта». Офіційний портал Державної Фіскальної Служби України. 2016. 20 січня. URL: <http://sfs.gov.ua/media-tsentr/novini/232710.html>

³⁴ «Укрнафта» за 9 місяців вивела на «приватовские структури» 13,5 млрд грн. Дзеркало тижня. 2015. 28 листопада. URL: https://zn.ua/ECONOMICS/ukrnafta-za-9-mesyacev-vyvela-na-privatovskie-struktury-13-5-mlrd-grn-196849_.html

Найбільшим активом олігарха І. Коломойського до грудня 2016 р. був Приватбанк – тоді найбільший комерційний банк України, який напередодні новорічних свят у 2016 р. був націоналізований. До сьогодні колишні власники та нинішній (держава) ведуть щодо Приватбанку судові процеси.

Демонструючи свою політичну суб'єктність, великий капітал у відповідь на політику деолігархізації почав застосовувати давно відомий і апробований механізм впливу – політичний шантаж. Так, з появою інформації про можливу відставку І. Коломойського з поста губернатора Дніпропетровської ОДА ЗМІ із медіахолдингу олігарха почали повідомляти про можливість безладів у Дніпропетровській області у разі його відставки, акцентуючи на погрозі дестабілізації регіону.

Ще один приклад політичного шантажу – шахтарські мітинги у Києві навесні 2015 р. Депутат від БПП М. Найєм на своїй сторінці у ФБ опублікував документ, що, нібито, був планом компанії Р. Ахметова ДТЕК з дискредитації міністра енергетики та дестабілізації енергетичного ринку. В плані йшлося про те, що одним із механізмів тиску на владу мають стати саме шахтарські протести. Однією із вимог шахтарів, що таки вийшли у 2015 р. на вулиці Києва, – було звільнення тодішнього голови Міністерства енергетики В. Демчишина. Саме він очолював процес демонополізації енергетичного ринку (монополіст на ринку – компанія ДТЕК, належить Р. Ахметову).

Взаємовідносини держави і представників великого капіталу після Євромайдану аналізують дослідники Центру економічної стратегії, які доходять висновку, що вплив великого капіталу на державні органи з метою встановлення економічних правил гри на користь бізнесу збережено. Йдеться про обмеження конкуренції через встановлення мита та квот, про преференції та можливість отримати надприбутки, про контроль бюджетних коштів та операційний контроль над державними підприємствами, про спеціальні формули під час встановлення тарифів на електроенергію та збереження низьких тарифів на транспортування вантажів УЗ тощо³⁵.

³⁵ Звільнити захоплену державу Україна. Офіційний сайт Центру економічної стратегії. 2017. 15 березня. URL: <http://ces.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/Zvilnyty-zakhoplenu-derzhavu-Ukraina.pdf>

Серед стратегій впливу великого капіталу на державні органи:

- стратегія захоплення регуляторів (НКРЕКП та формула Роттердам+, «Державіаслужба» та знижки до аеропортових зборів, які протягом 2013 – 2016 рр. державний аеропорт Бориспіль надавав лише МАУ, іншим перевізникам така преференція надана не була);
- стратегія контролю за грошовими потоками державних підприємств (як приклад – «Укрнафта», 50%+1% якої належать державі, а 42% належать структурам І. Коломойського);
- стратегія отримання переваг під час участі у тендерах на поставку продукції (послуг) за державний кошт (ідеться про закупівлю «Укргазвидобуванням» труб у «Інтерпайпу», «Укрзалізничпостачем» коліс у «Інтерпайпу», а також придбані без тендера трансформатори для «Укренерго» – їх компанія придбала у заводу «Запоріжтрансформатор», що належить К. Григорішину).

У 2019 р. напередодні президентських виборів іноземні інвестори основними перешкодами для інвестицій називали надто поширену розповсюджену корупцію та недовіру до судової системи в Україні, монополізацію ринків та захоплення влади олігархами³⁶. За часів президентської каденції П. Порошенка баланс сил між олігархами суттєво змінився – Приватбанк І. Коломойського був націоналізований; унаслідок реформи ринку газу втратили облгази Д. Фірташа; натомість ДТЕК Р. Ахметова, за результатами розслідування детективів НАБУ отримав 30 мільярдів гривень необгрунтованого прибутку завдяки формулі «Роттердам+»³⁷, а контроль над нафтопроводом «Самара-Західний напрям» отримала компанія «ПрикарпатЗахідТранс», яку пов'язують з В. Медведчуком (19.02.21 РНБО доручила повернути державі нафтопровід та з'ясувати обставини за яких державна власність опинилася в приватних руках). Розклад сил між олігархами змінився, проте президентська каденція П. Порошенка так і не змінила систему, в якій партії, політики та телеканали і надалі працювали на олігархів. Як наслідок перед виборами

³⁶ Опитування іноземних інвесторів. Офіційний сайт Центру економічної стратегії. 2019. 13 травня. URL: <https://ces.org.ua/investor-survey/>

³⁷ Роттердам плюс: формула любови за 39 мільярдів гривень. Ліга.net. 2020. 25 грудня. URL: https://project.liga.net/projects/dtek_rotterdam/

Порошенко отримав інформаційну війну від телеканалів «Інтер» Фірташа-Львовочкіна та «1+1» І. Коломойського. Саме в етері «плюсів» у новорічну ніч В. Зеленський заявив про своє рішення балотуватися на посаду Президента України.

Уже після оголошення результатів виборів соціологи заговорили про феномен В. Зеленського, який вів кампанію, не даючи конкретних обіцянок – це дало можливість здобути лояльність великого кола виборців, кожен з яких у фігуру Зеленського вкладав свій зміст і сподівання. Зеленський не обіцяв боротися з олігархами. І на сьогодні не йдеться про системні зміни правил гри. Проте маємо відзначити декілька рішень державних органів, що спрямовані на обмеження олігархічного впливу.

Широкого резонансу набуло рішення Нацкомісії з питань регулювання енергетики і комунальних послуг щодо компаній групи ДТЕК, які не дотримувалися ліцензійних вимог стосовно мінімальних запасів вугілля на складах ТЕС: 10 лютого 2021 р. НКРЕКП оштрафувала АТ «ДТЕК Західенерго», АТ «ДТЕК Дніпроенерго» ТОВ «ДТЕК Східенерго» Рината Ахметова за недотримання норм щодо запасів вугілля на складах ТЕС. За рішенням НКРЕКП компанії отримали максимальний штраф в 1,7 мільйона гривень кожна. Причина штрафу – незабезпечення у зимовий період гарантованих запасів вугілля на теплоелектростанціях, а також несвоєчасне інформування Міністерства енергетики, НКРЕКП та Укренерго щодо критичної ситуації з паливом. Як пояснили у НКРЕКП, регулятор звернув увагу на нетипове збільшення аварійних відключень енергоблоків ТЕС у критичний зимовий період – масові аварійні ремонти на потужностях ДТЕК з'явилися з першими морозами і зростанням споживання електроенергії, проте раптово зникли, коли зник дефіцит електроенергії. У експертів виникли підозри – адже за правилом енергосистеми всі електростанції зобов'язані виконувати команди диспетчера «Укренерго». «У разі кризової ситуації чи загрози віялових відключень споживачів диспетчер із причин операційної безпеки дає команду підняти енергоблок. У кожного вугільного енергоблоку є резервне паливо – газ. Але на газу працювати було економічно не вигідно. Тому, щоб не піднімати блоки по команді диспетчера, ТЕС ДТЕК позначали свої блоки, як

«аварійний ремонт». Як тільки дефіцит електроенергії минув і диспетчери Укренерго перестали давати команди на включення, всі блоки ТЕС різко «поремонтувалися»³⁸, – так прокоментував ситуацію у своєму Facebook народний депутат України, голова комітету з питань енергетики та житлово-комунальних послуг А. Герус. В НКРЕКП заявили, що передають матеріали до Ради нацбезпеки, Антимонопольного комітету, Міненергетики та Держенергонагляду, проте в ДТЕК обвинувачення спростували і заявили, що планують звернутися в РНБО – з вимогою оцінити загрозу національній енергетичній безпеці країни через некомпетентні дії НКРЕКП.

Що стосується І. Коломойського то у справі «Приватбанку» він нічого не повернув і не отримав компенсацій. 13 травня 2020 р. Верховна Рада проголосувала за Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення деяких механізмів регулювання банківської діяльності», який фактично робить неможливим повернення націоналізованих банків та обмежує розмір можливих компенсацій колишнім власникам банків.

19 лютого 2021 р. РНБО вирішила повернути трубопровід «Самара – Західний напрямок» у державну власність, та запровадити санкції проти голови політради «ОПЗЖ» В. Медведчука, його дружини і формальної власниці його бізнесу О. Марченко та ще проти низки фізичних та юридичних осіб. 24 лютого 2021 р. Вищий антикорупційний суд України (ВАКС) наклав арешт на частину магістрального нафтопродуктопроводу «Самара – Західний напрямок», яка проходить територією України, і яку перед цим, за інформацією ЗМІ, контролювали структури, пов'язані з проросійським політиком В. Медведчуком.

Отже, як бачимо, розклад сил у сформованій в Україні кланово-олігархічній системі постійно змінюється. Проте сама система, в якій партії, політики та телеканали працюють на олігархів, – залишається сталою. Найважливішим чинником опору кланово-олігархічній системі політичного життя має стати система судочинства, реформа якої досі не завершена.

³⁸ Герус А. Особиста сторінка у Facebook. 2021. 12 березня. URL: <https://www.facebook.com/andriy.gerus/posts/10223092205347212>

РОЗДІЛ 7

УКРАЇНА У РЕЖИМІ «CAPTURESTATE»: ПРИЧИНИ, ПОЛІТИЧНА СУТНІСТЬ, ПЕРСПЕКТИВИ

Перспективи демократії в сучасній Україні як ніколи залежать від інституційної спроможності держави та системних реформ, що лежать в її основі. Актуальність цього питання постійно зростає, оскільки ми спостерігаємо різке загострення боротьби суб'єктів, зовнішніх акторів, центрів сили, внутрішніх блоків, союзів, тимчасових альянсів за сфери впливу в Україні. Новий рівень організації життя всередині держави виявляється на тлі ускладнення та зростання рівня взаємодії та взаємозалежності суб'єктів сучасного розвитку українського суспільства. З одного боку, формування виняткових громадсько-політичних спільнот, а з іншого – збільшення кількості акторів та видозмінення їх характеру перемістило акценти на новий рівень відносин, які не завжди можна оперативно виявити та оцінити. Саме тому осмислення змісту, визначення причин та специфіки, прояснення їх ролі й характеристик лежать у основі проблематики дієвості та ефективності політики реформ, що також постійно перебуває у центрі уваги суспільства.

Аналіз наукової розробки теми показує, що у сучасному вітчизняному науковому співтоваристві точки зору на цю проблематику лише починають формуватися. Питань, особливо в умовах надто динамічної політико-економічної ситуації в Україні, постає все більше і тому ця проблема потребує ретельного та поглибленого дослідження. Зважаючи на невелику кількість публікацій у науковій періодиці України, зазначене питання майже не вивчене, а лише теоретично визначене, причому здебільшого на рівні праць аналітиків та експертів міжнародних інституцій, які також допомагають Україні з її інституційними реформами. Але у практичному плані тема тільки почала розроблятися, частково як концепція або як аспект інших державотворчих процесів.

Державно-політичні трансформації на початку ХХІ ст. з достатньою вірогідністю мають підстави претендувати на те, аби розглядатися не лише як розрізнені та відокремлені

внутрішньодержавні явища. Сьогодні вони постають у транснаціональному вимірі, що долає кордони окремих країн. З розумінням цього процесу, особливо під час аналізу нових повноцінних країн, які утворилися після розпаду Радянського Союзу, й постала необхідність у нових категоріях та підходах. Тоді і з'явилися поняття «capturestate» та «state capture», які, з одного боку, мають значний евристичний та науковий потенціал, а з іншого, дають можливість спрогнозувати окремі політичні тенденції та процеси в сучасній Україні.

Одним з творців концепту «захопленої держави» («capturestate»), представленого науковому співтовариству в 2000 р., є Д. Кауфманн. Протягом 1992 – 1996 рр. він був одним з архітекторів українських «реформ», неоднозначні результати яких ми спостерігаємо і зараз. Тоді й був визначений цей процес як різновид системної політичної корупції, в якій інтереси вузької групи осіб значною мірою впливають на процес ухвалення рішень державою на їхню користь. За такої моделі приватні інтереси починають визначати політику держави, тобто, фактично відбувається підміна суспільних інтересів приватними, і цей процес набуває легітимності через маніпуляції з боку зацікавлених у цьому груп інтересів, які до того ж володіють арсеналом інструментів інформаційного впливу (засоби масової інформації та комунікації, а також інші системи розробки та поширення суспільно-політичних смислів).

Вказане дослідження¹ стосувалося аналізу взаємодії влади та бізнесу, здатності державних інститутів створювати необхідні умови для підприємництва, формувати бізнес-середовище на засадах конкуренції та недискримінації відносин. Фактично дослідники вивчали роль сучасної держави та моделі й механізми оптимізації державного управління, зокрема, в частині взаємодії з бізнесом. Автори визначили три типи взаємодії бізнесу та держави:

¹ Hellman J., Jones G., Kaufmann D., Schankerman M. Measuring governance and state capture: the role of bureaucrats and firms in shaping the business environment. European Bank for Reconstruction and Development. 2000. Working Paper № 51. URL: <http://www.ebrd.com/downloads/research/economics/workingpapers/wp0051.pdf> (дата звернення: 25.12.2020).

- «захоплення держави» – модель, за якої зусилля груп інтересів (бізнесу або приватних осіб) спрямовані на формування «правил гри» за допомогою неофіційного і непрозорого впливу і надання особистих благ офіційним посадовим особам;

- вплив на державні органи і установи – модель, де зусилля груп інтересів спрямовані на просування необхідних «правил гри» за допомогою лобювання, членства в торгових і промислових асоціаціях;

- адміністративна корупція, за якої створюється система незаконних і непрозорих платежів, що стягуються посадовими особами з метою дотримання передбачених «правил гри».

Системний аналіз взаємовідносин таких типів може відбуватися саме через вивчення правил та умов ведення бізнесу. Схильність до того чи іншого типу взаємодії може визначатися різними детермінантами, наприклад, походженням бізнесу, його масштабом та формами власності, бюрократичним доступом, культурними та історичними традиціями тощо.

З дослідницького погляду, вивчити зазначені моделі можна також завдяки виявленню нестабільності політики, оскільки це є одним з основних показників «захоплення держави». Але якщо зміна офіційного курсу (як, наприклад, розворот від європейського до російського вектора наприкінці 2013 р.) – це велика та знакова подія, яка одразу стала доступна для спостереження та аналізу, то дуже часто багато інших важливих, але невеликих ситуацій стають відомими набагато пізніше. Це не тільки ускладнює оперативний аналіз, але й часто веде до помилок на початкових етапах розуміння, пояснення та прогнозування подій, що відбуваються. Часто за такими прихованими подіями чи рішеннями стоять інструменти лобізму.

Відзначимо, що лобізм не є чимось поганим, оскільки за своєю суттю це лише метод просування все тих же інтересів. Але в країнах зі слабкими інститутами він часто перетворюється на механізм системної політичної корупції. Недостатня інституціоналізація лобізму проявляється у розвитку такої форми, як тінювий лобізм, який дуже часто можна відстежити лише за наслідками у політичній чи економічній сферах. В умовах, які

утвердилися в сучасній Україні, тіньовий лобізм став неформальною, але дуже поширеною практикою вирішення питань великого і навіть середнього бізнесу. Державні інституції через своїх представників беруть у цьому активну участь та часто формалізують такі практики в межах своїх установ (наприклад, погодження встановлення рекламних носіїв, окремі будівельні дозволи та ін.).

Потрібно розуміти, що всі зазначені елементи є неодмінними показниками функціонування процесів «захоплення держави». Якщо дещо узагальнити, то двома основними складниками цього процесу є отримання ренти та використання держави у своїх цілях. Цікаво, що рента у цьому випадку з'являється не тільки завдяки якимось прихованим діям, але й на підставі виборчого чи адміністративного процесів, коли, наприклад, доступ до бюджетних коштів дає можливість для їхнього використання на цілі, що не пов'язані з функціями держави або навіть прямо суперечать їм.

У цих процесах держава розглядалася не тільки як регулятор відносин, але й як об'єкт впливу бізнесу, що дозволяє контролювати економічні процеси з погляду інтересів певної вузької групи. В основі цього процесу може лежати певна змова представників державного та приватного секторів, двосторонній чи багатосторонній договір, фундаментом якого є зловживання владою. Таким чином, запропонована концепція актуалізує питання вивчення стану корупції у державі. І особливо вона стала в пригоді під час аналізу процесів державотворення у нових країнах, що постали на політичній карті світу у кінці ХХ століття.

Оскільки суспільні інтереси замінюються приватними і за основними державними інститутами встановлюється повний контроль з боку приватних акторів, то виникла навіть категорія – «приватизація держави»². На думку Ю. Кіндзерського, встановлення цього режиму сталося завдяки специфічній реформі приватної власності, внаслідок якої сформувався «олігархат» (як вузька група представників великого бізнесу, економічна основа якої залежала саме від нерівного доступу до об'єктів приватизації), який, фактично, й захопив державну владу у власних інтересах.

² Кіндзерський Ю. В. Інституційна пастка олігархізму і проблеми її подолання. Науковий журнал «Економіка України». 2016. № 12 (661). С. 22 – 46.

Паралельно з категорією «приватизація держави» певного розвитку набуло поняття «викрадачів держави» – суб'єктів, які, фактично, перевели у приватну власність державні інститути, хоча формально вони залишаються в системі державної влади, але повністю контролюються та взагалі функціонують, обслуговуючи інтереси цих вузьких, часто не публічних осіб чи певних груп.

Але, зрозуміло, що для забезпечення цих інтересів необхідна також відповідна інфраструктура. Дж. Хеллман, Дж. Джонс і Д. Кауфманн на основі регресивного аналізу³ значної кількості даних продемонстрували, що у разі «захоплення держави» групи інтересів формують необхідне інституційне середовище за допомогою створення та використання прихованих (неофіційних) каналів впливу на публічних посадових осіб з подальшим наданням їм неправомірних вигід. Глибинний опис та пояснення цих моделей можливий на основі двох основних концептів – це «доступ до влади» та «якість інститутів». Тому й постають питання організації та проведення виборів, з одного боку, та інституційний дизайн держави, з іншого.

Крім того, системна політична корупція у вигляді «захоплення держави» складається з двох рівнозначних та взаємопов'язаних процесів – політичного та економічного. Тому аналіз цього феномену має відбуватися за напрямками вивчення політичної корупції як такої (електоральні маніпуляції та «приватизація влади») та економічної корупції (бюрократії та «скупівлі влади»). З цього буде складатися відповідний індекс «захоплення влади», про що йтиметься далі.

Нарешті, «захоплення держави» потрібно розглядати у двох позиціях. По-перше, як процес, тобто розтягнутий у часі причинно-наслідковий механізм. По-друге, як стан, який характеризується інституціоналізацією неформальних інститутів і практик, які склалися під час формування демократичної політичної системи, але за відсутності відповідної політичної культури та традицій.

³ Hellman J., Jones G., Kaufmann D. Seize the state, seize the day: state capture and influence in transition economies. *Journal of Comparative Economics*. 2003. Vol. 31, is. 4. P. 751 – 773.

Через кардинальні зміни глобального характеру слід визнати, що процеси демократизації часто відбуваються завдяки зовнішнім чинникам – так званім «гуманітарним інтервенціям», тобто застосуванню військової сили, політичному тиску і впровадженню інститутів демократії ззовні, а також унаслідок масового виступу широких верств населення проти існуючих форм державного насилля. Українська політична система в цьому аспекті яскраво характеризується залежністю влади та її представників від зовнішніх чинників (у першу чергу, фактори США та Російської Федерації). Однією з головних причин такого стану речей убачається геополітичне положення Української держави, фактично, на межі двох цивілізацій – європейської та азійської. Але є й внутрішній чинник – це вже згадувана відсутність політичної культури та відповідних інститутів, які могли б обмежувати діяльність політиків та задавати рамки існуванню суспільно-політичних рухів та організацій. Вплив цього чинника настільки значний, що історія незалежної України чітко поділяється за етапами, де виокремлюються: перехід від радянської номенклатури, укріплення регіональних ідентичностей, становлення кланової системи, багатовекторність у зовнішній політиці, народження українського олігархату, який, зрештою, і здобуде владу шляхом «захоплення держави».

Нагадаємо, що термін «захоплення держави» вперше був використаний для характеристики ситуації у пострадянських республіках, насамперед в Росії та Україні. Зокрема, він стосувався ситуацій, коли дрібні корумповані групи використовували свій вплив на урядовців для прийняття відповідних урядових рішень з метою зміцнення своїх політико-економічних позицій. З часом зазначені спільноти набули певних рис, які і стали відомі як олігархічні групи.

Зазначені явища ще більш яскраво проявили себе у подіях після так званих «кольорових революцій», які охопили значну частину пострадянського простору і низку країн в інших регіонах світу: в Грузії (Революція троянд), Україні (Помаранчева революція та Революція гідності), Киргизстані (Революція тюльпанів), Лівані (Кедрова революція). Водночас, вони не мали результатів у

Білорусі та Узбекистані, хоча «колективний Захід» докладав та докладає й зараз чимало зусиль щодо зміни ситуації, що склалася в цих країнах. Намагання вивести окремі країни (такі як Україна, Грузія, частково Білорусь) зі сфери впливу Росії, як сучасного провайдера оновленої азійської цивілізації, призвели до використання не тільки «м'яких» форм протистояння, але й до більш жорстких, упритул до військових, використання яких сприяло ще більшому занепаду і так слабких інституційних систем.

«Кольорові революції» показали, що зазначені процеси можна поширювати не тільки за допомогою військових дій, але і мирним шляхом, через діяльність неурядових організацій та фондів. Однак, як ми бачимо зараз, прагнення прискорити розвиток демократії в окремих країнах тиском із зовні неминуче призводить до відходу від її принципів як на міжнародній арені, так і всередині країн. Але в будь-якому разі, успішності чи неуспішності, ефективності чи неефективності, події в кожній з цих країн набували з самого початку міжнародного резонансу.

Тут варто пам'ятати, що «захоплення держави» має інституційну природу. Проявом цього може бути нав'язування країнам зі слабкими демократичними інститутами суто зовнішніх, часто неприродних на певному етапі органів, які покликані боротися чи запобігати цьому захопленню. Але режим «capturestate» є корупцією найвищого рівня, практично – це певний метастан, з яким важко, але потрібно боротися шляхом формування механізмів та процесів нових або вже існуючих законів, правил або положень щодо хабарників. Ідеться про боротьбу з феноменами купівлі голосів парламентаріїв за ключовими законодавчими актами, підкуп урядовців для прийняття сприятливих правил регулювання, хабарі суддям для отримання потрібних судових рішень. Саме завдяки такій корупції вузька група осіб закладає власні переваги до нормативно-правової бази країни.

Отже, суди теж можуть бути під впливом «викрадачів держави». А це вже абсолютизація владного простору, крайнім виявом якого буде становлення авторитарної держави. Начебто суто демократична ідея Монтеस्क'є щодо розподілу повноважень між гілками влади наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть замість

запобіжника у молодих державах часто перетворилася на елемент олігархічного протистояння та зловживання владою. В Україні сьогодні цей феномен уже вилився у серйозне, по суті – патове протистояння різних державних інститутів найвищого рівня. Повна непідконтрольність судової влади вищій законодавчій та виконавчій владі стала фундаментом протиріч між Президентом та Конституційним Судом, між антикорупційними органами та Вищим адміністративним судом тощо. Виходом з цього, окрім уже банальних рекомендацій щодо підвищення рівня політичної культури всіх суб'єктів, може бути встановлення певних інституційних обмежень, які б, фактично, в автоматичному або напівавтоматичному режимі задавали демократичні «правила гри» та контролювали ці процеси завдяки внутрішньо встановленим механізмам, як, наприклад, суддівське самоврядування та суспільний нагляд.

Український парламент підтримав законопроект, який передбачає функціонування та врегулювання органів суддівського врядування. Головна місія цієї ініціативи полягає у кінцевому врегулюванні проблемних питань в діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої ради правосуддя. Але, як часто буває у сучасній Україні, незгодженість або недосконалість законодавства стає на заваді його реалізації, тому що документ виявився відносно слабким та надто формальним. Наприклад, цей законопроект не передбачає перезавантаження Вищої ради правосуддя або в ньому в принципі відсутня норма щодо залучення представників громадськості до оновлення органів суддівського врядування.

Саме таким чином формуються підстави для безконтрольного зловживання владою і державними ресурсами для отримання ренти окремими групами інтересів. Але, зрозуміло, що судова площина не єдина у правовому полі та в системі зв'язків органів влади, яка сьогодні надто сильно залежить від груп впливу. Український парламент є вкрай вразливим елементом цього процесу, оскільки саме він покликаний встановлювати основні правила гри у правовому полі України на найвищому рівні. Останні тенденції, на жаль, говорять про поширення обмежень з

боку держави в цьому просторі та впливу різних груп, що тільки посилюється.

У 2019 р. відбулися дуже знакові події – майже повністю було перезавантажено владу, зокрема, її центральний рівень (Президент України, Верховна Рада, Кабінет Міністрів). Зі стратегічного погляду, варто також було завершити цей процес проведенням виборів на місцях, у регіонах України. Однак цього не сталося, хоча суспільство відповідно до власних очікувань було до цього практично готове. Наявна інституційна система набула новий кадровий зміст, а разом з тим, і потенційний поштовх до кардинальних змін у країні. Але попри очікування тенденції розвитку окремих нових чи старих груп впливу тільки посилилися. Спочатку монобільшість, яку отримала партія «Слуга народу» на цих виборах, з метою побудови управлінської вертикалі була поділена на 15 окремих груп. Однак уже досить скоро ці групи набули здебільшого формального статусу, оскільки виразно стали проявлятися інтереси олігархів та почали складатися неформальні стосунки між ними та народними депутатами. Крім системних груп інтересів умовно «старого зразка» на кшталт енергетичного, фінансового, транспортного та інших лобі, почали ситуативно формуватися й нові групи, що представляли, наприклад, інтереси контрабандистів, забудовників, представників військово-промислового комплексу чи навіть мереж роздрібною торгівлі.

Певна узгодженість дій монобільшості в українському парламенті, безкарність та реальна можливість встановлення контролю за певними галузями економіки чи бізнесу за рахунок регулювання «правил гри» додали владі впевненості, що вона діє правильно. Саме тому напередодні місцевих виборів 2020 р. у владній фракції були призначені так звані «куратори областей», одним з головних публічних завдань яких було забезпечення результату на виборах. Але, крім цього, фактично ці куратори отримували реальну можливість впливати на адміністративну практику та взагалі суспільно-політичний й економічний процеси у ввірених їм областях. Вочевидь, остаточною метою такого розподілу дуже часто ставало посилення чи нівелювання впливу окремих груп інтересів у тому чи іншому регіоні.

Водночас, потрібно зазначити, що практика встановлення «кураторства» не була новою. Свою певну ефективність в умовах «захоплення держави» вона продемонструвала під час президентства В. Януковича. Тоді нова інституційна система встановлювалася в кілька етапів. На першому встановлювався контроль за регіональними елітами в обмін на лояльність центральної влади в певних питаннях. Далі були призначені так звані «смотрящі», головним завданням яких було встановлення контролю за економічними потоками в областях також через значний вплив на політичний та адміністративний процеси. Нарешті, на останньому етапі, який передував подіям зміни влади у 2014 р., центральна група інтересів («сім'я президента») намагалася консолідувати всі потоки в одних руках, через що фактично народжувався новий олігархат. Якщо моделювати ці процеси далі, то стає зрозумілим, чому «старі» олігархи фактично не підтримали або не стали прямо на захист чинної тоді влади, оскільки через таку консолідацію та народження нової «еліти» спостерігалася чітка загроза їхньому існуванню.

Найголовніша відмінність між олігархами і звичайними громадянами та представниками бізнесу полягає у впливі олігархату на політику і державні органи, які він використовує, щоб встановлювати «правила гри» на благо свого бізнесу. Незаконні конкурентні переваги є одним з джерел олігархічного прибутку. Зокрема, стримування конкуренції і монополізація певних секторів економіки, яка досягається за допомогою політичного впливу, дозволяє їм отримувати надприбутки. Податкові пільги, субсидії та преференції в доступі до державних ресурсів дають змогу значно скоротити витрати. Вплив на державу за допомогою змін у законодавстві, політиці та упередженому регулюванні – саме це і є режим «захопленої держави», який встановився в Україні та, фактично, й далі функціонує під час роботи різних президентів, парламентів та урядів. І це, у першу чергу, позначається на роботі двох взаємопов'язаних надважливих та чутливих сфер: бізнесу та соціальної політики.

Слід нагадати, що основними компонентами будь-якого бізнес-середовища є:

- доступність інформації про «правила гри» на ринку та у самому середовищі;
- зрозумілість, послідовність та передбачуваність встановлених норм і правил;
- регуляторний тягар з боку інституцій влади;
- витрати часу на взаємодію з державними органами;
- частота та рівень корупції;
- бюрократична підзвітність тощо.

У режимі «захоплення держави» всі ці компоненти потенційно мають корупційну складову. Починаючи від умов ведення бізнесу в країні, до отримання дозволів, ліцензій і навіть простої документації для здійснення поточної діяльності. Розвиток інформаційних технологій може спростити ці питання та завадити розвитку корупції, і дуже добре, що після виборів 2019 р. було створено спеціальне міністерство, яке опікується цими питаннями, та створюються нові можливості для бізнесу. Але, знову-таки, спостерігаючи за тим, як відбувається цей процес, можна з впевненістю говорити, що наразі «стара» система влаштує більшість з наявних груп впливу і тому ці процеси свідомо гальмуються, зокрема, на рівні саме центральної влади.

З погляду соціальної політики варто зазначити, що «захоплення держави» веде до значних соціальних втрат. Оскільки «захоплення» регуляторів дозволяє стримувати конкуренцію, то групи, що контролюють регуляторів, можуть встановлювати заробітні плати, соціальні виплати в межах тих обсягів, які вони самі вирішують. І це часто зовсім відірвано від реального життя. Крім того, більш високі ціни через стримування конкуренції означають скорочення вигоди для споживачів. При цьому завдяки процесам «захоплення держави» країні олігархічні угруповання забезпечують собі більш високі темпи зростання, ніж у решти бізнесу. Олігархи здобувають перевагу не тільки у зростанні бізнесу, але і в доступі до основних суспільних благ за рахунок нехтування правами інших гравців.

Таким чином, «захоплення держави» є стратегією кількох олігархів зі створення зони відносної безпеки і переваг для себе та власних бізнес-інтересів. Щоб успішно виживати у такому середовищі, підприємці вважають за краще вкладатися в

«capturestate»), а не в розробку інноваційних продуктів або методів виробництва. «Захоплена держава» надає беззаперечну перевагу щодо політичних домовленостей та непотизму, а не щодо компетентності і винахідливості. Відсутність верховенства права, помножене на дефіцит мотивації до інновацій, системно скорочує приватні інвестиції, створює перешкоди і підриває ключове джерело стійкого зростання державності.

Нагадаємо, що класичне визначення «capturestate» виходить з того, як приватні особи маніпулюють формальними процедурами і урядовою бюрократією, аби впливати на державну політику і закони на свою користь. Вони впливають на формування законів для захисту і заохочення інтересів олігархату, таким чином відрізняючись від більшості інших форм політичної корупції, які вимагають вибіркового застосування вже існуючих законів. Адже в умовах «захоплення держави» олігархи якраз і створюють закони і тому, за визначенням, знаходяться над ними. Завдяки концентрації капіталів, контролю над виконавчою, законодавчою і судовою владою олігархат уособлює як закон, так і державу. При цьому олігархії вдається приховувати факт «захоплення держави» завдяки імітації громадянських свобод, чесного виборчого процесу, ліберальної демократії та вільного ринку.

Для подальшого розуміння цього феномену необхідно зробити маленьку теоретичну ремарку. На підставі виробленої політологами теорії (Р. Даль, С. М. Ліпсет, Х. Лінц) доцільно визначати демократію як правління політичного прийняття рішення представниками, обраними на конкурентних виборах⁴. Демократія вважається консолідованою, коли її суб'єкти втрачають і передають владу. Відомим підходом до вивчення демократії є «плюралізм» (за твердженням Р. Даля – «поліархія»), де основними вимірами політичного режиму виступають «змагальність» і «участь»⁵, а головними індикаторами демократії – низка громадянських та політичних прав і свобод. Відповідно до

⁴ Вайнштейн Г. И. Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций. Политические институты на рубеже тысячелетий. Дубна : Феникс, 2001. С. 154.

⁵ Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство. Вопросы философии. 1994. № 3. С. 36.

цієї теорії, демократія виникає та зберігається через тиск з боку середнього класу на протодемократичні цінності. Демократія з'являється, коли у населення, переважно у середнього класу, є схильність до неї, а створення демократії – створення виборів⁶.

Існує також альтернативний підхід – «змагальний елітизм», що аналізує демократію через рівновагу сил між організованими соціальними групами. Створення демократії – результат діяльності еліт. Демократія – система «досягнення політичних рішень, за прийняття яких індивіди уповноважують владу шляхом конкурентної боротьби за голоси народу»⁷. Таким чином, народ лише обирає групу осіб, яка потім приймає кардинальні рішення без його відома та участі. Тому сутністю демократії є електоральне суперництво⁸. Але під час «захоплення держави» відбувається змова еліт, або навіть пряма перемога однієї з потужних груп інтересів, які відтоді діють лише у власних інтересах, використовуючи державу як інструмент, а також ігноруючи інтереси суспільства.

У режимі «захоплення держави» сам виборчий процес також таїть у собі серйозні корупційні виклики. В цьому контексті можна виділити дві основні загрози – це непрозоре фінансування виборчих кампаній та використання методів маніпуляції й пропаганди. Однією з цілей груп впливу, безумовно, є фінансове збагачення, в той же час фінанси є одним з головних ресурсів виборчої кампанії. Якщо державу розглядати як інструмент встановлення контролю та отримання ренти, то вибори, як інструмент входження до влади, стають вкрай важливим елементом стратегії функціонування тієї чи іншої групи впливу. Змагальність, чесність та відкритість виборчого процесу перебуває під загрозою через непрозорі механізми фінансування, використання яких надає значні переваги певній групі. Але це ще не

⁶ Кокошин А. Реальный суверенитет. Москва: Издательство «Европа», 2006. 88 с.

⁷ Huntington S. P. The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. London: University Press, 1991. P. 56.

⁸ Ковлер А. И. Исторические формы демократии : проблемы политико-правовой теории. Москва: Наука, 2000. 116 с.

все, оскільки група, яка вже має значний фінансовий ресурс, часто бере під свій особистий контроль медіа для маніпуляції громадською думкою. Якщо ще більше заглиблюватися, то з технологічного погляду фінансовий ресурс завдяки використанню інформаційної інфраструктури дозволяє суб'єкту контролювати порядок денний на тій чи іншій території з метою контролю громадської думки та формування відповідних моделей мислення та оцінки.

Нарешті, ще один важливий аспект – це приховування «захоплення держави» за рахунок імітації чесного виборчого процесу. Це, скоріше, царина політичних технологій, але варта окремої уваги. Через імітацію виникає ефект демократичності та прозорості виборчого процесу, і тоді створюється враження, що певна група здобула владу завдяки чесним, відкритим та демократичним практикам. Але насправді за цим часто стоїть жорстке використання адміністративного ресурсу, тотальний контроль за медіа, контроль за інституціями, які здійснюють підрахунок голосів виборців (виборчі комісії), та використання елементів так званого «економічного голосування» (фінансово вмотивованих мереж прихильників). Усе це разом складає сукупність формальних і неформальних практик, які становлять єдину систему приходу до влади та встановлення у подальшому режиму «захоплення держави».

У цьому зв'язку варто погодитися, що «теорія демократії не може обмежувати себе однією єдиною метою, а, навпаки, вона повинна комбінувати більшу кількість уявлень про цілі, які викристалізувалися в теорії демократії, а також у демократичній практиці та виявилися соціально значущими...»⁹. І тоді на зміну ідеям про жорстке наведення порядку та гуманітарні інтервенції приходять думки про справедливість та потенціал поміркованого лібералізму з чіткими інституційними обмеженнями діяльності влади.

Але, так чи інакше, на початку XXI ст. очевидним стає той факт, що встановлення політичного устрою будь-якої держави не

⁹ Soderberg N. The superpower Myth. The Use and Misuse of American Myth. Hoboken. New Jersey: John Wiley and Sons, inc., 2005. P. 217.

завжди зумовлено внутрішніми процесами. Головну роль у їх встановленні зараз розпочали відігравати зовнішні фактори. Причому, якщо раніше використовувалася система стимулів, засобів переконання, то зараз головною формою впливу стає прямий примус у вигляді політичного та силового тиску.

У дискусіях щодо «захоплення держави зовнішніми акторами» виділяються різні підходи. Крайні полюси займають прихильники інтервенціонізму та обмеженості суверенітету, з одного боку, і прихильники міжнародного співтовариства – об'єднання рівноправних і суверенних держав, з іншого¹⁰. Якраз його представники виходять з ідеї «гуманітарної інтервенції» та «обмеженого суверенітету» в епоху глобалізації (А. Нікітін, Ю. Федоров)¹¹.

Якщо розглядати у глобальному масштабі, виходячи за межі сучасної України, як критерій демократичного мінімуму дослідники визначили, по-перше, що 50% дорослого чоловічого населення повинно мати право голосу; і, по-друге, відповідальний глава виконавчої влади повинен або зберігати за собою підтримку більшості у виборному органі влади, або обиратися під час періодичних загальнонаціональних виборів¹².

Також зазначимо, що зараз спостерігається недостатня вкоріненість цінностей державотворення серед провідних груп політичної еліти та широких верств національної громадськості. Вона спонукає рішучість консервативного сегмента середнього і вищого класу віддалити ліво-популістські рухи, а також інші прошарки суспільства від державно-політичної влади. Громадсько-політична поляризація, що найчастіше викликана урядовими заходами, які намагаються занадто швидко проводити завелику

¹⁰ Хайек Ф. А. Общество свободных. пер. с англ. Л. Кустарева; под ред. Ю. Колкера; Предисл. и поясн. к рус. изд. Э. Батлера. Лондон, 2000. 216 с.

¹¹ Никитин А. И. Миротворческие операции: концепция и практика. Москва: Московский общественный научный фонд, 2000. 158 с.

¹² Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты. Москва: Московский общественный научный фонд, 1999. С. 85.

кількість соціально-економічних реформ, сприяє успішній експансії стосовно дієвих державотворчих спільнот України.

Далі, концептуалізуючи поняття «захоплення держави», слід наголосити, що це не захоплення влади. Тобто реалізація режиму «захоплення» відбувається без застосування силових методів. Але зміна влади може відбуватися, у тому числі, через перемогу однієї групи інтересів над іншою. Інституційна система у такому разі може змінюватися, і навіть суттєво, але саме ненасильницьким шляхом. Тут постає питання використання екстремістських та воєнізованих угруповань у процесі «захоплення держави». Але потрібно розуміти, що ці групи не матимуть статусу суб'єкта, ані формального, ані неформального. Їхня участь у процесі чи під час «захоплення» є суто інструментальною. Також їх часто використовують задля підкріплення якихось інституційних змін, але не більше, оскільки інакше це буде кваліфікуватися саме як «захоплення влади», а не «захоплення держави». І цей процес якраз нормативно описаний та передбачає певні санкції у разі його доведення.

Слід також відмітити, що процес «capturestate» за своїми ознаками має не тільки негативний характер. Ми говорили, що це явище супроводжувало народження нових держав наприкінці ХХ століття, тож, логічним є те, що воно може супроводжувати демократизацію. Дуже часто на пострадянському просторі практично у всіх випадках «захоплення держави» було неодмінним процесом під час так званої «третьої хвилі демократизації». Однак зрозуміло, що в кожній країні наслідки цього процесу мали власну специфіку, але інструменти були однакові.

Зазначимо, що основними інструментами під час «захоплення держави» є такі: приватизація; націоналізація; експропріація «привабливих» активів; маніпуляція і торгівля державним майном; пряме розкрадання бюджетних коштів; привілейований доступ до державних ресурсів; реалізація державних контрактів і тендерів, у тому числі в інтересах третіх осіб; створення спеціальних інститутів (проектів), що фінансуються з бюджетних коштів; неналежне виконання чинного законодавства; блокування розслідування або

судового розгляду, звільнення від судового переслідування і низка інших¹³.

Як видно, основна частина цих інструментів має економіко-правовий характер. Роль політики у цьому процесі інша – вона має забезпечити інституціоналізацію, тобто легітимацію відносин, що склалися після використання зазначених механізмів. У подальшому політична надбудова стає визначальною, оскільки саме в ній відбувається затвердження існуючих і формування нових «правил гри». Одним з головних наслідків є у такому випадку можливість контролю правого поля, тобто фактична вибірковість застосування законодавчих санкцій та обмежень. Досягається це шляхом застосування стандартних механізмів примусу, які є на службі будь-якої держави та забезпечують її стабільність та відповідність наявному політичному режиму й стійкості і прогнозованості економічної системи.

Зрозуміло, що процесу «захоплення» відповідає також зміна еліт, які здобувають владу. Стратегічно кращим варіантом для кардинальної зміни курсу є повне усунення старої еліти. Поступова або різка асиміляція також часто використовується, але історично є менш надійним підходом для становлення нової еліти. Цікавим інструментом, який активно використовувався на теренах держав, що пройшли зміну політичного режиму, є люстрація – як вияв реальної боротьби зі старими елітами. Цікаво, що цей інструмент був задіяний у європейських країнах, а на пострадянському просторі використовувався тільки в окремих державах так званого «буферного поясу» – Литві, Латвії, Естонії, Грузії та після Революції гідності в Україні. На теренах нашої країни цей процес був завершений, фактично, певним оновленням політичного класу, однак основними бенефіціарами залишилися старі представники великого бізнесу, зокрема олігархи.

Насправді, монополізувавши більшу частину багатства і влади в Україні, кілька олігархів дотепер використовують загальний

¹³ Сльмурзаева Р. А. Взаимодействие бизнеса и государства: трансформация «захвата государства». Вестник Томского государственного университета. Экономика. 2018. № 41. С. 75.

контроль, аби приховати реальний характер існуючого режиму й утриматися при владі. Тут працюють ключові постулати псевдо-демократії, що не мають нічого спільного зі справжніми процесами демократизації. Фабрикуючи нескінченний потік криз у суспільно-політичному порядку денному, олігархія, яка «захопила державу», здатна продовжувати своє правління на невизначено довгий термін.

З плином часу ми можемо констатувати, що становлення режиму «capturestate» в Україні на початку та в середині 1990-х рр. стало підґрунтям російської агресії в Україні початку 2014 р. Упродовж двох десятиліть років на теренах Донбасу, Криму та частково всього Півдня і Сходу України відбувалися складні процеси формування міцних регіональних ідентичностей, які інколи прямо суперечили історико-культурному та державницькому фундаменту нашої держави. Так, наприклад, ідентичність Донбасу формувалася під впливом промислово-економічної структуризації країни і активно підтримувалася як внутрішньо-описовим шляхом, так і зовнішнім сприйняттям цього краю, навіть у межах України. У Донецьку як історико-культурному, науковому, промисловому центрі внутрішніми засобами розвивалася регіональна ідентичність, яка доповнювалася відповідною символізацією – за допомогою звертання та певних маніпуляцій з історією краю, до культурного протиставлення і особливостей місцевого менталітету. Саме таким шляхом упритул до подій 2013 – 2014 рр. організовувалася політична реальність у Донецьку – на підкресленні відмінностей і особливостей території. На безпосередньому рівні це підтримувалося шляхом використання регіональної історії в освітньому процесі і архетипів, що сформувалися упродовж історичного розвитку, частково новітнього періоду (певне «безвладдя» періоду першої половини 1990-х років; зростання ролі авторитету, часто кримінального; наведення порядку і переведення кримінального капіталу в економічний, а згодом і політичний). Саме цей процес і став фундаментом особливої міфотворчості у Донецьку, символізації влади і культивуванні відмінностей від інших міст і регіонів

України¹⁴. Схожі процеси, але з акцентами на псевдоросійській ідентичності, відбувалися у Криму зі своїми історико-культурними особливостями. Зрештою, можемо говорити про специфічний політико-інституційний дизайн окремих регіонів України, часто з формалізованими патрон-клієнтелістськими відносинами, що є основою моделі «capturestate». Врешті-решт, український варіант «захоплення держави» став фундаментом реального «захоплення влади» і втрати суверенітету окремих територій.

Процеси інституційних перетворень, окремі негативні наслідки яких ми спостерігаємо, у тому числі, і зараз, почалися одразу з проголошенням незалежності України. Абсолютно правильна під час зміни режиму ідея інституційних реформ, насамперед державного і приватного секторів, була спотворена якраз через перемогу приватних інтересів окремих груп над суспільними. Основними бенефіціарами перманентних реформ є найбільші фінансово-промислові групи України, які прекрасно пристосувалися до умов і зацікавлені у підтримці хаосу в загальнонаціональних масштабах задля стримування зростання потенційних конкурентів. Крім олігархату, до числа вигодонабувачів українських псевдореформ входять американо-європейські донорські структури, а також пов'язані з ними ЗМІ. Перші, фактично, дозволяють обраним олігархам «освоювати» мільярдні бюджети, а практично всі українські ЗМІ мають фінансову підтримку олігархів або міжнародних донорів. Модель їхньої діяльності – лобювання інтересів спонсорів та сприяння в затягуванні реформ за допомогою широкого кола громадських та політичних структур і політиків.

Відзначимо, що наявні «реформи» часто виявляються вкрай важливим чинником гальмування розвитку демократичної держави та розуміння справжнього стану речей в країні, окрім псевдонезалежних медіа та імітації чесних виборів. Вони є нескінченним станом життя держави, оскільки створюють коло псевдоеліт, для яких відкладені зміни є виграшною ситуацією. Але

¹⁴ Ковалевський В. О. Інформаційна взаємодія у політико-владному полі великого міста: монографія. Київ : ППІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. С. 99 – 100.

насправді вони протистоять повному і дійсному реформуванню, підтримують довготривалі реформи і заявляють про свою підтримку постійних нових реформ, які будуть коли-небудь ефективніші за попередні.

Задум та реалізація цих «реформ», а також загалом існування України в режимі «capturestate» було б неможливим без консенсусу зовнішніх керівників та зарубіжних донорів. Завдяки величезній сумі державного боргу «колективний Захід» має реальні важелі впливу на ситуацію в країні, зробивши розподіл сфер впливу. Зовнішні кредитори з метою забезпечення обслуговування боргу взяли під контроль ті сектори господарства, які заважають направляти на цю реально правильну мету з українського держбюджету величезні ресурси. Насамперед ідеться про медицину, науку та освіту.

З 2009 р. зовнішній борг України виріс з 316 885 млн грн до 2 551,94 млрд грн. Тобто на сьогодні Україна як держава завинила внутрішнім та зовнішнім кредиторам понад 90 млрд дол., і цей борг дедалі зростає. За даними станом на 31 грудня 2020 року державний та гарантований державою зовнішній борг становить 1 518,93 млрд грн (59,52% від загальної суми державного та гарантованого державою боргу), або 53,72 млрд дол., а державний та гарантований державою внутрішній борг – 1 033,00 млрд грн (40,48%), або 36,53 млрд дол. США ¹⁵.

2009 р. взятий для порівняння не випадково, тому що саме в цей рік було прийнято рішення про проведення чемпіонату Європи з футболу ЄВРО-2012 в окремих містах України та Польщі. З цього періоду борг зростав на порядок швидше, ніж раніше. І саме в цей період стало чітко зрозуміло, що державний борг є сильним та ефективним інструментом впливу на Україну. Сьогодні зусиллями декількох урядів та впродовж декількох років структура боргу була змінена – зменшено внутрішній, але збільшено зовнішній. Уже на понад 50% Україна залежить від зовнішніх кредиторів, які відкрито втручаються у кадрову політику

¹⁵ Державний борг України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/> (дата звернення: 25.12.2020).

найвищого рівня, керують тарифною політикою і наказують владі, яким має бути правове поле навколо чи не єдиної цінності, яка залишилася в народі України – її землі. За формальними ознаками Україна вже фактично перетворилася на колоніальну державу, і нові та старі олігархи та представники політичного класу беруть у цьому безпосередню участь.

При цьому українських олігархів абсолютно не турбує те, що ключові сфери інвестування в людський капітал перебувають під зовнішнім управлінням, перш за все, через повну відсутність стратегічної думки і короткого горизонту планування української псевдоеліти. Тим більше, що вона підсвідомо впевнена у виграші від зубожіння населення, яке, отже, стає більш вразливим і поступливим. До того ж олігархат України сприяє своїм зарубіжним партнерам, які шукають резерви в національному бюджеті виключно за рахунок громадян, навіть не намагаючись вчинити замах на інтереси псевдоеліти.

Водночас з узурпацією влади шляхом захоплення або обезвладнення державних органів режим «capturestate» здійснює наступ на опозицію, незалежні мас-медіа, бізнес і громадянське суспільство. Системне та систематичне їх знищення, а також цілковита залежність професійної діяльності від патронату влади є різновидом державного вимагання, в якому головний здобуток – лояльність. Це яскраво проявилось у період завершення правління В. Януковича, коли влада намагалася активно спонукати до псевдолегального приборкання опонентів, в основі якого було все те ж саме вибіркове застосування законодавства та знищення верховенства права і порядку. Підсумком цього є виникнення та паралельне функціонування таких політико-ідеологічних форм, як: олігархічний авторитаризм, авторитарний націоналізм, певний фундаменталізм, популістські диктатури, які прагнуть поставити під власний контроль суспільство.

Хаотична корупція, що характеризує післямайданну (2014 р.) добу, зумовлена, насамперед, інституційною слабкістю і загальною беспорядністю влади. Вона є системно корумпованою, ієрархічно структурованою й практично необмеженою. Її обмеженнями можуть слугувати лише природні чинники, такі як

потреба соціальних виплат і прожиткового мінімуму і, насамперед, загальна обмеженість наявних і придатних до розкрадання державних ресурсів.

Для оцінки рівня корупції ще з 1995 р. міжнародною організацією Transparency International вимірюється так званий Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI). Цей показник розраховують на підставі 13 досліджень авторитетних міжнародних установ і дослідницьких центрів.

За минулий рік Україна набрала 30 балів зі 100 можливих і повернулася на рівень 2017 р. Місце нашої країни зі 180 держав, які є у списку, – 126-те. Поруч з Україною у рейтингу – Киргизстан, Азербайджан та Джибуті. Серед країн-сусідів наша держава випереджає лише Російську Федерацію (28 балів, 137-ме місце)¹⁶. Оцінка України формувалася на підставі 9 різноманітних досліджень різних установ. Три з них продемонстрували незначне зростання, три – нульову динаміку, а три – зниження. Найбільше зниження дало дослідження Global Insight Country Risk Ratings стосовно ризику хабарництва або іншими корупційними практиками ведення бізнесу та у повсякденному житті.

Дослідники відзначають, що з початку 2017-го р. в Україні фактично відбувалося згортання процесів реформ і боротьби з корупцією. Влада дедалі активніше обмежувала нещодавно створені та псевдонезалежні антикорупційні органи, затягувала запуск роботи Вищого антикорупційного суду, створювала штучні законодавчі обмеження. Крім цього, спостерігалася та відзначалася політична заангажованість НАЗК, провальна судова реформа та загалом відсутність реформ у правоохоронних органах.

Дослідники зазначають, що такий стан речей притаманний не тільки Україні, а спостерігається в усьому світі. Індекс вказує на фактичний брак політичної доброчесності, що призводить до високого рівня корупції, включаючи негативний вплив фінансових ресурсів на політику. Більше двох третин країн набрали менше ніж 50 балів у CPI, а середній бал – усього 43. І така ситуація

¹⁶ Індекс сприйняття корупції-2019. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-koruptsiyi-2019/> (дата звернення: 25.12.2020).

тримається останні декілька років. Тим не менше, держави, які мають високі результати СРІ, краще контролюють фінансування передвиборчих кампаній та намагаються ширше залучати громадян у процеси ухвалення та реалізації політичних рішень. Країни з низьким результатом, до яких належить й Україна, навпаки, часто мають незбалансовану владу, яка залежить від представників великого капіталу.

Різке зниження міжнародного рейтингу України за рівнем корупції та за показниками демократії, прав людини, свободи слова, зібрань, рівності й справедливості, можливостей ведення бізнесу саме і є закономірним наслідком специфічного правління олігархічних кланів протягом останніх років. Спостерігається різке загострення соціального конфлікту та економічної кризи, що підвищили популярність жорстких заходів, які мали бути застосовані лише авторитарним урядом або режимом «capturestate». Наявні громадсько-політична та економічна кризи, які відбуваються паралельно або завдяки цим процесам, також можуть позбавити національну демократію легітимності.

Автори терміна розробили так званий «Індекс захоплення економіки» («Composite index of state capture») ¹⁷, який розраховується як середня арифметична від встановлених чинників «захоплення держави». До встановлених чинників належать: продаж парламентських голосів і президентських указів під час нормотворчості в приватних інтересах, діяльність Центрального банку, контрольована окремими групами впливу, продаж судових рішень щодо арбітражних та кримінальних справах, фінансування політичних партій та виборчих кампаній (здебільшого має неофіційний характер); патронаж та призначення родичів, друзів та інших близьких осіб на офіційні посади, хабарі, які виплачуються державним службовцям для ухилення від дотримання

¹⁷ Hellman J., Jones G., Kaufmann D., Schankerman M. Measuring governance and state capture: the role of bureaucrats and firms in shaping the business environment. European Bank for Reconstruction and Development. 2000. Working Paper № 51. URL: <http://www.ebrd.com/downloads/research/economics/workingpapers/wp0051.pdf> (дата звернення: 25.12.2020).

передбачених законодавчо правил. У підсумку вираховується індекс, який також фактично демонструє рівень корупції у тій чи іншій країні.

Крім вказаних факторів, можемо додати, що в українських умовах виникненню корупції сприяють загальна слабкість державного апарату та перерозподіл державних цінностей та активів у бік приватних осіб. Завдяки слабким інститутам, які функціонують в Україні впродовж років її незалежності, створюється феномен «інституційного вакууму», тобто формальна наявність інститутів, але фактична їх відсутність, що також є яскравим свідченням існування режиму «захоплення держави».

Подібне «захоплення» і фактичне перетворення держави на напівкримінальну корпорацію, головна мета якої – отримання надприбутків для власників-акціонерів, дії яких можуть кваліфікуватися як рейдерське захоплення України. В цих умовах вказана корупція є своєрідним побічним ефектом виконання основних функцій державного та муніципального управління. Зрозуміло, що цей ефект у сучасних правових державах намагаються мінімізувати. Навпаки, функції, які виконує Українська держава для своїх громадян, є лише вимушеними і побічними з погляду її власників-олігархів, які вважають її основним завданням – збагачення акціонерів зі структур системи зовнішнього управління.

Саме такі «викрадачі держави», тобто олігархи-власники, активно проєктують на українські реалії свої власні уявлення про національні інтереси, а також державну і політичну відповідальність. Часто зазначених категорій у середовищі адептів та активних реалізаторів режиму «capturestate», які захопили Україну, просто не існує.

У 2019 р. під час президентської виборчої кампанії боротьба з корупцією була пріоритетом для В. Зеленського, який невдовзі став Президентом. Перші кроки нової влади, у тому числі в царині боротьби з «захопленням держави», вселяли надії навіть у найбільших скептиків. Перший і надважливий крок, тобто встановлення контролю за правовим полем, відбувся майже одразу після обрання нового президента – відбулися нові вибори парламенту. Народні обранці нової Верховної Ради почали у швидкому режимі

приймати корпус антикорупційних законів. Цей режим навіть дістав назву – «турборежим». Під час цього режиму парламентарі ухвалили низку дуже важливих для антикорупційної сфери законів, зокрема: повернення відповідальності за незаконне збагачення, надання права самостійно здійснювати негласні слідчі дії для НАБУ, посилення захисту викривачів, оренду державного та комунального майна, що внесли зміни у сферу публічних закупівель тощо. Новий уряд перехопив естафету та почав упроваджувати позитивні новації у сфері малої приватизації, а також почав створювати електронний реєстр звітності політичних партій. У грудні 2019 р. був прийнятий новий виборчий кодекс. Але найбільш знаковою подією став запуск Вищого антикорупційного суду з відповідною підсудністю та перезапуск Національного агентства з питань запобігання корупції.

Зрештою, склалася потужна антикорупційна інфраструктура України, до якої сьогодні входять:

- Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) – центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізацію державної антикорупційної політики;

- Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) – правоохоронний орган, на який покладено розслідування та розкриття корупційних правопорушень;

- Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП) – самостійний структурний підрозділ Офісу Генерального прокурора;

- Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (АРМА);

- Вищий антикорупційний суд (далі – ВАКС).

Таким чином, була швидко та оперативно побудована вся необхідна антикорупційна інфраструктура. Україна постала на порозі не тільки реновації політичної системи й режиму, але й фундаментальної зміни або навіть повної відмови від існуючого «захоплення держави».

В аналізі та оцінці цих інститутів нам допомагають міжнародні організації. Зокрема, вже згадувана Transparency

International провела унікальне дослідження¹⁸, яке присвячено спроможності цих інститутів виконувати заявлені функції та охоплює календарний період від січня 2015 до 1 липня 2020 рр. Кожна з вказаних вище антикорупційних інституцій оцінювалася за трьома напрямками: 1) загальна спроможність установи; 2) внутрішнє управління з погляду доброчесності, прозорості та підзвітності; 3) співпраця з державними й недержавними акторами (державними органами, громадянським суспільством, іноземними органами-партнерами, міжнародними партнерами тощо).

У процесі дослідження експертам вдалося оцінити декілька сфер, а саме: ресурси, незалежність, прозорість, підзвітність і доброчесність вказаних інституцій. Більшість отриманих висновків мають негативний характер, але й містять конкретні рекомендації, яким чином можна було поліпшити ситуацію. Насамперед було виявлено фактичну дисфункцію наявного управління антикорупційними органами на підставі фактажу низького ресурсного забезпечення, оплати праці співробітників антикорупційних органів, охорони будівель та співробітників, розрахунків нерівномірного навантаження, гальмування електронних механізмів поліпшення управління цими інституціями, наявності механізмів впливу на розслідування та рішення, відсутності комунікаційних стратегій щодо висвітлення діяльності, низького рівня громадського контролю, порушень взаємодії між цими органами та між ними й іншими державними інституціями тощо¹⁹.

Такий аналіз дає змогу зрозуміти, що створення відповідної антикорупційної інфраструктури правильний, але не остаточний крок у боротьбі із «захопленням держави». Треба не забувати, що цей процес – це стратегія олігархів, так званий «капіталізм для своїх». Під час його функціонування отримані кошти вкладаються саме в «захоплення», але не в інновації чи перспективні сфери й

¹⁸ Чи спроможні та ефективні антикорупційні інституції: дослідження TI Україна. URL: <https://ti-ukraine.org/research/chy-spromozhni-ta-efektyvni-antykoryuptsijni-instytutsiyi-doslidzhennya-ti-ukrayina/> (дата звернення: 25.12.2020).

¹⁹ Там само.

галузі. Зменшення інвестицій, яке неодмінно слідує за таким підходом, суттєво гальмує розвиток економіки.

Виходом з такої ситуації може стати розробка та затвердження комплексу обмежувальних дій. Паралельно слід прибрати обмеження, що перешкоджають просуванню інституційних реформ. Одними з найбільш ефективних моделей під час таких дій можуть стати механізми державно-приватного партнерства. Рекомендації щодо таких механізмів активно надаються міжнародними партнерами України, але під час їх упровадження варто пам'ятати, що є українські нюанси. Сьогодні налагодження такого партнерства зможе не тільки налагодити відносини держави та суспільства й бізнесу через зменшення корупційних ризиків, але й мінімізувати визначальний вплив на політику України окремих груп впливу. До цього варто додати остаточне впровадження механізмів контролю фінансування політичних партій, забезпечення ефективної роботи реєстру бенефіціарів, формування суддівського самоврядування, планомірну реалізацію практики відкритих бюджетів тощо.

Натомість часто бачимо те, що євроінтеграційна риторика, якою політичні суб'єкти постійно оперують, жодним чином не має на меті наблизити Україну до членства в ЄС, НАТО та інших подібних структурах. Навпаки, її мета часто залишається виключно запобіжною. Вона має не допустити можливої депортації з ЄС олігархів, які вже давно на особистому рівні там інтегрувалися – з родинами, банківськими рахунками, бізнесами, маєтками і звичками, що стали неодмінними – саме там навчати дітей, відпочивати, лікуватися та розважатися. По суті, стан нинішньої української влади та олігархату в режимі «capturestate» залишається таким, що підписання будь-яких угод не змусять їх грати за цивілізованими правилами. У колективній та ментальній свідомості цих людей не існує жодних правил, окрім тих, які вони самі встановлюють і особисто визнають.

Тим не менше, оскільки представлений підхід до «захоплення держави» дозволяє розуміти його не тільки як суто економічне явище, але й як процес, що починається незалежно в економічній та політичній сферах, які потім об'єднуються, стає зрозумілим, що

воно виступає не лише як суто негативне явище. В умовах слабких політичних інститутів, тобто фактичного становлення нової держави, «capturestate» може відбуватися задля збереження держави як такої. Скоріш за все, суб'єкти, які брали в цьому участь, навряд чи розуміли ці процеси, виправдовувати їх не варто. Наступним кроком за збереженням держави в ідеалі має стати не «захоплення держави», а її незалежний та всебічний розвиток. Тому головною рекомендацією на цьому шляху має стати впровадження інституційних механізмів та обмежень діяльності груп інтересів.

Серед інших рекомендацій, але вже з погляду міжнародних партнерів, від яких достатньо сильно залежить Україна, як ми продемонстрували раніше, потрібно, щоб Європейський Союз, МВФ та інші міжнародні організації системи «зовнішнього управління» припинили фінансову та матеріально-технічну підтримку режиму, який лише імітує «реформи» і розкрадає або ж використовує не за призначенням міжнародні транші та гранти донорських організацій. Їм можна рекомендувати скласти об'єктивний перелік високопосадовців, суддів, правоохоронців, прокурорів та інших осіб, яким було б заборонено в'їзд на територію Євросоюзу за їхню протиправну й антинародну діяльність. Євросоюз та МВФ мали б розпочати значно ретельніший моніторинг сумнівних фінансових транзакцій, що їх здійснюють українські політики й олігархи. Загальна неповороткість, нескvapність і нерішучість відповідних структур світового співтовариства і, насамперед, Євросоюзу дає підстави припустити, що його санкції та інші будь-які дії супроти олігархічного режиму у Києві неможливі у довгостроковій перспективі або не будуть швидкими та, у жодному разі, радикальними.

Водночас, необхідно створити систему багатофункціональної підтримки для суб'єктів громадянського суспільства, моніторингових місій, просвітницьких співтовариств, благодійних та інших організацій, для дійсно незалежних мас-медіа та найрізноманітніших соціальних ініціатив національно-патріотичного спрямування.

Оскільки за режиму «capturestate» знищується політична конкуренція, нівелюються та відбуваються маніпуляції інтересами окремих зацікавлених осіб, не розвиваються легальні політичні

комунікації та громадянське суспільство, знижується інвестиційна привабливість та інвестиційний клімат загалом, то вкрай необхідно підвищувати увагу громадськості до цих процесів і активно розвивати інституційні механізми розвитку держави і реально намагатися подолати корупцію, яка є сьогодні основним чинником гальмування.

Доцільними можуть бути як ефективна боротьба з існуючими впливовими олігархічними елітами, так і дієва амністія з подальшим укладенням соціального договору. У підсумку – поступове створення справжньої національної політичної еліти України, про яку сьогодні ще навіть не йде мова, хоча маємо вже майже тридцять років незалежності. Тут небезпека полягає в тому, що будь-яка еліта може прийняти амністію, але не погодиться ані на люстрацію, ані на новий соціальний договір з народом.

Нині виходом з цієї ситуації для частини населення України стала трудова еміграція. Якщо раніше вона мала яскраво виражений тимчасовий економічний характер, то нова хвиля міграції спричинена ще й тим, що громадяни не бачать для себе перспектив у «захопленій» і роз'єднаній олігархами державі. У решти, яка ще залишається в країні, змінюються моральні настанови. Населення стає набагато лояльнішим до збагачення за рахунок держави та зловживання її благами.

Відзначимо, що відколи держава втрачає легітимність і починає сприйматися як режим «capturestate», переважна більшість населення достатньо об'єктивно перестає бачити в цьому порушення: одна справа відбирати у співгромадян, а зовсім інша – у «олігархів». Соціум розуміє, що окремі представники груп інтересів, які увійшли до політичного класу та «захопили державу», все одно не стануть витрачатися на суспільне благо, але з високою вірогідністю присвоять усі ресурси. Легітимація дрібних форм боротьби індивідів громадянського суспільства з державою є природною формою українського анархізму. Фактично населення України частково наближається до становища латентної партизанської війни з олігархічним режимом, що незабаром може спричинити остаточну втрату державності. Для запобігання цьому сценарію українське суспільство має опанувати

стратегічний курс національної єдності та солідарності, скоординованих колективних дій і всезагального громадянського єднання. Але це можливо лише за наявності справжньої політичної волі у керівників держави та політиків, які обираються на демократичних виборах.

Потрібно також наголосити, що, з погляду класифікації політичних режимів, має бути форма, яка зможе протистояти авторитарним тенденціям політичних керівників, які є представниками груп інтересів олігархату. На сьогодні фактично єдиним механізмом, який може ефективно нівелювати зазначені тенденції, є лібералізм, але не в розумінні його як у необмеженій свободі, а як раціоналізація правильного та ефективного політичного управління в сучасних умовах. Як свого часу відзначав Фуко – якщо в поліцейській країні головним є принцип державного інтересу, то в лібералізмі інший принцип: «управляють занадто багато»²⁰. Але суспільство має бути готовим до таких форм самоврядності та політичного управління, яке сповідує справжній лібералізм. Такий політичний режим як інструмент реальної та конструктивної критики класичного управління повинен обмежити зловживання держави і не дати групам інтересів встановити «capturestate». На цьому ґрунтується так звана «логіка порядків обмеженого доступу», тобто реальна система інституційних обмежень, своєрідні стримування та противаги в державі ХХІ ст. Україна не потребує лібералізму, що нав'язується ззовні, коли в обмін на фінансові вливання встановлюються апріорі не працюючі інститути або створюються механізми імітації реформ чи пряме розкрадання грошей. Але наша держава потребує політичного управління, здатного протистояти як зовнішнім, так і внутрішнім викликам, при тому що відповідні інституційні практики наявні та доступні для використання сучасними країнами.

²⁰ Фуко М. Рождение биополитики. Интеллектуалы и власть. Избранные политические статьи, выступления и интервью. пер. с франц. Б. М. Скура-това; под общей ред. В. П. Большакова. Ч.3. Москва: Праксис, 2006. С. 153.

Зрештою, перспективи подальших досліджень у царині аналізу та боротьби з наслідками «захоплення держави» полягають у тому, що сучасна державно-політична система Україна характеризується боротьбою як авторитарних, так і ліберально-демократичних чи олігархічних тенденцій, які проаналізовані у цьому розділі. У зв'язку з цим маємо величезну кількість трактувань політичної реальності, що відрізняються від класичної моделі державотворення. Саме тому зазначена проблематика постала і зажадала ретельного вивчення політичною наукою лише у XXI ст. і, вочевидь, буде актуальною ще тривалий час.

РОЗДІЛ 8

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Політика завжди є сукупністю дій і взаємодій широкого кола суб'єктів. Окрім формалізованих, є ще й групові (неформальні спільноти), й індивідуальні (на рівні особистості) носії цінностей і смислів, які впливають на формування певного типу політичного режиму в країні, оскільки функціонування політичних структур, будь-яких суспільних інститутів залежить передусім від міжособистісної та міжгрупової взаємодії. Зрештою, політика робиться людьми й для людей. Саме вони створюють і забезпечують діяльність тих чи інших інститутів, продукують цінності та норми, символи, значення й ідеали. А розвиток суспільства, становлення демократичного політичного режиму – це передусім процес і результат діяльності людей. Спроби ж ототожнення інституційного розвитку зі суспільним, абсолютизація інституційної складової колективної та індивідуальної поведінки виявляються малопродуктивними, оскільки такий підхід нівелює значення неполітичних та позараціональних детермінант.

Разом з тим, успіх сучасних суспільно-політичних перетворень, розвиток демократичного політичного режиму значною мірою залежать від особливостей визначального і ключового аспекту реалізації сучасного вектора розвитку суспільства – політико-культурного. Саме його параметрами визначається сутність і спрямованість реформ як загальнонаціонального, соціокультурного та соціально-політичного процесу суспільної консолідації, цілеспрямованої та скоординованої діяльності зі створення нових смислів та цінностей, нової їх системи. Як справедливо зауважує Г. Зеленько, основна увага вітчизняних науковців «тривалий час приділялася політико-владним інститутам, тоді як соціокультурна складова, в якій формуються передумови того чи іншого політичного режиму, залишалася поза увагою дослідників»¹.

¹ Зеленько Г. Довіра до суспільно-політичних інститутів в Україні і наслідки її дефіциту для країни. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2018. Вип. 8. С. 109.

Динамічні й, на превеликий жаль, трагічні події останніх років в Україні зумовили кардинальні суспільно-політичні перетворення й довели, що спрямованість практичної діяльності на досягнення передусім у фінансово-економічній сфері неможливі без урахування соціально-психологічних факторів, національних ментальних і культурно-історичних особливостей, мотиваційно-смыслових аспектів суспільного розвитку.

Проте соціально-психологічні чинники суспільного розвитку є ключовими не лише коли йдеться про загальнонаціональну консолідацію, але й про втілення соціально-економічних реформ. Як переконливо довели результати досліджень лауреата Нобелівської премії з економіки, американського психолога Д. Канемана, психологічні установки, прогнози та очікування, а також довіра населення до економічних інститутів та органів влади впливають на стан економіки не меншою мірою, ніж її «об'єктивні» детермінанти. Це твердження ґрунтується на усвідомленні того, що всі суспільні процеси і явища зумовлюються людським фактором, а його основою є індивід, соціальна спільнота, маси ².

У науковій традиції політична культура розглядається передусім як складова загальної культури і як соціально- і політико-психологічний феномен. Безперечно, політична культура є частиною загальної культури як складної системи буття, історично набутого досвіду на основі певної системи цінностей і норм усередині соціуму для його збереження та гармонізації співжиття. Знання та уявлення про політику, ціннісні установки та емоційне ставлення до неї, які мотивують політичну поведінку громадян, є сутністю феномену політичної культури.

Поняття політичної культури останнім часом стало широко вживаним не лише в політичній чи соціально-психологічній науці. Його використовують професійні політики, публіцисти, громадські активісти й люди, на перший погляд, від політики далекі. Поняття політичної культури стало своєрідною інтегральною характеристикою політичної свідомості, підставою оцінки

² Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз. Київ : ППіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 157–158.

політичної діяльності й спонукання до політичної участі, загалом – політичної поведінки окремих людей, соціальних груп, суспільства в цілому.

Політична участь громадян, залучення соціальних груп у політику зумовлюються їх прагненням до реалізації своїх соціально значущих інтересів. Політична дія чи бездіяльність, той чи той рівень політичної свідомості та активності є своєрідною проекцією політичної культури. Ця культура опосередкована певними значеннями, смислами й мотивами, оцінювальними судженнями про владу, політичні інститути, еліту, лідерів тощо. Осердям політичної культури є мотиваційно-сміслова, нормативно-ціннісна система, якої дотримується більшість громадян і яка існує у вигляді поширених і загальноприйнятих поведінкових моделей, фундаментальних політичних цінностей та ідеалів.

Зрештою, будь-яка сфера життєдіяльності людини, в межах соціуму, безпосередньо або ж опосередковано пов'язана з політикою як процесом і результатом всезагальної організації основ функціонування суспільства і регулювання сфери життєдіяльності людей. Насправді перефразований В. Черчиллем вислів Перикла: «Навіть тоді, коли ми не цікавимося політикою, політика цікавиться нами» – лаконічне, але досить влучне визначення міри залученості громадян до політичних процесів та їх перебігу. Байдушність людини до політичного життя, відсутність належної політичної освіти уможливають маніпулювання свідомістю, а відтак – політичною поведінкою. Саме тому політичні знання та культура політичної поведінки є запорукою захисту людської гідності, свободи і прав. А рівень політичної культури має визначальний вплив на характер політичного режиму, структурування політичної системи, визначення векторів суспільного розвитку і шляхів цивілізаційного поступу, на процес державотворення та укорінення у практику принципів демократії.

Характерною рисою нинішніх політичних процесів є динамічність, мінливість, посиленням одних і послабленням інших, виникненням нових – часто непередбачуваних – чинників цього розвитку. Тому, аналізуючи особливості політичного режиму в

Україні, варто виокремити низку взаємопов'язаних факторів, що визначають його характер.

По-перше – це еволюція політичної влади шляхом конверсії влади радянської та пострадянської номенклатури у кланово-корпоративну, а згодом – в олігархічну. Посиленню цих процесів сприяли й ваучерна приватизація (результатом якої стало формування фінансово-промислових груп (ФПГ), а згодом і олігархії), й інтенсивна концентрація влади, розкрадання державного і колективного майна, посилення ролі тіншової економіки у розгортанні політичних процесів на тлі зниження життєвого рівня населення, й зростання безробіття, й соціальна апатія, й відсутність механізмів суспільного контролю. У країні поступово склалася самодостатня, зі значними ресурсами олігархічна за своєю суттю, відчужена від більшості суспільства система влади.

По-друге – втрата владою будь-яких «стримувальних» (зокрема й морально-етичних) норм та деструктивний вплив на їх зміст засобами масової інформації, слабкість, нерідко – корумпованість владних структур, правоохоронної й судової систем уможливили монополізацію окремих секторів економіки, заволодіння суспільними ресурсами: економічними, фінансовими, інформаційними, політичними. Ціннісні деформації на тлі відчуття безконтрольності й безкарності посилили криміналізацію, корумпованість владних структур, протекціонізм, безвідповідальність. Укоріненіми стали принципи, за якими відбувається рекрутування еліти: особиста відданість, земляцтво, досвід попередньої спільної роботи, клановість і протекціонізм³. Прірва між владою і суспільством поглиблюється через закритість і утаємниченість політичного життя.

Третім фактором є слабкість громадянського суспільства і його інститутів. Відсутність чітких стратегічних пріоритетів суспільного розвитку, зневіра людей, викликана політичною й

³ Шульга М. О. Особливості процесу зміни правлячих еліт у період системної трансформації суспільства. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття : кол. монографія / за ред. М. О. Шульги. Київ : Ін-т соціології НАН України, 1999. С. 322–356.

управлінською практикою, «локалізувала» їх активність на рівні підприємств і організацій, боротьби за виплату заробітних плат і збереження робочих місць. Осторонь протидії олігархічним впливам залишалися профспілки, незначною виявилася політична вага партій, громадських організацій та інших недержавних організацій. Натомість – зростав вплив на владу і суспільство ФПГ, регіональних кланів, які діють залаштунково, використовуючи особисті зв'язки з чиновниками всіх рівнів. Під контроль ФПГ потрапила більшість засобів масової інформації, а громадська думка не сприймалася владою як реальність.

Репродукування, незмінність політичних і управлінських практик лежить в основі латентного конфлікту еліти і суспільства. За відсутності дієвого громадського контролю за діяльністю влади, практичного відчуження громадян від процесу визначення напрямів суспільного розвитку та прийняття рішень на тлі особливостей «внутрішньовидової» боротьби опозиції з владою (й навпаки) в суспільстві формується перманентний запит на зміну еліт. Саме в цьому контексті варто розглядати причини й аналізувати наслідки революційних подій 2004 та 2013–2014 рр., а також – результати електорального циклу 2019 р.

Характер політичного процесу й розвиток подій останніх років багато в чому визначався нереалізованістю мети, прагнень і сподівань Євромайдану – Революції гідності. Напередодні п'ятої річниці Майдану Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва провів опитування експертів, присвячене оцінці тих подій, їх наслідків та уроків⁴. Найпоширенішим серед опитаних експертів розумінням подій Майдану є те, що ці події були скоріше рухом «проти», а не «за». Тобто рухом, спрямованим проти чинної влади, яка прагнула встановити авторитарний режим, діяла у власних інтересах й часто – у протизаконний спосіб. Політичні еліти скомпрометували себе. Усвідомлення власної вигоди від перехідного становища економіки призвело до того, що саме політичні еліти стали основним гальмом суспільних реформ.

⁴ П'ята річниця Майдану – експертне опитування. URL: <https://dif.org.ua/article/pyata-richnitsya-maydanu-ekspertne-opituvannya>

Разом з тим, і після революційних подій не відбулося оновлення принципів діяльності влади, якісної зміни еліт. Україна залишалася під впливом олігархату, не розпочато системної боротьби з корупцією, малоефективними виявилися спроби реформування правоохоронних органів та системи судочинства, погіршилося економічне становище громадян. Без покарання за посадові злочини та злочини проти Майдану залишаються можливо-владці – представники злочинного режиму. Люди розчарувалися у політиках, у їх спроможності до втілення якісних позитивних змін.

Ціннісні основи політичної культури українського суспільства. Рівень політичної культури суспільства багато в чому визначається системою цінностей, які домінують у ньому. Саме тому одним із найважливіших принципів і водночас інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості громадян консолідуюча ціннісна парадигма. А метою кожного політичного режиму є прагнення сформувати систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал.

У країнах, які торують шлях демократичних перетворень, досить часто виникають, посилюються і поглиблюються дезорієнтаційні процеси, пов'язані передусім зі зміною ціннісної системи, відсутністю чітко визначених векторів суспільного розвитку. Саме на переломних етапах суспільного розвитку ключовими стають проблеми цінностей, ціннісної єдності, подолання ціннісних суперечностей, зрештою – визначення шляхів подальшого розвитку з урахуванням посталих проблем.

Лише суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо основних, базових цінностей, може розглядатися як стабільна система. Її стабільність і сталість розвитку забезпечується ціннісною єдністю, щонайменше – відсутністю гострих суперечностей між особою і групою, групою і суспільством, зрештою – між особою і суспільством загалом. У цьому сенсі, ціннісний консенсус – ефективний, і чи не єдиний, шлях консолідації нації, суспільства, держави. Ціннісна ж суперечливість, невизначеність – дестабілізує систему, дезорієнтує суспільні прагнення, позбавляє основ життєве планування, його спрямованість.

Суспільний розвиток супроводжується виникненням і розвитком відносно самостійної, стійкої системи цінностей. У цьому сенсі, суспільні цінності, з одного боку, визначають і впливають на зміст норм, з іншого – формують своєрідну «матрицю» політичної культури – мотиваційно-смыслову систему координат для особистості, унормовують її діяльність, пропонують суспільно прийнятні форми поведінки.

Усі значущі чинники людського існування: біологічні, соціальні, політичні, культурні тощо – впливають на складний, багатоаспектний процес формування цінностей. Їх індивідуальне поєднання обумовлює особистісний характер цінностей людини. Загальнолюдські цінності – це одночасно й індивідуальні, і особистісні цінності, якщо вони стали частиною внутрішнього світу особистості, набули особистісного смислу. Цінності формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини в межах певних конкретно-історичних суспільно-політичних відносин, форм комунікації і мають соціальний характер.

Суспільні відносини – це та площина, де здебільшого збігаються цінності особистості та суспільства. Отже, можна говорити про політичні, правові, естетичні, моральні, релігійні цінності, які є відбитком відповідних відносин, що склалися у суспільстві⁵. Засвоюючи соціальний досвід у процесі спілкування й діяльності, індивід диференціює об'єкти за їх значущістю, орієнтується на них. Таким чином формуються ціннісні орієнтації як своєрідний стрижень свідомості. І якщо цінності являють собою об'єктивну сторону реального життя, то ціннісні орієнтації – суб'єктивне їх сприйняття особистістю, усвідомлений ціннісний вибір.

У цьому контексті важливими є положення теорії установки Д. Узнадзе й, зокрема, установки цілей і засобів діяльності в соціальній системі. Основною функцією ціннісних орієнтацій

⁵ Шайгородський Ю. Ж. Ціннісні та міфологічні детермінанти політичної поведінки. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. Вип. 26 : збірник наукових праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 3–10.

дослідник визначав «регулювання поведінки як усвідомленої дії у певних соціальних умовах»⁶.

Усе вищезазначене дає підстави розглядати ціннісні орієнтації як складну інтегративну мотиваційно-сміслову структуру особистості, що характеризує її цілісність і спрямованість та відбивається в ставленні до світу, до суспільно-політичних процесів і явищ, до інших людей, до самої себе. Зароджуючись у повсякденній свідомості, ціннісне ставлення залишається надбанням особистості та виконує свої орієнтаційні функції в формуванні її політичної культури та управлінні поведінкою і є своєрідним суб'єктивним фактором. Однак суб'єктивний фактор об'єктивується, набуває предметного характеру через матеріалізацію ідей, теорій, переконань, мотивів і стимулів, навіть віри й надії. Цей фактор виявляється на особистісному рівні, зокрема, й тоді, коли йдеться про цивілізаційний вибір нашої країни. Наприклад, «коли йдеться про євроінтеграційний курс України, зазначає О. Майборода, то в очах більшості її населення він має своєю метою однаковою мірою як духовні основи, втілені у моральні цінності та правові норми, так і суто матеріальні, які віддзеркалюють високий рівень розвитку продуктивних сил»⁷.

З часу здобуття незалежності та зміни політичного режиму в Україні відбувається переосмислення й переоцінка як громадянами, так і суспільством ключових для політичної культури понять – держава, свобода, особистість, право, патріотизм тощо. Масова свідомість збагатилася новими цінностями: права людини, свобода вибору переконань, недоторканність приватної власності, невтручання держави в особисте життя громадян. Новим змістом почали наповнюватися й так звані традиційні цінності – відповідальність, толерантність, справедливість тощо. Всі ці, багато в чому ілюзорні, уявлення вступали в суперечність з дійсністю, основною

⁶ Узнадзе Д. Н. Психология установки. Санкт-Петербург : Питер, 2001. (Серия «Психология-классика»). С. 275.

⁷ Майборода О. Політична стратегія цивілізаційного самовизначення України. Наукові записки ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. № 2 (94). С. 26–27.

ознакою якої було стрімке «впровадження» вітчизняного варіанта «ринку», посилення впливу ФПГ, регіональних кланів, всевладність олігархату.

Разом з тим досвід українських революцій кінця ХХ – початку ХХІ ст., усвідомлення власної гідності й сили громадянського суспільства суттєво позначилися на структурі суспільних цінностей, сприяють прагненню свободи, посилюють відчуття патріотизму й потребу власної участі в процесах державотворення.

Результати соціологічних опитувань свідчать, що попри посередню оцінку дотримання прав людини в Україні (за п'ятибальною шкалою респонденти оцінили рівень дотримання культурних прав у 3,2 бала, політичних прав (право обирати владу та бути обраним, створювати політичні партії та громадські об'єднання, свобода мирних зібрань тощо) – у 3,1 бала, основоположних прав (право на життя, особисту свободу, свободу слова тощо) – у 2,9 бала, екологічних, соціально-економічних прав – у 2,5 бала), основними цінностями для більшості громадян України залишаються цінності свободи й справедливості ⁸.

Прослідкувати динаміку змін ціннісних орієнтацій дозволяють результати загальнонаціональних опитувань, проведених Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у 2016 ⁹, 2018 ¹⁰ та 2020 рр. ¹¹ (див. табл. 1). Ключовими цінностями, на яких базуються права людини як громадянина, українці називають перше – свободу (84% – як основна цінність), справедливість (73%) та

⁸ Українці стали толерантнішими й активніше захищають свої права: результати опитування. URL: <https://zmina.ua/event/ukrayinczi-staly-bilsh-tolerantnyu-j-aktyvnishe-zahyshhayut-svoyi-prava-rezultaty-opytuvannya/?fbclid=IwAR04bTgHo4pgcq9mc8mIYjzdA9ok0tjoiJ0viJeALF13fxaWVvsKvn5K5EE>

⁹ Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін.; за заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2017. 308 с.

¹⁰ Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016–2018). Резюме дослідження / С. Колишко, М. Парашевін, В. Яворський; за заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2018. 96 с.

¹¹ Права людини в Україні: результати соціологічного дослідження. URL: <https://zmina.ua/content/uploads/sites/2/2020/12/dani-opytuvannya-dlya-zhurnalistiv-final-konvertirovan.pdf>

безпеку (64%). До п'ятірки найважливіших цінностей також входять гідність (60%) та відповідальність – 57%. Далі йдуть рівність – майже 57% та вільний розвиток особистості – 53%. Рідше основними цінностями називають законослухняність – 48%, порядок – 48% та матеріальну забезпеченість – 47%. Найменш важливими для респондентів виявилися цінності моралі – 43%, патріотизму – 38% та толерантності – 31%.

Таблиця 1

Оцінка цінностей як найважливіших для прав людини, %
 (% вибору варіанта відповіді «Основна цінність»)*

Цінності	2016	2018	2020
Свобода	83,3	86,0	83,9
Справедливість	70,1	69,7	72,5
Безпека	71,9	66,5	63,5
Гідність	64,4	62,5	60,4
Відповідальність	49,3	52,3	56,8
Рівність	56,7	58,0	56,5
Вільний розвиток особистості	55,4	52,0	53,2
Законослухняність	47,5	41,3	48,1
Порядок	43,9	46,0	48,0
Матеріальна забезпеченість	44,7	40,9	46,5

* Складено автором за ⁸.

Водночас висловлену загальну високу оцінку цінності свободи результати соціологічних досліджень поставили під сумнів. Адже коли респондентам було запропоновано обирати, що є пріоритетним – достаток чи свобода, – то думки населення розділилися майже рівним чином. Близько третини опитаних висловили готовність поступитися частиною своїх прав та свобод заради добробуту, ще близько третина готові терпіти матеріальні труднощі, але не поступатися своїми правами, і ще близько третини не змогли визначитися з цього приводу.

Зовнішня воєнна загроза з боку Російської Федерації, внутрішньополітичні протистояння, стрімкі світоглядні зміни, що відбуваються у масовій свідомості, визначають нову соціально-політичну реальність. За цих умов цінності наповнюються новим змістом, відбуваються кардинальні зрушення у системі ціннісних орієнтацій.

У їх структурі «безпека» залишається домінантною потребою, але особистісні потреби й інтереси поступаються потребам колективної безпеки, усвідомленню держави, її єдності й стійкості як першорядних цінностей. Саме вони виходять на перший план і визначають підлеглість цінностей особистісного характеру. Зазначену динаміку змін підтверджують і результати низки соціологічних опитувань. У табл. 2. наведені дані моніторингових досліджень, що проводилися Інститутом соціології НАН України протягом 2013–2019 рр.

Аналіз результатів відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?» засвідчив суттєві зміни, що відбулися у переліку фобій громадян України напередодні подій 2013–2014 рр., після них (опитування проводилося у липні–серпні 2014 р.), а також динаміку змін протягом останніх років. Зазначимо, що небезпека нападу на країну зовнішнього ворога у 2014 р. об'єднала близько 60% опитаних (у 2019 р. цей показник знизився до 41,1%), 45,9% непокоїла загроза розпаду України як держави (показник 2019 р. – 28,8%), 34% побоювалися виникнення міжнаціональних конфліктів (у 2019 р. таку небезпеку відзначили 20,3% опитаних). Кожен третій опитаний (32,8%) побоювався масових вуличних заворушень (кількість тих, хто вказав на можливість такої небезпеки у 2019 р., скоротилася до 20,6%).

Водночас, порівняно з «дореволюційним» 2013 р., у 2014 р. значно меншими були страхи перед зростанням цін (з 80% до 63%), невиплатою заробітних плат (із 75% до 60%), загрози безробіття (з 78% до 60,8%), зростанням злочинності. На тлі прямої військової загрози, щоденних повідомлень про загиблих під час бойових дій удвічі зменшився страх перед зараженням небезпечними для життя інфекціями, такими як туберкульоз і СНІД (табл. 2).

Таблиця 2

Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше? *

Варіанти відповідей **	2013 %	2014 %	2015 %	2016 %	2017 %	2018 %	2019 %	Різниця %
Зростання цін	80	63,0	75,4	81,0	77,1	74,3	69,3	+ 6,3
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	37	17,4	19,6	23,7	23,2	23,2	23,1	+ 5,7
Повернення до старих порядків часів застою	8	12,0	13,1	10,9	11,1	11,3	16,1	+ 4,1
По-справжньому нічого не бояться	5	1,8	0,9	1,3	3,2	3,4	3,7	+ 1,9
Міжрелігійних конфліктів	9	12,3	7,8	11,2	8,2	14,7	13,7	+ 1,4
Холоду в квартирі	18	23,7	25,6	29,4	25,0	31,3	24,0	+ 0,3
Наслідків катастрофи на ЧАЕС	19	9,2	12,2	11,9	10,6	12,2	9,0	- 0,2
Зростання злочинності	49	42,5	41,3	51,3	42,8	43,4	41,4	- 1,1
Напливу біженців і переселенців	7	13,9	15,1	20,4	13,2	12,3	10,9	- 3,0
Інше	2	5,1	3,7	3,6	1,9	0,5	1,0	- 4,1
Встановлення диктатури в країні	18	16,8	17,4	20,3	17,7	19,1	12,5	- 4,3
Масових вуличних безпорядків	19	32,8	26,2	28,1	21,8	21,4	26,0	- 6,8
Невиплати зарплат, пенсій тощо	75	60,8	68,5	61,0	62,7	57,0	53,2	- 7,6
Безробіття	78	60,2	70,3	72,6	60,6	57,8	52,6	- 7,6
Голоду	30	33,4	39,0	38,8	32,6	27,3	23,6	- 9,8
Зупинки підприємств	36	36,0	38,7	37,8	33,5	27,4	26,0	- 10,0
Міжнародних конфліктів	14	35,0	20,1	24,9	17,4	20,1	20,3	- 14,7

Продовження таблиці 2

Розпаду України як держави	14	45,9	29,3	32,5	27,9	25,6	28,8	- 17,1
Нападу зовнішнього ворога на Україну	10	59,6	51,8	42,7	38,3	36,9	41,1	- 18,5

* Складено автором за ^{12; 13; 14}.

** Здійснено ранжування за показниками посилення/послаблення фактору.

Тобто, як свідчать результати опитування, протягом досить нетривалого часу (2013–2016 рр.) під впливом соціально-політичних процесів змінилися характер і природа фобій. Переважно індивідуальний і біологічний їх характер (за, можливо, дещо спрощеною класифікацією Ю. Щербатих ¹⁵) змінився на (переважно) колективний і соціальний (суспільний).

Страх, як внутрішній стан, що зумовлений загрозою реального або передбачуваного лиха, є природною базовою і водночас – мобілізаційною емоцією. Прагнення уникнення загроз відповідним чином мотивує поведінку і, в соціальному сенсі, є консолідуючим началом. Цей феномен був показаний С. Гантінгтоном ¹⁶ і неодноразово протягом останнього часу знаходив своє подієве втілення, зокрема, у трагедії 11 вересня 2001 р., коли криза національної ідентичності була подолана трагічними обставинами (теракти), які «повернули» США її ідентичність.

¹² Украинцы все меньше боятся безработицы. Зеркало недели. URL: http://zn.ua/UKRAINE/ukraincy-vse-menshe-boyatsya-bezraboticy-i-bezdenezhya-i-vse-bolshe-raspada-strany-155595_.html

¹³ До 26-ї річниці Незалежності України: тенденції змін громадської думки. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>

¹⁴ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 6 (20). Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. С. 483.

¹⁵ Щербатих Ю. В. Психология страха. Москва : Эксмо, 2005. 512 с.

¹⁶ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.

Разом з тим, як засвідчили наведені результати соціологічних опитувань, особливістю впливу зовнішньої загрози на рівень національної єдності є й мінливість спрямованості дії цього фактору. Допоки країні загрожує небезпека, національна ідентичність – вагомий і чітко зорієнтований фактор суспільної консолідації. Подолання зовнішньої загрози (її гострої фази), усвідомлення значущості суспільно-громадських організацій і рухів у досягненні перемоги, з одного боку, неминуче посилить національну консолідованість, з іншого – спрямує її на подолання загроз внутрішніх.

Зміни в ціннісних пріоритетах неодмінно актуалізують проблеми, що у часи складних випробувань «відійшли» на другий план – зростання цін, невиплата заробітних плат, безробіття, соціальне забезпечення, охорона здоров'я, що й засвідчили наведені результати опитувань.

Перебіг сучасних суспільно-політичних процесів, їх вплив на великі групи населення, на їх соціально-психологічний стан стають своєрідними модераторами мотиваційно-сміслових компонентів політичної культури, деформують структуру ціннісних орієнтацій, призводять до виникнення стресів, соціальних і психологічних криз. Незбалансованість моральних, політичних, економічних, культурних цінностей, ціннісних і поведінкових орієнтацій призводить до того, що серед українців такі цінності, як освіченість, професіоналізм, чесність, порядність втрачають свою нормативність. Уявлення про добро і зло, про справедливість і несправедливість, моральність і аморальність набувають фрагментарності й «використовуються» задля досягнення власних або групових інтересів. Для визначення такого розбалансованого стану соціальної системи Е. Дюркгейм увів, а Р. Мертон¹⁷ та Е. Фромм розвинули поняття аномії*.

Аномія – стан суспільства, що характеризується розпадом системи суспільних цінностей, відсутністю чітких правил і норм

¹⁷ Мертон Р. Социальная структура и аномия. Социология преступности (Современные буржуазные теории). Москва : Прогресс, 1966. С. 299–313.

* Аномія – від давньогрец. – *ἀνομος* – заперечення закону; франц. – *anomie* – беззаконня, відсутність норм.

поведінки, коли стара ієрархія цінностей руйнується, а нова ще не склалася. Цей стан породжує моральну нестійкість особистості, дезорганізує суспільні структури, порушує суспільну рівновагу. За такого стану суспільства значна частина його громадян, знаючи про існування обов'язкових суспільних норм, ставляться до них негативно або байдуже¹⁸.

Сучасні дослідники все частіше зверталися до вивчення впливу на великі групи населення мікросоціальних стресових ситуацій, соціально-політичних проблем. Саме з трансформаційними процесами, станом суспільства пов'язується поришеність і посилення депресивних станів людей, суттєве зростання психічних розладів, що спостерігаються протягом останніх десятиліть у постсоціалістичних країнах¹⁹.

Аномія виявляється передусім у падінні моралі, у втраті «еталонності» ціннісної системи старшого покоління, у неповазі до закону, у правопорушеннях і жорстокості. Очевидно, застосування теорії аномії для аналізу сучасної ситуації в Україні є перспективним з огляду на те, що українське суспільство все ще перебуває у стані своєрідного ціннісного «вакууму», пошуку системи ціннісних орієнтирів.

Аномія може бути також викликана зміною соціального статусу людини або групи. Чим більш радикальним є зниження соціального статусу, тим імовірніший спалах деструктивних устремлінь. Нинішня практика реформування цілих галузей життєдіяльності (сфери охорони здоров'я, освіти, науки тощо) та негативні результати такого «реформування» слугують підтвердженням цієї тези.

Джерелом аномії та деструктивної поведінки часто стає так звана «відносна депривація» (розрив між соціальними очікуваннями і можливостями), коли реальне поліпшення соціального статусу відбувається повільніше, ніж зростають очікування. Вона породжує фрустрацію, яка може призвести до рівнівних дій.

¹⁸ Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический етюд / пер. с фр. с сокр. под ред. В. А. Базарова. Москва : Мысль, 1994. 399 с.

¹⁹ Александровский Ю. Социальные катаклизмы и психическое здоровье. Наука и жизнь. 2008. № 1. С. 42–43.

Посилення правового нігілізму в українському суспільстві значною мірою зумовлене соціальною й економічною нерівністю, недотриманням законодавства практично усіма його суб'єктами й відсутністю невідворотності відповідальності за правопорушення. Нерівність – економічна, соціальна, політична, етнокультурна – є одним з основних факторів, що породжують і посилюють деструктивну поведінку. Йдеться про нерівність за доходами, що спричиняє нерівність доступу до ресурсів і соціальних благ. Відсутність ефективної системи «соціальних ліфтів» посилює зневіру в справедливість, породжує соціальну напругу, посилює суспільну поляризацію й деструктивні настрої.

Як справедливо зазначає Е. Лібанова, «сучасне українське суспільство є не просто глибоко розшарованим, а навіть поляризованим»²⁰. Серед негативних факторів впливу на суспільне самопочуття є й «переконаність більшості в тому, що основним джерелом успіху в Україні є здатність оминати закони». Все це спричиняє тотальну недовіру до влади й правовий нігілізм. Зрештою, зазначає науковиця, саме наявність необґрунтованої та несправедливої в очах більшості нерівності стане основною перешкодою на шляху становлення демократичного суспільства і реальної інтеграції в європейську спільноту.

«Здатність оминати закони» також стала однією із характерних ознак сучасної української дійсності. Йдеться не лише про корумпованість, котра проникла практично у всі сфери життєдіяльності, а й про те, що законодавці часто ухвалюють закони, які порушують Конституцію, зокрема звужують або нівелюють соціальні виплати, погіршують умови життя громадян; українська практика свідчить про «здатність оминати закони» й правоохоронними органами, й українськими суддями.

Характерною ознакою сьогодення стає розбалансованість системи цінностей, деформація ціннісних орієнтацій особистості, моральний занепад і зниження рівня загальної культури суспільства, комерціалізація людських стосунків. З цією тезою можна

²⁰ Лібанова Е. М. Нерівність в українському суспільстві: витоки та сучасність. Економіка України. 2014. № 3 (628). С. 18.

погоджуватися чи заперечувати її, але не враховувати особливостей процесів, що відбуваються, залишити поза дослідницькою увагою їх вплив (взаємовплив) на формування політичної культури, суспільних цінностей і ціннісних орієнтацій не можливо.

Як свідчить аналіз наукових джерел, домінуючих тенденцій у тлумаченні результатів соціологічних досліджень та статистичних даних, досі недооціненою, але актуальною залишається проблема виявлення та врахування в практичній діяльності не завжди очевидних, «прихованих» чинників, які опосередковано, через формування відповідних ціннісних уявлень впливають на процес становлення демократичного політичного режиму, рівень політичної культури, визначення напрямів суспільного розвитку та на його динаміку. Цей методологічно важливий момент не завжди враховується під час аналізу стану політичної культури та специфіки соціальних змін, що відбуваються в Україні.

Разом з тим, суспільний розвиток супроводжується виникненням відносно нової, відносно самостійної і відносно стійкої системи цінностей. У цьому сенсі суспільні цінності, з одного боку, формують уявлення про «належне», наповнюють його «елементи» певними ознаками, визначають ціннісні пріоритети й опосередковано впливають на зміст норм і правил, з другого – формують своєрідну політико-культурну, мотиваційно-смыслову систему координат для суспільства, для особистості, унормовують діяльність, пропонують прийнятні форми поведінки.

Когнітивний фактор трансформації політичної культури.

Політична культура, як сукупність цінностей, орієнтацій, настанов і ставлень, забезпечується знаннями та уявленнями про політику, політичну систему, політичні процеси та явища. Й це зрозуміло – адже лише наявність знань про політику та спроможність до їх аналізу та узагальнення уможливорює оціночне й емоційне ставлення до неї, формує політичні цінності й мотивує політичну поведінку. Когнітивна цілісність динамічної системи, якою є політична культура, визначається здатністю до перетворення інформації, фактів, емоцій на упорядковане знання про навколишній світ, про політику, формує ставлення до неї й слугує основою розвитку політичної свідомості. Тобто, рівень політичної культури

забезпечується сукупністю процесів, процедур і методів набуття знань про явища і закономірності об'єктивної дійсності – мислення як процесу її відображення у свідомості людини. Помічаючи зв'язки між явищами, встановлюючи загальний характер цих зв'язків, людина діяльнісно освоює світ, організовує свою взаємодію з ним.

Найважливішою особливістю мислення як діяльності є його суспільна обумовленість – формування за певних соціальних умов. Зміна умов, або ж – прагнення цих змін передбачає передусім зміну політичного мислення. Так, концепція «нового політичного мислення» була закладена в основу кардинальних змін епохи перебудови в СРСР. Концепція²¹ містила нові принципи деідеологізації зовнішньої політики та відмови від класової боротьби, обґрунтовувала курс на припинення холодної війни із Заходом, розрядку, відмову від гонки озброєнь, суттєво вплинула на перебіг зовнішньо- і внутрішньополітичних подій того часу і, зрештою, привела до зміни політичного режиму.

За умов соціалістичного суспільства радянського гатунку необхідною була особлива форма «кентаврійської свідомості» (за влучним визначенням М. Мамардашвілі), «подвійної моралі», де норми поведінки громадян визначалися не їх конституційними правами, а певними негласними, але обов'язковими для виконання усіма правилами та ритуалами, що набували статусу поведінкових норм.

Національну психологію й картину світу населення тих чи тих держав, регіонів визначає значна кількість аспектів буття – географічне й геополітичне положення, рівень економічного й наукового розвитку, демографічні й інші соціальні показники, але головним є вплив історії й культури. Лише протягом минулого століття на території України вирували дві світові війни, українці пережили Голодомор, кількаразові кардинальні зміни політичних режимів, ідеології, економічної, соціальної політики. Як наслідок – різні соціальні, вікові, етнічні, релігійні й регіональні прошарки населення увібрали в себе суперечливі установки, цінності й

²¹ Горбачёв М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. Москва : Политиздат, 1988. 272 с.

моделі поведінки різних політичних режимів – від монархічного, тоталітарного й авторитарного – до «фасадно-демократичного» з ліберальними ідеями ринкової економіки.

Значна частина населення й донині демонструє синкретичність і фрагментарність мислення, в якому одночасно присутнє прагнення ринкової економіки та виборності влади й бажання «сильної руки» та державного регулювання цін, в якому парламентські й урядові рішення мало пов'язуються із рівнем життя, або сплата податків – із соціальними виплатами та гарантіями тощо.

Серцевиною формування політичного мислення й політичної культури є культурно-освітнє середовище, зокрема й передусім заклади системи класичної освіти. Реалізацію державної політики у цій сфері покликане здійснювати Міністерство освіти і науки України. На законодавчому рівні метою освіти визначено «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству», особистості, готової «до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності»²². Крім того, стаття 5 Закону України «Про освіту» («Державна політика у сфері освіти») містить положення про те, що «держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина».

Основні положення цього закону ґрунтуються на досягненні цієї мети «шляхом формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності». Серед цих компетентностей виокремлено «громадянські та

²² Закон України «Про освіту». Верховна Рада України. Закон від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей».

Аналіз тексту нового Закону України «Про освіту» свідчить про те, що завдання «з виховання і соціалізації особистості», з формування «громадянських та соціальних компетентностей» покладається виключно на сферу загальної середньої освіти. Завдання з формування таких компетентностей у закладах вищої освіти та освіти дорослих Закон (відповідно до статті 17 і 18) не містить. Тобто, Законом України унормовано положення про те, що протягом навчання у середній школі учні мають здобути достатній обсяг знань про державу, її історію, про суспільство, право і його принципи, ідеї й історію демократії й суспільно-політичні процеси тощо.

Варто зазначити, що нині частина учнів завершує навчання після здобуття базової середньої освіти (набувши протягом 9 років знання про державу і право в обсязі, який ледь перевищує 120 годин), а частина 11-класників, які досягли 18-річного віку, отримують виборчі права (а з уведенням в дію положення нового Закону України «Про освіту» стосовно 12-річного терміну навчання такими правами будуть користуватися учні загальноосвітніх шкіл).

Очевидно, перед освітянами й науковцями, передусім – суспільствознавцями, постають досить складні й масштабні завдання. Адже, як засвідчив аналіз навчальних програм (1–11 класів) і змісту сучасних підручників²³, – вивченню тем, присвячених основам держави і права, суспільству й суспільним відносинам, демократичного розвитку, політичним інститутам і процесам, допоки що, приділяється вкрай мало уваги.

Загалом, протягом 11 років навчання на вивчення цих тем виділяється лише 2% загального обсягу навчальних годин (табл. 3).

²³ Шайгородський Ю. Політичне мислення як чинник регулювання політичного життя. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 / відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 3–15.

Таблиця 3

**Результати аналізу навчальних програм і змісту підручників
для учнів 1–11 класів загальноосвітніх шкіл***

Клас ЗОШ	Загаль- на кіль- кість навч. годин на рік	Предмет, навчальні розділи, теми суспільно-політичного й правового характеру / Кількість навчальних годин на рік / Обсяг тексту в підручнику (сторінок) / % від загальної кількості навч. годин на рік			
		<i>Предмет, назва теми</i>	<i>год.</i>	<i>стор.</i>	<i>% від загальної кіль-ті навч. годин на рік</i>
1	864	Я і Україна , «Твоя країна – Україна»	0,1	0,7	0,01
2	864	Я і Україна «Про права дитини» «Самий головний Закон» «Символи держави»	1	1 2 1	0,12
3	864	Я і Україна «Маленька Україна чи велика?» «Великий дім – держава, лад у ньому – закон» «Славетні Українці»	1 1 1	1 2,5 4	0,35
4	864	Я у світі , частина розділу «Людина в суспільстві»	7	25	0,81
Загалом, протягом 4 років здобуття початкової загальної освіти (3420 годин)			11,1	37,2	0,32
5	1080	Історія України «У сучасній Україні, або Україна незалежна»	1	5	0,09
6	1080	Весвітня історія і історія України Частина розділу «Життя людей на території України за первісних часів»	3	14	0,28
7	1188	Історія України «Становлення української держа- ви в період з X по XIII століття»	36	192	3,03

Продовження таблиці 3

8	1188	Історія України «Становлення української держави в період з XVI по XVIII століття»	36	256	3,03
9	1188	Правознавство	36	206	3,03
Загалом, протягом 9 років здобуття базової загальної середньої освіти (9144 години)			123,1	710,2	1,35
10	1188	Правознавство	36	414	3,03
11	1188	Правознавство	36	389	3,03
		Людина і світ Розділи: «Права, свободи та відповідальність» «Громадянське суспільство» «Політичні інститути і процеси» «Демократія» «Засоби масової інформації» «Нація» «Полікультурність» «Україна і світ»		114	3,87
Загалом, протягом 11 років здобуття загальної середньої освіти (11520 год.)			241,1	1627,2	2,09

*Аналіз і розрахунки автора.

Очевидно, що школа – не єдиний чинник соціалізації особистості, її становлення й розвитку, формування особистісних якостей, потреби й навичок суспільно-політичної активності. Разом з тим, школа – сутнісно перший у житті людини і вкрай дієвий державний інститут виховання, соціалізації, навчання й наuczіння (як процесу й результату надбання індивідуального досвіду) молодого громадянина, формування основ його політичної свідомості й політичної культури.

Актуальну інформацію про політичні й суспільні події громадяни отримують переважно зі ЗМІ. Результати опитування соціологічної служби Research & Branding Group свідчать про те,

що в основному інформацію політичного характеру вони отримують із загальнонаціональних каналів телебачення (86%), через Інтернет (34%), за посередництва соціальних мереж (19%), а також – у спілкуванні з родичами та знайомими (табл. 4).

Таблиця 4

**Джерела отримання політичної інформації
та довіра до них українських громадян***

Джерело політичної інформації	Отримання політичної інформації, %	Довіра до джерела інформації, %
Загальнонаціональні канали ТБ	86	42
Українські Інтернет-ЗМІ	34	19
Родичі й знайомі	33	12
Соціальні мережі	19	9
Чутки	19	3
Місцеве ТБ	19	6
Місцеві друковані ЗМІ	14	4
Колеги на роботі	13	3
Місцеве радіо	9	3
Загальнонаціональні друковані ЗМІ	9	3
Інше	28	7
Нікому не довіряю	–	31

* Складено автором за ²⁴.

Звертає на себе увагу показник довіри до інформації ЗМІ. Третина опитаних (31%), відповідаючи на питання довіри до джерел отримання політичної інформації, вибрала відповідь «Нікому не довіряю». З огляду на сучасний загальний рівень політичної освіти, сумнівним й малодостовірним убачається інформованість таких джерел, як «Чутки», «Родичі й знайомі», «Колеги на роботі» тощо. Саме тому широка роз'яснювальна

²⁴ Research & Branding Group. Источники информации в жизни украинцев. URL: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9165/>

робота органів влади й ЗМІ мають стати суттєвим чинником підвищення рівня політичної культури й освіти, їх формування на раціональних засадах.

Міфологічна складова політичної свідомості. Очевидно, що розмежувати політичні й інші форми свідомості практично неможливо. Політичне мислення – складова свідомих і несвідомих частин картини світу людини, її системи цінностей, політичних установок, настроїв, стереотипів, іміджів та інших компонентів політичного досвіду. Політика і політична діяльність ніколи не ґрунтувалися виключно на засадах раціональності. Як свідчить аналіз наукових джерел, переважних тенденцій у тлумаченні результатів соціологічних досліджень та статистичних даних, досі недооціненою, але актуальною залишається проблема виявлення та врахування в практичній діяльності не завжди очевидних, «прихованих» чинників, які опосередковано, через формування відповідних ціннісних уявлень впливають на визначення напрямів суспільного розвитку та на його динаміку. До цих «прихованих» чинників варто віднести передусім посилення ірраціоналізації масової свідомості, її впливу на формування суспільних цінностей, на мотиваційно-сміслову сферу суспільства. У цьому контексті варто враховувати вплив на ціннісно-творчу сферу особистості й суспільної свідомості сучасного соціального-політичного міфу.

Дійсно, «раціоналізм» сучасності (багато в чому) ґрунтується на ірраціональних началах і, парадоксальним чином, – визначається ними. Навіть більше – ірраціональні виміри дійсності набувають нових форм, набувають нового дихання. Лежать вони передусім у площині масової свідомості, в особливостях світосприйняття й ціннісного виміру сьогодення. Як зазначав М. Еліаде, міфологічне мислення може залишити позаду свої колишні форми й адаптуватися до нової культурної моди, не зникаючи остаточно²⁵. Нині міфи з'являються знову, змінюючи при цьому свою форму, пристосовуючись до нових реалій соціально-політичного розвитку, нових цілей, але зберігаючи свій універсалізм, удоско-

²⁵ Элиаде М. Аспекты мифа / пер. с фран. В. Большакова. Москва : Академический Проект, Парадигма, 2005. С. 11.

налюючи зміст, механізми та функції. Під впливом сучасних трансформацій, змін, що торкнулися практично всіх сфер життєдіяльності людини, «модернізується» сутність міфу, відбувається його посилення (більшою мірою, ніж раніше) – як не парадоксально – саме завдяки взаємодії з раціональним.

Спосіб мислення сучасної людини переживає своєрідний ренесанс міфологізації. Його ознаками є не лише зростання попиту на пророцтва, гороскопи, ворожок і знахарів. Чи не основною ознакою сучасного стану масової свідомості є посилення віри в «героя» на тлі відчуття небезпеки, відчаю, відсутності чіткого вектора розвитку суспільства, орієнтирів власного життєвого планування.

Своєрідною ілюстрацією цієї тези можуть бути результати моніторингового дослідження*, яке проводиться впродовж кількох років Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова²⁶ (табл. 5).

Таблиця 5

Чи вірите Ви в успіх реформ в Україні?

	Липень 2015	Травень 2016	Жовтень 2017	Травень 2018	Червень 2019
Так, я в цьому впевнений	4,8	5,1	5,5	5,4	16,5
Загалом вірю, хоча є сумніви	25,6	23,8	21,6	29,3	43,8
Загалом не вірю, проте якась частка надії ще є	32,2	37,1	26,9	37,6	23,2
Ні, зовсім не вірю в успіх	30,3	28,1	39,7	22,9	10,6
Важко сказати	7,1	5,9	6,3	4,8	5,9

* Загальнонаціональне опитування було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 20 червня 2019 р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

²⁶ Реформи в Україні: громадська думка населення. URL: <http://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselelnia>

Результати опитування засвідчили, що в червні 2019 р., у порівнянні з травнем 2018-го, втричі (з 5,4% до 16,5%) зростає кількість оптимістів – переконаних в успіхах реформ в Україні. Очевидно, це пояснюється результатами президентських виборів 2019 р., адже жодних суттєвих змін соціально-економічного чи реформаторського характеру протягом цього періоду не відбулося.

Співмірний з нинішнім рівень оптимізму був лише після президентських виборів 2005 р.²⁷ (табл. 6).

Таблиця 6

Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України? *

	2005	2010	2013	2014	2015	2018	2019	2020
Оптимізм	33,8	28,3	14,1	24,7	19	28,1	37,9	31,2
Байдужість	2,7	2	4,8	1,7	3	3,6	3,2	4,3
Радість	11,7	5,1	1,4	4,8	1	5,0	6,6	4,2
Безвихідь	6,1	6,2	17,8	8,7	17	8,6	5,9	13,6
Упевненість	19,5	14,7	5,1	11,8	5	11,8	18,2	7,6
Розгубленість	10,5	12,1	17,1	17,4	18	14,1	12,6	18,4
Задоволеність	9,2	5,4	1,7	5,0	1	2,2	2,9	1,6
Песимізм	2,8	4	11,4	5,2	9	5,3	5,5	8,2
Надія	61,2	58,8	32,1	48,6	39	51,8	55,8	43,1
Тривога	24,4	26,4	30,9	39,9	39	32,7	25,8	27,7
Інтерес	21,5	20,2	11,9	15,0	5	9,3	12,6	9,0
Страх	8,1	12,9	22,0	18,2	15	8,3	7,8	8,6
Інше	0,5	1,2	0,4	0,1	1	1,6	1,1	0,7
Важко відповісти	7,1	8,7	11,0	7,8	1	4,8	4,3	3,2

* Кількість відповідей не обмежувалася.

²⁷ Рекордна кількість українців вважає, що країна рухається у правильному напрямку. URL: <https://dif.org.ua/article/rekordna-kilkist-ukrainsiv-vvazhaye-shcho-kraina-rukhaetsya-u-pravilnomu-napryamku>

У табл. 7 наведені результати соціологічних досліджень Центру Разумкова за період 2013–2020 рр. Соціологи цікавилися оцінкою розвитку подій в Україні: «Як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?». Об'єктивна безпідставність позитивних оцінок одразу після виборів нового президента («героя») досить стрімко набувала протилежності. Після подій Євромайдану й обрання Президентом України П. Порошенка протягом року більше ніж вдвічі зменшилася кількість тих, хто позитивно оцінював розвиток подій в Україні (32,3% і 14,3%, відповідно). Наприкінці ж його каденції відсоток тих, хто негативно оцінював розвиток подій, збільшився вдвічі – з 40,7% до 78% і перевищував показники «домайданівського» жовтня 2013 р. (65,4%). В три з лишком рази зменшилися позитивні оцінки респондентами ситуації в Україні протягом року президентства В. Зеленського (вересень 2019 – листопад 2020 рр.)

Очевидно, що вплив архаїко-міфологічного образу «героя» (який прийде й здолає усіх «ворогів», розв'яже наявні проблеми) притаманний українському електорату. З вірою у позитивні зміни й сподівання на «нарешті» правильність вибору пов'язували виборці з кожними президентськими виборами останніх років. Для підтвердження цієї тези звернімося до результатів соціологічних досліджень упродовж попередніх років (у частині відповідей на питання стосовно оцінки шляхів розвитку держави). Наведені у табл. 7 результати свідчать, що рівень позитивних оцінок стрімко зростав після президентських виборів (2005 р., 2010 р., 2014 р., 2019 р.) і досягав своїх мінімальних показників перед наступними виборами.

Звернімо увагу й на стрімке падіння рівня позитивних оцінок респондентами розвитку країни протягом одного року після обрання нового Президента України. У вересні 2019 р. кількість оптимістично налаштованих респондентів утричі перевищувала кількість тих, хто вважав, що Україна рухається у неправильному напрямі, в листопаді 2020 р. – маємо зворотний результат.

Таблиця 7

Якщо говорити в цілому, як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (2013–2020 рр.) *

	Жовтень 2013	Березень 2014	Травень 2015	Листопад 2016	Листопад 2018	Вересень 2019	Жовтень 2019	Листопад 2019	Лютий 2020	Червень 2020	Грудень 2020
У правильному напрямі	15,4	32,3	14,3	17,4	12,0	57,0	45,0	37,5	25,4	18,8	16,5
У неправильному напрямі	65,4	40,7	67,6	66,8	78,0	17,0	28,7	35,4	53,0	61,3	66,8
Важко відповісти / не відповіли	19,2	27,0	18,1	15,9	10,0	26,0	26,4	27,0	21,6	19,8	16,6

*Складено автором за ^{28; 29; 30; 31; 32}.

²⁸ Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (динаміка 2004–2016 рр.). URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66

²⁹ Моніторинг електоральних настроїв українців. Листопад 2018. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_3ua_monitoring_112018_press.pdf

³⁰ Реформи в Україні: громадська думка населення. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naseleennia>

³¹ За два місяці кількість українців, які вірують у правильний шлях Зеленського і Ко, зменшилася на 20%. URL: <https://www.depo.ua/ukr/politics/za-dva-misyatsi-kilkist-ukraintsiv-yaki-viruyut-u-pravilny-shlyakh-zelenskogo-i-ko-zmenshilasya-na-20-20191111061108>

³² Україна-2020: невиправдані очікування, неочікувані виклики. Підсумки року у дзеркалі громадської думки (грудень 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraina2020-nevypravdani-ochikuvannia-neochikuvani-vyklyky-pidsumky-roku-u-dzerkali-gromadskoj-dumky-gruden-2020r>

З образом «героя-переможця» виборці здебільшого пов'язують свої сподівання на швидкі й позитивні зміни. У червні 2019 р. соціологи запитали респондентів: «На кого Ви покладаєте головні сподівання, хто може стати рушієм здійснення в Україні необхідних реформ?» (було запропоновано дати не більше п'яти варіантів відповідей). У табл. 8 наведені результати цього опитування.

Таблиця 8

На кого Ви покладаєте головні сподівання, хто може стати рушієм здійснення в Україні необхідних реформ? (%)

1.	Новообраний президент Володимир Зеленський	61,5
2.	Майбутня Верховна Рада, що буде обрана на виборах	45,8
3.	Майбутній уряд	42,5
4.	Населення	23,9
5.	Громадські організації, волонтери	21,5
6.	Влада на місцях	16,9
7.	Вчені, науковці	11,4
8.	Правоохоронні органи (прокуратура, суди, поліція)	8,0
9.	Країни Заходу	7,3
10.	Міжнародний валютний фонд, Світовий банк	6,8
11.	Олігархи	3,2
12.	Інші	1,8
13.	Бюрократія, чиновники	0,9
14.	Росія	0,3
	Важко сказати	5,7

* Складено автором за³³. Здійснено ранжування за змістовними показниками.

³³ Реформи в Україні: громадська думка населення. Загальнонаціональне опитування було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 20 червня 2019 р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. URL: <http://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naseleennia>

Більшість опитаних (61,5%) у здійсненні позитивних змін покладається на новообраного Президента України. «Адресуючи» свої сподівання В. Зеленському, громадяни мало розраховують на реалізацію позитивних змін місцевою владою (16,9%), а також – правоохоронними органами (зокрема, судовою владою). При цьому, зауважимо, що лише кожний четвертий респондент (23,9%) пов'язує успіх реформ із власною участю у цьому процесі.

Міфотворення стало складовою добре відпрацьованої технології маніпулювання масовою свідомістю. «Перед нами постав міф нового типу – міф повністю раціоналізований. Нашому ХХ століттю – великій епосі технічної цивілізації – призначено було створити й нову техніку міфу, оскільки міфи можуть створюватися точно так само й відповідно до тих самих правил, як і будь-яка інша сучасна зброя, будь то кулемети чи літаки. Це новий момент, що має принципове значення. Він змінить усе наше соціальне життя»³⁴. Це, на перший погляд, парадоксальне твердження Е. Кассіра є справедливим передусім з огляду на процеси «технологізації» міфу, з огляду на ту мотиваційно-смыслову роль, яку насправді відіграє міф у процесах життєдіяльності, на його незриму присутність практично у всіх її сферах. Коли сувора реальність розвіє довіру до держави, влади, політичних партій, коли зростає соціальна напруга в суспільстві, коли торується зневіра в ефективність організації суспільства виключно на раціональних засадах, – виникають найсприятливіші умови для посилення міфологічної складової соціально-політичної сфери. Міфологізується саме поняття «політика», явища і процеси, що у масовій свідомості пов'язуються з нею.

Нині Україні доводиться одночасно вирішувати комплекс завдань минулого, сьогодення і майбутнього. Очевидно, що без спрямованого на суспільну консолідацію позитивно конотованого національного міфу вкрай важко реалізувати державницький потенціал. У період соціокультурної кризи на тлі посилення суспільної аномії, наростання відчуття невпевненості в майбутньому,

³⁴ Кассирер Э. Техника современных политических мифов. Вестник Московского ун-та. Сер. 7. Философия. 1990. № 2. С. 154.

залежності від зовнішніх обставин активізуються архаїчні нашарування масової свідомості, що сприяє міфологізації суспільно-політичної сфери суспільства. За цих умов раціональне й ірраціональне, суб'єктивне й об'єктивне поєднуються в конкретно-чуттєвому мисленневому образі, причинно-наслідкові зв'язки ігноруються, дійсність символізується, посилюється емоційне її сприйняття³⁵.

Не без «допомоги» політиків і політичних технологів – найактивніших міфотворців – масовою свідомістю міф сприймається переважно як негативне явище: часто використовується як синонім «неправди», «обману», «невірогідності», «омани», «фальші» тощо. Насправді ж міф, зокрема (а можливо, й передусім) політичний, виконує вкрай важливу функцію забезпечення цілісності світогляду, досягнення світоглядного консенсусу різних соціальних груп, а в кризових умовах, в умовах ціннісної невизначеності – стає своєрідним захисним механізмом соціуму. Навіть карбуючи міф наведеними вище синонімами, їх автори (почасти несвідомо) використовують для аргументації інші міфи. Очевидно, тому, що жодна злагоджена побудова світосприйняття неможлива без них.

Політичний міф стає своєрідним засобом конструювання політичної реальності, побудови відповідної ціннісної системи. Адже одна з ключових функцій міфу полягає в тому, що він (міф) для розв'язання будь-якої проблеми завжди «пропонує» несуперечливу конструкцію, полегшує сприйняття закладених сенсів. Серед новітніх політичних міфів – і міф «громадянського суспільства». Завдяки передусім ЗМІ та чималій увазі до проявів високих прикладів громадянської активності, висвітленню «несуперечливості» цього конструкту громадянське суспільство набуває ознак досконалості.

Використання вже наявних (наприклад, «європейського») і сприйнятих суспільством нових міфів потребує їх посилення раціональними, практичними складовими. У такому разі міф стає

³⁵ Васютинський В. О. Психологічні виміри спільноти : монографія. Київ : Золоті ворота, 2010. 120 с.

ефективним засобом досягнення цілей. При цьому він виконує важливу соціальну функцію – створює колективну ідентичність членів суспільства. Завдяки цьому соціум як спільнота набуває своєї безперервності (тотожності, гомогенності).

У сприйнятті й прийнятті соціально-політичного міфу як підстави суспільних/політичних/соціальних рішень і дій превалює фактор віри у тому сенсі, що для повної та адекватної реалізації програми необхідно вірити в її успішність. Віра в реалізацію, доцільність, правильність реформ, наміченого курсу супроводжувала всі великі (як у позитивному, так й у негативному сенсі) перетворення.

Суспільству об'єктивно потрібні орієнтири у вигляді міфів, які б визначали подальший складний перебіг подій, консолідували суспільство, створювали відчуття впевненості й частково знімали соціальну напругу. Державотворчі процеси і їх спрямованість багато в чому залежатимуть від наявності позитивного державницького політичного міфу, побудованого на чинниках політичної культури – об'єднувачих ідеях, стійких взаємних очікуваннях, та на принципах ефективного політичного управління.

Електоральна поведінка як відображення політичної культури та ситуативних факторів. Політична культура, її рівень та результативність виявляється через політичну поведінку. Для політичної науки методологічно важливим є усвідомлення сув'язності поведінки, як зовнішнього спостережуваного акту з його мотиваційно-смысловими основами. З одного боку, поведінка, на відміну від психіки, є доступною для безпосереднього спостереження й оцінки її актуальних проявів (у цьому сенсі, поведінка стала предметом емпіричних, зокрема – соціологічних досліджень). З іншого боку, поведінка є процесом і результатом динаміки психофізіологічних та соціально-психологічних характеристик, складної сукупності смислів, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій, переконань, комплексу спонукання (стримування) дії тощо.

Політична поведінка є цілісністю поєднання її спонукальних (мотивації політичної дії) і результативних аспектів. У цій цілісності тісно взаємопов'язаними й взаємозумовленими є загальне й

окреме, закономірне й випадкове, формально-нормативне й індивідуально-ціннісне, прагматичне й ірраціональне, доцільне й емоційне тощо. Тобто, як і будь-яка соціальна дія, поведінка політичних суб'єктів полягає не лише у проявах політичної активності, а й у причинах, які спонукають людей до тих чи тих політичних дій, їх осмислення, прийняття політичних рішень, їх реалізацію через формування й зміну політичних інститутів, вплив на політичні процеси тощо.

Як сукупність «різноманітних реакцій людини на політичну дійсність, ... внутрішні рефлексії (думки, сприйняття, установки, переконання тощо) ... і практичні дії щодо неї»³⁶ політична поведінка (чи не найяскравішим чином) виявляється в процесі електорального вибору. Саме цей вид політичної поведінки є інтегральною характеристикою політичної культури й похідною її рівня.

У контексті нашого дослідження, спробуємо проаналізувати політико-психологічну складову політичної культури громадян на прикладі президентських виборів в Україні з урахуванням актуальних електоральних подій. Як свідчать дані Центральної виборчої комісії України, саме вибори Президента України, у порівнянні з парламентськими й, тим паче, місцевими виборами, привертають найбільшу увагу виборців. Показник явки на президентські вибори сягає 60–80% від загальної кількості виборців, занесених до списків для голосування (табл. 9).

Електоральний вибір – це завжди поєднання когнітивних, емоційних, раціональних, міфологічних, ціннісних, смислових, орієнтаційних, поведінкових, свідомих і несвідомих складових політичної культури. Очевидно, жодні президентські (як і загалом – жодні) вибори в Україні не відбувалися без маніпуляцій, використання неправдивої інформації, емоційних впливів. Разом з тим, на нашу думку, саме вибори 2019 р. були яскравим свідченням протистояння раціонального й емоційного чинників політичної культури виборців. Адже очевидним є те, що підґрунтям результатів електорального вибору–2019 були не

³⁶ Постригань Г. Поведінка політична. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське вид-во, 2011. С. 561.

стільки соціально-політичні, скільки – соціально-психологічні складові. Серед них – протест, як ненасильницька форма реакції на суспільну ситуацію, й емоційно-чуттєвий чинник – як індикатор ставлення до ситуації та подій, які існують тільки у вигляді ідеї про очікувані чи уявні ситуації. Протест є раціоналізованим, опосередкованим і узагальненим відображенням дійсності. Натомість емоція – суб’єктивним оцінювальним ставленням до наявних або уявних (можливих) ситуацій і подій.

Таблиця 9

Президентські вибори в Україні 1991–2019 рр.*

Президентські вибори	Кількість кандидатів у першому турі виборів	Явка виборців у першому турі виборів, %	Явка виборців у другому турі виборів, %	Відсоток голосів, отриманих переможцем виборів, до загальної кількості виборців, занесених до списків для голосування, %
1991	6	84,18	вибори відбулися в один тур	51,84
1994	7	70,40	71,60	37,25
1999	13	70,15	74,87	42,32
2004	24	74,54	81,12 77,28 (повторний другий тур)	40,18
2010	18	66,76	69,15	33,68
2014	21	59,48	вибори відбулися в один тур	32,74
2019	39	62,88	61,42	44,98

*Складено автором за ^{37, 38}.

³⁷ Офіційний сайт Центральної виборчої комісії України. URL: <https://www.cvk.gov.ua/>

³⁸ Позачергові вибори Президента України 26 жовтня 2014 року: Інформаційно-аналітичне видання / М. В. Охендовський, А. Й. Магера, Ж. І. Усенко-Чорна та ін. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 205–206.

Чому в боротьбі раціонального та емоційного частіше перемагають емоції? Відповідь на це питання, очевидно, потребує детальнішого аналізу з огляду на предмет нашого дослідження.

Раціоналізм і емоції перебувають переважно в різних пізнавальних «площинах». Безумовно, процеси раціонального й емоційного пізнання є сув'язними, але коли йдеться про їх поділ – йдеться про домінування одних над іншими. Раціональність своєю основою має процеси когнітивного розвитку – зростання розумових, інтелектуальних здібностей (за Ж. Піаже), здатність розуміти, пізнавати, запам'ятовувати, вивчати, усвідомлювати, сприймати й переробляти зовнішню інформацію, є невіддільною складовою процесу мислення, протікає в поняттях, думках і висновках. Емоційно-чуттєва ж форма пізнання – сенсуалізована *³⁹, позараціональна. Це пізнання, яке здійснюється за допомогою відчуття й уявлення. Людина пізнає світ не лише через зростання розумових здібностей, але й через почуття, які, своєю чергою, є складовою емоційного аспекту пізнавальної сфери життя. Почуттями визначається характер емоцій – позитивний або негативний (радість/гнів, сміх/смуток, втіха/розпач, любов/ненависть тощо). Й хоча почуття мають об'єктну спрямованість, оскільки виникають стосовно когось або чогось, (а не в цілому до ситуації), вони визначають якість емоцій стосовно тієї чи іншої ситуації або події.

Варто зауважити, що, на відміну від інтелектуального й розумового, емоційний розвиток людини має тривалішу історію. Людина вже народжується з певними (первинними) емоційними реакціями, що пов'язані з безумовно-рефлекторною діяльністю (як прояв потреб у самозбереженні). Вторинні емоції у людини формуються внаслідок її соціальності та усвідомлення власного «Я». І лише згодом, під впливом соціалізації, вони виявляються у

* Сенсуалізм (від фр. *sensualisme*, лат. *sensus* – сприйняття, почуття, відчуття) – напрям у теорії пізнання, згідно з яким відчуття й сприйняття є основною й головною формою достовірного пізнання. Виступає прямою протилежністю раціоналізму.

³⁹ Сенсуалізм. Релігія і релігієзнавство. URL: <https://tureligious.com.ua/sensualizm/>

вигляді емоційних реакцій, станів або стосунків. Дослідження Р. Вудвортса, Г. Шлосберга, Дж. Грей, Н. Данілової, Ю. Панфілової та ін. довели, що в чуттєвій сфері особистості переважають негативні емоції – їх утричі більше, аніж емоцій позитивних^{40, 41}. Очевидно, що люди воліють позитивних емоцій⁴². Й, оскільки оцінка реальної ситуації не завжди приводить до них, людина прагне до відновлення емоційного балансу поза реального й раціонального.

Так, сприйняття виборцями кандидатів другого туру президентських виборів лежало в різних когнітивних та емоційно-чуттєвих «вимірах». В. Зеленський панував у несуперечливій сфері уявного, можливого, бажаного. (Ця сфера віртуального позбавлена необхідності в деталізації плану діяльності задля досягнення мети й оперує «бажаним» як «наявним»). П. Порошенко – у сповненій суперечностей, нерозв'язаних проблем, турбот, тривог і побоювань – сфері реального. Уявне – завжди яскраве, піддається моделюванню – його можна доповнити, додумати, домріяти. Реальність – буденна й прозаїчна, вимагає аналізу проблем, виважених рішень, необхідності урахування можливостей, наявних засобів їх (цих проблем) подолання. Тож, розчарування, зневіра виборців у здатність політиків до кардинальних і позитивних змін, з одного боку, й позараціональне (хоча й природне) прагнення позитивних емоцій – з іншого, створили своєрідне тло виборчої кампанії–2019.

Результати соціологічних досліджень⁴³ засвідчили, що основними мотивами більшості виборців під час голосування на президентських виборах було прагнення радикального оновлення влади (55% опитаних). Крім того, до вагомих чинників

⁴⁰ Данилова Н. Н. Психофизиология: Учебник для вузов. Москва : Аспект Пресс, 2012. С. 212–213.

⁴¹ Панфилова Ю. Страх, гнев, печаль и радость. Москва : Издательские решения, 2016. 140 с.

⁴² Тетиор А. Эмоциональная сфера человека: преобладание негативных эмоций. Евразийский Союз Ученых. 2015. № 2 (11). С. 78–81.

⁴³ Прес-реліз Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва «Сто днів Президента Володимира Зеленського». Український кризовий медіа-центр. Київ, 28 серпня 2019 р.

респонденти віднесли небажання, щоб президентом залишався П. Порошенко (39%), а також те, що В. Зеленський є «новим обличчям» і не був викритий у корупції чи інших подібних діях (34%). Порівняльний аналіз результатів відповідей респондентів-прихильників В. Зеленського й оцінки виборців-прихильників П. Порошенка виявив суттєві розбіжності електоральних мотивів. Прихильники В. Зеленського вважають основним мотивом свого вибору прагнення радикального оновлення влади (69%), а от прихильники П. Порошенка певні (35,5%), що високий результат В. Зеленського зумовлений тим, що виборці керувалися емоціями, а не розумом й тим, що ототожнювали переможця виборчої кампанії з героєм фільму «Слуга народу». Дійсно, результати опитування засвідчили популярність цього серіалу серед глядачів. Ще до початку виборчої кампанії серіал «Слуга народу» дивилися 50% (найбільше глядачів цього серіалу було серед виборців В. Зеленського (64%), найменше – Ю. Бойка (35%). Крім того, 85% респондентів були глядачами телевізійних програм студії «Квартал–95». Водночас лише 5,2% виборців В. Зеленського визнають прямий вплив на їх електоральний вибір цього телевізійного серіалу⁴³. Попри все, яскравий, емоційно-позитивний телевізійний продукт студії «Квартал–95» став одним із чинників електорального вибору.

У вітчизняному експертному середовищі поширеним стало поняття «карнавалізація політики», як означення практики опосередкованого використання розважальних телевізійних програм та шоу у здійсненні політики, зокрема, маніпулятивного впливу під час передвиборчого процесу. Карнавал (за М. Бахтіним) – «це видовище без рампи й без поділу на виконавців і глядачів. У карнавалі всі активні учасники... Карнавал не спостерігають і, строго кажучи, навіть не розігрують, а живуть в ньому, живуть за його законами, поки ці закони діють»⁴⁴. Карнавал це – форма звільнення від усіляких догм і норм, колективне явище: «... під час карнавалу індивід відчуває себе невідривною частиною колективу,

⁴⁴ Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Издание 4-е. Москва : Советская Россия. 1979. С. 71.

членом масового народного тіла». Світ карнавалу, зазначав М. Бахтін, не є еквівалентом просто «смішного», це якийсь світ «навпаки», вихід з повсякденної реальності ⁴⁵.

Телебачення залишається найвпливовішим джерелом перед-виборчої інформації й, відповідно, – впливу на виборців. Підтверджують це й результати соціологічних досліджень. На пряме запитання «Які джерела були для Вас основними під час виборчої кампанії?» ⁴⁶ респонденти дали такі відповіді (див. табл. 10). При цьому, як свідчать результати опитування, серед телевізійних каналів, яким найбільше довіряли під час виборчої кампанії, респонденти вказали на канал «1+1» (41,6%), «Інтер» (32%), «Україна» (20%).

Таблиця 10

**Які джерела були для Вас основними
під час виборчої кампанії?**

(% , респонденти могли вибрати кілька варіантів відповідей)

Телебачення	72,3
Інтернет-сайти	35,8
Соціальні мережі	26,5
Друзі, знайомі	19,2
Газети, журнали	10,0
Радіо	6,0
Особисті зустрічі з кандидатами	2,3
Інше	1,1

Серед прихильників В. Зеленського телевізійних глядачів каналу «1+1» було (51.2%), а П. Порошенка – 37,1%. Водночас прихильники П. Порошенка більше (у порівнянні з виборцями В. Зеленського) приділяли уваги телевізійним каналам «Прямий» і

⁴⁵ Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. URL: http://www.bimbad.ru/docs/bakhtin_rablai.pdf

⁴⁶ Прес-реліз Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва «Сто днів Президента Володимира Зеленського». Український кризовий медіа-центр. Київ, 28 серпня 2019 р.

«5 канал» (відповідно, 23,9% проти 2,2% та 26,9% проти 3,1%). Тобто, ми можемо дійти висновку про наявність пріоритету одних телевізійних джерел над іншими залежно від електоральних уподобань виборців.

Результати дослідження, здійсненого Центром «Социс»⁴⁷, засвідчили безперечне лідерство серед усіх телевізійних каналів України каналу «1+1». Згідно з результатами дослідження частка українців, які довіряли новинам на каналі «1+1», становили 45,2%, що значно перевищувало показники інших телеканалів. Про високий рівень довіри свідчать і показники телеперегляду програм інформаційного блоку. За результатами аналізу перших 10 тижнів 2019 р.⁴⁸ середньодобове охоплення аудиторії телеканалу «1+1» становило близько 12,5 млн глядачів. Цей показник виявився найвищим серед усіх вітчизняних телеканалів. Найпопулярнішими програмами українського телебачення також виявилася продукція студії «1+1»: політичне шоу «Право на владу» (охоплення аудиторії у 2019 р. становило від 14,2% до 21,1%) та програма журналістських розслідувань «Гроші» (охоплення телеаудиторії – від 10,1% до 12,8%). Згідно з показниками телеперегляду, «Телевізійна студія новин» (ТСН) телеканалу «1+1» була найрейтинговішою програмою новин на українському телебаченні. Загальне охоплення всіх випусків ТСН за перші 10 тижнів минулого року перевищило 27 млн глядачів – це понад 80% телевізійної аудиторії*. Тобто, основним джерелом отримання інформації під час виборчої кампанії було телебачення (72,3%), серед телевізійних каналів, яким виборці найбільше довіряли –

⁴⁷ Українці найбільше довіряють новинам на каналі «1+1». Результати соціальних досліджень. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ukrayinci-naybilshedoviryayut-novinam-na-kanali-1-1-rezultati-socialnih-doslidzen-1312140.html>.

⁴⁸ Рейтинги телеканалів II квартал 2019 року. Панельне дослідження телевізійної аудиторії. URL: <https://www.nrada.gov.ua/wp-content/uploads/2019/09/ІТК-II-kv.-2019-r.pdf>

* Загальнонаціональне соціологічне опитування проведене Центром соціальних та маркетингових досліджень «Социс» з 5 по 10 березня 2019 р. У ньому взяли участь 2000 респондентів в усіх регіонах України (без врахування населення АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей).

канал «1+1» (41,6%), серед новинних програм лідером за переглядами була ТСН (80% аудиторії).

Яким же був зміст новин ТСН? Ми провели контент-аналіз⁴⁹ вечірніх випусків цієї інформаційної програми протягом «передвиборчого» березня 2019 р. (з 28 лютого по 30 березня). Отримані результати наведені в табл. 11.

Таблиця 11

Результати контент-аналізу телевізійних програм ТСН *

Зміст сюжетів новинних повідомлень	Середня кількість сюжетів одного випуску	Тривалість (% до загальної тривалості програми)
Надзвичайні ситуації. Жертви ДТП. Вибухи. Загибелі. Аварійний стан та руйнування будівель. Пожежі. Затоплення. Жертви й постраждали внаслідок природних катастроф. Хуліганство. Крадіжки. Кримінальні злочини. Самогубство. Жорстокість стосовно дітей. Булінг. Батьківська безвідповідальність. Смерть новонароджених. Прояви жорстокості стосовно тварин.	7,1	41,2
Соціальна несправедливість. Побутова невлаштованість. Проблеми з житлом. Складні умови життя, зокрема людей похилого віку. Бідність. Проблеми охорони здоров'я. Рівень цін на комунальні та інші послуги, харчові продукти та товари широкого вжитку. Проблеми з виплатою субсидій. Проблеми переселенців з ОРДЛО. Принизливе ставлення до людської гідності. Екологічні проблеми. Протестні акції в Україні.	3,2	15,8

⁴⁹ Шайгородський Ю. Ж. Медіапсихологічні чинники електорального вибору–2019. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. Вип. 28. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 30–42.

Продовження таблиці 11

Події в зоні ООС. Сюжети, присвячені полоненим морякам ВМФ України, анексії території АР Крим.	2,5	9,6
Спорт, інформація про події у світі моди, автомобілебудування тощо. Інформація розважального характеру (карнавали, фестивалі, святкування, цікаві факти про події у різних галузях життєдіяльності в Україні й за кордоном). Національні традиції.	2,4	9,6
Прояви корупції, зокрема у ВПК, на митниці. Рейдерські захоплення. Зловживання посадовцями своїм владним становищем. Бездушне ставлення держави до потреб людей.	1,8	8,3
Інформація про перебіг президентської виборчої кампанії. Інформація про окремих кандидатів. Передвиборчі рейтинги.	1,8	7,0
Інформація про благодійні та інші проекти телеканалу «1+1».	0,7	3,6
Події за кордоном.	1,2	2,8
Сюжети й інформація про життя «селебриті». Прогноз погоди. Інші сюжети.	1,4	2,1

* Аналіз і розрахунки автора.

Як свідчить аналіз, новини студії «1+1» були переважно негативного змісту. Понад 80% часу й дві третини сюжетів програми присвячено висвітленню надзвичайних ситуацій, із людськими жертвами, криміналом, стихійними та рукотворними лихами, життєвими негараздами, хворобами, корупцією, бойовими діями та людськими втратами. Навіть інформація про благодійні проекти ТSN емоційно важко сприймаються глядачами, оскільки в них ідеться переважно про хворих і знедолених, про необхідність збору коштів на лікування, допомогу дітям з обмеженими можливостями тощо.

У цьому контексті важливим, на нашу думку, є визначення ролі емоцій та їх характеру, породжених когнітивними процесами (оцінкою, атрибуцією) в сприйнятті інформації. Британський

дослідник Е. Бойда, вказуючи на суб'єктивність цінності новин, доводить, що чим емоційнішою є телевізійна чи радіоновина, тим важливішою вона видається для реципієнта, тим більше впливає на життя, емоції й прибутки споживачів новин⁵⁰. На відміну від почуттів, емоції не мають об'єктної прив'язки: вони виникають не щодо когось чи чогось, а щодо ситуації в цілому. У зв'язку з цим емоції, на відміну від почуттів, не можуть бути амбівалентними.

Одна з найважливіших психологічних особливостей емоцій – здатність формуватися не лише стосовно наявних подій чи процесів, а й щодо ситуацій і подій, які реально в цей час можуть не відбуватися, є лише уявними чи очікуваними. Інша важлива особливість емоцій – їх здатність до узагальнення та особисту спрямованість. Візуалізація ж змісту (за допомогою телебачення) посилює емоційний вплив на людину, опосередковуючи та корегуючи сприйняття нею реальності. Емоції є факторами, що визначають не лише психологічний стан людини, але й сприйняття картини світу в цілому. Негативна інформація викликає негативні емоції – страх, тривогу, розпач, невдоволення, сум, жаль, розчарування, гнів, обурення, заздрість, ненависть, злість, розгубленість, сором, відразу тощо.

Страх – найсильніша людська емоція, оскільки в його основі – інстинкт самозбереження, й виникає як реакція на небезпеку, на загрозу реального або передбачуваного лиха. Як довів К. Изард, страх мобілізує людину на реалізацію унікаючої поведінки⁵¹. Після невдалих спроб впливу на негативні обставини середовища (їх уникнення або ж – неможливості такого впливу з об'єктивних причин) у людини виникає особливий стан «набутої безпорадності»⁵².

Явище синдрому набутої безпорадності формується внаслідок нездатності впливати на події й контролювати їх, але які емоційно вразливі й сприймаються як особистісно спрямовані. Дослідники

⁵⁰ Бойд Е. Ефірна журналістика: технології виробництва ефірних новин / пер. з англ. О. О. Колод. Київ : Ін-т журналістики КНУ ім. Т. Шевченка. 2007. С. 83.

⁵¹ Изард К. Страх и тревога. Психология эмоций. Санкт-Петербург : Питер. 2007. (Мастера психологии). С. 54.

⁵² Селигман М. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни / пер. с англ. Москва : Издательство «София», 2006. 368 с.

цього психологічного феномену відзначають, що поведінка людей під впливом факторів, що породжують цей синдром, характеризується пасивністю, відмовою від активних дій з подолання проблем, супроводжується втратою відчуття свободи та контролю, невірою у можливість змін, у власні сили, пригніченістю, безпорадністю тощо. Ці стани є маркерами набутої безпорадності й переносяться на інші ситуації, тобто генералізуються (Д. Хірто) ⁵³. З одного боку, це вироблення своєрідного «імунітету» щодо поганих новин, з іншого, – вироблення «імунітету» до правди про явища й процеси, які відбуваються у суспільстві, відчуження від них.

Прагнення людини до «гармонізації» розбалансованого емоційного стану, компенсації негативних емоцій емоціями позитивними є психологічно виправданим. На тлі життєвих негараздів і проблем (сприйняття яких посилене телевізійними новинами, сповненими інформацією про катастрофи, жертви, людські смерті тощо) «компенсатором» негативних емоцій є телевізійні програми розважального гумористичного характеру. Навіть наявні проблеми у різних сферах життєдіяльності, зокрема політичної, – позитивно маркуються й забарвлюються, а шляхом спрощення й емоційної піднесеності – надають відчуття другорядності й легкості розв'язання, характеризуються переважанням оптимістичного настрою та позитивних емоційних станів. Негативні емоції, як свідчать дослідження ⁵⁴, звужують увагу, оскільки людина зосереджується на визначальних (базових) явищах і процесах. Позитивні ж емоції – посилюють увагу, оскільки зосереджують її на абстрактній інформації й загальних принципах. Негативні емоції активують процес систематичної обробки інформації, сигналізують про небезпеку, нестабільність оточення, спонукають до ретельного обмірковування рішення. Позитивні ж – активують процес евристичної обробки інформації, посилюють відчуття

⁵³ Волкова О. В. Степень разработанности и история проблемы выученной беспомощности. Клиническая и медицинская психология: исследования, обучение, практика : электрон. науч. журн. 2013. № 1 (1). URL: <http://medpsy.ru/climp>

⁵⁴ Kolenda N. Emotional Marketing. URL: <https://www.nickkolenda.com/emotional-marketing/>

безпеки, захищеності в момент прийняття рішення. Крім того, «позитивні емоції підвищують ефективність роботи всіх психічних процесів людини. Увага, сприйняття, пам'ять, мислення, мотивація, воля активізуються під впливом цих емоцій»⁵⁵.

У контексті нашого дослідження особливостей електорального вибору доцільним є звернення до теорії когнітивного дисонансу Л. Фестінгера⁵⁶. Згідно з цією теорією негативні емоції виникають тоді, коли є розбіжності між очікуваними й дійсними результатами діяльності (когнітивний дисонанс). Разом з тим, здійснення очікувань призводить до позитивних емоцій. У цій теорії емоції розглядаються як основні мотиви відповідної поведінки людини, виникнення яких спричиняє дисонанс чи консонанс. Тобто, йдеться про безсумнівну сув'язність когнітивної та емоційної сфери. Водночас подолання когнітивного дисонансу електоратом, як засвідчили перебіг і результати виборчих кампаній 2019 р., відбулося не раціонально (через розуміння, виявлення причин та знаходження рішень, розв'язання проблем), а емоційно.

З урахуванням викладеного, поглянемо на результати здійсненого нами аналізу⁵⁷ телевізійного контенту студії «1+1» (упродовж дня – з 12:00 до 00:00 год.) протягом двох тижнів, що передували дню виборів Президента України 31 березня 2019 р. (табл. 12).

При цьому зауважимо, що у будні дні (понеділок – п'ятниця) телевізійний продукт студії «Квартал–95» транслювався в т.зв. «прайм-тайм». А у вихідні дні (субота та неділя), коли більшість глядачів не обмежені часом для перегляду телевізійних програм, – упродовж усього дня. Тобто, можемо констатувати, що опосередкований (а впродовж часу, що безпосередньо передував виборам, –

⁵⁵ Крюкова Е. А. Управление эмоциями как фактор эффективного менеджмента. 2015. DOI: 10.18334/гр.16.12.412

⁵⁶ Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. Москва : Изд-во «Эксмо», 2018. 256 с.

⁵⁷ Шайгородський Ю. Ж. Медіапсихологічні чинники електорального вибору–2019. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. Вип. 28: збірник наукових праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 30–42.

досить інтенсивний) вплив на виборців здійснювався за посередництва передусім телеканалу «1+1» (очевидно, цей вплив був суттєвим, з огляду на популярність каналу серед глядачів).

Таблиця 12

**Результати аналізу телевізійного контенту
програм студії «1+1»*
(15.03.2019 – 30.03.2019)**

Дата, день тижня	Трансляція телевізійного продукту студії «Квартал-95» (% до програм, що транслювалися протягом 12:00 – 00:00 год.)	Трансляція телевізійних програм за участю кандидата в Президенти України В. Зеленського (% до програм, що транслювалися протягом 12:00 – 00:00 год.)
15.03.2019, п'ятниця	29,1	19,1
16.03.2019, субота	45,7	44,0
17.03.2019, неділя	22,4	22,4
18.03.2019, понеділок	19,1	19,1
19.03.2019, вівторок	16,6	16,6
20.03.2019, середа	16,6	16,6
21.03.2019, четвер	14,9	14,5
22.03.2019, п'ятниця	29,7	20,8
23.03.2019, субота	42,9	41,5
24.03.2019, неділя	62,3	62,3
25.03.2019, понеділок	16,6	16,6
26.03.2019, вівторок	16,6	16,6
27.03.2019, середа	16,6	16,6
28.03.2019, четвер	9,7	9,7
29.03.2019, п'ятниця	72,6	71,2
30.03.2019, субота. «День тиші»	42,2	41,5

* Аналіз і розрахунки автора.

Привертає увагу й зміст контенту цього телеканалу в переддень виборів, у т.зв. «день тиші» – понад 70% часу з 12:00 до 00:00 год. студією «1+1» трансливалися розважальні програми за участю одного з кандидатів у Президенти України. Протягом «дня тиші» телевізійні програми за участю В. Зеленського становили понад 40% часу, а завершилася телепрограма «дня тиші» документальним фільмом, знятим телеканалом BBC «Рейган», де сорокового президента США Р. Рейгана українською мовою озвучив кандидат у президенти В. Зеленський. «Актор, який став президентом. Президент, який поклав кінець холодній війні», – так було анонсовано трансляцію цього фільму студією «1+1»⁵⁸.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що уявлення людей про політику постійно змінюються, політичний світ урізноманітнюється та ускладнюється поведінковими, мотиваційними, технологічними особливостями, що позначається на динаміці зміни політичного режиму. Медіапсихологічний вплив на масову свідомість, зокрема на електоральний вибір, стає не лише важливим інструментом політичних технологій, своєрідною формою конструювання політичної реальності, але й предметом дослідження політики, свідомості людей, їх політичної культури, поведінки лідерів та еліт. Саме тому актуальними й перспективними видаються теоретичні обґрунтування й практична реалізація заходів, спрямованих на врівноваження сфер раціоналізації та міфологізації політичної свідомості й буття з метою підвищення рівня політичної культури, утвердження нової системи політичних цінностей.

Очевидно, що формування політичної культури, нової ціннісної системи, вироблення смислів і мотивів практичної діяльності людей не можливе без участі держави. Лише держава має у своєму арсеналі реальні важелі впливу на цей процес, починаючи зі збалансованого (у цьому контексті) формування бюджетних витрат, реформування системи освіти, науки, культури, забезпечення ефективності діяльності в інформаційній сфері,

⁵⁸ Документальний фільм BBC «Рейган». Дивись на 1+1. URL: <https://1plus1.video/rejgan-rejgan>

створення дієвої системи заохочення та примусу тощо. Для реалізації цих завдань необхідні їх розроблення й координація зусиль з реалізації. Координації зусиль зі здійснення реформ у соціогуманітарній сфері суспільного розвитку потребують питання забезпечення прозорості та відкритості діяльності органів виконавчої влади, розвитку комунікації влади з громадськістю, з питань забезпечення захисту суспільної моралі, формування позитивного міжнародного іміджу України, з реалізації державної мовної політики, діяльності культурних товариств національних меншин України тощо.

За нинішніх умов посилюється вага тих інститутів, які впливають на рівень політичної культури та масову свідомість, пропонують відповідні моделі поведінки. Це передусім – аудіовізуальні (електронні) ЗМІ, оскільки їх вплив на масову свідомість є одним із найсуттєвіших факторів сучасної гібридної війни, загрози єдності країни й консолідації її громадян. Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова необхідно ініціювати, а центральним органам виконавчої влади варто розробити та впровадити ефективну систему моніторингу інформаційного простору України, що є передумовою вироблення адекватного впливу на процес формування ціннісно-сміслових установок суспільства. Адже саме в межах цього простору здебільшого відбуваються процеси маніпуляції свідомістю, посилення агресивності, загострення політичного й міжетнічного протистояння. Предметом моніторингу та відповідної реакції мають стати випадки деструктивного впливу на свідомість, прояви агресивності, загострення політичного протистояння, міжетнічної та міжконфесійної ворожнечі. Доцільним було б залучення до розробки певних етичних норм і правил у цій сфері професійних об'єднань журналістів, працівників телебачення і радіо, впровадження системи внутрішнього моніторингу змісту й спрямованості інформаційних програм, запобігання поширенню неправдивої інформації.

Інформаційний, освітній, комунікативний, організаційно-політичний ресурси держави мають бути спрямовані на формування суспільно значущих цінностей, смислів, образів майбутнього в

контексті цивілізаційного вибору України. Комітету з питань освіти, науки та інновацій Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Національні й академії наук України, Міністерству освіти і науки України та інших центральних органів виконавчої влади необхідно сприяти всебічному розвитку політичної освіти та культури в Україні як передумови формування відкритого, дієвого й ефективного громадянського суспільства.

Міністерству освіти і науки України (із залученням інших центральних органів виконавчої влади) спільно з Комітетом з питань освіти, науки та інновацій Верховної Ради України, Національною академією наук України, громадськими об'єднаннями варто ініціювати розроблення цілісної програми (зорієнтованої на освоєння й удосконалення знань про політику впродовж усього життя) з розвитку політичної освіти як передумови формування відкритого, дієвого й ефективного громадянського суспільства. Міністерству освіти і науки України – розглянути доцільність запровадження обов'язкових програм і курсів з політології, основ держави та права в усіх закладах вищої освіти України, всіляко підтримувати заходи, спрямовані на формування політичної культури та освіти, розвитку критичного мислення.

РОЗДІЛ 9

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ В УКРАЇНІ ЗА СВІТОВИМИ РЕЙТИНГАМИ ДЕМОКРАТІЇ

Демократія, що в дослівному перекладі означає народовладдя, є одним із шести типів політичних режимів, притаманних державі як формі політичної організації суспільства. Важливим для розуміння процесів, які відбуваються в країні, є вивчення їх динаміки відповідно до розроблених універсальних індексів демократизації, які розроблені авторитетними міжнародними організаціями. Звісно, такі індекси є доволі технологічними і багато в чому не враховують різні аспекти процесів демократизації, однак дають можливість у порівняльному контексті уявити, на якому відрізку шляху порівняно з іншими країнами і сама зі собою перебуває держава.

Методика визначення індексу демократії. Цю частину дослідження варто розпочати з методичних підходів щодо визначення індексів демократії на глобальному, регіональному та локальному рівні. Вагомим є постійний моніторинг стану як української, так і світової демократії, що здійснюється на рівні цільових аналітичних центрів (*think tanks*) та дослідницьких приватних компаній, корпорацій і груп. Однією з найавторитетніших компаній, що займається вивченням і ранжуванням стану світової демократії, є британська «*The Economist Unit*», котра є дочірньою компанією багатонаціональної медіа корпорації «*The Economist Group*» зі штаб-квартирою в Лондоні. Серед завдань компанії є аналіз стану міжнародного бізнесу та міжнародних відносин у цілому. Дослідження індексу демократії проводиться цією компанією з 2006 р. Однією із ключових форм роботи цієї компанії є щорічна публікація рейтингу країн за рівнем розвитку демократії в однойменному періодичному виданні «*The Economist*»¹. Розрахунок і визначення показника індексу демократії відбувається на основі анкетування й шляхом аналізу результатів відповідей на 60 інтегрованих запитань, кожне з яких має кілька

¹The Economist Group. URL: <https://www.economistgroup.com/>.

варіантів відповіді. Складаючи класифікацію, слід враховувати 60 різних показників, згрупованих по 5 категоріях: вибори і плюралізм, громадянські свободи, діяльність уряду, політична ангажованість населення і політична культура. Питання формуються у межах спеціальних категорій, як-от: справедливості виборів, безпеки виборців, впливу іноземних держав на уряд, можливості державних службовців для здійснення політики. Важливим показником тут є й категорії: виборча демократія, політичні права, громадянські свободи, громадянські права тощо. У цих категоріях також існують власні рейтингові критерії показників для визначення рівня свободи в країні, що теж визначають загальний рейтинг стану її демократії².

Задля вирахування індексу демократії показники результатів відповідей по кожній з категорій усереднюються та округлюються до однієї десятої. Скажімо, якщо індекс демократії за результатами опитування становить 8 – 10 балів, то така країна є повноцінною демократією; при результаті 6 – 7,9 бала демократія вважається неповною; 4–5,9 бала – у країні панує перехідний («гібридний») режим; менше 4 балів – країна з авторитарним режимом³.

За подібною методикою здійснюється визначення й індексів інших критеріїв, пов'язаних зі світовим рейтингом демократії, як-от: свободи преси, індексу свободи економіки, індексу конкурентоспроможності країни тощо. Скажімо, у звіті «Свобода у світі» використовується дворівнева рейтингова система, яка складається з балів і статусу. На рівні балів країні / території присвоюється від 0 до 4 балів за кожним з 25 показників, причому максимальна кількість балів становить 100. Ці показники, які мають форму запитань, згруповані у підтематичні категорії: «Політичні права» (0–40) та «Громадянські свободи» (0–60). Зазначені показники у підсумку урівноважуються для визначення

²Рейтинг стран мира по уровню демократии. Информация об исследовании. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/democracy-index>.

³Індекс демократії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81_%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%97.

статусу країни: вільна, частково вільна або невільна. Найвищим результатом з визначення свободи країни є 100 балів. Це означає, що країна/територія отримала по 4 бали за кожним з 25 показників, набравши максимальні 40 балів у категорії «політичні права» та 60 балів у категорії «громадянські свободи». У разі набрання такої кількості балів країні/території присвоюється статус вільної. Найгіршим результатом у рейтингу свободи є рівень -4 (мінус чотири). Тобто, така країна набирає 0 (нуль) балів за всіма 25 стандартними показниками, а також - 4 бали за додатковим показником, що призначений для врахування цілеспрямованих змін демографічного складу населення. У разі набрання такої мінімальної кількості балів країні/території присвоюється статус невільної⁴.

Фінансована США міжнародна некомерційна правозахисна організація «*Freedom House*» («Дім свободи») зі штаб квартирою у Вашингтоні займається підтримкою та дослідженням стану демократії, політичних свобод і дотримання основних прав людини⁵. Важливим для вивчення індексу демократії, передусім транзитних країн, є щорічна доповідь цієї організації за назвою «*Nations in Transit*», яка публікується починаючи з 1995 р. Доповідь є своєрідним дослідницьким аналізом демократичного розвитку 29 посткомуністичних країнах від центральної Європи до Центральної Азії. Дослідження базується на щорічному опитуванні широкої громадськості транзитивних країн про демократичні реформи⁶.

Аналіз стану демократії від «*Freedom House*», на відміну від корпорації «*The Economist Unit*», здійснюється у рамках семи показників: демократичне управління державою, виборчий процес, громадянське суспільство, незалежні засоби інформації, демократичне управління на місцевому рівні, структура й незалежність

⁴Свобода у світі 2020: Популярні запитання. URL: <https://freedomhouse.org/uk/reports/freedom-world/svoboda-u-sviti-2020-populyarni-zapitannya#A5>.

⁵Freedom House. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%80%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC_%D0%B3%D0%B0%D1%83%D0%B7.

⁶Freedom House: Nations in Transit Methodology. URL: <https://freedomhouse.org/reports/nations-transit/nations-transit-methodology>.

системи правосуддя, рівень корупції. Індекс демократії є середнім арифметичним, що базується на семи окремих показниках. Рейтинги рівня демократії у цих країнах оцінювалися в балах у діапазоні від 1 до 7: стійкі авторитарні режими (1,00 – 2,00); напівконсолідовані авторитарні режими (2,01 – 3,00); перехідні або «гібридні» режими (3,01 – 4,00); напівконсолідовані демократії (4,01 – 5,00); усталені демократії (5,01 – 7,00)⁷. Як бачимо, організація «Freedom House» додала до своєї методики визначення показників демократії ще й такі важливі критерії, як рівень корупції та свобода ЗМІ, що значно розширює спектр аналітичного оцінювання розвитку демократичних свобод у світі та окремо взятій країні. Власне свобода слова передбачає відсутність / мінімізацію необґрунтованого втручання держави в діяльність ЗМІ, передусім, через конституційні гарантії свободи слова. Вказана організація займається вивченням і аналізом свободи слова в світі у контексті підтримки стану демократії, політичних свобод і прав людини.

Слід звернути увагу, що до 2018 р. включно компанія «Freedom House» використовувала стару систему оцінювання індексу глобальної демократії, згідно з якою таке індексування здійснювалося в зворотному діапазоні – від 7 до 1 балу: невольні / авторитарні країни (7 – 6 балів); вільні країни або усталені демократії (1 – 2 бали). Тобто, чим нижчий відсоток показника, тим вищий рівень демократії в країні. Починаючи з 2020 р. організація започаткувала нову систему оцінювання індексу демократії в порядковому відліку – від 1 до 7 балів, а також почала обраховувати загальний відсоток демократії від 1% до 100% на основі семи окремих показників, про що йшлося вище. У зв'язку з цим було здійснено загальний перерахунок індексу демократії у світі за 2005 – 2020 рр., включаючи відсоток демократії. Задля уникнення непорозумінь автор використовує стару шкалу оцінювання індексу демократії, за винятком 2019 – 2020 рр., коли така система оцінювання вже не діяла.

⁷Nations in Transit Methodology URL: <https://freedomhouse.org/reports/nations-transit/nations-transit-methodology>.

Неурядова організація з захисту прав людини «*Reporter without Borders*» («Репортери без кордонів»), що має консультативний статус в ООН та ЮНЕСКО, здійснює протистояння цензурі, виступає за звільнення журналістів, ув'язнених за підставою професійної діяльності, а також публікує щорічний індекс свободи преси та слова на основі її оцінки у близько 180 країнах світу. Цей Інтернет-барометр свободи преси покликаний визначити ступінь свободи у світі, який мають журналісти та користувачі мереж, а також рейтинг країн стосовно дотримання ними принципів вільних медіа. Крім того, представники «*Reporter without Borders*», складаючи щорічні рейтинги, здійснюють моніторинг зусиль влади, спрямованих на повагу цієї самої свободи⁸. Ключовим методологічним аспектом є формування рейтингу за результатами анкетування журналістів та інших фахівців у галузі медіа. Ранжування країн за рівнем свободи медіа здійснюється у межах п'яти груп залежно від ситуації та має такий вигляд: хороша ситуація; задовільна ситуація; помітні проблеми; складна ситуація; дуже складна ситуація⁹.

Результати досліджень «*Reporter without Borders*» є важливими у дослідженні рівня рейтингів демократії, оскільки нагальним є з'ясування кореляції між індексом демократії та індексом свободи медіа в світі чи окремо взятій країні. Звіт організації побудований на анкетуванні з використанням шести загальних критеріїв: плюралізм (вимірює ступінь представленості думок у медіа-просторі), незалежність ЗМІ, середовище та самоцензура, законодавчу базу, прозорість та інфраструктуру. Опитувальник, що містить 87 пунктів, враховує й законодавчу базу для ЗМІ (включаючи покарання за злочини з боку преси, існування державної монополії на певні види ЗМІ та спосіб регулювання ЗМІ), ступінь їх незалежності, прозорості, інформаційної інфраструктури тощо. Власне зведення даних анкетування й формує рейтинг країн за рівнем свободи преси. Індекс свободи

⁸Reporter without Borders. URL: <https://rsf.org/en>.

⁹Press Freedom Index. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Press_Freedom_Index.

преси формується від 1 (максимальний рівень свободи) до 100 (мінімальний рівень свободи)¹⁰.

Вагомими для дослідження індексу демократії в Україні є аналітичні дослідження міжнародної НУО щодо боротьби з корупцією «*Transparency International*» зі штаб-квартирою в Берліні, яка здійснює вивчення стану корупції починаючи з 1995 р. Вказана дослідницька група проводить детальну й незалежну оцінку стану корупції в усьому світі. Здійснюється також моніторинг проникнення корупції через кордони, а також її поширення в різних сферах економіки та політики. Дослідження корупції здійснюється на національному, місцевому та секторальному рівнях. Ведеться також аналіз конкретних проявів корупції, визначаються її причини, наслідки, а також пропонуються рекомендації щодо ефективності боротьби з нею та заходи щодо її зменшення. На основі аналітичних досліджень формується індекс сприйняття корупції, що вимірює рівень сприйняття корупції у державному секторі різних країн за стобальною шкалою¹¹.

Отже, організація, що має відділення у більш ніж 100 країнах світу, сприяє боротьбі з глобальною корупцією, зокрема, завдяки пропагандистській і агітаційній діяльності, шляхом викриття мереж, що дозволяють процвітати корупції, а також через вимоги дотримання прозорості у всіх сферах людського життя. Індекс сприйняття корупції (*Corruption Perceptions Index (CPI)*) класифікує країни та території за сприйнятим її рівнем у державному секторі. CPI включає точку зору представників бізнесу, інвесторів, дослідників ринку і т.д. Дослідження корупції відбувається на основі масового публічного опитування (в ньому беруть участь десятки тисяч людей) з погляду її сприйняття пересічними громадянами. Врешті на основі даних опитування, що проводиться незалежними експертами, й складається індекс корупції, який, починаючи з 2012 р., оцінюється за стобальною шкалою (упродовж 1995 – 2011 рр. оцінювання індексу корупції здійснювалося

¹⁰Reporters Without Borders. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Reporters_Without_Borders.

¹¹Transparency International. URL: <https://www.transparency.org/en>.

за десятибальною шкалою від 1 до 10) – від 0 балів (максимальний рівень корупції) до 100 балів (відсутність корупції)¹².

Перед тим, як розпочати аналіз політичного режиму в Україні за світовими рейтингами демократії, слід зазначити, що в історії відомі три хвилі демократизації: 1820 – 1920 рр. – перша; 1940–1960 рр. – друга; перша половина 1970-х рр. до цього часу – третя¹³. «Третя хвиля демократизації» розпочалася з країн Південної Європи, Латинської Америки, країн Азії і перекинулася на посткомуністичні країни. Врешті, можна стверджувати, що крах комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі та розпад СРСР і Югославії поклав край біполярній системі та спричинив «безпрецедентний демократичний прорив». Як відзначає відомий американський політолог Ф. Фукуяма, з 1970 р. по 2010 р. кількість демократій у всьому світі зросла з 35 до 120, тобто демократіями за цей період стали близько 60% країн світу¹⁴.

Згодом, на 2015 р., із 195 країн 125 (64%) вважалися демократичними, з яких 86 (44%) було віднесено до ліберальних демократій, у той час як 70 (36%) визнано як недемократичні країни¹⁵. Зрештою, на початок 2020 р. із 167 країн, представлених у рейтингу компанії «*The Economist Unit*», 76 віднесено до таких, що мають ліберальну або електоральну демократію, а 38 охарактеризовані як країни з транзитним (гібридним) режимом, усі ж решта 53 є авторитарними¹⁶.

Загалом рівень світової демократії на 2019 р. за усередненими аналітичними даними був визначений на рівні 5,44 бала, що є найгіршим показником демократії від 2006 р. – тобто відтоді як

¹²Transparency International. URL: <https://www.transparency.org/en>.

¹³Хантингтон С. Третья волна: Демократизация в конце XX века / пер. с англ. Л. Ю. Пантиной. Москва: РОССПЭН, 2003. 365 с.

¹⁴Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Т. Цимбал і Р. Корнута. Київ: Наш формат, 2019. С. 397–398.

¹⁵Country Ratings and Status, 1973–2016 / Freedom in the World Comparative and Historical Data. Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report-types/freedom-world>.

¹⁶The Economist: Democracy Index 2019. Рейтинг стран мира по уровню демократии. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/democracy-index>.

корпорація «*The Economist Unit*» опублікувала перший індекс світової демократії. Так, лише 22 країни, в яких проживає 430 млн людей, мають статус повноцінної демократії. До того ж було встановлено, що на цей рік близько третини населення світу жило під пануванням авторитарних режимів¹⁷.

Компанія «*Freedom House*», «*The Economist Unit*» та низка інших аналітичних організацій відзначали, що зі середини 1990-х рр. між країнами СНД та країнами Балтії простежується наростаючий розрив за фактично всіма показниками, що формують індекс демократії. З досліджуваних країн Україні не знайшлося місця в групі держав ні з неповною (недосконалою) демократією, ані з класичною ринковою економікою чи впевненою демократією. Тим не менш, експертними організаціями визнано, що Україна перетворилася на парламентсько-президентську республіку, де проводяться чергові багатопартійні вибори. Відтак розглянемо основні критерії визначення індексу стану та розвитку демократії, як-от: демократичність в управлінні, управління на рівні місцевих органів влади, виборчий процес, рівень розвитку громадянського суспільства, ступінь незалежності ЗМІ, ефективність і незалежність судової системи та рівень корупції.

Демократичність в управлінні. Система державного управління в Україні залишається доволі специфічним феноменом упродовж усіх років існування держави. Оскільки владна вертикаль протягом усього цього часу є сферою компетенцій Президента України, вона є найменш демократичною, що незмінно демонструють і міжнародні індекси. Особливі коливання у негативний бік спостерігалися у період до 2004 р. (часу переходу до парламентсько-президентської республіки) і у 2010 – 2014 рр., коли діяла Конституція зразка 1996 р. Тобто у ці періоди парламент не мав істотних інструментів впливу ані на уряд, ані на президента, призначення міністрів формально не вимагало тоді парламентської згоди. Контроль парламенту над виконавчою владою був переважно формальним, а президент міг звільнити

¹⁷Україна поднялась в рейтинге демократии – The Economist. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/01/22/7238091/>.

прем'єр-міністра на власний розсуд. Президент також призначав керівників державної податкової адміністрації, митної служби, служби безпеки та інших державних структур. Також відсутність тривалий час парламентської більшості за надто розширених повноважень президента позбавляла урядову систему України стабільності. Отже, дедалі гостріше поставала проблема недосконалості механізму стримувань і противаг в українській системі державного управління.

Усе це не могло не вплинути на індекс демократичності управління, котрий протягом усіх років незалежності не перевищував 4,50 бала (за тодішньою методикою розрахунку компанії, що використовувала шкалу від 7 (мінімум) до 1 (максимум)). Такий індекс України в цьому критерії відповідав рівню частково вільних демократій¹⁸. Однією з ключових проблем називався непрозорий характер загальнодержавного управління та розрив між юридичними і фактичними процедурами прийняття рішень. Усе це залишало Україну в сірій зоні транзиту між авторитаризмом та демократією.

З одного боку, зловживання владою та корупція були широко розповсюджені, уряд надмірно централізований, а система стримувань і противаг була вкрай неефективною. З другого боку, конституційна основа держави була демократичною, політична система залишалася плюралістичною, а опозиція була активною та досягла значних успіхів під час президентських виборів 2004 р. Все це давало надію на стабільне підняття України у світових індексах демократії¹⁹.

Відповідно до Закону «Про зміни та доповнення до Конституції України», прийнятого 8 грудня 2004 р., Україна рухалася до парламентсько-президентської форми державного правління, подібної до інших країн ЦСЄ. Тобто президент позбавився повноважень звільняти та призначати членів уряду без згоди парламенту. Ця компетенція перейшла до Верховної Ради. Хоча за президентом так і залишилися прерогативи керівництва Радою

¹⁸Freedom House: Nations in Transit – Ukraine (2003). URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

¹⁹Freedom House: Nations in Transit – Ukraine (2005). URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff1350.html>.

національної безпеки і оборони та спроможність призначати та звільняти керівників регіональних виконавчих органів («губернаторів») на основі офіційних подань уряду, міністра оборони та міністра закордонних справ. Така модель організації влади хоч і була демократичною, утім постійно давала збій через низку інституційних прогалин, дефіцитів та неефективної системи стримувань та противаг²⁰.

Після Помаранчевої революції 2004 р. індекс урядування дещо покращився. Однак з обранням Президентом України В. Януковича у 2010 р. і скасування конституційної реформи 2004 р. Україна повернулася до президенталізму (конституційна модель 1996 р.) з вираженим домінуванням президента у системі вищих органів державної влади. Потужний зв'язок між великим бізнесом, політикою і криміналом у період президентства В. Януковича зробило демократію надто хиткою, а державу надто залежною від так званої «сім'ї». До цієї групи входили найближчі родичі та найбільш віддані політичні соратники В. Януковича, котрі за свою лояльність дістали найвищі посади в державі, а разом з тим і доступ до фінансових потоків. Спецслужби та інші силові структури, замість своїх прямих призначень, чинили активний тиск на український бізнес, передусім на тих його представників, котрі не сприймали нових правил гри адміністрації В. Януковича. Опозиція була роздробленою, а виборці не мали життєздатної альтернативи партії влади, якою була Партія регіонів. Прискорено відбувався процес централізації і персоніфікації влади В. Януковича, який до того ж намагався уникати відповідальності за невдалу соціально-економічну політику. В. Януковичу вдалося закріпити авторитарний режим у 2011 р. через зниження статусу уряду та парламенту, котрі втратили свою незалежну роль у системі національного управління²¹. Така авторитарна траєкторія України зумовила падіння її індексу демократичного управління.

²⁰Freedom House: Nations in Transit 2009 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4a55bb4537.html>.

²¹Freedom House: Nations in Transit 2012 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4fd5dd24c.html>.

Після Революції гідності і відновлення дії Конституції України у редакції 2004 р. у 2014 – 2015 рр., як не дивно, але індекс України щодо національно-демократичного управління, за даними «*Freedom House*», знизився до рівня 6,00, що було мінімальним показником за всі роки української незалежності²². Згідно з оцінками компанії «*The Economist Unit*» масштабна криза також вплинула на індекс діяльності українського уряду, який у 2014 – 2015 рр. знизився до рівня 3,93²³. Упродовж 2016 – 2018 рр. унаслідок відносної стабілізації політичної ситуації в Україні індекс демократичності управління, згідно з оцінкою «*Freedom House*», покращився з 6,00 до 5,75²⁴. В цей же період, згідно з даними компанії «*The Economist Unit*», індекс урядування в Україні, навпаки, знизився з 3,93 до 3,21, на який вплинула внутрішня криза, спад економіки та російська агресія.

У квітні 2019 р. після президентських виборів і приходу на цю посаду В. Зеленського показники якості державного управління неістотно покращилися, незважаючи на істотне оновлення політиків після парламентських виборів у липні 2019 р. Відтоді з'явився навіть новий тип так званого «позасистемного політика». Із призначенням нового уряду було здійснено реструктуризацію міністерств та відомств. Однак у 2019 – 2020 рр. індекс демократичності управління був на рівні 2,50 згідно з новою методикою розрахунку індексу компанією «*Freedom House*» (відтепер 1 вважалось мінімальним показником, а 7 – максимальним в оцінці урядування), що можна оцінити як нижче від середньої оцінки²⁵. Тим часом компанія «*The Economist Unit*» дедалі нижче оцінювала стан урядування в Україні, пов'язуючи це з приходом непрофесійних політиків та позачерговими парламентськими

²²Freedom House: Nations in Transit 2015 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/55929ef224.html>.

²³The Economist: Democracy Index 2015. Democracy in an age of anxiety 2015. URL: <https://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf>.

²⁴Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5b3cc262a.html>.

²⁵Freedom House: Nations in Transit 2020 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2020>.

виборами, що відбулися в липні 2019 р. Згідно з оцінюванням компанії індекс діяльності уряду у 2019 – 2020 рр. був на рівні 2,71, що було найнижчим показником за весь час проведення таких досліджень «*The Economist_Uni*» в Україні ²⁶.

Таблиця 1

Динаміка індексу демократичності управління в Україні компанії «Freedom House» у 1997 – 2020 рр.

Рік моніторингу	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Індекс демократичності управління	4,50	4,75	4,75	н/д*	4,75	5,00	5,00	5,25	5,00	4,50	4,75	4,75
Рік моніторингу	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Індекс демократичності управління	5,00	5,00	5,50	5,75	5,75	6,00	6,00	5,75	5,75	5,75	2,25	2,50

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House»

Таблиця 2

Динаміка індексу демократичності управління в Україні компанії «The Economist_Unit» у 2009 – 2020 рр.

Рік моніторингу	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Індекс діяльності уряду	5,71	н/д	5,36	н/д	5,00	4,64	4,64	4,29	3,93	3,93	3,93	3,21	3,21	2,71	2,71

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «The Economist_Unit»

²⁶The Economist: Democracy Index 2020. In sickness and in health 2020. URL: https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/#mktoForm_anchor.

* Немає даних.

Як бачимо, за весь період дослідження урядування в Україні компанією «Freedom House» низький його індекс (5,50) припадає на 2011 рр., коли відбулися повернення до президентсько-парламентської (по суті, президентської) форми державного правління, персоніфікація влади В. Януковича та наростання політичного впливу його вузького привілейованого оточення – так званої «сім'ї». Цей процес супроводжувався також вибірковим застосуванням правосуддя до політичних опонентів. Найнижчий індекс урядування (6,00) в Україні, згідно з «Freedom House», припав на 2014 – 2015 рр. та був пов'язаний з розбалансуванням політичної системи внаслідок протистояння суспільства із владою у ході Революції гідності, падінням режиму В. Януковича та розгортанням російської військової агресії. Висхідний пік індексу урядування (4,50) в Україні, в оцінці цієї компанії, припав на 1997 р., що пов'язано зі стабілізацією ситуації після політичної кризи першої половини 1990-х рр., а також на 2006 р., після перемоги Помаранчевої революції і оптимізації системи влади через зменшення повноважень президента. Саме на 2006 р. припадає найвищий індекс демократичності управління (5,71) в Україні в оцінці компанії «The Economist Unit», що хронологічно корелюється з оцінками «Freedom House». Однак найнижчий показник індексу діяльності українського уряду (2,71) компанії «The Economist Unit» припадає вже на 2019 – 2020 рр., що пов'язано з приходом до влади позасистемних політиків на чолі з В. Зеленським.

Управління на рівні місцевих органів влади. Підґрунтям для забезпечення місцевого самоврядування є Конституція України, Європейська хартія місцевого самоврядування, Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про органи самоорганізації населення», «Про службу в органах місцевого самоврядування» та ін. Саме ця законодавча база була спрямована на децентралізацію значних повноважень субнаціональних органів та забезпечення достатнього фінансування місцевих органів влади. Однак негативний вплив на ситуацію з місцевим самоврядуванням тривалий час справляли старі корумповані схеми бюджетних трансферів, що передбачали розподіл коштів від держави до

місцевих бюджетів. Не було тривалий час проведено й обіцяної у 1997 р. адміністративно-територіальної реформи щодо перерозподілу функцій між державними органами, що зменшило б рівень бюрократизації влади. Це все негативно позначилося на якості місцевого самоврядування і регіональній політиці, про що свідчать досліджувані нами індекси.

З початком президентства В. Януковича, який фактично відмовився від спроб попередньої влади реформувати місцеве самоврядування щодо її децентралізації з подальшою передачею більших повноважень на місця, що фактично перекреслило здобутки Помаранчевої революції у плані покращення управління на місцевому рівні²⁷.

У 2013 – 2014 рр. на тлі Революції гідності основними проблемами місцевого самоуправління залишалися: надмірна централізація влади на національному рівні; надмірна роздробленість адміністративних одиниць нижчого рівня; прийняття повноважень органів місцевого самоврядування адміністраціями, призначеними президентом та Кабінетом міністрів; невизначеність критеріїв та процедур створення різних територіальних одиниць; відсутність належної фінансової бази для бюджетів місцевого самоврядування; несправедливе та неефективне накопичення коштів центральним урядом; погана укомплектованість органами місцевого самоврядування.

Перемога Євромайдану прискорила процеси самоорганізації населення. Події 2014 р. висунули проблеми децентралізації на перше місце серед громадських питань. Уряд А. Яценюка, створений після парламентських виборів 2014 р., визначив децентралізацію одним зі своїх головних пріоритетів. Єдиним офіційно прийнятим документом стала Концепція реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, затверджена урядом у квітні 2014 р. Ухвалені наприкінці 2014 р. та на початку 2015 р. закони посилили органи місцевого самоврядування за рахунок децентралізації фінансів і розширення їх сфер компетенцій.

²⁷Ibid.

20 вересня 2016 р. Верховна Рада ухвалила закони, покликані регламентувати процедуру добровільного об'єднання існуючих органів самоврядування. Правила, встановлені цим законопроектом, дозволяють об'єднаним громадам мати прямий доступ до державного бюджету, а також співпрацювати зі сусідніми громадами без зайвих бюрократичних процедур²⁸.

Загалом, унаслідок фіскальної децентралізації новостворені громади збільшили свої доходи і тепер могли інвестувати в інфраструктуру. По мірі розвитку децентралізації суб'єкти місцевого самоврядування отримали більше повноважень завдяки управлінню державними послугами, включаючи освіту, культуру, охорону здоров'я тощо. На 2017 р. було створено майже 700 об'єднаних територіальних громад, що склалися з 3264 населених пунктів. Водночас місцеві бюджети збільшили свої доходи на 31%, а доходи об'єднаних громад – на 187%. Станом на початок 2019 р. було створено вже 1002 об'єднані громади, фінансування яких здійснюється в рамках реформи податкової децентралізації. Це сприяло зростанню доходів місцевих бюджетів ще на 14%. Після місцевих виборів 25 жовтня 2020 р. та фактичного завершення об'єднання більшості територіальних громад було зафіксовано новий адміністративно-територіальний поділ України через укрупнення районів, яких замість 490 стало 136, що істотно покращило позиції України у світових рейтингах демократії²⁹.

Отже, згідно з оцінками компанії «*Freedom House*» індекс місцевого управління в Україні був на досить низькому рівні, що пов'язано із великою затримкою процесу децентралізації управління та його урядового й законодавчого супроводу. Пік низхідного падіння індексу українського місцевого управління (5,50) припадає на 2011 – 2015 рр., що здебільшого пов'язано з надмірною централізацією влади за режиму В. Януковича, який,

²⁸Коліушко І. Адміністративно-територіальну реформу громад можна провести на основі закону про добровільне об'єднання. Український тиждень 2016. 23 червня. URL: <https://tyzhden.ua/News/168087>.

²⁹Freedom House: Nations in Transit 2020 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2020>.

по суті, відмовився від реформування місцевого самоврядування. Врешті, найвищий індекс місцевого урядування (4,75), за «Freedom House», припадає на 2018 р., а також на 2019 – 2020 рр. (3,25 згідно з новою методикою оцінювання). Така порівняно висока оцінка була пов'язана з початком реального процесу децентралізації в Україні та її законодавчим супроводом. Значним позитивом стала передача більших повноважень на місця й створення об'єднаних територіальних громад з їх правом розпоряджатися фінансовими та іншими ресурсами, а також управляти державними послугами та інфраструктурою.

Таблиця 3

Динаміка індексу управління на рівні місцевих органів влади в Україні у 1997 – 2020 рр. від компанії «Freedom House»

Рік моніторингу	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Індекс управління на рівні місцевих органів влади	н/д*	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д	5,25	5,25	5,25	5,25
Рік моніторингу	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Індекс управління на рівні місцевих органів влади	5,25	5,25	5,50	5,50	5,50	5,50	5,50	5,25	5,00	4,75	3,25	3,25

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House».

Виборчий процес. У 1994 р. Україна стала першою країною СНД, що забезпечила мирну передачу влади унаслідок

* Немає даних.

дострокових президентських виборів. Значним позитивом було відзначено й прийняття Конституції у 1996 р., що означало, на думку експертних організацій, своєрідний компроміс між президентом та парламентом, а також політичними партіями. Саме тому індекс виборчого процесу в Україні на 1997 р., згідно з «*Freedom House*», був досить високим та становив 3,25 бала³⁰.

Однак за часів президентства Л. Кучми Україна зазнала занепаду виборчої демократії та погіршення виборчих процедур. Систематичне втручання влади у виборчий процес, помножене на дискримінацію ЗМІ під час президентських та парламентських виборчих кампаній, свідчило про відхід України від демократичних виборчих принципів.

З переходом України до пропорційної виборчої системи після ухвалення нової редакції Закону України «Про вибори народних депутатів України» (липень 2005 р.) в Україні посилювалися процеси політичного структурування суспільства, парламенту, дещо зменшився вплив ФПГ на парламент, що відповідним чином позначилося на індексах демократичності виборчого процесу³¹. Він зріс у 2004–2006 рр. на цілу одиницю – з 4,25 до 3,25³².

Однак після приходу до влади президента В. Януковича і прийняття Закону України «Про вибори народних депутатів» 17 листопада 2011 р. Україна повернулася до змішаної (мажоритарно-пропорційної) виборчої системи, що спричинило процеси деінституціоналізації партійної системи, посилювало внутрішньо-парламентську корупцію та вплив ФПГ на парламент.

Повернення до Конституції у редакції 2004 р. з розширенням повноважень парламенту після Революції гідності, але збереження при цьому змішаної виборчої системи фактично законсервувало її негативні причинно-наслідкові впливи. Однак сам факт

³⁰Freedom House: Nations in Transit 2001. Civil Society, Democracy and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States. URL: <https://images.tandf.co.uk/common/jackets/agentjpg/978042933/9780429335327.jpg>.

³¹Аналіз ключових проблем закону України «Про вибори народних депутатів України». URL: <https://parlament.org.ua/2005/04/06/analiz-klyuchovih-problem-zakonu-ukrayi/>.

³²Ibid.

проведення чесних дострокових парламентських (2014 р.) та місцевих (2015 р.) виборів дещо покращило рейтинги України. Також дещо покращилися позиції України у міжнародних рейтингах щодо виборчого процесу після президентських та парламентських виборів 2019 р. (див. таб. 4, 5) Справді ж революційним кроком для суттєвої зміни правил гри і, відповідно, у гіпотетичній трансформації політичного режиму стало підписання В. Зеленським прийнятого Верховною Радою попереднього скликання нового Виборчого кодексу, яким передбачено перехід до системи пропорційного представництва на виборах народних депутатів з поєднанням відкритих і закритих партійних списків, а також виборчу систему на місцевих виборах, що залежить від розмірів адміністративно-територіальних одиниць³³.

Таблиця 4

**Україна в оцінці індексу виборчого процесу компанії
«Freedom House» у 1997 – 2020 рр.**

Рік моніторингу	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Індекс якості виборчого процесу	3,25	3,50	3,50	н/д*	4,00	4,50	4,00	4,25	3,50	3,25	3,00	3,00
Рік моніторингу	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Індекс якості виборчого процесу	3,50	3,50	3,50	3,75	4,00	4,00	3,50	3,50	3,50	3,50	4,50	4,50

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House»

³³Ibid.

* Немає даних.

Таблиця 5

**Україна в оцінці індексу виборчого процесу компанії
«The Economist Unit» у 2006 – 2020 рр.**

Рік моніторингу	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Індекс якості виборів й рівня плюралізму	9,58	н/д*	8,75	н/д	9,17	8,33	7,92	7,92	5,83	5,83	5,83	6,17	6,17	7,42	8,25
Індекс політичної ангажованості / участі населення	5,56	н/д	5,56	н/д	5,00	5,00	5,56	5,56	5,56	6,67	6,67	6,67	6,67	6,67	7,22

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «The Economist Unit»

Отже, ми бачимо, що найнижчий індекс електорального процесу в Україні (4,50), згідно з дослідженням компанії «Freedom House», припав на 2002 р. Саме тоді були проведені парламентські та місцеві вибори зі значними порушеннями, дискримінацією ЗМІ, втручанням державних органів у виборчу діяльність, що свідчило про відхід України від демократичних виборчих принципів. Найвищий показник індексу виборчого процесу в Україні (3,00), в оцінці цієї компанії, припадає на 2007 – 2008 рр. Підґрунтям для зростання електорального індексу було тоді прийняття нового закону про вибори та проведення у 2006 р. порівняно чесних і відкритих національних, регіональних та місцевих виборів, що вперше відбулися за пропорційною системою голосування. Високу оцінку виборчій системі України в цей час дає й компанія «The Economist Unit», пік індексу якої (9,58) припав на 2006 р. Близьким до мінімуму був електоральний індекс, за «Freedom House», у 2010 – 2011 рр. у зв'язку з адміністративними перешкодами на місцевих виборах, ухваленням непрозорого та політизованого

* Немає даних.

закону про вибори народних депутатів 2011 р. та прагненням відновити мажоритарну виборчу систему й заборонити формування електоральних блоків кількома партіями. Досить високим індексом «*Freedom House*» (4,50 згідно з новою методикою) відзначилися президентські й парламентські вибори в Україні, що відбулися в 2019 р. та визнані чесними, конкурентними та прозорими. Найнижчий індекс електорального процесу (5,83) в оцінці «*The Economist Unit*» був відданий 2014 – 2016 рр., оскільки до уваги брався саме фактор нестабільності, пов'язаний з протистоянням суспільства з владою та початком російської агресії. Ця компанія також бере до уваги такий важливий критерій визначення стану демократії, як політична участь населення, мінімальний індекс якої припадає на 2010 – 2011 рр. (5,00), а його максимум на 2020 р. (7,22), коли широкі суспільні верстви були залучені у виборчий процес та змогли вбудуватися в нову систему організації влади.

Рівень розвитку громадянського суспільства. Вже у 1990-х рр. спостерігалось поступове покращення потенціалу українських НУО, кількість яких зросла з 400 у 1995 р. до 103 тис. на початок 2021 р. За усі роки незалежності участь у роботі громадських організацій брало близько 40% населення. Однак активна систематична участь для українців усе ж залишається вкрай низькою, що негативно позначається на розвитку громадянського суспільства загалом, це, відповідним чином, фіксують міжнародні рейтинги.

Проте, якщо відслідкувати динаміку розвитку громадянського суспільства в Україні, то вона, хоча й є хвилеподібною та циклічною, але доволі позитивною, особливо якщо її порівнювати з іншими пострадянськими республіками, де відбувається радше деградація громадянського суспільства.

На розвиток громадянського суспільства в Україні вплинули як політичні процеси, так і нормативно-правові документи, спрямовані на розширення сфер компетенції громадянського суспільства. Серед найзнаковіших політичних подій слід відмітити акцію «Україна без Кучми» 2001 р., Помаранчеву революцію 2005 р., Революцію гідності 2013 – 2014 рр., як не дивно, військову агресію РФ, яка триває з 2014 р. Нові форми громадського залучення, зокрема масове волонтерство, вважають головною

спадщиною Євромайдану і війни з РФ. Упродовж 2014 р. волонтерські організації розширили свою діяльність, щоб заповнити прогалини в державних послугах, котрі надаються державними установами. Основними функціями, які виконували ці групи, були громадська безпека та оборона, інформаційна політика та інформаційна безпека, допомога збройним силам та військовим госпіталям, а також допомога внутрішньо переміщеним особам із зон конфлікту. Громадянське суспільство також породило нові експертні та адвокаційні ініціативи, найбільш успішною з яких стала мережа «Реанімаційний пакет реформ». У правовій системі відсутні положення щодо стимулювання благодійності та пожертв для громадянського суспільства з боку приватного сектору. Як результат, багато груп громадянського суспільства не мали достатнього фінансування або залежали від зовнішніх спонсорів. Протягом 2015 р. громадянське суспільство ефективно виступало за зміни політики щодо протидії корупції та забезпечення прозорості та підзвітності.

Серед нормативно-правових актів, які були прийняті і також істотно стимулювали розвиток громадянського суспільства, назвемо основні (хоча насправді їх було десятки): Указ Президента про нові механізми співпраці між державою та громадянським суспільством, включаючи щорічні президентські слухання (2005 р.), Закон України «Про доступ до публічної інформації», який усував адміністративні бар'єри та встановлював належні процедури отримання публічних документів, Закон України «Про громадські об'єднання» (2012 р.), який лібералізував процес реєстрації нових організацій та усунув деякі адміністративні бар'єри. За участю громадянського суспільства було прийнято нове законодавство, яке вимагає відкритих реєстрів власності, введення контролю за політичним фінансуванням, створення антикорупційних інституцій³⁴. 11 травня 2016 р. Кабінет Міністрів затвердив План заходів з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016 – 2020 рр. План дій включав кроки

³⁴Freedom House: Nations in Transit 2016 – Ukraine. URL: <https://www.ecoi.net/de/dokument/1011468.html>.

щодо вдосконалення механізмів державного фінансування діяльності громадянського суспільства, вдосконалення процедур реєстрації НУО та релігійних організацій, підтримку законопроекту про мирні зібрання тощо³⁵.

Попри своєрідний ренесанс громадянського суспільства в Україні основною і вже хронічною проблемою громадянського суспільства залишається його фінансування міжнародними (зарубіжними) організаціями, що ставить під сумнів його цінність як самоорганізовану структуру громадян, яке й надалі залишається доволі пасивним. Так, основними донорами для українських НУО залишаються Агентство США з міжнародного розвитку (*USAID*), Європейський Союз (ЄС), Програма розвитку ООН (ПРООН), українське відділення Відкритого суспільства, Міжнародний фонд «Відродження» та ін.³⁶ Натомість, як, наприклад, у 2019 – 2020 рр., лише 7% українців системно займалися волонтерством і лиш 4% брали активну участь у діяльності громадських організацій. Динаміку розвитку громадянського суспільства за роки моніторингу відображено у таб. 6,7.

Таблиця 6

Україна в оцінці індексу розвитку громадянського суспільства компанії «Freedom House» у 1997 – 2020 рр.

Рік моніторингу	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Індекс рівня розвитку громадянського суспільства	4,00	4,25	4,00	н/д*	3,75	3,75	3,50	3,75	3,00	2,75	2,75	2,75
Рік моніторингу	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Індекс рівня розвитку громадянського суспільства	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,50	2,25	2,25	2,50	2,75	5,00	5,00

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House»

³⁵Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5b3cc262a.html>.

³⁶Civil Society and the Crisis in Ukraine, OSCE. 2015. 4 March. URL: <http://www.osce.org/ukraine-smm/141046?download=true>.

* Немає даних.

Таблиця 7

Україна в оцінці індексу розвитку громадянського суспільства компанії «The Economist Unit» у 2006 – 2020 рр.

Рік моніторингу	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Індекс розвитку політичної культури	5,63	н/д*	6,25	н/д	4,38	4,38	4,38	4,38	5,00	5,00	5,00	6,25	6,25	6,25	5,00
Індекс рівня громадських свобод	8,24	н/д	7,94	н/д	7,94	7,35	7,06	7,06	6,76	7,06	7,06	6,18	6,18	6,47	5,88

Джерело: складено автором на основі даних аналізу «*The Economist Unit*»

Таким чином, в оцінці компанії «Freedom House» розвиток громадянського суспільства в Україні був досить високо оцінений (2,75) упродовж 2015 – 2016 рр., що припадає на період суспільно-політичних трансформацій, відомих як Революція гідності. Саме тоді громадянське суспільство проявило активність у плані недопущення зміни вектора зовнішньої політики України із європейського на проросійський. Під час розгортання російської агресії українське суспільство проявило чи не найвищу форму організованості, яка вилася у потужний волонтерський рух, котрий, однак, не набув всезагального масштабного характеру. Досить багато груп громадянського суспільства не мали достатнього фінансування або залежали від зовнішніх спонсорів. Найнижчий індекс (4,00) оцінювання розвитку громадських свобод припав на 1997 та 1999 рр. Саме тоді попри кількісне зростання НУО їх ефективність залишалася на досить низькому рівні. Давалося взнаки й досить непрозоре фінансування НУО.

Компанія «*The Economist Unit*», що в цьому контексті досліджує політичну культуру та громадські свободи, найвищий

* Немає даних.

індекс (6,25) першому з вказаних критеріїв віддає у 2008 р., що пов'язується з помітними змінами у сфері громадських свобод за президенства В. Ющенка. В цей час простежується структуризація та підвищення рівня активності НУО. Також піковий індекс (6,25) розвитку політичної культури припадає на 2017 – 2019 рр., що в цілому хронологічно збігається з високим рівнем оцінювання громадянського суспільства організацією «*Freedom House*» та часом, коли відбувалися радикальні події в Україні, на тлі яких значно активізувалося громадянське суспільство. Найнижчий індекс (4,38) оцінювання рівня політичної культури «*The Economist Unit*» припав на 2010 – 2013 рр., що пов'язується з активізацією утисків свобод громадянського суспільства та обмеженням діяльності НУО режимом В. Януковича. Найвищий індекс (8,24) розвитку такого критерію демократії, як громадські свободи, припадає, в оцінці цієї компанії, на 2006 р., що пов'язано зі здобутками Помаранчевої революції щодо демократизації суспільного життя. Найнижчий індекс (5,88) їх оцінки компанією «*The Economist Unit*» був здійснений у 2020 р., адже лише незначний відсоток українців системно займалися волонтерством, яке дедалі втрачало свою активність, та брали активну участь у діяльності громадських організацій.

Ступінь незалежності ЗМІ. Надважливим у визначенні стану демократії в державі є ситуація зі свободою слова та свободою ЗМІ. Стаття 34 Конституції України забезпечує правову основу свободи думки та слова, а стаття 15 забороняє цензуру. Монополізація друкованих ЗМІ заборонена статтею 10 закону про друковані засоби масової інформації. Однак в Україні з початку 2000-х рр. у щорічній доповіді «*Nations in Transit*» робився акцент на втручання олігархів та ФПГ у діяльність медіа, наступ на свободу преси та контроль ними провідних ЗМІ, що впливало на їх об'єктивність та здатність незалежно висвітлювати новини. Відзначалося також і про розпад в Україні журналістської спільноти та слабкий вплив професійних асоціацій на порядок денний освітлення подій. Усе це простежувалося за умов жорсткої регламентованості економічної та соціальної діяльності з боку

держави, а також слабкості адміністративного та судового контролю³⁷. Найбільшого удару по демократії та свободі слова було завдано через «касетний скандал», пов'язаний з вбивством журналіста Г. Гонгадзе. В цей час дещо менш резонансними було ще кілька смертей представників ЗМІ, як-от директора телевізійної станції в Донецьку І. Олександрова (у 2001 р.) та керівника Інформаційного агентства «Українські новини» М. Коломійця (у 2002 р.), а їх убивць (чи тих, хто довів до самогубства, як у випадку з М. Коломійцем) досі не знайдено³⁸. Таким чином, Україна стала для світової громадськості тією державою, де надто обмежується свобода ЗМІ та практикуються вбивства опозиційних до влади журналістів.

Основна проблема українських ЗМІ – це їх залежність від влади, олігархів та ФПГ, що також понижує рейтинг та індекс демократії України у медійній сфері. Вже на 2002 р. 70% ЗМІ та 95% телерадіокомпаній належали приватній власності. Більше того, поступово з початку 2000-х рр. влада почала забезпечувати спотворене висвітлення діяльності опозиції. ЗМІ зіткнулися з таким новим явищем, як «темники» – неофіційні розпорядження, надіслані до провідних ЗМІ та інформагентств із вказівками й рекомендаціями щодо потрібного висвітлення порядку денного й поточних подій, передусім змісту новинних програм в основному на ключових національних теле- та радіостанціях, а також у друкованих ЗМІ. Недотримання таких вказівок призводило до різних форм переслідування ЗМІ та інформагентств, як-от: податкові перевірки, анульовані ліцензії телеканалів та позови за наклеп. Прикладом стало передання у 2002 р. інформаційного агентства УНІАН під фактичний контроль Адміністрації Президента України.

³⁷Freedom House: Nations in Transit 2001. Civil Society, Democracy and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States. URL: <https://images.tandf.co.uk/common/jackets/agentjpg/978042933/9780429335327.jpg>.

³⁸Вбивство Ігоря Александрова: чи час завершувати розслідування? Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2001/10/26/2984749/>.

Простежувався ще з часів президенства Л. Кучми й брак рекламного ринку (розвиток цього ринку активно стримувався державою та олігархами), що змушувало ЗМІ покладатися на фінансову підтримку олігархів, які активно впливали на програмування контенту. Такий стан речей ставив під сумнів незалежність і політичну неупередженість українських телеканалів, які до цього часу за рідкісним винятком є збитковими.

Однак, слід зазначити, що під час президентських та парламентських виборчих кампаній центральні телевізійні канали зазвичай вирішували їх результати, оскільки були під тотальним контролем олігархів. Це стало нормою з початку 2000-х рр. Телеглядачі мали дуже обмежений доступ до збалансованої та справедливої інформації про основних кандидатів. Відбулася масова дискримінація опозиції, а тому провладні кандидати отримували в рази більше ефіру на національному телебаченні, ніж їхні опоненти. ЗМІ використовувались для представлення опозиційних осіб як терористів та злочинців, перш ніж будь-який суд мав шанс прийняти рішення з цього питання. Продовжувалася практика видачі інструкцій, призначених для контролю над змістом медіа-трансляцій. Також практикувалося закриття опозиційних каналів та припинення їх мовлення, як-от «Радіо Свобода Європа», блокування передач – на кшталт радіо «Контент».

Поточні проблеми в інформаційній сфері визначаються структурними проблемами, такими як прозорість власності на ЗМІ, незалежність медіа-бізнесу та здатність журналістів ефективно захищати свої професійні інтереси.

3 березня 2005 р. парламент ухвалив новий Закон України «Про Національну раду з питань телебачення і радіомовлення». Основними нововведеннями закону було зменшення підстав для звільнення членів ради, щоб гарантувати їх незалежність; скасування процедури поворотного членства; обрання голови ради її членами разом із обмеженням повноважень голови; нові засоби для накладення санкцій на теле- і радіомовлення за невідповідність законодавству. Тобто після Помаранчевої революції урядова

цензура у вигляді «темників» на кілька років відійшла в минуле. Загальнодержавні телеканали в більшості випадків забезпечували збалансоване висвітлення новин, у свою чергу, представники правлячих партій, а також опозиції мали рівний доступ до засобів масової інформації. Водночас в українській медіа-сфері відсутніми були значимі реформи та реструктуризація.

Початок президентської виборчої кампанії 2010 р. знову поставив у фокус широкомасштабну та зростаючу корупцію в ЗМІ, на що вказує велика кількість замовних, упереджених історій про політичних конкурентів. У міру зменшення реальної зарплати та зникнення робочих місць журналісти стали більш чутливими до політики та інтересів власників ЗМІ. Хоча окремі ЗМІ транслювали упереджене висвітлення новин, що відображало політичні інтереси власників телерадіокомпанії, та попередньо відібрану, упереджену аудиторію для їх прямих ток-шоу. Президент В. Ющенко так і не зміг вжити необхідних заходів для забезпечення незворотності свобод ЗМІ в Україні. Проте загальнонаціональні канали в цілому демонстрували збалансоване висвітлення новин попри певний вияв симпатій окремим політсилам. До всього ж, з 2010 р. популярної активності в Україні набувають соціальні медіа («Facebook», «Twitter», «Однокласники»), які стають своєрідною альтернативою традиційних медіа. Саме тому 60% користувачі Інтернету в Україні підтримували на той час громадянську журналістику, де користувачі розміщують свій вміст у блогах та форумах. В Україні кількість інтернет-користувачів зростала з 2,5 млн з початку 2000-х рр. (5%) до 62% станом на 2016 – 2017 рр.

Однак прихід до влади В. Януковича ознаменував відновлення урядового тиску на ЗМІ та активізацію їх самоцензури щодо висвітлення політично актуальних тем, а кількість фізичних нападів на журналістів зросла у 2012 – 2013 рр. Медіа стали чутливішими до побажань влади попри висловлювання різноманітних поглядів, а багато каналів «деполітизували» свої новини. Більшість загальнонаціональних телевізійних каналів воліли уникати надання ефірного часу критикам уряду. До найбільш упереджених тоді телеканалів належали державний «Перший

національний» та приватні – ICTV та «Інтер», тоді як «Новий канал» та СТБ (обидва приватні) забезпечували найменш упереджене політичне висвітлення подій. Незважаючи на те, що приватний сектор ЗМІ різноманітний та конкурентоспроможний на національному рівні, він постійно стикався зі зростаючим політичним тиском. Практикувалися різноманітні перевірки з боку силових структур та податкової служби нелояльних до влади ЗМІ. Тобто ЗМІ функціонували задля захисту інтересів своїх засновників, підтримки партій, впливових політиків та олігархів. Тим самим вони не виконували своєї прямої функції – надання широкого спектра об'єктивної інформації українському суспільству.

Падіння режиму В. Януковича 2014 р. привело до зменшення тиску держави та неформального урядового патронату політичного висвітлення. Хоча прямий тиск на журналістів з боку центральної влади був значною мірою ліквідований, про деякі випадки повідомлялося на регіональному рівні. Крім того, протягом 2014 р. було вбито щонайменше п'ять журналістів та двох працівників ЗМІ, більшість з яких пов'язані з війною на Донбасі, а ще багато хто зазнав поранення, викрадення або перешкоджання в роботі. Прикладом того стало вбивство в Києві журналіста, кореспондента газети «Вісті» В. Веремія у лютому 2014 р.³⁹

Після Революції гідності у березні 2014 р. Україна заборонила ретрансляцію більшості російських телеканалів через їхню ворожу політичну пропаганду, а також істотно обмежила застосування «темників». Критичне висвітлення подій було доступне через нейтральні або навіть державні телеканали. Зокрема, всебічне розслідування офшорних структур, ініційоване випуском Панамських документів, у тому числі тих, що належали президенту П. Порошенку, трансливав державний «Перший» канал. 20 липня 2016 р. журналістську спільноту сколихнуло вбивство у центрі Києва білоруського та українського журналіста П. Шеремета, розслідування загибелі якого досі залишається нерозкритим. Ще

³⁹ «Титушки» избили журналиста «Вестей». Обозреватель. 2014. 19 февраля. URL: <https://news.obozrevatel.com/politics/18236-titushki-izbili-zhurnalista.htm>.

одним радикальним кроком стала ініційована президентом П. Порошенком заборона російських соціальних мереж, як-от: «Однокласники», «Вконтакте» та пошукову систему «Яндекс». Таке рішення було мотивоване присутністю антиукраїнської пропаганди та проросійського контенту. Зрештою, українським урядом у січні 2017 р. було заборонено трансляцію російського телеканалу «Дождь» за його позицію щодо належності Криму Росії. Упродовж 2017 р. низку російських журналістів та громадських діячів було депортовано з України або заборонено в'їзд за російську пропаганду.

Надалі ЗМІ усе ще залишалися під контролем олігархів, вплив яких став очевидним під час виборчих кампаній 2019 р. Ба більше, у 2019 р. на журналістів було здійснено 75 нападів. У вересні 2019 р. Національна рада з питань телебачення і радіомовлення позбавила ліцензій п'ять регіональних компаній, які ретранслювали телеканал «112 Україна». Новим Законом «Про мову», ухваленим у липня 2019 р., встановлено вимогу про те, що частка мовлення державною мовою на національному телебаченні повинна становити не менше 90%.

У лютому 2021 р. адміністрація В. Зеленського пішла на радикальний крок – відключення мовлення телеканалів: «112 Україна», а також «Zik» та «NewsOne». Щодо каналу «112 Україна», зазначисо, що його власником є народний депутат Т. Козак – близький соратник В. Медведчука. Вказані народні депутати від опозиційної проросійської партії «Опозиційна платформа – За життя» звинувачуються у підтримці тероризму та сприянні російській агресії. Спецслужбами встановлено також російське походження фінансування зазначених каналів⁴⁰. Власне тоді у США та Раді асоціації Україна – ЄС теж зробили заяву про законність дій українського керівництва щодо захисту від маніпуляцій інформацією з боку проросійських телеканалів.

⁴⁰Рішення про санкції було ухвалено після фіксації конкретних підстав для них, – Зеленський. URL: https://lb.ua/news/2021/02/03/476820_rishennya_pro_sanktsii_bulo_uhvaleno.html.

Таблиця 8

**Україна в оцінці індексу свободи ЗМІ компанії
«Freedom House»
у 1997 – 2020 рр.**

Рік моніторингу	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Індекс ступеня незалежності ЗМІ	4,50	4,75	5,00	н/д*	5,25	5,50	5,50	5,50	4,75	3,75	3,75	3,50
Рік моніторингу	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Індекс ступеня незалежності ЗМІ	3,50	3,50	3,75	4,00	4,00	4,25	4,00	4,00	4,00	4,25	3,75	3,75

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House»

Таблиця 9

**Індекс та рейтинг України в свободі ЗМІ згідно
з аналізом організації
«Reporter without Borders» у 2002 – 2020 рр.**

Рік моніторингу	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Місце в світовому рейтингу свободи ЗМІ	112	132	138	112	105	92	87	89	131	116	116	126	127	129	107	102	101	102	96
Індекс свободи ЗМІ	40,00	40,00	51,00	32,50	26,50	26,75	19,25	22,00	46,83	54,00	54,00	36,79	36,93	39,10	32,93	33,19	31,16	32,46	32,52

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Reporter without Borders»

* Немає даних.

Отже, якщо оцінювати індекс свободи слова в Україні, то його показники в дослідженнях міжнародних компаній хронологічно корелюють з іншими критеріями визначення стану демократії. Так, зі звіту компанії «Freedom House» видно, що найвищий індекс (3,50) свободи слова в Україні припадає на 2008 – 2010 рр., коли зі здобутками Помаранчевої революції було мінімізовано державний диктат у сфері ЗМІ, а влада припинила визначати порядок денний для медіа. Найнижчий індекс (5,50) свободи українських ЗМІ припав на 2002 – 2004 рр. – період наростання присутності фінансового капіталу олігархів та ФПГ, втручання силових структур та посилення тиску на ЗМІ через засилля «темників», що визначали порядок роботи ЗМІ на тиждень. Причиною падіння індексу демократії в сфері ЗМІ були й часті напади на українських журналістів та їх вбивства. Врешті, як видно з оцінок цієї компанії, навіть за часів В. Януковича індекс свободи слова був вищим (4,00) порівняно з політичними утисками ЗМІ, що впроваджувалися тодішнім очільником Адміністрації Президента початку 2000-х рр. В. Медведчуком.

Організація «*Reporter without Borders*», що спеціалізується виключно на аналізі рівня свободи ЗМІ, найвищий індекс (19,25) свободі слова в Україні віддала у 2008 р., що також пов'язано з відступом диктату в сфері українських медіа. Найнижчий індекс (54,00) демократії українських ЗМІ, згідно з оцінкою цієї компанії, припадає на 2011 – 2012 рр., коли за часів режиму В. Януковича ЗМІ ставили в рамки самоцензури, які, функціонували для захисту інтересів своїх засновників, підтримки партій, впливових політиків та олігархів.

Ефективність і незалежність судової системи. Судова система України є вкрай специфічною і, звісно, вона не могла не стати частиною кланово-олігархічної системи. Незважаючи на численні спроби реформи судової системи, вона й надалі залишається однією з найпроблемніших сфер у державі. З огляду на це, судова система отримувала найнижчі бали в оцінках індексів демократизації в Україні. Так, у 1997 – 2003 рр., як і інші показники стану демократії, вона була на порівняно низькому рівні

й, за тодішньою методикою «Freedom House», знизилася з 3,75 до 4,50 бала⁴¹.

Вважається, що рішення Верховного Суду України щодо скасування постанови Центральної виборчої комісії щодо результатів другого туру президентських виборів 3 грудня 2004 р., у яких переможцем було визнано В. Януковича, було не лише судовим, але й політичним (засноване на конституційному верховенстві без належної процедури та юридичної бази), що викликало критику України. Водночас судова система отримала більшу незалежність від виконавчої влади, повний контроль якої над процесом прийняття судових рішень зник. Однак принцип рівності перед законом досі ігнорується, а правоохоронні органи лиш вибірково поважають основні політичні та громадські права людини. Також судова влада була та залишається й донині одним з найбільш корумпованих органів держави. Створення Комісії з реформування судової системи у травні 2005 р. не знизило корупцію у судовій системі.

Основні недоліки української судової влади, включаючи відсутність поваги суспільства до судових рішень та судової системи в цілому – тривалий час зберігалось недостатнє фінансування судової системи, неефективний та непрозорий процес призначення суддів, – залишалися незмінними до 2008 – 2009 рр. Також реформа кримінального судочинства, наприклад, заміна кримінально-процесуального кодексу радянських часів, відбулася лише в 2008 р. До всього додалася відсутність закону про адвокатуру, що стало свідченням відсутності у влади пріоритетів щодо правової реформи⁴². І надалі спостерігалось посилення тиску на органи судової влади з боку виконавчої та законодавчої гілок, що обмежувало її незалежність.

Перемога на президентських виборах В. Януковича у 2010 р. ознаменувала просування законодавства щодо подальшого

⁴¹Freedom House: Nations in Transit – Ukraine (2003). URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

⁴²Freedom House: Nations in Transit 2009 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4a55bb4537.html>.

обмеження незалежності судової влади та забезпечило сумнівні механізми щодо скасування конституційних змін, пов'язаних з Помаранчевою революцією. На загальний стан управління в країні та ситуацію з демократією вплинула ситуація з арештом експрем'єр-міністра Ю. Тимошенко та ексміністра внутрішніх справ Ю. Луценка з подальшим винесенням вироку щодо позбавлення їх волі – відповідно, на сім та чотири роки за «зловживання владою». До того ж у 2011 р. був ув'язнений колишній міністр оборони В. Іващенко, а ексміністр економіки Б. Данилишин після серії переслідувань отримав політичний притулок у Чеській Республіці. Окрім переслідування політичних опонентів, адміністрація В. Януковича практикувала активне втручання СБУ у громадське життя держави. Помітним прецедентом у діяльності нової влади, окрім відкриття політично мотивованої справи проти Ю. Тимошенко, було зняття з посади у 2011 р. політично невігідного очільника Верховного Суду України В. Онопенка, який був близьким до Ю. Тимошенко та виступав проти антидемократичних дій тодішнього уряду. У грудні 2011 р. парламент дозволив СБУ створити департамент інформаційної безпеки та розширив повноваження служби щодо розслідування дій, які підпадають під кримінальну категорію «масові заворушення». До всього, близько 70% судових рішень у цивільних справах не виконувалися. Саме це здебільшого зумовило зниження індексу незалежності судової системи. У 2011 р. представники «*Transparency International*» у ході аналізу оцінки доброчесності заявили, що «...незалежність судової влади недостатньо гарантована в Україні ані на законодавчому рівні, ані на практиці», а також «...правоохоронні органи в Україні неефективні та слабкі у галузі права та практики»⁴³.

Новий кримінально-процесуальний кодекс набув чинності в листопаді 2012 р. Він базувався на залученні експертів Ради Європи та проходив під тиском міжнародного співтовариства, хоча українські експерти були більш неоднозначними у своїх

⁴³Transparency International: Corruption Perceptions Index 2012. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2012/index/nzl>.

оцінках закону. 17 травня 2012 р. В. Янукович видав Указ про створення Конституційної асамблеї, спеціального допоміжного органу під його головуванням, який мав завдання розробити зміни до Конституції України. Тоді опозиційні партії відмовилися брати участь у проєкті, відхиляючи його як інструмент, призначений виконувати бажання президента, а не служити суспільним інтересам. 13 квітня 2012 р. парламент прийняв новий кримінально-процесуальний кодекс. Кодекс був розроблений Адміністрацією Президента під тиском міжнародної спільноти та вітався як позитивний приклад співпраці з експертами Ради Європи. Втім, новий кодекс отримав неоднозначні оцінки від українських та зарубіжних експертів. Вони зазначили, що він був розроблений без участі українських фахівців або опозиції і що деякі положення можуть суперечити Конституції та чинному законодавству.

У 2012 р. було імplementовано новий кримінально-процесуальний кодекс. Попри те, що він декларував принципи змагальності у судовій системі, більшість подій у сфері правосуддя були вкрай негативними, що лише посилювало недовіру з боку громадянського суспільства до судових органів. Влада посилювала вплив на судову систему задля її контролю. Відбувалася активізація нападів поліції на тлі збільшення кількості нікчемних кримінальних звинувачень. Викрадення та тортури активістів Майдану відбувалися за узгодженістю з боку влади.

У 2014 р. нова правляча коаліція, яка сформувалася після парламентських виборів, включала судову реформу один з головних пріоритетів, а П. Порошенко створив Раду з питань судової реформи, координатором якої був заступник глави Адміністрації Президента. Водночас російська анексія Криму та війна на Донбасі створили нові юридичні проблеми, пов'язані з військовими злочинами та окупацією. Українські судові та правоохоронні органи були значною мірою безсилі запобігти або покарати за порушення прав людини в окупованому Росією Криму та утримуваних сепаратистами частинах Донбасу протягом 2014 р.

У 2015 р. розпочався черговий процес подальшого реформування судової системи, що був частиною конституційної реформи. Закон, покликаний забезпечити право на справедливий

судовий розгляд, що був ухвалений парламентом у лютому 2015 р. (Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд»), запровадив механізми оцінки професійної кваліфікації суддів з наданням можливості звернутися безпосередньо до Верховного Суду для перегляду рішень нижчої інстанції. Доволі прогресивний Закон України «Про Національну поліцію», що забезпечував створення патрульної поліції, було остаточно ухвалено 2 липня 2015 р. 15 липня 2015 р. набув чинності новий Закон України «Про Генеральну прокуратуру», і відомство оголосило відкритий конкурс на посади у всій Україні. Все ж залишалася низка відкритих питань на кшталт покарання винних у злочинах режиму В. Януковича й відповідальності осіб, причетних до масової загибелі людей на майдані Незалежності під час кульмінації протестів у лютому 2014 р. Також українська влада не досягла значного прогресу у поверненні грошей В. Януковича та його оточення, здобутих злочинним шляхом.

У червні 2016 р. парламент ухвалив оновлений Закон України «Про судоустрій і статус суддів». Закон запроваджував нові процедури щодо кваліфікації та атестації суддів, а також оцінки компетентності, доброчесності та етики суддів. Змінений Закон України «Про прокуратуру», ухвалений 14 жовтня 2014 р., мав на меті позбавити прокурорів повноважень загального нагляду, одночасно передбачаючи функції передачі нового органу досудового розслідування – Державного бюро розслідувань (ДБР) закон про яке був ухвалений 12 листопада 2015 р. У вересні 2016 р. набрали чинності закони, що започаткували судову реформу в Україні, що підвищило її рейтинг у цьому напрямі. Реформа передбачала відбір нових суддів Верховного Суду, запровадження кваліфікації суддів на різних рівнях, формування Антикорупційного суду тощо. Все це у підсумку позитивно вплинуло на рейтинг України у судовій сфері. Проте у 2017 р. довіра українців до судової влади все ще залишалася низькою: лише 7% довіряли судам і лише 9,5% – прокурорам.

Перша половина 2019 р. відзначилася ухваленням українськими судами низки спірних рішень з питань, що не належали до їхньої юрисдикції. Одним із таких рішень був розпуск Вищої

кваліфікаційної комісії суддів України. За інформацією Національного антикорупційного бюро (НАБУ) суд постійно втручався в діяльність комісії через призначення більш лояльних до неї осіб. Все ж через внесення змін до основних норм законодавства стосовно судової реформи діяльність Вищої кваліфікаційної комісії суддів була відновлена. 18 вересня 2019 р. Верховна Рада внесла зміни до Закону «Про Вищий антикорупційний суд», віднісши до його компетенції розгляд лише тих справ щодо корупційних правопорушень, які раніше розслідувало НАБУ. Весь перерахований спектр проблем відповідним чином відобразився на індексах незалежності судової системи, який в Україні залишається перманентно незадовільним.

Таблиця 10

Україна в оцінці індексу незалежності судової системи компанії «Freedom House» у 1997 – 2020 рр.

Рік моніторингу	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Індекс ефективності й незалежності судової системи	3,75	4,00	4,50	н/д*	4,50	4,75	4,50	4,75	4,25	4,25	4,50	4,75
Рік моніторингу	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Індекс ефективності й незалежності судової системи	5,00	5,00	5,50	6,00	6,00	6,00	6,00	6,00	5,75	5,75	2,50	2,50

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House»

З проведеного аналізу можна бачити, що найвищий рівень індексу (3,75) незалежності судової системи України в розрахунках компанії «Freedom House» припадає на 1997 р. – тоді

* Немає даних.

коли ще судові органи під час першої каденції порівняно неавторитарного Л. Кучми зберігали свою відносну автономність. Підвищення індексу судової системи України, вже за новою методикою оцінювання цієї компанії, спостерігаємо в 2019 – 2020 рр., у той час коли було запроваджено судову реформу через врегулювання законодавства щодо кваліфікації та атестації суддів, а також підвищення об'єктивності оцінки їх компетентності, доброчесності та етики (введення конкурсного відбору на посади суддів); започаткування роботи нового органу – Державного бюро розслідувань (ДБР), якому було передано функції досудового розслідування; через початок роботи таких новостворених органів, як Національне антикорупційне бюро (НАБУ), а також Вищий антикорупційний суд тощо. Найнижчий індекс (6,00) незалежності української судової системи, згідно «*Freedom House*», спостерігаємо в 2012 – 2016 рр. Саме за часів В. Януковича посилюється вплив на судову систему задля встановлення контролю над нею. Під час Революції гідності судові органи перетворилися на інструмент політичних репресій, адже активно відбувалися переслідування активістів Майдану з подальшим фабрикуванням кримінальних справ проти них. У 2014 р. українські судові органи не могли протистояти беззаконню під час російської агресії та окупації частини Донбасу і Криму. Однак і нові політичні сили, що прийшли до влади після падіння режиму В. Януковича, не змогли швидко провести реформування й забезпечити процес трансформації судової системи задля посилення її незалежності.

Рівень корупції. З кінця 1990-х – поч. 2000-х рр. спостерігалось стрімке поширення корупції в Україні. Причиною цього стало надмірне регулювання економіки та значна регламентованість соціальної діяльності, а також адміністративний та судовий контроль на тлі низької заробітної плати державних службовців. Усе це у сукупності створило підґрунтя для незаконного доходу бюрократів та чиновників, який у багато разів перевищував їхню офіційну зарплату. Хабарництво залишається ключовим для прийняття рішень органами влади на різних рівнях. До всього, значний відсоток тінізації економіки та корупція в процесах приватизації залишається основною перешкодою для

іноземних інвесторів⁴⁴. Однією з популярних корупційних схем часів Л. Кучми була непрозорість приватизації українських підприємств наближеними до влади особами або за участі колишніх керівників великих промислових підприємств УРСР – так званими «червоними директорами». У цій схемі заздалегідь не допускалися до аукціону іноземні інвестори, що значно занижувало ціну реальної вартості підприємств.

Саме корупційні схеми у приватизації великих підприємств і заклали основи кланово-олігархічної системи української економіки. Толерантність до «дрібної» корупції залишається ще однією важливою соціальною проблемою. Дрібна корупція досі розглядається звичайними громадянами як природний спосіб подолання бюрократичних процедур, які, як видається, є перешкодами для економічної та іншої діяльності. Попри рішучу критику олігархів та інших високопоставлених корупціонерів, звичайні українці часто розглядають дрібний хабар як корисний інструмент для прискорення темпів забезпечення необхідних та сприятливих офіційних рішень. Усе це, врешті, й зумовило зайняття Україною в рейтингах світової корупції доволі низьких позицій та негативних індексів. Усе це дає підстави вважати Україну досить корумпованою державою⁴⁵. Компанія «*Freedom House*» розпочала дослідження індексу корупції в Україні з 1999 р., визначивши його упродовж 1999 – 2002 рр. на рівні 6,00, що було пов'язано з прискореним процесом олігархізації української економіки⁴⁶. У 1998 – 2000 рр. згідно з даними компанії «*Transparency International*», що спеціалізується на вивченні стану корупції у світі, індекс України у цьому відношенні знизився із 2,8 до 1,5 бала з 10 можливих, а в рейтингу вона перемістилася з 69-го на 87-ме місце⁴⁷. Згодом, у

⁴⁴Freedom House: Nations in Transit – Ukraine (2005). URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff1350.html>.

⁴⁵Freedom House: Nations in Transit – Ukraine (2006). URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

⁴⁶Freedom House: Nations in Transit – Ukraine (2003). URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

⁴⁷Transparency International: Corruption Perceptions Index 2000. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2000>.

2002 р., було опубліковано черговий звіт цієї компанії, відповідно до якого Україна щодо стану корупції посіла 85-ме місце зі 102 країн, розмістившись поряд з Казахстаном, Киргизією, Нігером, Суданом, та набрала 2,4 бала із 10⁴⁸.

Пошук ренти – корпоративна стратегія номенклатури задля максимізації особистого прибутку – вважається головною мотивацією бюрократичної кар’єри. Власне природа національної політики та економіки України, як ішлося в доповіді «Freedom House», тримає корупцію в основі соціального, економічного та політичного життя. Надмірне регулювання робить бізнес залежним від держави. У 2003 р. було розпочато проєкт з реєстрації малого бізнесу, відомого як «одне вікно», який, утім, не реалізований у повному обсязі. Це мало б забезпечити спрощену систему оподаткування (єдиний податок) для приватних підприємців – захід, яку податкова адміністрація раніше намагалася скасувати. Певним позитивом була зміна до закону України про податок з доходів фізичних осіб, введена у січні 2004 р. Остання являє собою фіксовану ставку податку (13% замість 20 – 30%), призначену для заохочення громадян до звітування про доходи та сплати податків. Такий крок покликаний був забезпечити процес дегінізації економіки⁴⁹.

Примітним є той факт, що цього року Міжнародна група з протидії відмиванню брудних грошей (*FATF*) рекомендувала своїм країнам-членам застосувати проти України санкції за недостатню боротьбу з відмиванням грошей. Проте міжнародними неурядовими організаціями було визнано, що основною причиною корупції в Україні є компенсація недостатнього рівня заробітної плати. Ще однією причиною ширення корупції стало збільшення масштабів тіньової економіки. Антикорупційні заходи, що проводилися в Україні, мало вплинули на ситуацію щодо боротьби з корупцією, що й відбилося на її індексі у визначенні міжнародних копаній⁵⁰.

⁴⁸Transparency International: Corruption Perceptions Index 2002. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2002>.

⁴⁹Freedom House: Nations in Transit – Ukraine (2003). URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

⁵⁰Ibid.

Натомість кроки нової влади щодо боротьби з корупцією носили номінальний результат.

Важливим для розвитку демократії було те, що у 2005 р., з перемогою Помаранчевої революції, колишні високопосадовці, яких звинуватили у корупції, були усунені від влади, однак жодна з цих справ про корупцію найвищого рівня не проходила через суд. У новій групі високопосадовців були корупційні скандали, що, в остаточному підсумку, розбалансували нову політичну систему⁵¹.

Антикорупційні кроки на кшталт Указу президента від 18 листопада 2005 р. «Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції» не дали відчутного результату. Незважаючи на значну кількість антикорупційних норм, подібні програми не застосовувалися системно і не формували загальної довгострокової стратегії, а скоріше діяли хаотично, зі сильним внутрішнім опором. До всього ж, тодішній уряд спирався на адміністративне, а не ринкове регулювання економіки, що спричинило зростання цін та підживлювало корупцію в різних сферах. Певним чином звузило можливості для корупції ухвалення у березні 2005 р. Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань». У 2006 р. президент В. Ющенко підписав указ про прийняття антикорупційної стратегії України під назвою «На шляху до доброчесності». Документ визначив основні напрями роботи в галузі боротьби з корупцією для всіх гілок влади⁵². Однак, ефективна система компенсації запобігання злиття політики та бізнесу не була запроваджена, а близьке оточення В. Ющенка звинувачувалося в корупції та незаконному лобіюванні власних бізнес-інтересів⁵³.

Процес працевлаштування в державних органах не був прозорим для громадськості. Не існувало чіткої різниці між

⁵¹Freedom House: Nations in Transit – Ukraine (2006). URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

⁵²Global Integrity Report: Ukraine – 2009. URL: <http://report.globalintegrity.org/reportPDFS/2009/Ukraine.pdf>.

⁵³Freedom House: Nations in Transit – Ukraine (2006). URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

політичними кандидатами та професійною державною службою. Панування непотизму було та значною мірою залишається характерною рисою української політики. Ще однією її рисою залишається вибіркоче застосування антикорупційних законів. Досить часто звільнення з посад низки чиновників відбувалося та й надалі відбувається без офіційної доказової бази зі звинувачення в корупції, і, навпаки, значна їх кількість усе ще працює за очевидної причетності до формування корупційних схем. Загострення протистояння між політичними елітами 2008 – 2009 рр. відсунуло антикорупційні заходи на задній план, передусім законодавчу ініціативу щодо боротьби з накопиченням неправомірних статків. Простежувалася подальша бездіяльність держави щодо розмежування державної влади та впливу на політику великого бізнесу. У той же час непрозоре прийняття рішень на місцевому та регіональному рівнях залишалося важливою проблемою та ускладнювало розслідування. Всі ці фактори, згідно з «Freedom House», зумовили досить високий індекс корупції і на 2009 р. Україна посіла 14-те місце зі 180 країн за рівнем сприйняття корупції, що залишав її в розряді найбільш корумпованих країн світу⁵⁴. Ефективність уряду щодо боротьби з корупцією була досить низькою, а державні службовці були найбільш корумпованою категорією серед професійних осіб. Офіційні органи державної влади були непрозорими, а олігархічні групи відігравали важливу роль у прийнятті офіційних рішень і призначення посадових осіб⁵⁵.

У 2009 р. було остаточно прийнято антикорупційний пакет законів, що був розроблений та розглянутий у парламенті ще у 2006 р. Цей пакет складався з трьох Законів: «Про основні принципи запобігання та протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» та «Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів щодо

⁵⁴Transparency International: Corruption Perceptions Index 2009. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2009>.

⁵⁵Yemelianova A. A Diagnosis of Corruption in Ukraine. *European Research Centre for Anti-Corruption and State-Building. Working Paper No. 14*. September. 2010. 15 p.

відповідальності за корупційні правопорушення». Закони про боротьбу з корупцією розширили основні антикорупційні принципи стосовно певних категорій державних службовців, включаючи суддів, членів парламенту, осіб, які обіймають державні та муніципальні посади, посадових осіб, комерційних, юридичних та інших фізичних осіб⁵⁶.

Важливим у антикорупційній політиці держави мало б стати створення у 2009 р. Національного антикорупційного комітету – консультативно-дорадчого органу при Президентові України, основним завданням якого було надання президентові допомоги у здійсненні його повноважень, передбачених Конституцією України. Втім, діяльність цього органу не сприяла боротьбі, а тим паче – подоланню корупції. Доволі важливим моментом стало також ухвалення у липня 2010 р. Закону України «Про здійснення державних закупівель», що був підтриманий міжнародними та європейськими установами та прийнятий у серпні 2010 р. Однак 17 травня 2011 р. парламент вніс до нього зміни (закон набрав чинності 28 липня 2011 р.), що були розкритиковані як українськими НУО, так і міжнародними організаціями. Зміни передбачали, що закупівлі державними підприємствами будуть регулюватися не законом, а постановами уряду та без оголошення тендера. Відомо, що найбільші розкрадання в державі пов'язані були тоді саме з контрактами на державні закупівлі. Корупція та бюрократія стримують прихід інвестицій до України. Кількість юридично сумнівних поглинань іноземних компаній в Україні зросла протягом 2011 р. Іноземні інвестори не могли законно нарахувати та задокументувати повернення податку на додану вартість без сплати хабара в сумі від 20% до 50% нарахованої суми. Тому саме тотальна корупція була та залишається основною причиною падіння привабливості української економіки для інвесторів⁵⁷. У липні 2012 р. парламент ухвалив новий Закон «Про

⁵⁶Global Integrity Report: Ukraine–2009. URL: <http://report.globalintegrity.org/reportPDFS/2009/Ukraine.pdf>.

⁵⁷Freedom House: Nations in Transit 2012 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4fd5dd24c.html>.

державні закупівлі», яким відмінив шосту поправку до закону, прийнятого у липні 2010 р., звільняючи всі закупівлі державних та муніципальних підприємств, а також суб'єктів приватного бізнесу, в яких державний інтерес перевищує 50%⁵⁸.

Скандали з державними закупівлями під час підготовки чемпіонату Європи з футболу, який в червні 2012 р. провели спільно Україна та Польща, ще більше зіпсували міжнародний імідж, коли Україна прославилася так званими «відкатами» під час виконання держзамовлень для побудови інфраструктурних проєктів у рамках підготовки до чемпіонату⁵⁹. У березні 2013 р. в останній доповіді Групи держав проти корупції (*GRECO*) вказувалося, що Україна повністю виконала лише 2 з 13 рекомендацій щодо боротьби з корупцією, які були визначені на початку 2007 р. У травні 2013 р. Верховна Рада відхилила антикорупційне законодавство, запропоноване опозицією, проте прийняла законопроект, що розширює правила розкриття доходів для більш широкого кола родичів чиновників та посадових осіб нижчого рангу⁶⁰.

Новий закон про люстрацію, який набув чинності у жовтні 2014 р., мав на меті перевірити державних службовців на наявність зв'язків із зловживаннями за радянської влади чи адміністрації В. Януковича. Проте Венеціанська комісія Ради Європи та інші міжнародні органи встановили, що закон не відповідає стандартам прав людини. Також парламент прийняв пакет антикорупційних заходів. Крім того, у 2015 р. було створено ряд антикорупційних органів – Національне антикорупційне бюро України» (НАБУ), Агентство з розшуку та повернення активів (АРМА), покликане формувати державну політику у цьому напрямі, Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК). Функції НАЗК включають затвердження правил етичної поведінки державних службовців та перевірку декларацій чиновників про майновий стан

⁵⁸Freedom House: Nations in Transit 2013 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/51c1680d27.html>.

⁵⁹Freedom House: Nations in Transit 2012 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4fd5dd24c.html>.

⁶⁰Freedom House: Nations in Transit 2014 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/539ea59a3.html>.

та доходи. Так, у 2015 р. було вже подано 107 тис. електронних декларацій, що були доступними в мережі Інтернет⁶¹.

Також у 2015 р. було прийняте нове антикорупційне законодавство та вжито заходів щодо прозорості механізмів фінансування політичних партій та державних закупівель. 29 квітня 2015 р. Кабмін затвердив «Державну програму щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015 – 2017 рр.». План передбачав ухвалення додаткових законів щодо суб'єктів, включаючи лобізм, викривачів та оприлюднення реєстраційної інформації про деякі державні підприємства. Стратегія також вимагає перегляду виборчого законодавства та створення ефективних механізмів для усунення конфлікту інтересів. У жовтні 2015 р. парламент ухвалив закон про зміну фінансування політичних партій, який дозволив фінансувати партії з державного бюджету, та запровадив обов'язкову звітність про доходи та видатки всіх партій⁶².

Розпочато використання онлайн-системи для державних закупівель під назвою «ProZorro», яка запроваджує підзвітні та прозорі стандарти політики закупівель. Відтоді всі державні закупівлі в Україні (включаючи місцеві) обробляються виключно через цю систему. У грудні 2015 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про державну службу», який передбачав комплексну реформу державного управління відповідно до демократичних стандартів, включаючи поділ політичних та адміністративних посад, регулювання статусу державного службовця тощо. Реформа системи тарифів на енергоносії, проведена у 2016 р., покращила управління енергетичною політикою України та мала чіткі антикорупційні наслідки. Станом на 2017 р. у країні було створено нові механізми, включаючи онлайн-публікацію декларацій про майно державних службовців та забезпечення прозорості державних закупівель. Однак це не знизило сприйняття українським

⁶¹Freedom House: Nations in Transit 2015 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/55929ef224.html>.

⁶²Freedom House: Nations in Transit 2016 – Ukraine. URL: <https://www.ecoi.net/de/dokument/1011468.html>.

суспільством корупції, для якого вона залишалася вкрай високою та причиною всіх політичних негараздів у державі та суспільної напруженості. На початок 2018 р. в агентстві розслідували 410 справ, 141 особу звинуватили у корупційних злочинах та 92 справи проходили через суд. Попри те, що розслідування виявили колосальні суми коштів, отриманих шахрайським шляхом, та причетних до цього осіб, глава НАБУ повідомив про затримки приблизно 30% справ під час судового розгляду. У вересні 2019 р. був створений Вищий антикорупційний суд (ВАКС) для розгляду справ, розслідуваних детективами НАБУ, однак поки що говорити про його результативність не доводиться⁶³.

У першій половині 2019 р. НАБУ розпочало розслідування кримінальних проваджень щодо корупційних справ високопосадовців. Проте ефективність роботи агентства підбивають затримки з розглядом справ Вищим антикорупційним судом, які, не виключно, є штучними. 26 лютого 2019 р. Конституційний Суд визнав неконституційною статтю Кримінального кодексу про незаконне збагачення, що стало ні чим іншим, як гальмом у боротьбі з корупцією. Новообраний президент В. Зеленський, на тлі розчарувань українців попередньою владою обіцяв використати потужний кредит довіри, отриманий у ході президентської кампанії, передусім для боротьби з корупцією⁶⁴. Утім, 5 червня 2019 р. Конституційний Суд позбавив НАБУ права визнавати недійсними угоди фігурантів корупційних розслідувань. Унаслідок цього було закрито цілу низку кримінальних проваджень проти високопосадовців, звинувачених у корупційних злочинах. Президент зіткнувся з проблемою збереження довіри та реструктуризації корупційних систем, що прямо пропорційно знижує місце України у світових рейтингах демократії⁶⁵. Власне, високий рівень корупції в

⁶³Ibid.

⁶⁴The Economist: Democracy Index 2019. A Year of Democratic Setbacks and Popular Protest. URL: <http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy-Index-2019.pdf&mode=wp&campaignid=democracyindex2019>.

⁶⁵Freedom House: Nations in Transit 2020. Dropping the Democratic Facade. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf.

Україні є одним із ключових факторів негативного рейтингу в індексах демократії. І саме зниження рівня корупції до показників, що не становитимуть загрозу нацбезпеці, сприятиме як зміцненню демократії в Україні, так і покращенню її позицій у світових рейтингах.

Таблиця 11

**Україна в оцінці індексу корупції компанії «Freedom House»
у 1997 – 2020 рр.**

Рік моніторингу	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Індекс стану корупції	н/д	н/д	6,00	н/д*	6,00	6,00	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75
Рік моніторингу	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Індекс стану корупції	5,75	5,75	5,75	6,00	6,00	6,25	6,00	6,00	5,75	5,75	2,25	2,25

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House»

Таблиця 12

**Україна в оцінці рейтингу та індексу корупції компанії
«Transparency International»
1998 – 2011 рр.**

Рік моніторингу	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Місце в рейтингу	69	75	87	83	85	106	122	107	99	118	134	146	146	152
Індекс корупції	2,8	2,6	1,5	2,1	2,4	2,3	2,2	2,6	2,8	2,7	2,5	2,2	2,4	2,3

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Transparency International»

* Немає даних.

Таблиця 13

**Україна в оцінці рейтингу та індексу корупції компанії
«Transparency International»
2012 – 2020 рр.**

Рік моніторингу	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2012
Місце в рейтингу	144	144	142	130	131	130	120	126	117	144
Індекс корупції	26	25	26	27	29	30	32	30	33	26

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «*Transparency International*»

Таким чином, здійснений аналіз демонструє, що за весь період досліджень, здійснюваних компанією «*Freedom House*», індекс корупції був досить високим та не опускався нижче показника 5,75. Власне, введення антикорупційних інституцій, починаючи з 2015 р., так і не дозволило хоч якось помітно знизити цей негативний показник. Найбільш негативний індекс української корупції (6,00) згідно з даними компанії «*Freedom House*», припадає на 2001 – 2002 рр. коли відбувалося прискорення олігархізації економіки, що й породило масштабну корупцію у вищих ешелонах влади. Більше того, продовжувався процес прискорення дрібної корупції, що сприймалася в українському суспільстві як цілком звичне явище. Другий піковий індекс корупції (6,25), згідно з розвідками цієї компанії, припав на 2014 р., що збігається зі зміцненням позиції олігархічного оточення В. Януковича. Ухвалення низки антикорупційних законів та стратегії боротьби з корупцією не відповідало європейським стандартам та було лиш невдалою імітацією антикорупційних заходів. Високий рівень корупції в Україні став найбільшою перепоною для надходження інвестицій у державу. Зрештою, третій пік індексу корупції (6,00) в Україні, за «*Freedom House*», припав на період 2015 – 2016 рр., що пов'язується вже, переважно, з наслідками правління режиму В. Януковича та бездіяльністю

президента П. Порошенка. Ще одна компанія, яка спеціалізується виключно на дослідженні стану корупції в світі – «*Transparency International*», найвищий індекс (33) стану корупції презентує у 2020 р., а в рейтингу тоді, згідно з даними компанії, Україна посіла 117-те місце, що ставить її у розряд досить корумпованих держав. Покращення індексу корупції було пов'язано з початком діяльності антикорупційних органів, запровадженням електронного декларування чиновників та кандидатів на посади держслужбовців, а також проведенням державних закупівель через онлайн-систему «*ProZorro*», яка дозволяє зменшити рівень корупції через руйнування системи так званих «відкатів».

Загальний індекс демократії. Зі здобуттям незалежності Україні пропонувалося провести значну роботу щодо консолідації інститутів стабільного демократичного суспільства, передусім у сфері належного забезпечення функціонування політики, економіки та підтримки громадських прав і свобод. Політичне правління в Україні відрізняється транзитом переходу від авторитарного режиму до демократії, про що свідчать її рейтинги демократії останнього десятиліття. Вкотре відзначалося про творення таких негативних тенденцій для розвитку демократії, як зростання авторитаризму президентської влади, залякування опозиції та надмірне співробітництво з олігархічними групами, котрі дедалі посилювали вплив на політико-економічне життя країни⁶⁶.

На межі 1990-х – 2000-х рр. відбувався занепад демократії в Україні, адже щодо неї сформувався своєрідний стереотип корумпованої та відсталोї країни з відсутністю усталених інститутів демократії. Таке сприйняття було сформоване передусім через серію політичних та корупційних скандалів за стійкої підозри причетності тодішнього Президента України Л. Кучми⁶⁷. Події осені 2004 р., пов'язані з виборами Президента України, що

⁶⁶Freedom House: Nations in Transit – Ukraine (2003). URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

⁶⁷Clover C. The Ousting of Ukraine's Prime Minister Is Likely to be Followed by a New Power Struggle. *Financial Times*. 2000. 27th April. URL: <https://www.ft.com/>.

дістали назву Помаранчевої революції, загалом вплинули на світові рейтинги та індекси України в показниках демократії. Власне, після Помаранчевої революції цей індекс починає поступово підвищуватися, однак за президентства В. Януковича упродовж 2010–2014 рр. він знову погіршився. Незначно він покращився й за президентства П. Порошенка, що лише підтверджує гіпотезу про певну імітацію боротьби з корупцією, дерегуляцію економіки і т.ін. І тільки після перемоги В. Зеленського показники індексів демократії в Україні істотно покращилися, хоча, знову ж таки, говорити про це як про сталу тенденцію не доводиться.

Таблиця 14

**Україна в оцінці рівня демократії компанії «Freedom House»
1997 – 2020 рр.**

Рік моніторингу	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Загальний індекс демократії	н/д	н/д	4,63	н/д*	4,71	4,92	4,71	4,88	4,50	4,21	4,25	4,25
Рік моніторингу	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Загальний індекс демократії	4,39	4,39	4,61	4,82	4,86	4,93	4,75	4,68	4,61	4,64	3,36	3,39

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House»

Починаючи з 2005 р. компанія «Freedom House» досліджує також і стан демократії у форматі інтегрованого відсотка. Найвищим в Україні був відсоток демократії (46%) у 2006–2008 рр., це корелюється періодом показників високого її індексу в аналізі цієї компанії, що було пов'язано зі здобутками Помаранчевої революції. Найнижчий показник відсотка демократії припадає на

* Немає даних.

2014 р. і пов'язаний він з посиленням авторитаризму адміністрації В. Януковича та наростанням впливу його корумпованого оточення, що, власне, й стало однією з ключових причин Революції гідності.

Таблиця 15

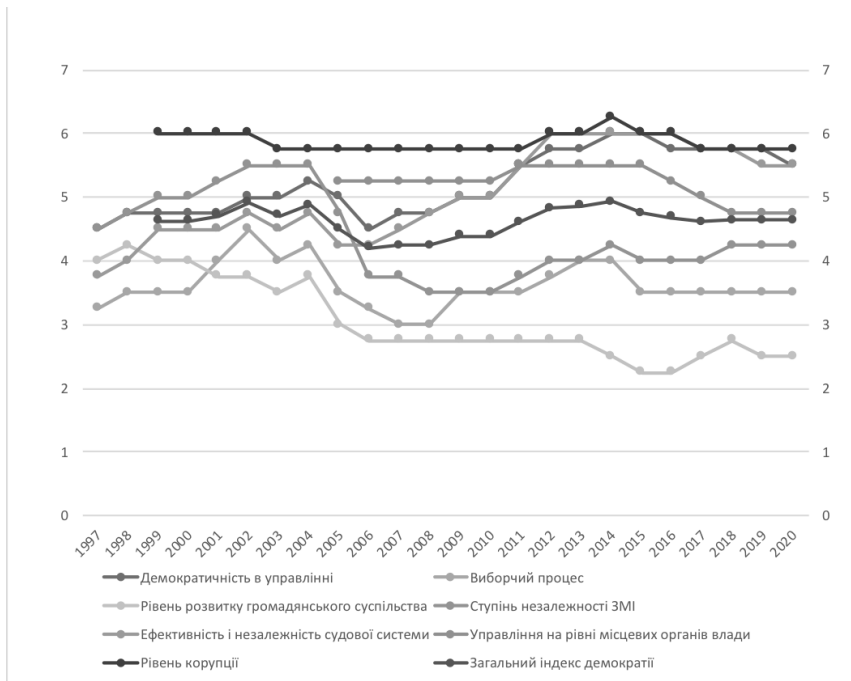
**Відсоток демократії в Україні згідно з дослідженням
компанії «Freedom House»
2005 – 2020 рр.**

Рік моніторингу	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Відсоток демократії	42	46	46	46	43	43	40	36	36	35	38	39	40	39	39	40

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House»

Слід зазначити, що, згідно з аналізом «Freedom House», демократичний рейтинг України у 2020 р. зріс порівно з попереднім роком. Це пов'язано, передусім, з належно проведеними президентськими та парламентськими виборами у 2019 р. і мирним транзитом влади. Відповідно до цього рейтингу на 2020 р. Україна в демократичному ранжуванні набрала індекс 3,39 та отримала 40% зі 100% в оцінці стану та розвитку демократії. У загальному рейтингу країн Центрально-Східної Європи Україна у 2020 р. посіла 16-те місце із 29 можливих, зайнявши позицію між Північною Македонією та Боснією і Герцеговиною і випередивши на одну позицію Грузію. Характерно, що найближчі сусіди України – Білорусь та Росія зайняли 23-тє та 24-тє місця, відповідно. Загалом на 2020 р. Україна, згідно з «Freedom House», опинилася серед десяти режимів постсоціалістичного простору, визначених як «гібридні»⁶⁸.

⁶⁸Freedom House: Nations in Transit 2020. Dropping the Democratic Facade. URL:https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf.

Графік укладено автором

Рис. 1. Динаміка зміни індексу критеріїв демократії в Україні згідно компанії «Freedom House» у 1997 – 2020 рр.

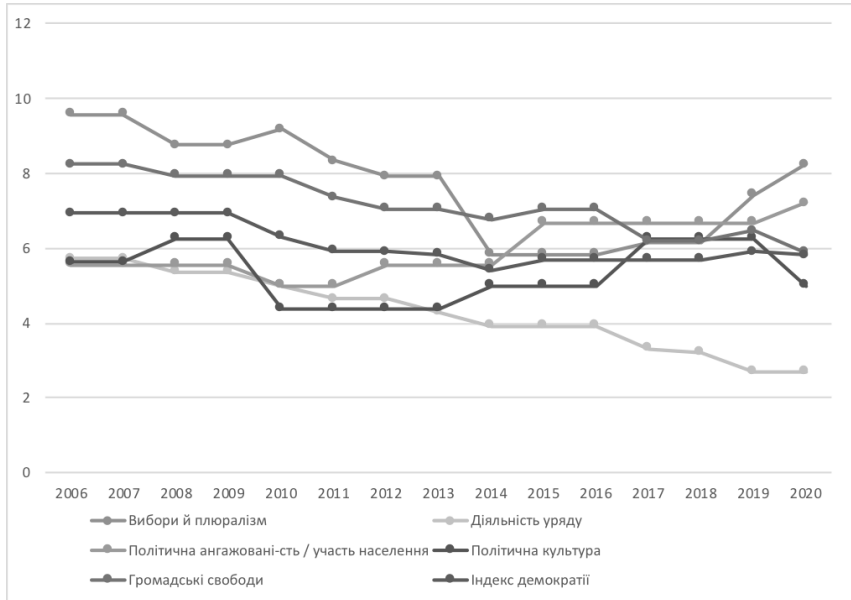
Отже, можемо спостерігати вплив різних критеріїв на загальний індекс стану демократії в Україні, визначений компанією «Freedom House». Нагадаємо, упродовж 1997 – 2018 рр. компанія використовувала значення індексу через сходження від 7 (найгірший показник індексу) до 1 (найкращий показник індексу). Тому, як видно з графіка (Рис. 1), найбільш проблемні критерії демократії мають найвищий показник. Взявши до уваги всі сім критеріїв стану демократії, доходимо висновку, що найбільш негативний індекс має стабільно високий рівень корупції, який демонструє такі показники упродовж 1997 – 2016 рр. та досягнув свого піку (6,25) у 2014 р. І лише в 2017 – 2020 рр. спостерігаємо

певні зрушення у плані зниження негативного індексу корупції у зв'язку з впровадженням державних механізмів з антикорупційних заходів. Така ситуація свідчить про те, що основним критерієм визначення індексу та стану демократії є саме корупція, лінійність і крива якої, як видно з графіка (Рис. 1), в цілому корелюється з показником кривої загального індексу демократії. Високий негативний індекс демонструє й ефективність судової системи, різкий стрибок кривої якого простежуємо з 2005 (4,25) до 2015рр. (6,00). Зрештою, фактично повторює цю траєкторію графіка й такий критерій, як демократичність в управлінні, пік негативного показника індексу (6,00) якого припадає на 2014 – 2015 рр. Найбільш позитивним виявився критерій розвитку громадянського суспільства, що упродовж 2006 – 2013 демонстрував стійку стабільність – на рівні 2,75, а впродовж 2015 – 2016 рр. його індекс становив 2,25, що є найкращим показником лінійності й кривизни графіка, порівняно з усіма іншими критеріями демократії. Тому саме громадянське суспільство є рушієм демократичних трансформацій в Україні упродовж усього періоду її незалежності.

Компанія «*The Economist Unit*» бере за основу п'ять критеріїв впливу на стан демократії.

Найвищий показник індексу мав серед інших виборчий плюралізм, що на 2010 р. отримав 9,58 бала – найбільше серед решти критеріїв. Після падіння кривої цього критерію до 5,83 у 2014 – 2016 рр. вона знову зросла до 8,25 у 2020 р. (Рис. 2). Доволі високий коефіцієнт демонструє й такий критерій, як громадські свободи, що на 2006–2007 рр. отримав 8,24 бала та став одним із ключових у формуванні показників індексу демократії. Найбільшою хвилеподібністю відрізняється крива такого критерію, як політична культура, що зазнала спаду індексу в 2010 – 2013 рр. до 4,38. Утім в 2017 – 2019 рр. індекс утримувався на рівні 6,47. Власне, саме громадські свободи й політична культура є ключовими критеріями формування демократії, як видно з графіка, адже примітно, що пряма графіка індексу демократії та політичної культури зійшлися у точці 2017 – 2018 рр. (на рівні 6,18), як періоду, що став одним із вирішальних у формуванні демократії й української державності загалом. Отже, як видно з графіка, індекс

демократії у 2006 – 2020 рр., згідно з даними компанії «The Economist_Unit», демонструє найбільший рівень стабільності під впливом хвилеподібності індексів інших її критеріїв. Адже в зазначений період індекс демократії змінився у бік зниження лише з 6,94 до 5,81.

Графік укладено автором

Рис. 2. Динаміка зміни індексу критеріїв демократії в Україні згідно компанії «The Economist_Unit» у 2006 – 2020 рр.

Підсумовуючи, відзначимо, що здійснений аналіз позицій України у індексах демократії засвідчує, що Україна, незважаючи на те, що демократичний транзит триває 30 років, так і не спромоглася піднятися до повноцінної демократії. Ми ніби застрягли на етапі транзиту від авторитаризму до демократії. Україна в рейтингах світової демократії перебуває переважно в статусі «середньої держави», посідаючи 80–90-ті місця зі 180 держав світу.

Саме тому Україна наразі є прикладом держави з гібридним політичним режимом, що притаманний ряду держав колишнього СРСР. Власне криза демократичних інституцій України на цьому тлі частково проявляється на тлі кризи світових ліберально-демократичних цінностей та нездатності сучасного Заходу впоратися з цим глобальним викликом. Невисокий індекс демократії в Україні зумовлений, передусім, високим рівнем корупції, недосконалим державним управлінням на національному й локальному рівні, порушенням громадських прав і свобод, свободи ЗМІ та кризою судової системи. На низькі показники рейтингу демократії України впливає й практична відсутність системних економічних та політичних реформ, помножена на активізацію перманентного авторитаризму, а також розбіжність політичних декларацій з реальними діями влади щодо боротьби з корупцією. Потужним чинником тут є також надмірний вплив олігархічних структур на політичні процеси в державі та її зовнішню політику. Саме тому перед Україною, у довгостроковій перспективі, стоїть завдання транзиту від гібридного режиму до повноцінної демократії. Найбільш оптимальним алгоритмом цієї траєкторії є прискорення реалізації радикальних реформ у політико-економічній та соціальній сфері через призму боротьби з корупцією та зниження впливу олігархів і ФПГ на політику держави.

ВИСНОВКИ, АБО ПРО ПЕРСПЕКТИВИ ЗМІЦНЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

Отже, як зрозуміло з представленою дослідження, гібридний, а в Україні він існує як кланово-олігархічний, політичний режим не сформувався миттєво, а є результатом об'єктивних і суб'єктивних обставин – численних політичних рішень, які стали тими «неправильно застібнутими гудзиками», що створили величезне нагромадження неправових політичних практик, негатив від яких наростає ніби снігова лавина, що становить загрозу існуванню держави. Звісно, що усі ці політичні рішення не були б можливі за наявності сильного громадянського суспільства, чого в Україні об'єктивно не могло бути через наявність тривалої «радянської спадщини». Тому це наводить на думку, що Україна великою мірою була приречена на гібридність, хоча, звісно, такі масштаби впливу ФПГ і «приватизації держави» – це все ж результат суб'єктивних рішень.

Чи означає це, що Україна й надалі приречена на існування в форматі кланово-олігархічної держави? Звісно ні! Підтвердженням тому є, з одного боку, хоча й незначна, але позитивна динаміка у міжнародних рейтингах демократії, з іншого – дві революції (повстання), які відбулися в Україні і були спрямовані проти існуючого стану речей. Крім того, не слід скидати з рахунків, що за наявної політичної волі і умілого застосування інструментів демократії як-то виборча система, механізми інкорпорації у органи державної влади, запровадження дієвих інструментів політичної відповідальності, дієвого механізму стримувань і противаг є можливість вирватися з інституційних пасток, які сформувалися за час існування Української держави.

При цьому слід усвідомлювати, що вибірковість і спонтанність під час проведення реформ та ігнорування механізмами конституційної інженерії на користь принципу політичної доцільності дедалі більше ускладнюють політичний процес і призводять до поступової девальвації функцій держави і розмивання її ознак. І якщо ще кілька років тому такий стан справ дозволяв більш-менш безконфліктно балансувати і підтримувати відносну політичну

стабільність за рахунок неправових практик (тіньова економіка, корупція, викачування природних ресурсів та сировини), то зараз, в умовах зовнішніх загроз і істотного скорочення внутрішніх ресурсів і високого суспільного запиту на зміну правил гри, ігнорування цих явищ – прямий шлях до самознищення. При цьому слід особливо наголосити, що навіть, порівняно з авторитарними режимами, країни з гібридними політичними режимами є найменш ефективними і здатними забезпечити розвиток країни, мобілізацію її ресурсів. Саме гібридні режими перебувають у зоні ризику, і потрапляння країни у гібридний стан означає поступове її перетворення у так звану «failed state» – країну, яка не відбулася, з усіма негативними проявами – бідність, втрата ознак державності, невиконання державою своїх функцій і неминуча втрата суверенітету. Прикро, але змушені констатувати, що саме це зараз відбувається з Україною. Тому в Україні немає іншого виходу, як змінювати правила гри. А оскільки це процес тривалий і вкрай складний, то нині йдеться про запровадження механізмів, які б нівелювали негативний вплив ФПГ, політичну корупцію, руйнували створені монополії в економіці.

Деякі передумови для виходу з інституційної пастки в Україні були закладені протягом останніх семи років. Йдеться про:

1) посилення процесів політичної конкуренції завдяки розширенню повноважень парламенту і поверненню до парламентсько-президентської республіки, що сприяє дисперсії влади і ресурсів;

2) запровадження електронного декларування для народних депутатів, депутатів місцевих представницьких органів, державних службовців, чиновників та ін., що є фактором, який істотно знижує політичну корупцію;

3) децентралізація фінансів, що стимулює розвиток регіонів і так само створює підстави для посилення політичної конкуренції завдяки дифузії політичних сил;

4) запровадження пропорційної виборчої системи до Верховної Ради України та місцевих представницьких органів влади стимулює політичну структурування суспільства;

5) запровадження державного фінансування політичних партій дещо знижує їх залежність від олігархічного капіталу;

6) реформа держслужби, в основі якої створення сервісно-орієнтованої держави, змінює саму логіку органів державної влади;

7) істотне посилення організацій громадянського суспільства, посилення громадянської і політичної активності, які є найбільш розвиненим в Україні суспільним інститутом;

8) створення антикорупційної інфраструктури, яка гіпотетично здатна зменшити масштаби корупції, хоча говорити про її дієвість на практиці поки що можна тільки умовно;

9) обмеження депутатського імунітету, що дещо знижує престиж депутатського мандата для очільників ФПГ, які намагалися від переслідувань органів правосуддя «сховатися» за депутатським мандатом і тим самим це дещо нівелює монолітність «касти недоторканих».

З огляду на те, що такі нововведення мають кумулятивний ефект, це дає підстави для оптимізму щодо поступового виходу з гібридного стану.

Однак чого не вистачає у цьому процесі?

Насамперед такою ж актуальною, як і у попередні десятиліття, лишається проблема інституціоналізації влади – створення більш чітких правил гри для парламенту та центральних органів виконавчої влади, глави держави. Йдеться про подальше впорядкування діяльності парламенту – запровадження елементів імперативного мандату, який би унеможливив перехід депутатів із фракції у фракцію, що знижувало б внутрішньопарламентську корупцію (скажімо, у Польщі вихід із фракції автоматично означає втрату депутатського мандата, натомість як у нас це є компетенцією партії, а не Центральної виборчої комісії і застосовується вибірково); впорядкування діяльності і надання публічності у роботі парламентських комітетів, адже центром ринку «депутатських послуг» і внутрішньопарламентської корупції є саме парламентські комітети; впорядкування компетенцій парламентської опозиції, парламентських тимчасових слідчих комісій, оптимізацію процедури формування та розпуску правлячої коаліції через внесення поправок до Закону «Про регламент Верховної Ради України»; запровадження конструктивного вотуму недовіри

уряду з метою спрощення процедури переформатування уряду, оскільки періодично через це Україна потрапляє у політичні кризи.

На рівні виборчої системи варто було б уже зараз внести зміни до нещодавно прийнятого нового Виборчого кодексу і диференціювати обмежувальний бар'єр, знизивши його для партій, скажімо, до 3 – 4%, але значно піднявши для партійних коаліцій (на рівні 8 – 10%) з метою стимулювання політичних партій до об'єднання, що сприятиме поступовій стабілізації партійної системи і поверненню партіям притаманних їм функцій і ролі у політичному процесі. Також слід посилити відповідальність територіальних виборчих комісій за ігнорування (відсутність реакції) на порушення виборчого законодавства у ході проведення виборчих кампаній, коли ті свідомо «грають» на користь певного кандидата.

Останнім часом надзвичайно поширеними стали розмови про прийняття нової Конституції, оскільки стара не працює. Тому тут доречно застерегти, що діюча Конституція є цілком якісною. Проблема України не у якості положень Конституції, а у тому, що вона не працює. Тому тут доречно вести мову про ухвалення процесуальних законів, якими було б досформовано механізм стримувань і противаг, а також запровадження дієвої процедури імпичменту президента, упорядкування сфер компетенцій глави держави, а також міністерств і відомств, впорядкування владної вертикалі і також упорядкування сфер компетенцій обласних і районних державних адміністрацій та представницьких органів влади цих рівнів; запровадження інструментів впливу парламенту на органи судової влади, оскільки після останньої судової реформи судова влада виявилася настільки непідконтрольною парламенту, що виявилася паралізованою від власної незалежності (відсутність контролю з боку несудових органів призвела до того, що в Україні нормою стало «затягнути» («заволокітити») справу у суді на роки, наслідком чого є повна безкарність корупціонерів, високопосадовців і т. ін.); упорядкування інституту політичного лобіювання, що вже давно назріло, оскільки в Україні це набуло тотальних масштабів і не завжди є чимось негативним, як це сприймається у суспільстві. Тобто Україні в принципі потрібна

інвентаризація законодавства в частині повноважень та компетенцій органів, які так чи інакше здійснюють державну владу і ухвалюють політичні рішення на предмет упорядкування їх сфер компетенцій, що й нівелюватиме дефіцит інституціоналізації влади.

І, насамкінець, хочемо висловити скепсис щодо можливості проведення швидкої деолігархізації в Україні руками держави. Незважаючи на прийнятий у першому читання закон про так звану «деолігархізацію», він може стати ще одним непрацюючим законом, що є нормою для України, оскільки ми маємо державу, «приватизовану» тими ж самими олігархами. І, звісно, вживати реалістичних заходів, спрямованих на зменшення впливу ФПГ, ані парламент, ані уряд не буде. Тут вочевидь слід рухатися у напрямі дерегуляції і демонополізації економіки, прозорості під час ухвалення рішень, проведення тендерів, конкурсів, призначень на посади і т. ін.

Україні вкрай необхідна адекватна наявним викликам і світовим трендам реалістична стратегія розвитку, яка включала б, у тому числі, й стратегію виходу з гібридного (олігархічного) політичного режиму. При цьому слід враховувати менталітет українців, які не потребують великої «кількості» держави. Натомість у нас держава категорично не готова й надалі ділитися своїми компетенціями ані з громадянським суспільством, ані з бізнесом, тоді як свідомо усунулася від виконання своїх безпосередніх функцій – забезпечення правопорядку, ефективного правосуддя, ефективного перерозподілу матеріальних благ, соціального захисту і т. ін. Тому вихід з гібридного стану – це тривалий і болісний процес, який займе десятиліття. Адже ФПГ як політичні актори, порівняно з громадянським суспільством, повноцінними партіями, мають найбільші фінансові ресурси, є найбільш гнучкими, найшвидше пристосовуються до нововведень і адаптують їх задля досягнення своїх інтересів. Однак у нашій ситуації залишитися у гібридному стані рівноцінно втраті держави, а тому нині країна не має іншого виходу.

Наукове видання

**ЗМІНИ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ
І ПЕРСПЕКТИВИ ЗМІЦНЕННЯ
ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ**

Монографія

Підписано до друку 27.09.2021 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 24,18 Обл.-вид. арк. 17,9
Тираж 300 прим. Зам. № 1993

Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса
01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.